

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

**RUNİK METİNLERDE BELİRTEÇ İŞLEVİLİ
BAĞIMLI CÜMLELER**

Aybüke Betül DOĞAN

Doktora

Ankara, 2019

RUNİK METİNLERDE BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELER

Aybüke Betül DOĞAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Doktora

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Aybüke Betül DOĞAN tarafından hazırlanan “Runik Metinlerde Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler” başlıklı bu çalışma, 08.11.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN (Başkan)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Danışman)

Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Duygu Özge GÜRKAN (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Sıdıka DURSUN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

08/11/2019

Aybüke Betül DOĞAN

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

** Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Emine YILMAZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Aybüke Betül DOĞAN

TEŞEKKÜR

2014 Aralık ayında başladığım bu tez çalışmasının başlangıcından bitimine kadar değerli hocam Prof. Dr. Emine YILMAZ'ın yardımı, desteği, yol ve yöntem göstermesi benim için çok büyük bir şanstır. Çalışmamın her aşamasında katkısı büyüktür. Bu açıdan öncelikle saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Emine YILMAZ'a teőekkürlerimi sunmak isterim.

Tez izleme komitesi üyelerinden kıymetli Hocalarım Prof. Dr. Leyl KARAHAN ve Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN'e de bilhassa çok teşekkür etmek isterim. Yapıcı yorumları ve değerli önerileriyle çalışmamda bana yol göstermişlerdir.

Erasmus + Eğitim Alma hareketliliği ile gitme fırsatını yakaladığım Uppsala niversitesindeki bir haftalık eğitim sürecinde ise değerli Hocam Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ ve Prof. Dr. Lszl KARLY çalışmamın seyrinde çok etkili olmuştur. Runik metinlere dair neklerden tespit ettiklerimin hepsini çalışmaya dahil ederek, genel bir veritabanı sağlamam ve paylaşmam konusunda fikir vermişlerdir. Ayrıca Uppsala Üniversitesi Türkoloji Bölümünde tezimle ilgili bir seminer vermem de uyarı ve önerilerini almam konusunda güzel bir fırsat oluşturmuştur. Dolayısıyla çok değerli Hocalarım Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ ve Prof. Dr. Lszl KARLY'e de çalışmama fikri katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Tez jürisi yelerinden Dr. Öğr. . Duygu zge GÜRKAN ve Dr. Öğr. . Sıdık DEMİR'e tez çalışmam için sundukları değerli nerileri için teőekkürlerimi bildiririm.

Ayrıca çok sevgili aileme çalışmamda göstermiş oldukları madden ve manen desteklerinden, sabırlı ve hoşgrl yaklaşımlarından dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Canım aileme, hayat yoldaşım, eşim Erdi DOğAN'a ayrı ayrı teőekkürlerimi sunarım. Enerjisiyle dnyama ışık olan oğlum Kutluhan'ın varlığına sonsuz şükrederim.

ÖZET

DOĞAN, Aybüke Betül. *Runik Metinlerde Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*, Doktora, Ankara, 2019.

Bu tez çalışmasında, Eski Türkçe runik metinlerde tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümleler dilbilimsel ve dilbilgisel yöntemlerle incelenmiştir. İlk olarak runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının üst - temel cümleye bağlanma yolları ele alınmıştır. Biçimbilgisel bağlanma yollarıyla sağlanan belirteç cümleleri, basit ve karmaşık yapıli eklerden oluşmaktadır. Biçim-sözdizimsel bağlanmada, üç temel yolla üst cümleye bağlanma tespit edilmiştir. Ortaç temelli, *isim + ilgeç temelli* ve bitimli altasıralama metotları biçim-sözdizimsel bağlanmayı işaretleyen dilbilgisel ve anlamsal kodlardır. Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin kendi içerisinde kiplik, görünüş ve zaman bildirmesi, temel cümle gibi değerlendirilmesini sağlamıştır. İkinci bölüm, belirteç cümlelerinin söz dizimi ile ilgilidir. Söz dizimsel inceleme, hem belirteç cümlelerinin öğelerini hem de üst - temel cümleye göre konumlanmayı ele alır. Belirteç cümlelerinin söz dizimi; özne, tümleç ve yüklem öğelerinin nasıl sıralandığını; üst ya da temel cümlelerin önünde, içinde ve sonunda nasıl konumlandığını açıklar. İncelemenin son kısmında, anlambilimsel kodlar içeren kiplik anlatımların, belirteç cümlelerinde var olup olmadığı irdelenmiştir. Runik metinlerde, üst - temel cümlelerin belirteç işlevini üstlenen yapıların, taşa veya kâğıda yazılı metinlerdeki görülme sıklığı, farklı coğrafi bölge, yüzyıl ve etnik kimlikteki durumları açıklanmıştır. Her bölümün sonunda edinilen sonuçlar, bölge yazıtları ekseninde tablolar ve grafiklerle gösterilmiş, böylece bilgilerin daha net yansıtılması hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Runik Metinler, Ulaç, Bağımlı cümle, Söz dizimi, Biçimbilgisel Bağlanma, Biçim-sözdizimsel Bağlanma, Kiplik Anlatım

ABSTRACT

DOGAN, Aybüke Betül. *Adverbial Functioning Dependent Sentences in Runic Texts*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2019.

In this thesis, adverbial functional dependent clauses detected in Old Turkic runic text is examined in terms of linguistic and grammatical method. Firstly, the ways in which the dependent sentence structures with adverbial functions in runic texts are connected to the upper - basic sentence are discussed. The adverbial clauses provided by morphological attachment paths consist of simple and complex structured suffixes. Form-syntactic binding was determined in three basic ways to connect the upper sentence. The participle-based, *noun + suffix-based* and finished sub-order methods are grammatical and semantic codes that mark morpho-syntactic binding. Declaration of modality, aspect and time within the dependent sentences with deterministic functions has enabled it to be evaluated as the basic sentence. The second section deals with the syntax of the adverb clauses. Syntactic analysis deals with both the elements of the adverb clauses and the positioning according to the upper - basic sentence. Syntax of adverb clauses how the subject, object and predicate elements are ordered; explain how it is positioned before, inside, and at the end of the top or base sentence. In the last part of the study, it is examined whether the modality expressions containing semantic codes exist in the adverbial clauses. In runic texts, the frequency of the structures that assume the adverbial function of the upper - basic sentence in the texts written on stone or paper, different geographical regions, centuries and ethnic identity statuses are explained. The results obtained at the end of each section are shown in tables and by graphics on the axis of the region inscriptions, so that the information is reflected more clearly.

Keywords

Runic Texts, Converb Clauses, Subordinate Clauses, Syntax, Morphological Type, Morpho-syntactical Type, Modality.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xxi
TABLolar DİZİNİ	xxi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xxvii
ÖNSÖZ.....	xxix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARI	21
1.1. BİÇİMBİLGİSEL YOLLA BAĞLANMA.....	24
1.1.1. Basit Yapılı Ekler Yoluyla Bağlanma	24
1.1.1.1. Basit Yapılı Ulaş Ekleri.....	24
1.1.1.1.1. -sAr Ulaş Ekiyle	28
1.1.1.1.2. -X, -A Ulaş Ekleriyle.....	39
1.1.1.1.3. -p Ulaş Ekiyle	49
1.1.1.1.4. -pAn Ulaş Ekiyle.....	63
1.1.1.1.5. -GInC<A> Ulaş Ekiyle	68

1.1.1.1.6. -g <i>All</i> Ulaç Ekiyle	70
1.1.1.1.7. -y <i>Xn</i> Ulaç Ekiyle.....	72
1.1.1.1.8. -k <i>An</i> Ulaç Ekiyle.....	73
1.1.1.1.9. -ç <i>A</i> Ulaç Ekiyle.....	75
1.1.1.1.10. -t <i>I</i> Ulaç Ekiyle.....	76
1.1.1.1.11. -m <i>AyIn</i> Ulaç Ekiyle.....	77
1.1.1.1.12. -m <i>AtI</i> Ulaç Ekiyle	77
1.1.1.1.13. -m <i>AtIn</i> Ulaç Ekiyle	78
1.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanma	79
1.1.1.2.1. - <i>TOk</i> Ortaç Ekiyle	80
1.1.1.2.2. - <i>Xr</i> Ortaç Ekiyle	81
1.1.1.2.3. - <i>mIş</i> Ortaç Ekiyle	81
1.1.1.2.4. - <i>TAçI</i> Ortaç Ekiyle	81
1.1.1.2.5. - <i>gU</i> Ortaç Ekiyle	82
1.1.2. Karmaşık Yapılı Ekler Yoluyla Bağlanma	82
1.1.2.1. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleri	82
1.1.2.1.1. Ortaç Temelli Yapılar	82
1.1.2.1.1.1. Ortaç + Durum Eki	83
1.1.2.1.1.1.1.1. - <i>TOk+TA</i>	83
1.1.2.1.1.1.1.2. - <i>mIş+TA</i>	86
1.1.2.1.1.2. Ortaç + İyelik Eki	87
1.1.2.1.1.2.1 - <i>TOk+(U)m</i>	87

1.1.2.1.1.2.2. - <i>TOk+I</i>	87
1.1.2.1.1.3. Ortaç + İyelik Eki + Durum Eki	88
1.1.2.1.1.3.1. - <i>TOk+(U)m+A</i>	88
1.1.2.1.1.3.2. - <i>TOk+I+n+TA</i>	89
1.1.2.1.1.3.3. - <i>TAçI+m+TA</i>	89
1.1.2.1.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki	90
1.1.2.1.1.4.1. - <i>TOk+I+n</i>	90
1.1.2.1.1.4.2. - <i>TOk+(U)m+(U)n</i>	90
1.1.2.1.2. Ad-Eylem Temelli Yapılar.....	91
1.1.2.1.2.1. Ad-Eylem + İyelik Eki + Durum Eki	91
1.1.2.1.2.1.1. - <i>(I)ş+I+n+TA</i>	91
1.2. BİÇİM-SÖZDİZİMSEL YOLLA BAĞLANMA	92
1.2.1. Ortaç Temelli Yapılar	93
1.2.1.1. Ortaç + İlgeç	93
1.2.1.1.1. - <i>TOk için</i>	93
1.2.1.1.2. - <i>mAz için</i>	96
1.2.1.1.3. - <i>TOk yana</i>	96
1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + İlgeç	97
1.2.1.2.1. - <i>TOk+(U)m için</i>	97
1.2.1.2.2. - <i>TOk+I için</i>	97
1.2.1.3. Ortaç + Durum Eki + İlgeç	98
1.2.1.3.1. - <i>TOk+TA kesre</i>	98

1.2.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç	98
1.2.1.4.1. <i>-TOk+I+n için</i>	99
1.2.2. İsim + İlgeç Temelli Yapılar	99
1.2.2.1. İsim + İlgeç (üçün)	100
1.2.2.2. İsim + İyelik Eki + İlgeç (üçün)	103
1.2.2.2.1. <i>İsim+ (I)m+ için</i>	104
1.2.2.2.2. <i>İsim + (U)n + için</i>	104
1.2.2.3. İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç.....	105
1.2.2.3.1. <i>İsim + I/ + sI + n + için</i>	105
1.2.2.3.2. <i>İsim + η + n + için</i>	107
1.2.2.4. İsim + Yokluk Eki + İlgeç	107
1.2.3. Bitimli Altasıralı Yapılar	107
1.2.3.1. <i>Tep</i> İlgeciyle	108
1.2.3.2. <i>Teyin</i> İlgeciyle	110
1.2.3.3. <i>Teser</i> Koşul Bağlacıyla.....	114
1.2.3.4. <i>Teg</i> İlgeciyle	114
1.2.3.5. <i>Üçün</i> İlgeciyle.....	116
1.2.3.6. <i>Erkli-Erikli</i> Zaman Bağlacıyla.....	116
1.3. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARININ COĞRAFİ BÖLGELERE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ	119
1.3.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları	119
1.3.1.1. Orhon Yazıtları	119

1.3.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	121
1.3.1.3. Moğolistan Yazıtları	121
1.3.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları	123
1.3.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları	124
1.3.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları	125
1.3.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinler	126
1.3.5.1. İrk Bitig	126
1.3.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları.....	127
1.4. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARININ TABLOLARLA GÖSTERİMİ	129
1.5. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARININ SAYISAL ORANLARI.....	143
2. BÖLÜM BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN SÖZ DİZİMİ.....	147
2.1. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN ÖZNE, TÜMLEÇ, YÜKLEM SIRALAMASI	148
2.1.1. Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Cümlelerin Özne, Tümleç, Yüklem Sıralaması.....	149
2.1.1.1. Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması	149
2.1.1.1.1. ÖTY Modeli	149
2.1.1.1.2. TÖY Modeli	157
2.1.1.1.3. TYÖ Modeli	159
2.1.1.1.4. ÖY Modeli	160

2.1.1.1.5. (Ö)Y Modeli.....	169
2.1.1.1.6. (Ö)TY Modeli	176
2.1.1.1.7. (ÖT)Y Modeli	194
2.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması	195
2.1.1.2.1. ÖTY Modeli	195
2.1.1.2.2. (Ö)Y Modeli.....	196
2.1.1.2.3. (Ö)TY Modeli	197
2.1.1.3. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması.....	198
2.1.1.3.1. Ortaç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması.....	198
2.1.1.3.1.1. Ortaç + Durum Eki	198
2.1.1.3.1.1.1. ÖTY Modeli	199
2.1.1.3.1.1.2. TÖY Modeli	199
2.1.1.3.1.1.3. TÖ(Y) Modeli	200
2.1.1.3.1.1.4. ÖY Modeli	201
2.1.1.3.1.1.5. (Ö)TY Modeli	201
2.1.1.3.1.2. Ortaç + İyelik Eki	203
2.1.1.3.1.2.1. (Ö)TY Modeli	203
2.1.1.3.1.3. Ortaç + İyelik Eki + Durum Eki.....	204
2.1.1.3.1.3.1. ÖTY Modeli.....	204
2.1.1.3.1.3.2. ÖY Modeli	205

2.1.1.3.1.3.3. (Ö)Y Modeli.....	206
2.1.1.3.1.3.4. (Ö)TY Modeli	207
2.1.1.3.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki	207
2.1.1.3.1.4.1. (Ö)Y Modeli.....	207
2.1.1.3.1.4.2. (Ö)TY Modeli	208
2.1.1.3.1.4.3. (ÖT)Y Modeli	209
2.1.1.3.2. Ad-Eylem Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması	210
2.1.1.3.2.1. Ad-Eylem+ İyelik Eki + Durum Eki	210
2.1.1.3.2.1.1. ÖY Modeli	210
2.1.2. Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Cümlelerin Özne, Tümleç, Yüklem Sıralaması	210
2.1.2.1. Ortaç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması.....	211
2.1.2.1.1. Ortaç + İlgeç.....	211
2.1.2.1.1.1. ÖTY Modeli	211
2.1.2.1.1.2. TÖY Modeli	212
2.1.2.1.1.3. ÖY Modeli.....	212
2.1.2.1.1.4. (Ö)Y Modeli	214
2.1.2.1.1.5. (Ö)TY Modeli.....	215
2.1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + İlgeç	215
2.1.2.1.2.1. ÖTY Modeli	215
2.1.2.1.2.2. ÖY Modeli.....	216

2.1.2.1.3.	Ortaç + Durum Eki + İlgeç	216
2.1.2.1.3.1.	ÖY Modeli	217
2.1.2.1.3.2.	(Ö)TY Modeli	217
2.1.2.1.4.	Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç	217
2.1.2.1.4.1.	ÖY Modeli	218
2.1.2.1.4.2.	(Ö)Y Modeli	218
2.1.2.1.4.3.	(Ö)TY Modeli	219
2.1.2.2.	İsim + İlgeç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması	219
2.1.2.2.1.	İsim + İlgeç (Üçün)	220
2.1.2.2.1.1.	ÖY Modeli	220
2.1.2.2.1.2.	(Ö)Y Modeli	221
2.1.2.2.1.3.	TÖY Modeli	221
2.1.2.2.2.	İsim + İyelik Eki + İlgeç (Üçün)	222
2.1.2.2.2.1.	(Ö)Y Modeli	222
2.1.2.2.3.	İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç (Üçün)	223
2.1.2.2.3.1.	ÖY Modeli	223
2.1.2.2.3.2.	(Ö)Y Modeli	225
2.1.2.2.3.3.	(Ö)TY Modeli	226
2.1.2.2.4.	İsim + Yokluk Eki + İlgeç (Üçün)	226
2.1.2.2.4.1.	ÖY Modeli	226
2.1.2.3.	Bitimli Altasıralı Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması	226

2.1.2.3.1. ÖY Modeli	226
2.1.2.3.2. (Ö)TY Modeli	227
2.1.2.3.3. ÖTY Modeli	233
2.1.3. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Özne, Tümeç, Yüklem Sıralamasının Coğrafi Bölgelere Göre Değerlendirilmesi.....	235
2.1.3.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları.....	235
2.1.3.1.1. Orhon Yazıtları	235
2.1.3.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	236
2.1.3.1.3. Moğolistan Yazıtları	237
2.1.3.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları.....	238
2.1.3.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları.....	239
2.1.3.4. Altay Bölgesi Yazıtları.....	239
2.1.3.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinler.....	240
2.1.3.5.1. Irk Bitig.....	240
2.1.3.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	240
2.1.4. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Özne, Tümeç, Yüklem Sıralamasının Tablolarla Gösterimi.....	242
2.1.5. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Özne, Tümeç, Yüklem Sıralamasının Sayısal Oranları	289
2.2. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN TEMEL CÜMLEYE GÖRE KONUMLANMASI	291
2.2.1. Temel Cümleden Önce Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler.....	292
2.2.1.1. TCÖ Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	293

2.2.1.1.1. TCÖ Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümleleri ...	293
2.2.1.1.1.1. TCÖ Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	293
2.2.1.1.1.2. TCÖ Basit Yapılı Ortaç Ekli Belirteç Cümleleri .	320
2.2.1.1.2. TCÖ Karmaşık Yapılı Ulaş Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri	322
2.2.1.1.2.1. TCÖ Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	322
2.2.1.1.2.2. TCÖ Ad-Eylem Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri	329
2.2.1.2. TCÖ Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	330
2.2.1.2.1. TCÖ Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri	330
2.2.1.2.2. TCÖ İsim+ İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri	335
2.2.1.2.3. TCÖ Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	339
2.2.2. Temel Cümle İçinde Geçen Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler.....	344
2.2.2.1. TCİ Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	344
2.2.2.1.1. TCİ Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümleleri..	344
2.2.2.1.1.1. TCİ Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	345
2.2.2.1.1.1.1. TCİ -pAn Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri ...	345
2.2.2.1.1.2. TCİ Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	357

2.2.2.2.	TCİ Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri	357
2.2.2.2.1.	TCİ Ortaç + İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	357
2.2.2.2.2.	TCİ İsim + İlgeç Temelli Yapılar	358
2.2.2.2.3.	TCİ Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	359
2.2.3.	Temel Cümleden Sonra Gelen Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler	361
2.2.3.1.	TCS Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	362
2.2.3.1.1.	TCS Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri	362
2.2.3.1.2.	TCS İsim + İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	363
2.2.3.1.3.	TCS Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	363
2.2.4.	Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Coğrafi Bölgelere Göre Değerlendirmesi	365
2.2.4.1.	Moğolistan Bölgesi Yazıtları	365
2.2.4.1.1.	Orhon Yazıtları.....	365
2.2.4.1.2.	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	367
2.2.4.1.3.	Moğolistan Yazıtları.....	367
2.2.4.2.	Yenisey Bölgesi Yazıtları.....	368
2.2.4.3.	Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları	370
2.2.4.4.	Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları	370
2.2.4.4.1.	İrk Bitig.....	371

2.2.4.4.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	372
2.2.5. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Tablolarla Gösterimi	374
2.2.6. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Sayısal Oranları	393
3. BÖLÜM BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERDE KİPLİK ANLATIM	397
3.1. TEORİK OLARAK KİP VE KİPLİK AYRIMI.....	397
3.2 KİPLİK SINIFLANDIRMALARI	400
3.3. KİPLİK İŞARETLEYİCİLERİ	401
3.4. ESKİ TÜRKÇEDE KİPLİK DURUM.....	402
3.4.1. Erinç.....	403
3.4.2. Kök	404
3.4.3. Erki	404
3.4.4. Unç.....	404
3.4.5. Bolgay.....	405
3.5. RUNİK METİNLERDE KİPLİK.....	405
3.5.1. Runik Metinlerde Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerde Kiplik.....	405
3.5.1.1. Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik	407
3.5.1.1.1. Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	407
3.5.1.1.1.1. Basit Yapılı Ulaş Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	408

3.5.1.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	432
3.5.1.2. Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Cümlelerde Kiplik Anlatımlar	434
3.5.1.2.1. Ortaç Temelli Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik	435
3.5.1.2.1.1. Ortaç + İlgeç	435
3.5.1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç	437
3.5.1.2.2. İsim + İlgeç Temelli Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik	438
3.5.1.2.2.1. İsim + İlgeç (üçün)	439
3.5.1.2.2.2. İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç	440
3.5.1.2.3. Bitimli Altasıralı Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik	441
3.5.1.3. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlede Kiplik Belirteçleri	448
3.5.1.4. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlede Kalıp İfadeyle Sağlanan Kiplik Anlatım.....	450
3.6. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLE KIPLIKLERİNİN COĞRAFİ BÖLGELERE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ	452
3.6.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları	452
3.6.1.1. Orhon Yazıtları	452
3.6.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	454
3.6.1.3. Moğolistan Yazıtları	454
3.6.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları	455
3.6.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları	455
3.6.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları	455

3.6.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinleri	456
3.6.5.1. Irk Bitig	456
3.6.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Elyazmaları.....	457
3.7. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERDE KİPLİK ANLATIMLARIN TABLOLARLA GÖSTERİMİ.....	458
SONUÇ.....	466
İNGİLİZCE-TÜRKÇE SÖZLÜKÇE	472
KAYNAKÇA	476
EK 1. Orijinallik Raporu.....	491
EK 2. Etik Kurul/Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu	493
ÖZGEÇMİŞ.....	496

KISALTMALAR DİZİNİ

AY: Altay Yazıtları	KYUE: Karmaşık yapılı ulaç ekleriyle
B: Batı yüzü	MY: Moğolistan Yazıtları
BAY: Bitimli altasıralı yapılar	O: Ongi
BB: Biçimbilgisel	Or: Ortaç
BE: Belirtme eki	OTY: Ortaç temelli yapılar
BK: Bilge Kağan Yazıtı	OY: Orhon Yazıtları
BS: Biçim-sözdizimsel	Ö: Özne
BYOE: Basit yapılı ortaç ekleriyle	RE: Runik elyazmaları
BYUE: Basit yapılı ulaç ekleriyle	ŞU: Şine Usu
D: Doğu yüzü	T: Tümleç
DE: Durum eki	T1: Tonyukuk Yazıtı birinci taş
EUKY: Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	T2: Tonyukuk Yazıtı ikinci taş
G: Güney yüzü	TA: Talas Yazıtı
IB: İrk Bitig	TAR: Taryat
İ: İsim	TCİ: Temel cümle içinde
İE: İyelik Eki	TCÖ: Temel cümle önünde
İİTY: İsim+ilgeç temelli yapılar	TCS: Temel cümle sonunda
İL: İlgeç	TYRM: Taşa yazılı runik metinler
K: Kuzey yüzü	TZ: Tez
KB: Kiplik belirteci	UKY: Uygur Kağanlığı Yazıtları
KÇ: Köli Çor	Y: Yükleme
Kİ: Kalıp ifade	YDÖ: Yükleme dışı öge
KT: Köl Tegin Yazıtı	YE: Yokluk eki
KY: Kırgızistan Yazıtları	YY: Yenisey Yazıtları
KYRM: Kâğıda yazılı runik metinler	

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanma	129
Tablo 2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanma	131
Tablo 3. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanma.....	133
Tablo 4. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanma	135
Tablo 5. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanma	138
Tablo 6. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim Sözdizimsel Bağlanma.....	140
Tablo 7. Belirteç Cümlelerinin Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu	242
Tablo 8. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu	243
Tablo 9. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖY Modelinin Durumu	244
Tablo 10. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu	245
Tablo 11. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu	246
Tablo 12. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu	247
Tablo 13. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu	248
Tablo 14. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu	249
Tablo 15. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu.....	250
Tablo 16. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu	251

Tablo 17. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Öy Modelinin Durumu	252
Tablo 18. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu.....	253
Tablo 19. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu.....	254
Tablo 20. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu.....	255
Tablo 21. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu	256
Tablo 22. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu	257
Tablo 23. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu.....	258
Tablo 24. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu	259
Tablo 25. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖY Modelinin Durumu	260
Tablo 26. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu.....	261
Tablo 27. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu.....	262
Tablo 28. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu.....	263
Tablo 29. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu	264
Tablo 30. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu	265

Tablo 31. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu.....	266
Tablo 32. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu	267
Tablo 33. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerde ÖY Modelinin Durumu	268
Tablo 34. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu.....	269
Tablo 35. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu.....	270
Tablo 36. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu.....	271
Tablo 37. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu	272
Tablo 38. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu	273
Tablo 39. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu	274
Tablo 40. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu.....	275
Tablo 41. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu	276
Tablo 42. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu	277
Tablo 43. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu	278
Tablo 44. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu.....	279

Tablo 45. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu.....	280
Tablo 46. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu.....	281
Tablo 47. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu	282
Tablo 48. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖY Modelinin Durumu	283
Tablo 49. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu.....	284
Tablo 50. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu.....	285
Tablo 51. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu.....	286
Tablo 52. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu	287
Tablo 53. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu	288
Tablo 54. Temel Cümle Önünde Konumlu Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	375
Tablo 55. Temel Cümle Önünde Konumlu Basit Yapılı Ortaç Ekiyle Bağlanan Belirteç Cümleleri	376
Tablo 56. Temel Cümlenin Önünde Konumlu Karmaşık Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri	377
Tablo 57. Temel Cümlenin Önünde Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Yollarla Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	378
Tablo 58. Temel Cümlenin Önünde Konumlu İsim+İlgeç Temelli Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	379

Tablo 59. Temel Cümle Önünde Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	380
Tablo 60. Temel Cümle İçinde Konumlu Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	381
Tablo 61. Temel Cümle İçinde Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçim-Sözdizimsel Yolla Biçimbilgisel Bağlanma	382
Tablo 62. Temel Cümle İçinde Konumlu Karmaşık Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	383
Tablo 63. Temel Cümle İçinde Konumlu Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	384
Tablo 64. Temel Cümle İçinde Konumlu İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanma	385
Tablo 65. Temel Cümle İçinde Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	386
Tablo 66. Temel Cümle Sonunda Konumlu Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri	387
Tablo 67. Temel Cümle Sonunda Konumlu Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	388
Tablo 68. Temel Cümle Sonunda Konumlu Karmaşık Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri.....	389
Tablo 69. Temel Cümlelerin Sonunda Konumlu Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri	390
Tablo 70. Temel Cümle Sonunda İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleler	391
Tablo 71. Temel Cümle Sonunda Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri	392
Tablo 72. Basit Yapılı Ulaş Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinin Kiplik.....	458

Tablo 73. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	459
Tablo 74. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	460
Tablo 75. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	461
Tablo 76. İsim + İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik	462
Tablo 77. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik.....	463

ŞEKİLLER DİZİNİ

- Şekil 1: Sabri Koç'un sunduğu “bileşik tümce”nin derin yapı bilgisi.....27
- Şekil 2: Biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin runik metinler veritabanındaki toplam sayısal oranları..... 143
- Şekil 3: Runik metinlerde belirteç cümlelerinin biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma yollarının sayısal oranları (OY: Orhon Yazıtları. YY: Yenisey Yazıtları. MY: Moğolistan Yazıtları. KY: Kırgızistan Yazıtları. EUKY: Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları. AY: Altay Yazıtları. IB: Irk Bitig. RE: Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da bulunan runik elyazmaları) 143
- Şekil 4: Runik metinlerin yazılış türüne göre runik metinlerde üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin sayısal oranları (TYRM: Taşa yazılı runik metinler. KYRM: Kâğıda yazılı runik metinler)..... 144
- Şekil 5: Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanma biçimlerinin belirteç cümlesi sayısal oranları (BYEB: Basit yapıli eklerle bağlanma. KYEB: Karmaşık yapıli eklerle bağlanma) 144
- Şekil 6: Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma biçimlerinin belirteç cümlesi sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar. İİTY: İsim + ilgeç temelli yapılar. BAY: Bitimli altasıraı yapılar) 145
- Şekil 7. Belirteç cümlelerindeki söz dizimsel modellerin, runik metinlerdeki toplam sayısal oranları 289
- Şekil 8. Üst cümleye biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla bağlanan belirteç cümlelerinin söz dizimsel modellerin oranları 289
- Şekil 9. Söz dizimi modellerinin runik metinlerin yazılış türüne göre sayısal oranı (TYRM: Taşa yazılı runik metinler, KYRM: Kâğıda yazılı runik metinler)..... 290
- Şekil 10. Runik metinlerde belirteç cümlelerinin söz dizimsel modellerinin oranları.... 290
- Şekil 11. Temel cümleye göre farklı konumlu belirteç cümlelerinin, üst cümleye bağlanma yollarının sayısal oranları (TCÖ: Temel cümle önünde. TCİ: Temel cümle içinde. TCS: Temel cümleden sonra) 393

- Şekil 12. Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumunun sayısal oranları (BYUE: Basit yapılı ulaç ekleriyle. BYOE: Basit yapılı ortaç ekleriyle. KYUE: Karmaşık yapılı ulaç ekleriyle)..... 394
- Şekil 13. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumunun sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar. İİTY: İsim + ilgeç temelli yapılar. BAY: Bitimli altasıralı yapılar) 394
- Şekil 14. Belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumlarının runik metinlerdeki sayısal oranları (OY: Orhon Yazıtları. KY: Kırgızistan Yazıtları. EUK: Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları. YY: Yenisey Yazıtları. AY: Altay Yazıtları. IB: İrk Bitig. RE: Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Japonya’da bulunan runik elyazmaları. MY: Moğolistan Yazıtları) 395
- Şekil 15. Belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumlarının runik metinlerin yazılış türü bakımından sayısal oranları 395
- Şekil 16. Rentsch’in epistemik kiplik üzerine skala önerisi..... 413
- Şekil 17. Kiplik İfade Yollarına Göre Kiplik Bildiren Belirteç Cümlelerinin Sayısal Oranları (BB: biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlı belirteç cümlelerindeki kiplik. BS: biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlı belirteç cümlelerindeki kiplik. KB: belirteç cümlelerinde kiplik belirteçleriyle sağlanan kiplik. Kİ: belirteç cümlelerinde kalıp ifade) 464
- Şekil 18. Runik Metinlerde Belirteç Cümlelerinin Kiplik İfade Yollarının Sayısal Oranları 464
- Şekil 19. Runik metinlerde biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde kiplik anlatım oranları (KYUE: Karmaşık yapılı ulaç ekleriyle, BYUE: Basit yapılı ulaç ekleriyle, BYOE: Basit yapılı ortaç ekleriyle bağlanma) 465
- Şekil 20. Runik metinlerde biçim-sözdizimsel yolla üst cümle bağlanan belirteç cümlelerindeki kiplik anlatımların sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar, İİTY: isim+ilgeç temelli yapılar, BAY: Bitimli Altasıralı Yapılar)..... 465

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu çalışma, Eski Türkçe'ye ait runik metinlerden tespit edilmiş belirteç cümlelerini çağdaş dilbilimsel yöntemlerle incelemeyi amaçlar. Elde edilen sonuçlar ışığında coğrafi bölge, yüzyıl ve etnik kimliğe göre farklılık ve benzerlik gösteren belirteç işlevli bağımlı cümlelerin bağlanma yolları tanıklanmaya çalışılmıştır. Runik metinler veritabanı doğrultusunda, üst cümleye belirteç işleviyle bağlanan alt birimlerin söz dizimi ve kiplik değerlerinin kullanım alanı dikkate alınmıştır.

Çeviri-yazısı yapılmış runik metinlerin varlığı çalışmanın gerçekleşmesinde kolaylık sağlamakla beraber, bu metinlerin anlamsal karşılıklarının birbirinden farklılık göstermesi analiz ve sentez sürecini zorlaştırmıştır.

Çağdaş dilbilim yöntem ve teknikleri göz önünde bulundurularak belirteç işlevini karşılayan bağımlı cümle yapılarının üst cümleye bağlanma yolları, söz dizimi, temel cümleye göre konumu ve kiplik anlatımları araştırma alanını oluşturmuştur. Biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel sınıflandırmalar ile runik metinlerin kategorize edilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

GİRİŞ

I. KONU VE AMAÇ

Bu çalışmanın konusu “runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümle” yapılarıdır. Belirteç işlevli bağımlı cümleler, üst ya da temel cümleyi belirteç yönüyle açıklayan, sola dallanma özelliği göstererek yöneten-yönetilen ilişkisini üzerinde taşıyan, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel bağlantı yollarıyla kurulan alt birimlerdir. Bu tür cümleler, temel cümlelerin zorunlu ögesi değildir; ancak çeşitli anlamsal bağlantılar kūrara üst ya da temel cümleyi nitelemektedir. Dolayısıyla eklenti özelliği gösterdiği için, temel cümleden çıkarılabilen öğelerdir. Bu işleve sahip cümleler, çalışmamızda belirteç cümleleri “belirteç işlevli bağımlı cümleler” olarak adlandırılmıştır. Literatürde *yan cümle*, *bağımlı cümle*, *iç cümle*; geleneksel dilbilgisinde *girişik birleşik cümle* gibi adlandırmaları mevcut olmakla birlikte, bu çalışmada *bağımlı cümle* terimi kullanılmıştır.

Bu incelemenin amacı, runik metinleri temel alarak, belirteç işlevli bağımlı cümleleri çeşitli dilbilimsel yöntemlerle açıklamaktır. Eski Türkçedeki belirteç işlevli bağımlı cümle tiplerinin üst cümleye bağlanma yolları kategorize edilerek dilin ifade gücü ve yeteneği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. YÖNTEM

Runik metinlerdeki belirteç cümleleri tespit edilirken, işlevsel dilbilgisi anlayışı benimsenmiştir. Söz dizimsel yapıda belirteç cümlesi özelliği göstermeyen ancak işlevsel yaklaşımla incelendiğinde belirteç cümlesi özelliği gösteren yapılar çalışmaya dâhil edilmiştir. Sadece biçimbilgisel ya da sadece anlambilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Dilbilimin farklı düzlemlerine ayrı ayrı başvurulmuştur. Buna göre runik metinlerdeki belirteç cümleleri; biçimbilgisel, biçim-sözdizimsel, sözdizimsel, anlambilimsel, işlevsel dilbilgisi gibi yaklaşımlar doğrultusunda ele alınmıştır.

Derlem alanından tespit edilen bütün belirteç işlevli bağımlı cümle örnekleri, ilgili alt başlıklara eklenmiştir. Bu yolla runik metinlerin hangi bağlanma yolunu daha çok tercih ettiği ya da hiç kullanmadığı bir bağlanma yolu var mıdır gibi sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgelere, yüzyıllara, kağanlıklara göre belirteç

cümlelerinin üst cümleye bağlanma yollarının nasıl bir tavır sergilediği ortaya konulmuştur.

Örnekler belirtilirken, yararlanılan kaynaktaki fonetik değişiklikler çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Çalışma, fonetik açıdan belirteç cümlelerini incelemeyeceği için, Latin alfabesiyle çeviriyazıları yapılmıştır. Ancak *n ünsüzünün*; belirtme eki, 2. çoğul şahıs kip eki ve *zamir n*'si ile karıştırılması endişesinden dolayı *damak n / η* /si özellikle gösterilmiştir. Belirteç cümlelerinin, temel cümleye göre ayrımını belli etmek amacıyla köşeli parantez [] işaretinden yararlanılmıştır. Bağımlı cümle yapılarının ögeleri / (eğik çizgi) işaretiyle birbirinden ayrılmıştır. İlgili bölümde dikkat çekilmek istenen kısım **koyu punto** ile gösterilmiştir.

III. VERİTABANI

Çalışmanın seyrinde önceliği, veritabanını oluşturmak almıştır. Bu doğrultuda, 229 taşa yazılı, 47 kâğıda yazılı runik metinden oluşan bir derlem alanı belirlenmiştir. İnceleme, sadece seçilen bu runik metinler üzerinden yapılmıştır. Eski Türkçe dönemden edinilen metinlerin ortak paydası runik harfli olmalarıdır. Metinlerin birbirinden ayrıldığı noktalar; metinlerin yazıya geçirildiği yüzyıllar, bulunduğu coğrafi bölgeler¹, taşa ya da kâğıda yazılı olup olmama durumları ile metni oluşturan topluluğun etnik kimliğidir. Eski Türkçe'nin en hacimli runik metinlerinden Orhon Yazıtları dışında farklı coğrafi bölgelerde şekillenmiş ve yazıya geçirilmiş Yenisey, Altay, Kırgızistan gibi bölge yazıtları ve kaya / mezar taşları da eklenerek, araştırmanın kapsamı geniş tutulmuştur. Taşa yazılı runik metinlerden adı geçen yazıtlar yanı sıra Eski Uygur Kağanlığı'na ait Şine Usu, Taryat ve Tez Yazıtları da incelemeye dâhil edilmiştir. Farklı bölge metinlerinden bir diğeri, Çin - Doğu Türkistan'dan edinilen, kâğıda yazılı runik metinlerdir. Bu runik elyazmaları, hem buldukları bölge hem de araştırma veritabanındaki diğer metinlerden sonraki yüzyıllarda yazıya geçirildiği için çalışmaya yeni bir boyut katmıştır.

¹ F. Sema Barutcu Özönder, Asya alanı Türk runik harfli yazıtların bölgelere göre dağılımını beşe ayırmıştır: Batı Türkistan'da, Doğu Türkistan'da, Moğolistan'da, Güneydoğu Sibirya'da, Kuzeydoğu Sibirya'da (2002: 486-489). Bu sınıflandırmaya göre çalışmamızdaki Yenisey ve Altay (Dağlık-Altay) bölge yazıtları, Güneydoğu Sibirya'dadır. Orhon, Eski Uygur Kağanlığı ve Moğolistan Yazıtları diye belirtilen runik metinler Moğolistan'da yer alır. Irk Bitig ve diğer kâğıda yazılı runik belgeler ise Doğu Türkistan bölgesi kaynaklıdır. Dolayısıyla bu tez çalışmasında Batı Türkistan ve Kuzeydoğu Sibirya bölgelerindeki runik metinler ele alınmamıştır.

Çalışmamızda ele alınan, taşa ve kâğıda yazılı runik metinlere ait veritabanı² hakkında kısa bilgiler şu şekildedir:

III.1. Taşa Yazılı Runik Metinler

Bunlar Orhon, Yenisey, Altay, Kırgızistan, Moğolistan ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtlarıdır. Ortak özellikleri taşa yazılı olmalarıdır. Bu yazıtlar buldukları bölgelere göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

III.1.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları

Bu başlık altında ele alınan runik metinler Moğolistan bölgesine aittir. Orhon Yazıtları, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları, İhe Aşete, Ongi, Köli Çor, Süüci, Çöyr Yazıtları bu bölge runik metinlerindedir.

III.1.1.1. Orhon Yazıtları

Bu runik metinlerde, Árpád Bertá'nın (SİD) *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*'ndan yararlanılmıştır. Bu kitaptan gösterilen örneklerde, tam anlaşılmayan ve sorunlu görülen durumlarda Talât Tekin, Ahmet Bican Ercilasun (TBT) ve Erhan Aydın'ın hazırladığı (OYa.) yayınlara başvurulmuştur. Bu taşa yazılı runik metinler, Moğolistan bölgesine aittir. Ancak geniş hacmi ve dilinin gelişmişliğiyle diğer runik metinlere göre özel bir yer tutan bu runik metinlere ayrı bir başlık açılmıştır.

III.1.1.1.1. Köl Tegin Yazıtı

II. Doğu Köktürk Kağanlığı'na ait taşa yazılı runik metindir. Köl Tegin, II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kardeşidir. Bu yazıt, Orhon ırmağının eski kolunda, Höşö Çaydam kıyısı yakınında yer alır. Dördüncü -batı- tarafı Eski Türkçe yazıtlarla ilgili olmayan Çince metinleri içerir. Yazıtın batı yüzündeki metne göre 1 Ağustos 732 yılında hazırlanmıştır. Yazıtın Türkçe bölümünden edinilen tarih,

² Runik metinlerin tamamı F. Sema Barutcu Özönder tarafından altı şekilde tasnif edilmiştir: 1)Sert (taş) levha ve kayalar üzerine yazılmış anıt yazıtlar, 2) Çeşitli nesnelere üzerine yazılmış kısa yazıtlar, 3) Metal (tabak, para v.b.) üzerine yazılmış yazıtlar, 4) Keramikler üzerine yazılmış yazıtlar, 5) Kayalar üzerindeki grafitler, 6) Kalem veya fırça ile kâğıt veya tahta üzerine yazılmış metinler. Bu çalışmada bu şekilde bir ayrıma gidilmeden, runik veritabanı taşa ve kâğıda yazılı metinler başlıkları altında incelenmiştir (2002: 486).

21 Ağustos 732 yılıdır. İki tarihlendirme arasındaki fark, yazıtın ilk önce Çince bölümünün yazılmasına, Türkçe bölümünün yazılmasının ise 20 gün sürmesine dayandırılmıştır (Sertkaya, 2002: 20-21), (OY: 7), (OYa.: 38).

III.1.1.1.2. Bilge Kağan Yazıtı

Taşa yazılı bu runik metin, II. Doğu Köktürk Kağanlığı döneminde yazılmıştır. 734 / 735'te hazırlanmıştır. Moğolistan bölgesine aittir. Bilge Kağan'ın küçük oğlu Tenri Kağan tarafından diktirilmiştir. Yadrintsev, 1889 yılında Köl Tegin Yazıtı'ndan yalnızca 1 km. uzaklıkta bu yazıtı bulmuştur (SİD: 98). Köl Tegin Yazıtı'na benzer olarak Bilge Kağan Yazıtı'nın da Çince yüzü vardır. Bilge Kağan Yazıtı, Köl Tegin Yazıtı'na göre daha kötü durumdadır.

III.1.1.1.3. Tonyukuk Yazıtı

II. Doğu Köktürk Kağanlığı dönemine aittir. Moğolistan'da, Ulan Bator'dan yaklaşık 60 km. doğuda bulunan Bayan Cogt yanında, Tuul (Tola) ırmağının üst kolunda yer alır. Taşa yazılı bir metin olan Tonyukuk, iki taştan oluşup birinci taş diğerinden daha sağlamdır. Yazıtın tarihi tartışmalıdır. Tahmini yılı 726 olarak kabul edilir.

III.1.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları

Uygur Kağanlığı döneminden kalan belli başlı runik metinlerdir. Bunlar arasından Şine Usu, Tes ve Taryat, incelenmek üzere seçilmişlerdir. Metin olarak Árpád Bertá'nın (SİD) ve Erhan Aydın'ın (UKY) yayınları esas alınmıştır.

Bu yazıtlar, hem yazıt üzerindeki damgalar hem de kayda geçirildikleri tarih sebebiyle, Eski Uygur Kağanlığı dönemine dayandırılır (744-840). Árpád Bertá (2010: 261), Ahmet Bican Ercilasun (2006: 134-135), Osman Fikri Sertkaya (1992: 332-333), Osman Mert (2009: 99-105) gibi bilim insanları bu yazıtları, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait sayarlar. Erhan Aydın da, bu runik metinlerin Uygur Kağanlığı döneminde dikilmiş ve hazırlanmış olduğuna dikkat çeker (2011: 29). Adı geçen Tez, Taryat ve Şine Usu Yazıtları arasında bağlantılar ve paralellikler gözlenir. Özellikle Şine Usu ve Taryat Yazıtı ile Taryat ve Tez Yazıtları'nda benzer bölümlerle karşılaşılır (SİD 261). Bu yazıtlar, Moğolistan bölgesine ait olmakla birlikte Eski

Uygur Kağanlığı döneminde yazılması ve en çok bilinenlerinden biri olması sebebiyle çalışmada, ayrıca bir bölüm olarak değerlendirilmiştir.

III.1.1.2.1. Tez Yazıtı

Bu yazıt, Tez Irmağı vadisinde 1915 yılında bulunmuştur. Bir diğer ifadeyle Orta-Batı Moğolistan'da, Hangay Dağlığı'nın batı bölümünde bulunan Nagoon-tolgoy dağlığını kesen Tez ırmağının kolunda, Hövsgöl-aymag idari bölgesinde, Tez Irmağının kaynağının solunda yer almaktadır (SİD : 223). Klyaştorıny, yazıtın yazıldığı tarihi 761-762 olarak belirtir. Şinehüü, yazıtın dikiliş tarihini 760-780 yıllarıyla ilişkilendirir. Róna Tas, yazıtın tarihini 750 yılı olarak açıklar.

III.1.1.2.2. Şine Usu Yazıtı

1909 yılında Ramstedt tarafından kuzey-batı Moğolistan'da Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nın en hacimlisidir. Clauson'a göre, Şine Usu Yazıtı, Birinci Uygur Kağanlığı'nı kuran kişinin anısına dikilmiştir. Hazırlanış tarihi 759 olarak tahmin edilmektedir (SİD: 261).

III.1.1.2.3. Taryat Yazıtı

Yazıtın dört parçası vardır. Farklı zamanlarda bu parçalar, Moğolistan'ın Arkhangay Aymakı'nın Taryat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzey-batı bölümünde Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü bir şekilde tespit edilmiştir. Bu yazıtın yazılma tarihi de olasılıklı bilgiler içerir. Árpád Bertá, bu tarihi 753 olarak gösterir. Yazıtı, 747-759 yılları arasında yaşamış Uygur Kağanı Moyun Çor diktirmiştir (2010: 237).

III.1.1.3. Moğolistan Yazıtları

Orhon ve Eski Uygur Kağanlığı'na ait taşa yazılı runik metinler Moğolistan bölgesine aittir. Ancak hem hacimli oluşları hem de bu adla kullanımlarının literatürde yaygın olması sebebiyle bu tez çalışmasında ayrı başlık altında incelenmiştir. Moğolistan bölgesine ait bu taşa yazılı runik metinler dışında; İhe Aşete, Ongi, Süüci, Köli Çor ve Çöyr Yazıtları da çalışmaya ilave edilmiş ve bu runik metinler Moğolistan Yazıtları altında gösterilmiştir. Bu metinlerden Köli Çor ve Ongi diğer üçüne göre daha hacimlidir. İhe Aşete ve Çöyr Yazıtları birkaç satırdan oluşur. Süüci ise İhe Aşete ve

Çöyr Yazıtları'na göre daha fazla satırlı olmakla birlikte, içerisinde belirteç işlevli bağımlı cümle hiç barındırmayarak dikkat çeker. Köli Çor ve Ongi Yazıtları'nda, Árpád Bertá'nın; İhe Aşete'de, Hüseyin Namık Orkun'un yayınından yararlanılmıştır. Çöyr Yazıtı'nda, Fatma Sema Barutcu Özönder'in okumaları esas alınmıştır. Ayrıca Köli Çor ve Ongi Yazıtları için Erhan Aydın'ın yayınına da (OYa.) başvurulmuştur.

III.1.1.3.1. İhe Aşete

Altun Tamgan Tarkan adına dikilen bu yazıtın 724 yılında yazılmış olabileceği tahmin edilir. Taşa yazılı bu runik metin, 10 satırlık küçük bir yazıttır. II. Köktürk Kağanlığı döneminden kalmıştır.

III.1.1.3.2. Çöyr

Bu çalışmada, F. Sema Barutcu Özönder'in hazırladığı yayın esas alınmıştır (SBÖ). Tarihi bilinen en eski Türk yazıtı, Çöyr'dür. Taşa yazılı bu runik metni, Osman Fikri Sertkaya, 687-692 olarak belirtir (1995: 318). Fikret Yıldırım, 688-692? yıllarında yazılmış olabileceği bilgisini verir. Ayrıca, Orhon Yazıtları'ndan daha eski oluşu ile ilgili bilgilerin kesinlik taşımadığını belirtir. Bir Köktürk erinin İlteriş'e katıldığını anlatan bu yazıt da, II. Köktürk Kağanlığı dönemine aittir. 6 satırdan oluşan bu yazıt hacimli değildir. Moğolistan'ın Dornogovi Aймаğında, Çöyr tren istasyonunun 15 km. uzağında kalan Sansar Dağı yamaçlarında bulunmuştur. Orhon nehrinin en güney bölgesinde yer alır³.

III.1.1.3.3. Süüci

G. J. Ramstedt, yazıtı, Moğolistan'da bulmuştur (SİD: 307). L. Bazin yazıtın ilk satırına göre eserin yazıldığı dönemi 840 tarihi sonrası Kırgız egemenliği dönemine yerleştirir (1988: 135-144). Mirlanbek Nurmatov da Bazin'in görüşüne katılır ve bu yazıtın etnik grubu olarak Kırgızları gösterir (2015: 262). Árpád Bertá (SİD: 307), Ahmet Bican Ercilasun (2006: 134-135) ise Süüci Yazıtı'nın Eski Uygur Kağanlığı dönemine ait oluşuna değinir. Tarihi hususunda, Sertkaya'nın iki farklı görüşü mevcuttur. Sertkaya bir çalışmasında, 840 yılından sonra yazılmış olması ihtimali üzerinde dururken (1992: 333), başka bir yazısında yazıtın ilk satırında geçen bilgiden

³<https://www.facebook.com/dusuncetarih/photos/a.408722532489586/645380095490494/?type=1&theater>.

hareketle en geç 780 yıllarında yazıya geçirilmiş olmasından bahseder (2001: 309). Erhan Aydın, Mani dinine ait birkaç unsurun varlığı ve yazıtın bulunduğu yeri dikkate alarak, Süüci Yazıtı'nın Yenisey Yazıtları'ndan olmadığını savunur (2011: 28). Ayrıca tarihini, 840 sonrasını kabul eder.

III.1.1.3.4. Ongi

Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan aşağı yukarı 200 km. güneyde, Tonyukuk Yazıtı'ndan 500 km. güneybatıda yer alır. Gerard Clauson'a göre yazıt 732-734 yılları arasında hazırlanmıştır. Ahmet Bican Ercilasun bu yazıtların tarihini 719-720 olarak açıklar ve bu yazıtın II. Köktürk Kağanlığı döneminden kaldığına işaret eder (1985: 59). Ayrıca yine Clauson, Ongi Yazıtı'nın Köl Tegin ve Tonyukuk Yazıtları'yla paralellik gösterdiğini tespit etmiştir. Bu taş yazılı metin, Yadrıntsev tarafından 1891 yılında Ongi Irmağının bir kolunun kıyısında bulunmuştur. Literatürde Ongin olarak da adlandırılan bu yazıt 19 satırdan oluşur. Metin, İşbara Tamgan Tarkan adlı beyin milleti için yaptığı mücadeleleri konu edinir.

III.1.1.3.5. Köli Çor

Taş yazılı bu runik metni Kotwicz, 1911 yılında, Ulan Bator'dan yaklaşık 200 km. güneybatıda ve Töv Aimag bölgesinde, İh Höşööt'te keşfetmiştir. Árpád Bertá, yazıtı 720-725 dolaylarına tarihlendirir. Ahmet Bican Ercilasun, 723-725 yıllarına tarihlendirir ve yazıtın adını Köl İç Çor olarak belirtir. Bu yazıtta, Tarduşlar'ın başına bey olan İşbara Bilge Köli Çor'un, savaşlardaki yiğitliğinin anlatıldığını ifade eder. Dolayısıyla yazıtın ait olduğu topluluğun etnik kimliğini Tarduşlar olarak açıklar. Klyubkin'e göre (1972), Köktürk Kağanlığı ikiye ayrıldıktan sonra doğunun hükümdarı "Tölis Han", batının ise "Tarduş Han" olarak adlandırılıyordu (Esin: 1978: 76). Dolayısıyla Tarduşlar Batı Köktürk Kağanlığı'nın devamıydı. Árpád Bertá'nın çalışmasında, Köli Çor Yazıtı 30 satırdır.

III.1.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları

Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin değerlendirildiği diğer runik metinler, Yenisey Yazıtları'dır. Yazıt olarak adlandırılan bu metinler aslında mezar taşı niteliğindedir. Yenisey nehrinin yukarı havzasını içine alan Sayan dağları ile Yenisey'in orta

akıntısını kapsayan Mönsü ovası sınırlarında yer alan mezar taşlarıdır. Yenisey ve Moğolistan bölgesinde dikili taşların üzerine yazılan bütün yazıtlar, zamanın büyük şahsiyetlerine ithaf edilmiştir (YAKRIB: 19). Yenisey Yazıtları'nın tarihi konusu kesin değildir. Ancak günümüzde bilim insanları bu mezar taşı metinlerinin tarihini 8. ve 9. yüzyıla dayandırmaktadır. Bu bölge runik metinlerini oluşturan topluluğun etnik kimliği, siyasi oluşumu ve devleti meselesi de netlik kazanmış değildir. Ancak Kormuşin, Türk runik yazısının Yukarı ve Orta Yenisey havzalarında yayılmasında muhtemelen Türk⁴ değil, Uygurlar döneminde ortaya çıkmış olabileceğine vurgu yapar (YAKRIB: 28). Şimdiki Hakasya ve Tuva topraklarını içine alan Yenisey bölgesinde çeşitli halkların yaşadığı bilgisini verir. Buna göre Çik, Az, Kırkız gibi milletler, bu topraklarda hüküm sürmüş olmalıdır. Bu açıdan tam anlamıyla etnik kimlik durumu kesinlik bildirmemekle birlikte, Yenisey Yazıtları'nı ortaya çıkaran halklar hakkında kimi bilgiler mevcuttur (YAKRIB: 28-29). Yenisey Yazıtları'nın hacmi, Moğolistan bölgesine ait sayıca büyük hacimli on kadar yazıta göre azdır. Anlatım kısa ve özlüdür ve kalıplaşmış ifadeler sıklıkla yer alır.

Her bir yazıt yahut mezar taşı, E harfi ve ilgili numara ile gösterilmektedir. Yenisey Yazıtları, farklı etnik grupların oluşturduğu metinler olduğu için üç lehçesel farklılık taşır. Buna göre Tuvalılar ve onların yakın akrabası olan Tofa, Çaatan, Monçak gibi diğer küçük kavimler, *d-* lehçesi konuşurlarıdır. Hakas, Şor, Çulım Türkleri, Sarı Uygur ve Füyü Kırğızlarının ataları *z-* lehçesi konuşurları iken; *y-* lehçesinin konuşurları ise Altay ve Kırğızların atalarıdır. Kormuşin, metinsel tutarsızlıkların, etnik farklılıklardan kaynaklandığı düşünür (YAKRIB: 31).

Çalışmada, Yenisey Yazıtları'na ait belirteç işlevli bağımlı cümlelerin tespiti işleminde İgor Kormuşin'in hazırladığı ve Risbek Alimov'un çevirdiği *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler* adlı eserin Yenisey Yazıtları bölümü esas alınmıştır. Bunun dışında *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig* adlı eserin bir bölümü olan ve Erhan Aydın tarafından hazırlanan *Yenisey Yazıtları*'ndan da yararlanılmıştır.

YAKRIB künyeli çalışmada Yenisey Yazıtları, E şeklinde numaralandırılmış olması yanı sıra bazıları gruplandırılmıştır: Altın Köl, Oorzak, Batı Tuvadaki Kaya Yazıtları

⁴ Kormuşin'in Türklerden kastettiği etnik grup, Köktürklerdir.

gibi. YKI künyeli bibliyografyada, mezar taşları numaralandırılmış ve numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları başlıkları altında maddelendirilmiştir.

III.1.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları

Belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının incelendiği taşa yazılı runik metinlerden bir grubu da Kırgızistan Yazıtları'dır. Bu çalışmada, Risbek Alimov'un *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışması temele alınmıştır. Coğrafi açıdan Tanrı Dağları, Merkezî Asya'da bulunan büyük dağ sistemlerinden biridir (Alimov, 2014: 9) ve Moğolistan, Yenisey havzası, Altay ve Doğu Türkistan ile birlikte Türk runik yazıtlarının bulunduğu merkezlerdendir. Tanrı Dağı Yazıtları, Talas bölgesi, Issık Göl bölgesi ve Koçkor bölgesi yazıtlarından oluşur. Talas bölgesindekiler ağırlıklı olarak nehir yatağı taşları üzerine yazılmış mezar taşlarıdır. Issık-Göl ve Koçkor bölgesinde bulunan yazıtlar ise kaya yazıtlarıdır.

Kırgızistan sınırları içerisindeki Talas Yazıtları, S. Klyaştorıny, L. Bazın ve Risbek Alimov'un yaptığı araştırmalara göre VIII. yüzyılın ilk yarısına, Türgişlerin hüküm sürdüğü zamanlara tarihlendirilmiştir. Kononov, Talas Yazıtları'nı, Batı Türk Kağanlığı⁵ Yazıtları olarak açıklar. Heikel, kurgandaki arkeolojik buluntulardan yola çıkarak V. yüzyıla dayandırır. Malov da Heikel ve Retzius'un yaptığı araştırmalardaki V. yüzyıl tespitlerini doğru bulur. Vinnik ve Kojemyako, arkeolojik kazılardan bu mezar taşlarının X. yüzyıldan önceye, en erken VI. yüzyıla dayandırılabilceğini ifade eder (Alimov, 2014: 31). Batmanov, bulunan bir deri parçasının VIII. yüzyıla ait olduğu bilgisinden hareketle, bu mezar taşlarının VII. yüzyıldan daha önce yazıya geçirilmiş olabileceğini savunur. Kızlasov da, IX. ve X. yüzyıla Talas Yazıtları'nı tarihlendirir. Kormuşın, runik işaretlerin paleografik özelliklerini temele alarak X. yüzyıldan sonra yazılmış olduğu fikrindedir. Dolayısıyla Kırgızistan bölgesine ait yazıtlardan Talas Yazıtları ile ilgili araştırmacıların görüşleri, V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadarki süreç üzerinde değişiklik gösterir.

⁵ Emel Esin, Türkistan'ın Kök-Türk ve Batı Türk Kağanlığı tarafından 550-745 yılları arasında idare edildiğine dikkat çekmiştir (1978: 117). Ancak Batı Köktürk Kağanlığı daha erken yıkılış sürecine girmiştir ve 583-657 yıllarında Köktürk Hanedanlığının batı tarafına hükmetmiştir. (https://www.turktarihim.com/Bat%C4%B1_G%C3%B6kt%C3%BCrk_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu.html).

Klyaştomıy, Koçkor Yazıtları'nı da Talas Yazıtları gibi Türgiş Kağanlığı dönemine ait kabul eder. Araştırmacılar, Talas ve Koçkor Yazıtları'nın benzer yazı tekniğinden hareketle, bu yazıtların aşağı yukarı aynı zaman diliminde yazılmış olabileceğine değinir. Ahmet Bican Ercilasun, Talas ve Koçkor Yazıtları'nın Türgişler'den kaldığını belirtmiştir (2016: 141). Risbek Alimov, Kırgızistan Yazıtları'nın, VIII. yüzyılın başından ikinci yarısına kadarki dönemde yazılmış olduğunu savunur.

III.1.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları

Bu runik metinler için, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler* adlı yayının, Emine Mozioglu tarafından hazırlanan *Altay Yazıtları* bölümünden yararlanılmıştır. Mozioglu, bu yazıtların tarihlendirilmesi⁶ ve etnik grubu hakkında bilgi vermez.

Dağlık Altay bölgesindeki bu yazıtların bölgeye göre tasniflerini, Mozioglu şu şekilde yapmıştır: Onguday, Koş-Ağaç, Ust-Kan, Çemal ve Ust-Koksin Bölgeleri. Bu bölgeden tespit edilen runik metinleri, A harfiyle numaralandırmıştır. Dolayısıyla belirteç işlevli bağımlı cümlelerin çeşitli açılardan incelendiği bu çalışmamızda, Altay Yazıtları da veritabanı sağlamıştır.

III.2. Kâğıda Yazılı Runik Metinler

İncelememize sadece taşa yazılı runik metinler değil ayrıca kâğıda yazılı runik belgeler ile bir fal kitabı özelliği taşıyan Irk Bitig de dâhil edilmiştir. Kâğıda yazılı belgelerin⁷ keşfedildiği yer, günümüzde Çin Halk Cumhuriyetinde bulunan Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) ve çevresidir. Runik harfli kâğıda yazılı metinlerin Tarım Havzasına yerleşmiş Koço Uygur Devletini kuran Eski Uygurlardan kalmış olduğu düşüncesi vardır (Yıldırım, 2016: 393). Ancak Doğu Türkistan'da yaşayan Maniheist Uygurlardan kalan elyazmalarının, 840 yılı sonrasında Maniheist Uygurların beraberinde güneye, Tarım Havzası'na taşınmış olması da muhtemeldir (Tezcan, 1978: 301).

⁶ Kononov'un yayınında (1980), 7. ve 9. yüzyıllar arasındaki yazıtlara dair okumalarında Kalbak Taş XX Yazıtı da yer almaktadır. Dağlık Altay bölgesine dair çeşitli bölgelerden edinilen kaya taşlarının tarihi ile ilgili ulaşabildiğim ender kaynaklardır. Bu nedenle, adı geçen bölgeleri kapsayan Altay Yazıtları'nın tarihi ile ilgili olarak 7. ve 9. yüzyıllar arası kabul edilmiştir.

⁷ Cengiz Alyılmaz, bu metinleri, yayınında "Doğu Türkistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtlar" olarak adlandırmıştır (2007: 26).

Sadece runik harfle yazılmış elyazmalarıyla karşılaşılmasıyla birlikte bazılarının ön yüzü runik alfabeli, arka yüzü ise farklı alfabeyle yazılıdır (Mainz 400 (T I-a)) numaralı elyazması gibi).

Bu runik harfli elyazmalarını, başta Uygurlar olmak üzere farklı Türk boyları, Türkistan'ın bir parçası olan Doğu Türkistan bölgesinde kaleme almıştır (Alyılmaz, 2007: 26).

Kâğıda yazılı runik harfli metinlerin keşfi, 20. yüzyılın başlarına dayanır. Alman, İngiliz, Fransız, Japon ve Rus bilim insanlarının Doğu Türkistan'a yapmış oldukları araştırma gezileri sonucu, bu elyazmalarına ulaşılmıştır. İngiltere adına araştırmaya katılan Aurel Stein, Tun-Huang (Bin Buda) mağaralarında bulunan çeşitli yazma eser ve resimleri, Taoist bir rahipten satın almıştır (Yıldırım, 2016: 394). Alman bilim heyetinde ise Albert Grünwedel ve Albert von Le Coq başkanlığında pek çok araştırmacı, Doğu Türkistan bölgesine 1912-1914 yılları arasında gönderilmiştir. Bu bilim insanları da, çok sayıda Eski Uygurca ve runik harfli fragmanlar elde etmiştir. Osman Fikri Serkaya, runik metinlerin envanteri üzerine verdiği bilgide, kâğıda yazılı runik belgelerin Irk Bitig ile birlikte toplamda 51 fragmandan oluştuğunu belirtir. Irk Bitig'i hacmi ve kitap formatında oluşu sebebiyle diğer kâğıda yazılı fragmanlardan ayrı tutmuştur (2008: 24).

III.2.1. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinleri

Kâğıda yazılı runik belgelere Çin-Doğu Türkistan bölgesinden ulaşılmıştır. Bu runik elyazmaları parça parça bir şekilde Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da bulunmaktadır.

III.2.1.1. Irk Bitig

Tespit edilen runik harfli elyazmalarından en hacimliyi İngiltere'de bulunan Or. 8212/161 katalog numaralı fal kitabıdır. Irk Bitig adlı bu fal kitabı; Bin-Buda Mağaralarından bulunan, dil ve yazım özelliklerinden dolayı 9. yüzyılın başlarından kaldığı üzerinde hemfikir olunan ve Eski Uygur diyalekti ile yazılmış bir metindir. Eser üzerinde ilk çalışmayı Vilhelm Thomsen yapmıştır. 67 paragraftan oluşan metinde her bir paragraf, bir ırkı temsil eder. Eser, Maniheizt Uygurlara aittir. Irk

Bitig, Çin Bölgesinden edinilen kâğıda yazılı bir runik metindir. Eser üzerinde, 1912'den günümüze pek çok çalışma yapılmıştır. Clauson (1961), Erdal (1977, 1997) ve Tekin (1993, 2004) bunlardan belli başlılarıdır.

III.2.1.2. Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları

Alman, İngiliz, Rus, Japon ve Fransız bilim insanları, 20. yüzyıl başlarından itibaren Doğu Türkistan'a bilim ve araştırma gezileri yapmışlardır. Bunun sonucunda edinilen runik harfli elyazmaları, Batı dünyasının çeşitli kütüphanelerinde ve veri toplama merkezlerinde saklanmıştır. Rusya ve Japonya'da runik harfli kâğıda yazılmış belge sayıca en azdır. Araştırma gezileri sonucunda elde edilen runik elyazmalarının çoğu Almanya'dadır. Almanya'dan sonra en fazla runik belge İngiltere'dedir. Runik metinler arasında en bütüncül olanları Almanya ve İngiltere'den tespit edilmiştir. Bu elyazmaları içerisinde bile parça parça özellik gösteren metinler mevcuttur. Irk Bitig dışında, elyazmaları içerisinde en hacimliyi yine İngiltere'de bulunan runik elyazmalarından Or. 8212/76 numaralı parçadır. Japonya, Fransa ve Rusya'da bulunan runik elyazmaları ile ilgili okuma denemeleri anlamlı ve net değildir. YAKRIB adlı yayında bu elyazmalarının tarihi ile ilgili doğrudan bir bilgiye ulaşılmamakla birlikte, Irk Bitig'in yazıldığı tahmin edilen 9. yüzyıl başlarıyla bu elyazmalarının eş zamanlı olması muhtemeldir.

IV. SINIRLILIKLAR

Ele alınan runik metinler dışında, okunmuş veya okunmaya çalışılan başka metinlerin de varlığı bilinmektedir. Ayrıca yeni bulunan yazıtların da olma ihtimali vardır. Dolayısıyla çalışmamızın veritabanı, belirtilen runik metinlerle sınırlı tutulmuştur. Taşa ya da kâğıda yazılı runik metinlerin zaman aşımına uğrayıp yıpranması, kimi kısımlarının tam okunamamasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca Çin - Doğu Türkistan bölgesinden bulunan runik elyazmalarının genelinin bölük pörçük oluşu ve bazılarının da kaybolmuş olması gibi sebepler de çalışmamızı sınırlamaktadır. Örneğin, ulaç (zarf-fiil) ekli yapı tanımlanmakla beraber, metin net olmadığı için; söz dizimsel ve anlambilimsel karşılıklarını vermek bazı örneklerde tam anlamıyla mümkün olamamaktadır.

V. ARAŞTIRMANIN TARİHÇESİ

Bu bölümde, belirteç cümlelerinin, Türkçe dilbilgisel çalışmalarındaki seyri açıklanmıştır. Türk dilinin ilk gramer çalışmalarından, çağdaş dönem gramer çalışmalarına kadar, belirteç cümlelerinin nasıl ele alındığı üzerinde durulmuştur. Doğu Türkçesi'nin bir kolu olan Karahanlı Türkçesi eseri *Divan-ı Lüğati't Türk'te*, pek çok açıdan dilbilgisel malzeme sunmakla birlikte belirteç cümlesi grubuna değinilmemiştir. Devam eden süreçte Anadolu sahasında, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış *Müeyyiretü'l Ulûm* adlı gramer kitabıyla karşılaşılmaktadır. Bu eser, Batı Türkçesiyle yazılmış ilk gramer kitabı olarak değerlendirildiği için önem taşır. 15. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyıla kadar süren Osmanlı Türkçesi döneminde, Arapça ve Farsça terimlerin yoğunluğu, gramer kitaplarında da göze çarpar. Nitekim 16. yüzyıl metni olan *Müeyyiretü'l Ulûm* eseri de Arapça örnek alınarak hazırlandığı için, Arapça'nın kurallarına ve yazılış şekline uydurulmaya çalışılmıştır (Karabacak, 2002: VIII). Bu gramer kitabında kelimeler isim, fiil ve harf olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır ve belirteç cümlelerine yer verilmemiştir. Osmanlı Türkçesi'nin son dönemlerinde de Türk dilbilgisi çalışmaları mevcuttur. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniyye*'si (1851), *Medhâl-i Kavâid*'i (1852)⁸, Süleyman Paşa'nın *İlm-i Sarf-ı Türkî*'si (1876)⁹, Tahir Kenan'ın *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*'si¹⁰ (1889-1893) çalışmaları bulunmaktadır. *Medhâl-i Kavâid* ve *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*'de fiilimsi gruplarından ulaç ekleri tespit edilebilmektedir. Osmanlı Türkçesi'nde kaleme alınmış dilbilgisel çalışmalar bu şekilde özetlenebilir.

Türkiye Türkçesi'ne gelindiğinde 20. yüzyılın başlarında dilbilgisel çalışmalarda hareketlilik dikkat çekicidir. Dilde sadeleşme hareketine uyularak, gramer kitaplarının dilinde de Osmanlı Türkçesine oranla sadelik hâkim olmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren dilbilgisel çalışmalarda Batı'nın etkisi ortaya çıkmaya başlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1908-1910), Ahmet Cevat Emre'nin *Lisân-ı Osmânî: Sarf ve Nahiv*¹¹, Köprülü Zade Fuat-Süleyman Saip'in *Türk Dilinin Sarf ve Nahiv*¹², Mithat Sadullah Sander'in *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv*¹³, Türk Dili

⁸ TDK baskısı, 2000 yılına aittir.

⁹ TDK baskısı 2006 yılındadır.

¹⁰ TDK baskısı 1993, 2003 yıllarına aittir.

¹¹ TDK baskısı, 2004 yılına aittir.

¹² TDK baskısı 2018 yılına aittir.

Encümeni'nin *Muhtasar Türkçe Gramer* (1928) çalışmalarına tanık olunmaktadır. Bu eserlerde, belirteç cümlelerinin kurulmasında en etkili yollardan olan ulaç eklerinin varlığına işaret edilmekte, ulaçlı yapılar farklı kategoriler altında *sıyag-ı rabtiyye, tasrif olunmaz sıygalar* şeklinde incelenmektedir. Ancak bu belirteç cümlelerinin söz dizimsel yapısına değinilmemektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra dilbilgisi çalışmaları hızlanmıştır. J. Deny, belirteçleri “katmaç” olarak adlandırmış ve asıl, mekân, zaman, tavır ve miktar belirteçleri olarak sınıflandırmıştır. (1941: 234-295). Belirteçlerin isim ve sıfatlardan kesin bir şekilde ayrıştırılmadığını, bütün sıfatların, bazı eşitlik eki almış sıfatların ve isimlerin (yönelme, çıkma ve bulunma durum eklerini alarak) belirteç olarak kullanıldıklarını dile getirmiştir. J. Deny, belirteçlerin sözdizimsel işlevi hakkında bir açıklamada bulunmamıştır (1941: 560).

Kononov, belirteçleri sınıflandırırken, onların sözlükbirimsel olma özelliğinin yanı sıra sözdizimsel ilişkilerini göz önüne alarak belirteçleşme özelliği gösteren yapılarda da yer aldığını ifade etmiştir. Belirteçleri, “bir hareketin, niteliğin veya nesnenin emaresini bildiren değışmez söz bölümü” olarak açıklar (1956, 361-412).

N. Baskakov, Çağdaş Türkçedeki kelime gruplarının söz dizimsel yapılarına değinmiş, kelime gruplarının ve cümlelerin tasvirini sunmuştur. Buna göre yapısal-gramatik plan; işlevsel-semantik plan, kiplik plan ve mantıksal gramatik plan örgüsü kurmuştur. Dolayısıyla bu tez çalışmasında belirteç cümlelerinin incelemesinde uygulanan bakış açılarıyla benzerlik gözlenmiştir (2011: 17). K. Grönbech, belirteçleri “zarf ve edat” başlığında değerlendirmiştir (2011: 30-43). Ancak bu yapıları daha çok isim ve kalıplaşmış ilgeç görevlerinde ele almıştır. Belirteçlerin cümle özelliği gösterdiği yapılara yer vermemiştir.

T. N. Gencan, belirteçleri eserinde ayrıntılı olarak incelemiş görevleri ve yapılarına göre değerlendirmiştir. Bu yapıları; sıfatların, fiillerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını belirten ya da kısip sınırlayan sözcükler olarak açıklamıştır (1979: 409). Görevleri bakımından zaman, yer-yön, durum, azlık-çokluk, soru ve koşul belirteçleri; yapıları bakımından yalınç, türemiş, bileşik, öbekleşmiş, deyim

¹³ TDK baskısı, 2004 yılına aittir.

biçimindeki belirteçler şeklinde ele almıştır. Bu şekilde belirteç cümlelerin varlığına değinmiştir. Her fiilimsinin kurduğu önerme ile birlikte, türlü yönlerden temel önermenin, tümleyicisi olduğunu, böylece Türkçe'ye zenginlik kattığına dikkat çekmiştir (1979: 378). Fiilimsileri üç kategoride “ad-eylem”, “sıfat-eylem” ve “bağ-eylem” olarak adlandırmıştır (1979: 379). Ayrıca ortaç başlığı altında belirtme ortaçına değinmiştir. Buna göre *-diği, -eceği* yapıları ortaçlar, belirtme ortaçlarıdır. *-dik* ve *-ecek* yapıları ortaçlara iyelik eki *-i* gelir ve isim tamlaması kuruluşundaki tümlenenler gibi kişilere göre çekimlenebilir: *geçtiğim, geçtiğin, geçtiği, geçtiğimiz, geçtiğiniz, geçtikleri; geçeceğim, geçeceğin, geçeceği, geçeceğimiz, geçeceğiniz, geçecekleri*. Bu belirtme ortaçlarının “gün, zaman, vakt, yıl...” sözcükleriyle bir arada kullanıldığında belirtme ulacı görevi kazandığına dikkat çeker: *geldiğin zaman, gideceğimiz saatte* gibi (1979: 386-388). Belirteç işlevi sağlayan ulaçlar, Gencan'ın yayınında “bağ-fiil” şeklinde adlandırılmıştır. Kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan “eylemsi” olarak açıklamamıştır. Türkçede ortaç ve ulaçların önermeleri birbirine bağlama yolları olduğunu, bu şekilde hem önermelerin yüklemi olduklarına hem de önermeler arasında bağlantı kurduklarına işaret eder (1979: 390). Ulaçları yapılaşlarına göre iki maddede sınıflandırır: Özel eklerle eylem kök ve gövdelerinden türeyenler, başka ek ve ilgeçlerle ad-eylemlerden ve belirtme ortaçlarından ulaç görevine girenler.

Zeynep Korkmaz, “zarf” kategorisi altındaki belirteçleri; fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından “zarf” niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer, yön gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin duruma getiren veya sınırlayan kelime türü olarak açıklar (1992: 178). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* yayınında da dizimdeki “zarf tümleci” görevindeki bütün sözcük ve sözcük öbeklerini “zarflar” başlığında değerlendirir.

Berker Vardar, geleneksel dilbilgisinde belirteci; bir fiilin, bir sıfatın, bir ilgecin, bir bağlacın ya da kendi türünden bir başka birimin anlamını etkileyen, onu kesinleştirerek ya da kısıtlayarak belirleyen birim olarak tanımlar ve özellikle fiiller üzerinde işleklige sahip olduğunu belirtir. Anlama dayalı sınıflandırmalarda zaman, ölçü, durum ve / ya da niteleme belirteçlerinin birbirinden ayırt edilebildiğini, saptanan anlam sayısı kadar tür belirlenebildiğini bildirir. Kesinlik, yineleme, umu, olasılık, yanıt, sınırlama, dilek, koşul, üleştirme ve yaklaşıklık belirteçleri ile ayrıca

niteleme belirtecini durum belirteçleri içerisinde değerlendirir. Yapılarını; yalın, türemiş, bileşik ve öbekleşmiş belirteçler olarak dört başlığa ayırır. Belirteçleştirici alt başlığında ise bir belirteç yapan biçimbirimi, özellikle de son eki, belirteç eki olarak açıklar (1999: 35-36).

Leylâ Karahan, ulaç ekli yapıları “zarf-fiil grubu” altında inceler. Yüklem görevi yapan “zarf-fiil”in anlamının; özne, nesne, yer tamlayıcısı ve “zarf” adı verilen öğelerle tamamlandığına dikkat çeker. Ayrıca bu fiilimsi grubunun, cümle içerisinde tam bir yargı bildirmediğini ifade eder (2008: 57, 2010: 17-18). Ancak bu tez çalışmasında, belirteç işlevi gösteren bağımlı cümle yapılarının sola dallanma özelliği göstermesi ve yöneten-yönetilen ilişkisine sahip olması düşüncesinden hareketle yargı bildirdiği savunulmaktadır.

Nesrin Bayraktar, Türkçede, fiilimsileri ana hatlarıyla açıklayarak bu eklerin işlevsel karşılıkları ile tarihi Türk dillerindeki görünümüne yer vermiştir. Fiilimsi eklerinin Doğu ve Batı Türkçesi’ndeki kullanımlarını tablolarla göstermiştir (2004). Bu çalışmada belirteç cümlelerinin bir kolu olan ulaç ekleriyle sağlanan kısım, “zarf-fiiller” başlığı altında incelenmiştir. Ortaç temelli yapılar yoluyla sağlanan belirteç cümleleri “sıfat-fiilden türeyen zarf-fiiller” içerisinde (2004: 221-260). Ad-eylem temelli belirteç cümleleri ise “isim-fiilden türeyen zarf-fiiller” başlığı altında yer almaktadır (2004: 261-263).

Bülent Özkan’ın doktora tezinde de belirteçlerle ilgili açıklamalara ulaşılır. Bu çalışmasına göre, dilde birbiriyle en çok bağıllık gösteren sözcük türleri, belirteç ve fiillerdir. Belirteçlerin, kılınış-görünüş, kip-kiplene, zaman başta olmak üzere yer, ölçü, nitelik, soru gibi yönlerden anlamsal ve dilbilgisel bağdaşıklıklar gösterdiğine işaret eder (2007: 2). Türkçe için ortaya konulmuş dilbilgisi ve dilbilim kaynaklarında belirteçlerle ilgili yapılan değerlendirme ve sınıflandırmalara bakıldığında belirteçlerin hem işlevleri ve hem de çeşitli türlere dağılımı açısından çok karmaşık bir dilbilgisi ulamı olduğuna dikkat çeker (2007: 6).

Mehmet Özmen, sözdizimsel işlevleri açısından üç çeşit belirteçlerin varlığından söz eder (1999: 111-125):

1. Her durumda belirteç olarak görev yapan sözlükbirimler (zarf),

2. Belirteç görevi üstlenen belirtecimsiler (zarflık),

3. Sözcük ya da sözcük gruplarından çeşitli yapı özellikleriyle oluşarak dizimde yer alan belirteçlikler (zarflık).

Bu sınıflandırmaya göre belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları üçüncü maddede yer alır.

Muharrem Ergin, belirteçleri “zarf” kategorisi altında incelemiştir (2006: 258-262). Zaman, hâl, miktar ve yer isimleri olan “zarf”ın, kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir “zarf”ın anlamını değiştirdiğini nakleder. Soyut isim veya bizzat has isimlerin “zarf” olmaya elverişli olmayıp ancak edatlarla birlikte “zarf” görevi görebildiğine değinir. Belirteçlerin, sıfatlar ve başka belirteçlerin anlamını değiştirmek yanı sıra asıl kullanım sahalarının fiiller olduğuna dikkat çeker. Anlamını değiştirdiği unsurlara doğrudan çekimsiz olarak bağlanabildiğini; bağlandığı unsuru yer, zaman, nasıllık-nicellik ve azlık-çokluk bakımlarından nitelediğini dile getirir. Muharrem Ergin, “partisip”lerin (ortaçların) yani hareket fonksiyonu kazanan nesnelere fiil şeklinin (2004: 338) aldığı kimi eklerle “gerundium (ulaç)” özelliği kazandığını vurgular. Dolayısıyla belirteç görevli ulaçları “gerundium” başlığı altında değerlendirmiştir. Şahsa ve zamana bağlanmadan soyut bir hareket hâlini karşılayan ulaçlar, hareket halini ifade eden fiil şekilleri olarak açıklanmıştır. Bu yapıların, Türk cümlesine geniş bir ifade yeteneği, büyük bir sadelik kattığını, ayrıca birkaç hareketin birlikte anlatıldığı basit bir cümle hâline soktuğunu dile getirir (2004: 339).

Rasih Erkul, “zarf-fiil grubu” (2007: 16); Emine Yılmaz, Nurettin Demir (2010: 240) “zarf fiil grubu”, Süer Eker “zarf-fiil (ulaç) grubu” (2011: 431) şeklinde ulaç ekleriyle kurulu belirteç cümlelerini adlandırmışlardır.

Marcel Erdal, *A grammar of Old Turkic* adlı yayının 3. bölümünde *infinite verb* “fiilin mastar hâli” başlığında *converb* “ulaç” içerisinde konuyu değerlendirir. Özellikle Eski Türkçe metinlerde bu işlevde $-(X)p$, $-(X)pAn$ ekli kullanımların fiil biçimlerine gelerek, cümlede ulaç olarak görev kazandığını vurgular (2004: 308). Fiilden isim yapan $-ä$ ekinin de *tik-ä kulgak+in*¹⁴ ‘with cocked ears’ örneğinde olduğu gibi bir başka ulaç eki olduğuna dikkat çeker (2004: 308). $-sAr$ için ise ne fiil ne de isim olarak kullanılmayıp

¹⁴ kulaklarını dikerek

belirteç işlevi kattığına, hatta Eski Türkçe'nin gelişim sürecinde *finite status* “fillerde sonlu durum” özelliği gösterdiğine işaret eder. En yaygın kullanımlı ulaç ekini *-(X)* olarak gösteren Marcel Erdal, biçimbilgisel açıdan bu ekle bağlantılı olan *-(X)pAn* ekiyle runik yazıtlarda ve runik yazılı metin olan Irk Bitig ve Maniheist içerikli eserlerde karşılaştığına temas eder (2004: 309). Bir değer ulaç eki ise tek bir sestem oluşan *-A, -I, -U* ve *-yU* ekleridir (2004: 311). Marcel Erdal, bu örnekli ulaç gruplarını *vowel converb* “ünlülü ulaç” terimiyle açıklar.

Göksel-Kerslake (2011) ve Kornfilt'in (1997) çalışmalarında da bağımlı cümlelerinin üst cümleye bağlanma yollarına değinilmiştir. Zaman, tarz, koşul sebep, sonuç gibi işlevleriyle, *super-ordinate clause* “üst cümle” açıklanmıştır. Lars Johanson, işlevsel dilbilgisi bağlamında belirteç cümlelerinin kuramsal yapısını ortaya koyduğu için (1972, 1973, 1975a, 1975b, 1990, 1991, 1992, 1995, 2000, 2009) tarihli çalışmalarına ayrıca yer vermek gerekmektedir. Bu çalışmalar, Mustafa Uğurlu (1994-2000), İbrahim Ahmet Aydemir (2009), Ahmet Şefik Şenlik (2006), Duygu Özge Gürkan'ın (2016) hazırladıkları çalışmalar ise Türkiye Türkçesi ve alan dışındaki Türk dillerindeki belirteç cümleleri ile ilgilidir.

Ümit Hunutlu'nun da bağımlı cümleler üzerine çalışması mevcuttur (2015). Köktürk ve Uygur Türkçesi'nde mukayeseli bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu iki dönem metinlerinde “yan cümleleri” işlemiştir. Özellikle Orhon Yazıtları ile Prens Kalyanamkara ve Papamkara özelinde “yan cümleleri”nin karşılaştırmasını yapmıştır (2015). “Yan cümleleri”; *yapıca bağımlı yan cümleleri; yapıca bağımsız görünüşlü yan cümleler, yapıca bağımsız yan cümleler* şeklinde tasnif etmiş; bu bağımlı cümleleri öğeleri, öğelerin dizilişi, zaman değerlerinin tespiti bakımından değerlendirmiş ve çalışmanın sonunda Orhon Yazıtları ile Prens Kalyanamkara ve Papamkara ekseninde sayısal değerlere yer vermiştir.

VI. BÖLÜMLER

Giriş bölümünde tez çalışmamızın konusu, amacı, yöntemi, sınırlılıkları, araştırmanın tarihçesi ve her bir bölümün kısa bir tanıtım bilgisi yer almaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü, belirlenen runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst veya temel cümleye hangi yollarla bağlandığı ile ilgilidir. Bu amaçla

edinilen veriler, anlamlı ve işlevsel kategorilere ayrılmıştır. Her bir kategorideki bağımlı cümle yapılarının runik metinlerdeki kullanım sıklığı ve varlığı araştırmada yer bulmaktadır. Belirteçleştirici unsurlar ortaya konarken, literatürdeki işlevsel karşılıklarına değinilmiştir. Verilerden hareketle bölümün sonuna, kısa bir değerlendirme yazılarak, bilgilerin daha net ve görünür olması adına yüzdesel hesap oranları paylaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, bağımlı cümlelerin kendi içerisindeki söz dizimi yer alacaktır. Bu açıdan özne, tümleç, yüklem bilgilerinin, bir önceki bölümde gösterilen belirteç cümlesi örneklerinden hareketle ÖTY sıralamasının ne şekilde olduğu üzerinde durulacaktır. Türkçenin söz diziminde genel kabul gören ÖTY modelinin, runik metinler için de geçerli mi yoksa daha farklı bir durum mu söz konusu olduğuyla ilgili sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bağımlı cümlenin söz dizimi yanı sıra, bağımlı cümlenin temel cümleye göre konumlanması da bölümde cevabını bulacak sorulardandır. Buna göre, runik metinlerin temel cümle önünde, içinde veya sonunda bulunma eğilimleri örneklerden yola çıkarak gösterilmesi amaçlanmaktadır. Dolayısıyla belirteç işlevli bağımlı cümlelerin söz dizimsel araştırması iki alt başlık altında değerlendirilmiştir. Ana alt başlıkların sonunda, konuyu değerlendiren kısa yazılara yer verilecek; farklı coğrafi bölgelere, yüzyıllara ve kağanlıklara ait runik metinlerin söz dizimindeki tercihlerinin sayısal oranları grafiklerle sunulacaktır.

Son bölüm, runik metinlerden tespit edilen veriler doğrultusunda bağımlı cümlelerdeki kiplik anlatımların var olup olmadığıyla ilgilidir. Çağdaş dilbilimsel çalışmalar, bağımlı cümlelerin de kendi içerisinde kipsel değerler barındırabileceği vurgular. Nitekim bu tez çalışması ile bu bilginin doğruluğu, üçüncü bölümde irdelenecektir.

1. BÖLÜM

BELİRTEÇ İŞLEVLI BAĞIMLI CÜMLELERİN

ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARI

Paradigmatik ve sistematik düzen, biçimsel sınıfları “biçimbilgisi”ni; sentagmatik ise cümledeki öğelerin aralarındaki bağımlılıkları ve bu öğelerin hangi şemalara göre dizilebileceği “biçim-sözdizimsel”i ortaya koyar. Dolayısıyla çağdaş dilbilim, biçimbilgisi ve sözdizimini bir arada ele alır.

Sözdizim göz önüne alınmadan biçimbilim yapılamaz (Bayrav, 1998: 111). *Biçimbilgisinin* ölçüsü olan kategoriler, *sözdiziminin* ölçüsü olan birimleri sınıflandırır. Guiraud da bu konuya *Grammaria* adlı eserinde “en doğru yöntem, biçimbilgisiyle sentaksı bir arada yürütmektir” (35-36) şeklinde açıklık getirir (Bayrav, 1998: 112). Nitekim çalışmamızın bu bölümünde sözdiziminin inceleme alanlarından biri olan bağımlı cümle tipleri ve bunu sağlayan biçimbilgisel sınıflar birlikte ele alınmıştır. Çağdaş dilbilimsel yaklaşımla sözdizimi şemaları incelenirken, biçimbilgisel yöntemler ve sözdizimi ayrı tutulmayarak birlikte yönetilmesi amaçlanmıştır¹⁵.

Dildeki birimlerin oluşturduğu sınıflar ve ilişki biçimlerinin çeşitlenmesi sonucu; dilden dile, bölgeden bölgeye, dönemden döneme biçimbilgisel ve söz dizimsel yapılarda ayrılıklar görülmesi kaçınılmazdır. Runik metinler veritabanından edinilen malzemelerde de bölge yazıtlarının belli biçimbirimsel formatları ve üst - temel cümleye bağlanma yolları gözlenmiştir. Bu çalışmada, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin bağlanma yolları esas alınmıştır.

Altay denilen dil ailesinde yer alan Moğolca, Tunguzca, Korece, Japonca ve özellikle çoğu Türk dilleri ayrıntılı bir şekilde, fiilimsi örüntü sistemleri sergiler. Fiilimsi önermelerinin belirteç işlevli olanları *converb* olarak adlandırılmış ve bu terim yapı olarak *converb clause* “fiilimsi önermeleri, fiil dönüştürücü yardımcı cümle” tabiri ile açıklanmıştır (Johanson, 1995: 313). Bu tür cümlelerde temel nokta, bağımlı cümle

¹⁵ Biçim-sözdizimsel inceleme, dildeki birimleri sınıflara ayırırken, birimler arasında nasıl bir ilişki kurulduğuna, birimlerin nasıl birbirlerine bağlandıklarına dikkat çeker. Dolayısıyla runik metinlerde, cümlelerin birbirine bağlanma yolları incelenirken hem biçimbilgisel yapılar hem söz dizimsel unsurlar dikkate alınmıştır.

yapılarının üst - temel cümlelerin belirteç işlevini üstlenmesidir. Haspelmath, *belirtecin türetilmiş fiil formu* şeklinde açıkladığı bu tür fiil formlarının, dört bileşene sahip olduğunu vurgular (1995: 3-8): *Verb form* “fiil formu”, *nonfinite* “bitimsiz fiil formu”, *adverbial* “belirteç cümlesi formu”, *subordination* “altasıralama formu”. Balthasar Bickel de Haspelmath’in görüşlerine katılarak ulaç yapıların hem ulaç eki aldığını hem de cümle bağlayıcı alt cümleler olduğunu savunur (1998: 393).

Birsel Karakoç da üst cümlelerin, alt birimi olan belirteç cümle yapılarının oluşumunda fiilimsilerin yüklemleştirici olarak rol oynadığını ifade eder (Karakoç, 2007: 338). Ayrıca Johanson’a da atıfta bulunarak Türk dillerinde geçen bağımlı cümle yapılarının Hint-Avrupa dillerindeki yan cümle yapıları gibi gramatik olarak üst - temel cümleye bağlı olduklarına işaret eder (bkz. Johanson 1973, 1975a, 1975b, 1990).

Fiilimsiler bitimsiz fiil durumundadır. Göksel - Kerslake, bitimsiz fiil yapılarının bağlanma yolunun üç tipten oluştuğuna işaret eder. Buna göre birinci ve ikinci sırayı ad-eylem, ortaçlar alırken; üçüncü tip ise ulaçlı yapılardır (2005: 85). Üç fiilimsi grubunun sonuncusu, belirteç işlevli bağımlı cümlelerle ilgili olan kısımdır.

Johanson, belirteç cümlelerinin söz dizimsel bölümlerinin olası özelliklerini dört ana başlıkta değerlendirir (1995: 313-315)¹⁶:

Türkiye Türkçesinde belirteç işlevli bağımlı cümlelerde görülen tipik özelliklerin çoğu, bilinen en Eski Türkçe metinlerde tanıklanmıştır. Bu fiilimsi önermelerinin farklı dönemlerdeki ortak unsuru, belirteç cümlesi yapılarının *non-finite unit* “bitimsiz birimler”e sahip olmasıdır. Bu bitimsiz birimler yapısal olarak temel cümleye bağımlıdır. Avrupa dillerinde *subordinative conjunctions* “altasıralayıcı bağlayıcı”larla gerçekleşen fiilimsi önermelerinin, Türk dillerinde *suffixed subjunctors* “bağımlılaştırıcı ekler” yoluyla sağlanmasıdır. Türkçe’nin eş zamanlı görüntüsünde

¹⁶1. düzey ulaç örneklerinde kendi içerisinde tam bir hüküm gösteren iki yüklemlemeden bahsedilir: *Nesrin gelince Ayşe mutlu oldu*. 2. düzey belirteç işlevli fiilimsi önermelerinde iki yüklemcil ögenin kişileri aynıdır: *Ali gelince şaşırıldı* < *Ali geldi*, *Ali şaşırıldı*. 3. düzey belirteç cümlelerinde asıl hüküm bildiren fiilin, ikinci yüklemde oluşuna dikkat çeker: *al-up gel-* ‘to bring’; *ol-up bit-* ‘to happen’. 4. düzey belirteç işlevli bağımlı cümleler, iki yüklemlidir ve ikinci yüklem cümleye süreklilik, devamlılık anlamı katar. Bu iki yüklem birbirine *subjunctive suffix* “bağımlılaştırıcı ek” ile bağlanır (1995: 314-315): *O kapıyı çalarken Ahmet telefonla konuşuyordu* “O kapıyı çalıyordu, o sırada Ahmet telefonla konuşuyordu”.

filimsi önermelerinin üst cümleye bağlanmasında eklerin büyük rol oynadığı gözlenir (Gürkan, 2016: 49). Bu sözdizimsel farklılık şu şekilde örneklenebilir:

(a) Erdi was driving car *when* he saw a dog on the road “Erdi yolda köpeği gördüğünde, araba sürüyordu”.

(b) Alper dışarı *çıkıtığında*, anahtarını unuttuğunu fark etti.

(a) örneğinde, Hint Avrupa dil ailesinde, üst cümleye bağlanma “altasıralı bağlayıcı” *when* ile sağlanmıştır. (b) örneğinde ise belirteç cümlesi, üst cümleye “bağımlılaştırıcı ek” *-dlğIndA* ile bağlanmıştır.

Runik metinler ışığında, Türkçe'nin art zamanlı incelenmesiyle, üst - temel cümleye biçimbilgisel yolla bağlanmanın nasıl bir durum sergilediği araştırılmıştır. Araştırma veritabanından belirlenen metinlerden hareketle yüksek oranda ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlanmış belirteç cümleleri art-zamanlı Türkçe için de geçerlidir. Bu yapıdaki örnekleri ise biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan az sayıdaki ortaç temelli yapılar ile biçim-sözdizimsel yöntemle bağlanma yolları takip eder. İnceleme sonucu belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst cümleye bağlanma yollarından bitimli bir cümlemin altasıralama yolu, etkin bir biçim-sözdizimsel bağlanma olarak görülmüştür. Nitekim belirteç işlevli bağımlı cümleler (filimsi önermeleri) en asgari düzeyde fiil formundan oluşan fakat tam teşekküllü bir yargıya da genişleyebilen bir özellik gösterebilmektedir (Johanson, 1995: 313).

Belirteç işlevli bağımlı cümleler, karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu yapılar, bağlı oldukları üst - temel cümleyi sebep, koşul, amaç ve izin gibi anlam alanlarında destekler (Göksel-Kerslake, 2005: 193). Bu tez çalışması ise, üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümlelerini, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel bağlanma açılarından inceler.

Neticede runik metinlerde belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst - temel cümleye bağlanma yollarında karşılaşılan iki temel yol vardır. Basit ve karmaşık yapıli eklerle sağlanan belirteç işlevli bağımlı cümleler biçimbilgisel yolla bağlanma başlığında; *ortaç temelli yapılar + ilgeç, isim + ilgeç* kuruluşlu yapılar, bitimli altasıralı cümleler biçim-sözdizimsel yolla bağlanma içerisinde değerlendirilmiştir.

1.1. BİÇİMBİLGİSEL YOLLA BAĞLANMA

Bu başlıkta, basit ve karmaşık yapıdaki ekler yoluyla üst cümleye bağlı belirteç cümlelerinin biçimbirimleri ele alınır. Basit yapılı ekler arasında belirteç işlevini üstlenen başlıca yapı ulaçlardır. Bu yapılar dışında, belirteç işlevini üstlenen bazı ortaç ekleriyle de karşılaşılr.

Runik metinler temelinde, biçimbilgisel yolla bir üst birime bağlanmış ve basit yapılı eklerle sağlanmış belirteç işlevli bağımlı cümle örneklerinde; en çok ulaçlar, daha az ortaçlarda görülür. Karmaşık yapılı ekler kategorisinde ise ortaç, ad eylem tabanına gelen durum ekleri ve iyelik ekleriyle oluşan yapılar yer alır. *Ortaç + iyelik eki, ortaç + durum eki, ortaç + iyelik eki + durum eki* gibi yapılar, biçimbilgisel yolla üst - temel cümleyi belirteç işleviyle açıklayan karmaşık yapılı belirteç cümleleridir.

1.1.1. Basit Yapılı Ekler Yoluyla Bağlanma

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri basit ya da karmaşık yapılı ekler yoluyla sağlanmış alt birimlerdir. Biçimbilgisel düzlemde basit yapıdaki ekler, bu kategoride değerlendirilmiştir. Runik metinler kapsamında basit yapıdaki eklerin büyük bir çoğunluğunu ulaçlar geri kalan kısmını da ortaçlar oluşturur. *Basit yapılı ulaç ekleri ve basit yapılı ortaç ekleri* şeklinde alt başlıklarda incelenmiştir¹⁷.

1.1.1.1. Basit Yapılı Ulaç Ekleri

Ulaçlar¹⁸, fiil yönleri itibariyle hareket ve zaman kavramını karşılarken, belirteç yönüyle de bir oluş ve kılışım tarzı ve durumu hakkında bilgi verirler.

Her fiilimsi kurduğu önerme ile birlikte, türlü yönlerden temel önermenin tümleyicisidir. Bu şekilde hem önermelerin yüklemi olurlar hem de önermeler arasında bağlantı kurarlar (Gencan, 2001: 390).

¹⁷ Leylâ Karahan, tek sestem oluşan ve başka bir ek almayan ulaç eklerini, “basit yapılı zarf-fiiller”; ek yığılması yoluyla oluşan diğer zarf-fiilleri ise “genişlemiş zarf-fiiller” altında işlemiştir (2012: 219).

¹⁸ Berke Vardar *ulaç* (2002: 202), Zeynep Korkmaz *zarf-fiil* (2009: 983), Tahir Nejat Gencan *bağ-eylem* (1979: 379), Muharrem Ergin *gerundium* (2001: 456), Talât Tekin *eylem zarfı* (2003: 172), Ahmet Cevat Emre *ulaç-fiil* (1945: 383), Mehmet Hengirmen *ulaç* (1999: 370), Nesrin Bayraktar *zarf-fiil* (2004: 137-316), Rıdvan Öztürk *zarf-fiil* (2015: 61-64), Halil İbrahim Delice *zarf-fiil* (2007: 46), Leylâ Karahan *zarf-fiil* gibi adlandırmaları tercih etmiştir.

Eski Türkçede, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst - temel cümleye bağlanma yolları üzerine çeşitli araştırmalar vardır. Bunlar arasında Lars Johanson'un çalışmaları dikkat çekicidir. Johanson, makalesinde belirteç işlevli bağımlı cümlelerin, Eski Türkçedeki¹⁹ biçimsel formlarını dört başlıkta ele alır (1995: 317):

1. Biçimbilgisel olarak çözümlenemez birimler
 - 1.1. Tek heceli ünlüyle biten ulaç varyasyonları: *-a, -i, -yu* gibi
 - 1.2. *-p* ve *-pan* ekleri
 - 1.3. *-ça*
 - 1.4. *-galı*
2. İsim fiil: *-sAr*
3. İsim fiil: *-duk* ekinin belirteç halinde yönelme (datif) *-ga*, bulunma (lokatif) *-da-ta*, vasıta hali *-n* ile kullanımı; ayrıca *üçün* edatıyla birlikte kullanımı
4. Geniş zaman koşacı *-r+erk[e]li* kombinasyonu.

Lars Johanson, zamanla bu bağımlı cümle yapan eklerin genişlediğini; *-sAr* yanına *-sa* eki ve bunun yanı sıra *erken, eken* şekillerinin kullanım alanına girdiğinin altını çizer (1995: 317).

Bu dört maddeden ilk ikisi biçimbilgisel bağlanma yollarındandır. Nitekim aşağıda örnekleriyle birlikte basit yapıdaki ulaç ve ortaçlar ele alınacaktır. Johanson'un belirttiği üçüncü maddenin bir kısmı ayrıca dördüncü madde ise biçim-sözdizimsel yolla bağlanmaya girer. *-duk* olarak belirtilen ortacın *üçün* ilgeciyle kullanımı, çalışmamızda biçim-sözdizimsel yolla bağlanma türü içinde değerlendirilmiştir.

Talât Tekin ise runik metinlerde, ulaç eklerini “eylem çekimi” başlığının bir alt kolu olan “eylem zarfları” içerisinde değerlendirir (2003: 172-178)²⁰.

Belirteç işlevli bağımlı cümleleri²¹, Sabri Koç “zarf yan-tümcesi” olarak adlandırır. İsim ve sıfat yan-cümlelerini “iç-tümce” başlığında değerlendirirken; belirteç cümlesini üst cümle içindeki durumuna göre “yan-tümce” başlığında inceler (1991:

¹⁹ Çalışmasında metinlerin kapsamını 8. ve 11. yüzyıl Eski Türk runik yazıtları olarak belirlemiştir.

²⁰ Ünlülü eylem zarfları, *-yU* ekli eylem zarfları, *-(X)p* ekli eylem zarfları, *-(X)pAn* ekli eylem zarfları, *-(X)yIn* ekli eylem zarfları, *-mAtl(n)* ekli eylem zarfları, *-gAll* ekli eylem zarfları, *-sAr* ekli eylem zarfları, *-çA* ekli eylem zarfları, *-gInçA* ekli eylem zarfları, *-kAn* ekli eylem zarfları, *erkli* “iken” gibi biçimbilgisel yapıları bu grup altında inceler.

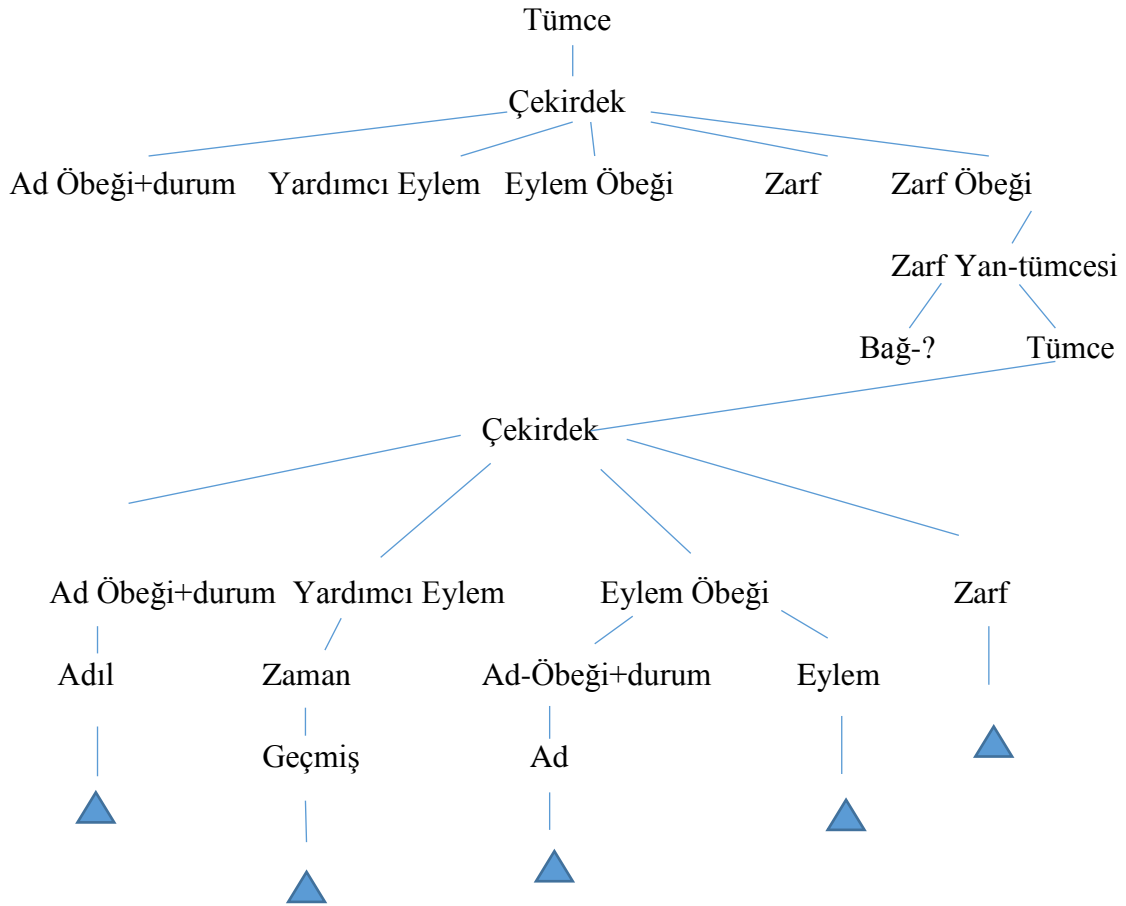
²¹ Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, Halil İbrahim Delice tarafından “Zarf-fiil Öbeği”, “Şart-fiil Öbeği” ve “Bağ-fiil Öbeği” gibi alt başlıklarında değerlendirilmiştir (2007: 46-47).

26). Adlaştırma ve sıfatlaştırma biçimbirimleriyle birleştirilen cümleleri “iç-tümce” olarak adlandıran Koç, bu tür cümlelerin AÖ (ad öbeği) altında birleşebildiklerini; üst cümlenin belirteç işlevini karşılayan cümlelerin ise üst cümlenin içine değil yanına yerleştiğine dikkat çeker. Bu sebeple, belirteç ögesi altında birleşen cümleleri, “yan-tümce²²” olarak belirtir (1991: 22).

Dönüşümlü-üretken yaklaşımla belirteç işlevli bağımlı cümlelerin çözümlendiği bir makalesinde, bu cümlelerin dönüşüm kurallarını dört ana başlıkta ele alır. Buna göre ekleme, silme, yerleştirme ve yer değiştirme biçiminde dönüşüm kurallarını dilbilimsel açıdan ifade eder (1990: 36). Derin yapıdaki iki cümle arasındaki zaman ve anlam uyum ilişkisini de bu kural kapsamında değerlendirir. Dönüşümsel-üretkenlik yakşamıyla incelenen belirteç cümlelerinin²³ yüzey yapısını; *sözcük ekleme, soyut zarf, silme, ekleri yerleştirme, eş değerli ad öbeği silme* ve *biçimbirim* temelinde açıklar (1990: 37-38). Bu makalesinde, bağımlı cümle yapısını “bileşik tümce” olarak belirten Koç, “bileşik tümce”nin derin yapısını şu şekilde analiz eder (1990: 36).

²² Bu tür cümle yapılarının üst ve temel cümleyi bağ-koşul, bağ-neden, bağ-zaman, bağ-sonuç... gibi durumlar yönünden nitelediğini açıklar (1990: 34, 1991: 19). Nitekim bu tür cümleleri koşul bağlacı, neden bağlacı, zaman bağlacı ve sonuç bağlacı olarak da adlandırır (1991: 18). Bağ-koşul açısından -sE, bağ-neden bakımından -Dik+In+dAn, -Dik+I için ve -DEn dolayı şeklindeki yapıları gösterir. Ayrıca -iken, -IncE ve -Dik zaman yapılarının ise bağ-zaman bildirdiğini belirtir. Dolayısıyla belirteç işlevi gösteren bağımlı cümleleri Türkiye Türkçesinden örneklerle belirtir.

²³ Sabri Koç, derin yapıda var olan iki ayrı cümlenin, belirli dönüşümler uygulanarak birleştirilmesinden oluştuğuna vurgu yapar. Bu iki cümlenin birbirine bağlanmasını sağlayan dönüşümleri başlatan soyut ve ortak bir başlatma ögesi ile ilgili kuralları işaretler (1990: 35). Transformasyonel-üretken gramer yaklaşımı çatısı altında, üst-temel cümlenin üç alt cümlesinin var olduğunu belirtir (2001: 101).

Şekil 1: Sabri Koç'un sunduğu “bileşik tümce”nin derin yapı bilgisi.

Chomsky'nin, 1981 yılında geliştirdiği yönetici ve dilbilgisi kuramında derin yapı, yüzey yapı ve transformasyon kavramları belirleyicidir. Chomsky'nin kuramında yüzey yapı daha detaylı bir şekilde açıklanmış; “sesel ve mantıksal form” olarak iki düzlemde incelenmiştir. Transformasyon kavramı ise sözcüklerin cümle içerisindeki hareketliliği ile ilgilidir. Dolayısıyla bütün ifadeler, derin yapıdaki bir cümlenin çeşitli transformasyonları sonucunda oluşur (Özmut - Alyaz, 2011: 1276). Sabri Koç da Türkçedeki alt cümle birimlerinin transformasyonlarına ilişkin bütüncül yaklaşımlarını paylaşır ve belirlediği algoritmalar üzerinden *compound sentence* “birleşik cümleleri” ifade eder. Birleşik cümleleri dört grupta ele alır (2001: 102). Bunları isim, sıfat ve “zarf cümleleri” ile bağlayıcı cümleler olarak yorumlar: *Nominalization compounds* “adlaştırma işlevli bağlayıcılar”, *adjectivalization compounds* “sıfatlaştırma işlevli bağlayıcılar”, *adverbialization compounds* “belirteçleştirme işlevli bağlayıcılar”, *coordination compounds* “sıralama işlevli bağlayıcılar”. *Adverbial clause* “zarflı yan

cümle” olarak belirttiği belirteç cümleleri için algoritması sonucunda üç kuralını ortaya koyar. Silme, yerleştirme, biçimbilgisel ve fonolojik kurallar (2001: 108-109).

Duygu Özge Gürkan’ın *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleleri*’inde bağımlı cümle yapılarının üst cümleye bağlanma yolları araştırılmış, veritabanı günümüz Türkçesinden seçilmiştir (2016: 13). Dolayısıyla çeşitli kategorilerde belirteç işlevli bağımlı cümleleri ele alarak konumuza doğrudan kaynaklık etmiştir.

Bu çalışmada ise runik metinlerden seçilmiş veritabanı doğrultusunda biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümleler çeşitli açılardan incelenecektir:

1.1.1.1.1. -sAr Ulaş Ekiyle

Bu ek, Eski Türkçede, yardımcı koşul cümlesi yapar. Zamir kökenli şahıs ekleri “zamirleri”yle birlikte kullanım alanına sahiptir. Zeynep Korkmaz’ın ifadesiyle iki ayrı kip türü oluşturmakta, bunlar da şart cümlesi ve *-a,-e < -ğa, -ge, -gay, -gey* eklerine paralel dilek-emir kipidir (1995:160).

-sAr eki, Eski Türkçede, cümlenin koşul bildiren zarf-fiil cümlesi işlevini karşılar. Eski Türkçenin Köktürkçe sahasında henüz kipleşme tam anlamıyla sağlanmadığı için fiilimsilik özelliği yansıtır. Ancak Köktürkçeden beri *-sar, -ser* eki, dilek kipi özelliği de gösterir: *barsar bar* “gitmek istersen git”, *kim korksar yorınlar* “kim korkarsa yürüsün” (Gabain, 2007: 91). Buna rağmen yine de şart anlamı içerisinde dilek kipinin verildiği de gözlenir.

Gabain bu eki, biçimbilgisel açıdan ve işlevi itibarıyla fiil şekilleri başlığının şart, bağlı zaman, olmazlık, temenni kısmı altında inceleyip ulaş kategorisinde ele almaz (2007: 260-270). Talât Tekin, *-sAr* ekini “eylem zarfı” içinde değerlendirerek iki görevine vurgu yapar. Buna göre, *-sAr* ulaş eki temel cümle fiilinin hangi şartlar altında gerçekleştiğini ve hangi durumlarda, ne zaman işlendiğini açıklar.

Marcel Erdal, *-sAr* ekinin cümlede fiil ve isim olarak görevli olmayıp belirteç işlevli olduğu üzerinde durur. Bunun yanı sıra, Eski Türkçenin gelişim sürecinde fiillerde, *finite status* “bitimli durum” özelliği gösterdiğini de ayrıca ilave eder (2004: 309).

Cengiz Alyılmaz ise Orhon Türkçesinde bu ekin “şart tümleci” özelliği gösterdiğini belirtir. Bu anlamda *-sAr* ekiyle oluşmuş çeşitli “şart tümleç”lerini örneklendirir (1994: 176-177). Halil İbrahim Delice “yüklemsi öbekleri” altında değerlendirdiği fiil tabanlı öbeklerden *-sA* eki ile kurulanları “Şart-Fiil Öbeği” başlığında incelemiştir. Koşul eki alan cümle, yan cümleye dönüşerek “zarf tümleci” özelliği kazanır (2007: 47).

Ekin yapısı hakkında çeşitli düşünceler vardır. Bang, *-a*, *-ı* ulaç ekiyle “saymak, tasarlamak” anlamındaki *sa-* yardımcı fiilinin *-r* geniş zaman çekiminden oluşmuş ve orta hecenin düşmesi sonucu şekillenmiş bir yapı olduğunu belirtir²⁴. Ramstedt ise hem isim hem fiil soylu kelimelere gelip istek anlamı kazandıran *sa-* fiiline geniş zaman sıfat-fiili *-r* eki eklenmesiyle türemiş olabileceğine işaret eder²⁵. Gabain ise Eski Türkçedeki mevcut *-sAr* eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* eki arasındaki ilgiden bahseder²⁶. Zeynep Korkmaz ise istek fiilleri türeten *+sA-* eki ile geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğunu dile getirir (Korkmaz, 1995: 164).

Eski Türkçe metinlerden runik yazılı olanlarında sadece *-sAr*’lı şekilleri tespit edilir. Eski Uygurca dönemden itibaren *-r* sesinin erimeye maruz kalması sonucu, *-sa* ekli şekiller de görülmeye başlanır. Runik metinlerde *-sAr* ekinin kullanım sıklığı ise sırasıyla şu şekilde bir durum sergiler:

Orhon Yazıtları bu bakımdan, en zengin kullanımın görüldüğü runik metinlerdir. Yazıtlarda *-sAr* ulaç ekli belirteç cümlelerinin kullanım sıklığı oranı birbirine benzerdir:

- (1) *[türk kagan ötüken yış olorsar] [elte bun yok]* “[Eğer Türk kağanı Ötüken Platosunda hüküm sürer ise] [o zaman sıkıntı yok]” (SİD KT G3 = SİD BK K2).
- (2) *[ırak erser] [yablak ağı birür]* “[eğer [Tabgaç halkı] [senden] uzaksa] [değersiz mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

²⁴ Detaylı bilgi için: Bang, W., Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türk Sprachen I, SBAW 1916, s. 116; II, s. 920.

²⁵ Detaylı bilgi için: Zum Türkischen Konditional, “FUF” XXIX/3 s. 120-126.

²⁶ Detaylı bilgi için: Die Verbalkompositionen im Türkischen, “TDAY” (1953), s.12, 13, 25,26.

- (3) [*yaguk erser*] [*edgü agı birür*] “[eğer sana yakınsa] [iyi mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (4) [*nen nen sabım erser*] [*bengü taşka urtum*] “[bununla ilişkili] ne sözüm varsa] [bengü taşta kazıdım]” (SİD KT G11 = SİD BK K8).
- (5) [*ol yergerü barsar*] [*türk bodun ölteçi sen*] “[Türk bodunu eğer o yere gidersen] [öleceksin]” (SİD KT G8= SİD BK K6).
- (6) [*ötügen yış olorsar*] [*bengü el tuta*] [*olortaçı sen*] “[eğer Ötüken Platosunda oturursan], [bengi eli [orada] tutacaksın]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (7) [*bir todsar*] [*açsık ömez sen*] “[eğer bir kez doyarsan açlığı] [düşünmüyorsun]” (SİD KT G8= SİD BK K6).
- (8) [*üze tengri basmasar*] [*asra yer telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti*] “[Tengri basmasaydı], [aşağıda yer delinmeseydi], [(ey) Türk bodunu elini, yasasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = SİD BK K18-K19).
- (9) [*köl tegin yok erser*] [*kop ölteçi ertigiz*] “[Köl Tegin olmasaydı] [hepiniz ölecek idiniz]” (SİD KT K10).
- (10) [*közde yaş kelsar*] [*tılta könülte sıgıt kelsar*] [*yanturu sakıntım*] “[nasıl gözden yaş gelirse], [dilden, yürekte feryat gelirse] [tekrar düşündüm]” (SİD KT K11).
- (11) [*ötügen yer olorup arkış tirkış ıssar*] [*nen bunug yok*] “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve [mal içi] kervan gönderirsen] [hiçbir eksiğin olmayacak]” (SİD KT G8= SİD BK K6).
- (12) [*öd tengri aysar*] [*kişi oğlu kop ölgeli*] [*tirimiş*] “[Tengri zamanı ayarlar] [insanoğlu hep ölmesi için] [türemiş]” (SİD KT K10).
- (13) [*yaguk erser*] [*amtıka erig yerde erser*] [*anca erig yerte bengü taş tokıtdım*] “[eğer (el) yakınsa] [veya herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13 = SİD BK K8)
- (14) [*bir kişi yanıl sar*] [*uguşu bodunu bişükine tegi kıdımaz ermiş*] “[eğer bir kişi yanılrsa], [kavmini ve bodunu beşiğine kadar öldürmezmiş]” (SİD KT G6 = BK K4-K5).

- (15) [*yay bolsar*] [*üze tenri kövürgesi eterçe*] [*anca... tagda sıgun etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa], [yukarıda (Tengri)...] [dağda geyik] [[öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).
- (16) [*üze tengri basmasar*] [*asra yer telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti*] “[Tengri basmasaydı], [aşağıda yer delinmeseydi], [(ey) Türk bodunu elini, yasasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = BK K18-K19).
- (17) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).
- (18) [*kelir erser*] [*körü kelür*] “[eğer (düşman) gelecek olursa] [onların gelmesine dikkatle izin ver]” (SİD T1 K8).
- (19) [*kelmez erser*] [*tilig savıg alı olor*] “[eğer gelmezse] [dil tut, haber al ve otur]” (SİD T1 K8).
- (20) [*yormasar*] [*bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*bizni ölürteçi kök*] “[eğer ona [karşı] sefer etmezsek], [[Türkler] kağanları alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [bizi ne şekilde olursa olsun] [yok edeceklerdir]” (SİD T1 K5-K6).
- (21) [*ol eki kişi bar erser*] [*seni tavgaçığ ölürteçi*] “[eğer] bu iki kişi [gerçekten böyle] {olduğu sürece}, [seni, Tabgaç’ı öldürecek]” (SİD T1 G3).
- (22) [*usar*] [*idi yok kısalım*] “[mümkün olursa] [tamamen yok edelim]” (SİD T1 G4).
- (23) [*tabgaç, oguz, kıtan, bo üçegü kabsar*] [*kaltaçı biz*] “[Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse] [biz [burada] kalacağız]” (SİD T1 G5-G6).
- (24) [*yuyka kalın bolsar*] [*topolguluk alp ermiş*] “[ince kalınlaşırsa] [delmek zor olur]” (SİD T1 G6).
- (25) [*yincge yogun bolsar*] [*üzgülık alp ermiş*] “[ince [şey] kalın olursa] [yırtmak zor olur]” (SİD T1 G7).
- (26) [*ol yolun yorisar*] [*unc*] “[o yolu kullansak] [mümkün olabilir]” (SİD T1 D7).

- (27) [*elteriş kagan kazanmasar*] [*udu ben özüm kazanmasar*] [*el yeme bodun yeme yok erteçi erti*] “[Eğer Elteriş Kağan kazanmasaydı] [ve ardından ben kendim (devleti) kazanmasaydım] [el de bodun da yok olacaktı]” (SİD T2 D4-D5)
- (28) [*nen yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser*] [*ne bunu bar erteçi ermiş*] “[herhangi bir yerde kağanlı bir bodunun benim gibi [yöneticisi] varsa] [ne derdi olacakmış?]” (SİD T2 D6).
- (29) [*elteriş kagan kazanmasar*] [*yok erti erser*] [*ben özüm bilge tonyukuk kazanmasar*] [*ben yok ertim erser*] [*kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*] “[Eğer Elteriş kağan (devleti) kazanmasaydı] [ve var olmasaydı] [eğer ben kendim Bilge Tonyukuk [Türk devletini] kazanmasaydım], [veya ben var olmasaydım] [(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de bodun da, kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).

Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları’nda *kazganmasar*, *telinmeser*, *basmasar* örneklerinde olumsuz fiil tabanları üzerine gelmiş *-sAr* ekiyle karşılaşmıştır. Ancak olumlu fiil tabanları üzerine kurulu *-sAr* ekli belirteç cümleler, Orhon Yazıtları’nda daha çoktur.

Örneklerde *-sAr* eki almış koşul bağımlı cümlelerin bağlı olduğu temel cümlelerin çekim paradigmaları çeşitlilik gösterir. ...*-sAr ...TAÇI sen*, ...*-sAr ...-TAÇI biz*, ...*-sAr ...-TAÇI* gibi basit zamanla çekimli ve zamir kökenli şahıs eki alan temel cümle fiil çekimleri vardır. Bunun yanı sıra *-TAÇI* gelecek zaman ekine gelen *er-* fiiliyle kurulan birleşik zamanlı çekimlerle de karşılaşılır: ...*-sAr ...-TAÇI erti*, ...*-sAr ...-TAÇI ertigiz*, ...*-sAr erti* gibi. Bu kullanımın dışında sadece Tonyukuk’ta yardımcı fiil grubuna gelen *-TAÇI* çekiminden bahsedilebilir: ...*-sAr ...bar erteçi ermiş*, ...*-sAr ...yok erteçi erti*. Yine Tonyukuk’ta temel cümle fiilinin *-TAÇI* ile çekime girdiği ve ardından bu fiil çekiminin “kök” kuvvetlendirme ilgecini aldığı da görülür: ...*-sAr ...-TAÇI kök* gibi. Dolayısıyla *-sAr* ekli koşul belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle ile arasında gelecek zaman bağlantısı kuvvetlidir. Gelecek zamandan hareketle birleşik zamanlı yapılara gönderme yapılmıştır.

Bağımlı cümle ile üst-temel cümle arasında çekim paradigması açısından en işlek kullanım ...-sAR ...-TAÇI yapısı tespit edilir.

Orhon Yazıtları'nda, -sAr ekinin temel cümle fiil çekiminde -TAÇI gelecek zaman ekinden sonra en çok tercih edilen yapı geniş zaman ekidir. Bu ekin olumlu tabanlı fiillerde -Ur ve -Or şekillerinde; olumsuz fiillerde ise -mAz ekiyle kullanıldığına tanık olunur.

1. tekil şahıs emir kipi -Allm, görülen geçmiş zaman -DI ekiyle çekime girmiş temel cümlelerin fiil çekimleri de vardır: ...-sAr ...-Allm, ...-sAr ...-DI. -sAr koşul cümlelerin bağlı olduğu üst - temel cümlelerin yok, unç gibi isim cümlesine sahip olduğu sözdizimsel yapılar mevcuttur. Ancak Orhon Yazıtları'nda -sAr ekli bağımlı cümlelerin bağlandığı üst-temel cümle yapılarında, bu durum işlek değildir.

Orhon Yazıtları dışında, Moğolistan bölgesine ait diğer yazıtlardan Ongi, İhe Aşete, Çöyr, Süüci'de -sAr ekiyle üst cümleye bağlanmış yapılarla karşılaşılmaz. Sadece Köli Çor'da az sayıda örnekleri görülür. Bu yazıttan tespit edilen iki örnekte, temel cümlelerin çekimi bilinen geçmiş zaman -DI ekidir. Ayrıca örnekler Köli Çor Yazıtı'nın batı yüzünde ve aynı satırındadır:

(30) [sünüş bolsar] [çerig eter erti] “[savaş olduğu zaman] [orduyu düzenlerdi]” (SİD KÇ B9).

(31) [av avlasar] [ermeli teg erti...] “[ava çıktığı zaman] [hızlı at gibiydi]” (SİD KÇ B9).

Kırgızistan Yazıtları ile Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda, -sAr ulaç ekini almış bağımlı cümle ile karşılaşılmaz. Yenisey Yazıtları, Orhon Yazıtları'ndan sonra -sAr ekinin kullanımını açısından en işlek metinlerdendir. Altın Köl Yazıtları'nda bu durum daha sıklık gösterir:

(32) [er erdem bolsar] [andag ermiş] “[erkeklik kahramanlığı olursa] [öyle imiş]” (YKI: Altın Köl II / 8).

(33) [atsar alp ertingiz e] [tutsar küç ertingiz] “[atsanız, kahraman idiniz] [(ve) tutsanız güç(lü) idiniz]” (YKI: Altın-Köl I / 5).

- (34) [*erdeml[ig] b[ol]sar*] [*bodunug erk bodunug atım eren uluga erdemg batur men*] “[kahramanlığı bulduğunda], [halkı (onu) esirgeyemedi (koruyamadı)]” (YKI: Altın Köl II / 3).
- (35) [*erdemlig bulsar*] [*bodun esirkeyü ermedi*] “[kahramanlığı bulduğunda, halkı (onu) esirgeyemedi!]” (YKI: Altın Köl II / 3).
- (36) [*öz apa uyası sişürin slma alsar*] [*üç yüz bitigin*] “[Öz Apa’nın kudreti (ile) sınırı? alsa] [üç yüz yazıtım-n]” (YKI: Tepsey XI / 1).

Yenisey bölgesine ait bu yazıtlarda, *-sAr* koşul cümlesinin bağlı olduğu temel cümle yüklemi çeşitlilik gösterir: ...*-sAr* ...*-mİş*, ...*-sAr* ...*-DI*, ...*-sAr* ...*-Ur* gibi çekim paradigmaları mevcuttur. Bu yapılar arasında ...*-sAr* ...*-DI* sözdizimsel yapısının diğerlerine göre çokluğu dikkat çekmektedir.

Yenisey Yazıtları’nda, *atsar* / *tutsar* şeklinde zıt kullanımlarda ve *erdem bolsar*, *erdeml[ig] bolsar*, *er erdem bolsar* yapılarında *-sAr* ekli bağımlı cümleler ile karşılaşmıştır. İşlev açısından Orhon Yazıtları aksine daha çok üst cümlelerin zaman veya sebep yönünden açıklayıcısıdır.

Altay Yazıtları’nda tercih edilen bir yapı değildir. Sınırlı sayıda *-sAr* ekli bağımlı cümle vardır:

- (37) [*... eseningiz egsikmeser*] [*...*] “[eğer sağlığınız bozulmazsa] [*...*]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon IV).

Mendur-Sokkon IV yanı sıra Yabogan mezar taşında da *-sAr* ulaç eki görülmüştür: *arısar* “arındırırsa”²⁷ (YAKRIB: 305). Ancak örnekler bunlarla sınırlıdır.

Ağırlıklı olarak taşa yazılı metinlerde geçen *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümleler, kâğıda yazılı runik metinlerde de tespit edilmiştir. Ancak işlek bir kullanımı olmadığı görülmektedir. Çin bölgesinden edinilen Irk Bitig’de, *-sAr* ulaç ekinin kullanımı şu şekilde geçer:

²⁷ Yabogan Yazıtı’nda tam okunamayan metinde *arısar* bağımlı cümle yapısı tanıklanır. Ancak Altay Yazıtı’ndaki bu cümle de Mendur-Sokkon IV (37 numaralı) örneğindeki gibi net okunmadığından, cümledeki işlevi belirtilememektedir.

- (38) *[evinerü kelser] [özi atanmış ögrünçülüğ atı yetiglig kelir]* “[[yiğit bir adamın oğlu] evine doğru gelirken] [kendisi yüksek bir makama atanmış, sevinçli yedekte olarak geliyor]” (YAKRIB: IB / 55).

İrk Bitig’de *-sAr* ekinin bağlandığı temel cümle fiil çekiminde geniş zaman eki etkilidir: *...-sAr ...-Ir*. Temel cümlelerin fiilinde, farklı çekim paradigmaları bulunmamıştır.

Çin bölgesinden edinilen ve kâğıda yazılı diğer runik elyazmaları arasında sadece Almanya’da bulunan belirli numaradaki yazmalarda *-sAr* eki mevcuttur. Bu bölgede bulunan elyazmalarında dikkat çeken nokta, yapılar ve biçimbirimler arasındaki paralelliktir. *-sAr* ekli bağımlı cümleyi diğer *-sAr* ekli yapılar takip etmiştir. Bu elyazmalardan en çok T II T 14 ve Mainz 383 nolu parçalarda *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümle tanıklanmaktadır:

- (39) *[ol-ok taşın suvı yaşıl bolsar] [kem özinte tutsar] [agulug kurt konuz adartu umaz]*²⁸ (YAKRIB: T II T 14).
- (40) *[yörüng taşıg alıp kök yörüng suv yöneser] [ol taşıg özinte tutsar] [yat kişi adartu umaz]*²⁹ (YAKRIB: T II T 14).
- (41) *[yörüng taşıg alsar] [kızıl sıg suv yön(e?)ser] [ol taşıg özi üze tutsar] [kopka utgay]*³⁰ (YAKRIB: T II T 14).
- (42) *[ne iş yarlıg yarlıkasar] [kopda işi yorık bolgay]*³¹ (YAKRIB: T II T 14).
- (43) *[yme bilser] [ulug bilig bar]*³² (YAKRIB: Mainz 383).
- (44) *[yme ödrümke aysar] [edgü bolur]*³³ (YAKRIB: Mainz 383).
- (45) *[tatıglıg aş erser] [aşayın]*³⁴ (YAKRIB: U5).

Bu runik elyazmalarında bağımlı ve temel cümlelerin çekim paradigma ilişkisinde gelecek zaman, geniş zaman ve emir kipli çekimler ağırlıktadır. Orhon Yazıtları’nın

²⁸ YAKRIB adlı yayında bu cümlelerin ve bunun gibi birkaç cümlelerin çevirileri yoktur. Tarafımca çevirisi şu şekilde yapılmıştır: “[O taşın (bulunduğu) su yeşerse] [Yenisey nehrinin kaynağında tutsa] [zehirli kurt ile böceği ayırt edemez]”.

²⁹ “[beyaz taşı alıp] [açık mavi suya yöneltse] [o taşı kendinde tutsa] [yabancı kişi ayırt edemez]” şeklinde çevirisini yapmak mümkündür.

³⁰ “[beyaz taşı alsa] [kırmızı sıg suya yöneltse] [o taşı kendi üzerinde tutsa] [hepsini kaybedecek]”.

³¹ “[ne iş buyurursa buyursun] [bütün işi devam edecek]”.

³² “[yine bilser] [büyük bilgi var]”.

³³ “[seçkin kişiye söylese] [iyi olur]”.

³⁴ “[tatlı yemek ise] [yiyeyim]”.

aksine gelecek zaman eki olarak *-TAçI* değil, *-gAy* ekinden yararlanılmıştır. Bu durum, runik elyazmaların Köktürk Kağanlığı döneminden daha sonra yazıldığı ile ilgili tespiti kolaylaştırır. Gelecek zamanlı fiil çekiminden başka, üst - temel cümle fiilinde, geniş zamanın olumlu ve olumsuz tabanlı çekimleri gözlenir: ...-*sAr* ... -*mAz*, ...-*sAr* ...-*Ur*, -*r*.

Runik metinlerde geçen *-sAr* ekli yapılar, üst - temel cümleye göre aldığı görevler bakımından üçe ayrılır:

1. Temel cümle fiilinin hangi koşullar altında gerçekleştiğini işaretleyen *-sAr* eki: Runik metinlerden tespit edilen *-sAr* eki almış koşul bildiren bağımlı cümlelerin çoğu bu görevdedir. Özellikle Orhon Yazıtları'nda, koşulların bildirildiği durumlarda uyarı ve dikkat çekme amaçlı *-sAr* koşul bağımlı cümleler yer alır. Bu anlamı dışında olumlu durumlar için kullanımı da görülür. Bu tür durumlarda, *-sAr* eki almış bağımlı cümlede yapılması veya uyulması gerekenler, temel cümlede ise bunun sonucunda ortaya çıkan olumlu gelişmeler anlatılır. Bu temalarda ifade edilen bağımlı cümleden sonra, olmadığı takdirde nelerle karşılaşılacağı temel cümle içinde belirtilir: [*ötüken yer olorup arkış tirkiş issar*] [*nen bunug yok*] “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve [mal içi] kervan gönderirsen] [hiçbir eksiğin olmayacak]” (SİD KT G8 = SİD BK K6). [*ne iş yarlıg yarlıkasar*] [*kopda işi yorık bolgay*] ³⁵(YAKRIB: T II T 14).

2. Temel cümle fiilinin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirten *-sAr* eki: [*yay bolsar*] [*üze tenri kövürgesi eterce*] [*anca... tagda sıgun etser*] [*ança sakınur men*] “[ilkbahar olsa], [yukarıda (Tengri)...] [dağda geyik] [[öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).³⁶

-sAr ekli yapı Arpad Berta'da koşul anlamıyla yorumlanmıştır. Ancak cümlelerin tamamı göz önüne alınırsa *-sAr* ekinin zaman işlevi göze çarpmaktadır. Nitekim Talât Tekin'in yorumunda *-sAr* eki zaman bildirir. Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan bu cümlede *-sAr* ekinin fonksiyonu ulaçtır. Bu örnekte, *-sAr* eki, Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerdeki *-GInCA*, Türkiye Türkçesindeki *-InCA* ulaç ekine karşılık gelir. Eklendiği fiile *-dığı zaman* anlamını katan *-GInCA* ulaç eki, 49 numaralı örnekte *-sAr*

³⁵ “[hangi işi buyурса buyурсun] [işlerin tamamı yürüyecek]”.

³⁶ [ilkbahar olunca], [yukarıda davulu gümbürder gibi] [öylece dağlarda geyikler böğürürse] [yas tutuyorum]” (OY BK B3-B6).

ekiyle işlevsel açısından benzerdir. Ahmet Bican Ercilasun da *yay bolsar*³⁷ yapısındaki *-sAr* ulaç ekini *-IncA* işleviyle anlamlandırmıştır (TBT: 592-593). Aşağıdaki örneklerde, bağımlı cümle yapan *-sAr* ekinin “-dığı zaman” anlamıyla temel cümle fiilinin zamanına açıklık getirdiği görülmektedir: [*ol ok taşın suvı yaşıł bolsar*] [*kem özinte tutsar*] [*agulug kurt konuz adartu umaz*]³⁸ (YAKRIB: T II T 14). [*közde yaş kelser*] [*tılđa kônülte sıgıt kelser*] [*yanturu sakıntım*] “[*(nasıl) gözden yaş gelirse*], [*dilden, yürekten feryat gelirse*] [*tekrar düşündüm*]” (SİD KT K11). KT K11 numaralı parçada, Árpád Bertá’nın yorumuna göre şartlı bir kullanım vardır. Ancak cümlede *-sAr* eki “-dığı zaman, *-IncA*” anlamlarını da karşılamıştır. Bu düşünceden hareketle cümlenin yorumu “gözlerimden yaş gelince engel olarak, gönülden feryat *gelince* geri çevirerek yas tuttum” şeklinde yapılabilir. *-sAr* ulaç ekli bu örnekte, koşul yerine zaman işlevi baskındır. [*öd tengri aysar*] [*kişi oğlı kop ölgeli*] [*tirimiş*] “[*Tengri zamanı ayarlar*] [*insanoğlu hep ölmesi için*] [*türemiş*]” (SİD KT K10).

-sAr ulaç eki, temel cümlenin zaman yönünden açıklayıcısı olduğu “... *kelser* ... *kelser*”, “... *bolsar* ...*tutsar*”, “... *bolsar* ... *etser*” gibi ulaç eki almış bağımlı cümle yapılarında birbiri ardı sıra gelmiştir. Zamana vurgu yapan ve işlev itibariyle cümlenin yorumlanmasında “-dığı zaman” anlamını veren örneklerde bu kullanım yaygındır. Bununla ilgili olarak aşağıdaki “... *basmasar* ... *telinmeser*” paralel yapı örnek gösterilebilir: [*üze tengri basmasar*] [*asra yer telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı uğaçı erti*] “[*Tengri basmasaydı*], [*aşağıda yer delinmeseydi*], [(ey) Türk bodunu elini, yarasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = SİD BK K18-K19).

Bu örnekte, *-sAr* ulaç eki, *-Dikça* işleviyle yine zaman bildirerek temel cümleyi açıklar. Dolayısıyla *-Dikça* ulaç eki, eklendiği fiile “-dığı zaman”, “-dığı kadar” anlamlarını katar (Bayraktar, 2004: 229).

-sAr ulaç ekinin runik metinlerde zaman işlevli kullanımına, taşa yazılı runik metinler dışında kâğıda yazılı belgelerden Irk Bitig’de de rastlanmaktadır. Üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri olan *-sAr* ulaç eki, cümlede *-kAn* eki işleviyle anlam

³⁷ *Yay bolsar üze t(enri kübrüği?), kübürgesi öterçe ança(a yığlap), tağda sıgun ötser (ança sığtap) sakınur men* “yaz olunca üstte (gök davulları), kösleri nasıl gümbürdüyorsa öylece (ağlayarak), dağlarda geyikler nasıl böğürüyorsa (öylece feryat ederek) düşünüyorum” (TBT 592-593).

³⁸ “[*O taşın (bulunduğu) su yeşerse*] [*Yenisey nehrinin kaynağında tutsa*] [*zehirli kurt ile böceği ayırt edemez*]”.

bulmuştur: *[evinerü kelser] [özi atanmış ögrünçülüğ atı yetiglig kelir]* “[yiğit bir adamın oğlu] evine doğru gelirken] [kendisi yüksek bir makama atanmış, sevinçli yedekte olarak geliyor]” (YAKRIB: IB / 55).

-sAr ulacının -kAn işlevli kullanımına benzer olarak, Köl Tegin Yazıtı'nın güney yüzü 3. satırında yer alan -sAr eki de Thomsen tarafından da -kAn eki işleviyle belirtilir: *Türk kagan ötüken yış olursar, ilte bun yok* “pendant que le kagan des Turcs habite la forêt d'Eutuken sans cette gloire ni cette civilisation, le peuple n'a aucun chagrin: Türklerin kağanı Ötüken ormanında bu ün ve bu medeniyet olmadan otururken, halkın hiçbir üzüntüsü olmaz” (OYZ KT G3). Ancak bu örnek, koşul işleviyle de yorumlanmıştır. Ahmet Bican Ercilasun³⁹ ve Talat Tekin⁴⁰, KT G3'te geçen -sAr ulaç ekli yapıyı, temel cümlenin koşul bilgisini vererek yorumlamışlardır. Bu sebeple -sAr ulaç ekinin, Orhon Yazıtları'nda -kAn eki işlevini üstlendiği bilgisi kesinlik taşımaz, farklı yorumlar sebebiyle net olarak bu işlevi karşıladığını söylemek mümkün değildir.

3. Temel cümle fiilinin sebebini göstererek bağımlı cümle oluşturan -sAr eki: Runik metinlerde, -sAr ulaç ekinin sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle kurma özelliği de vardır. Ancak bu durum çok ender görülmüştür. Sadece Köl Tegin G13 ve Bilge Kağan K8 satırlarında tanık olunmaktadır. Bu örneklerde, -sAr ulaç eki “-dığından”, “-diğinden” işlevini karşılamıştır. Dolayısıyla, bu ekli “-dığı için” anlamını karşılayarak üst-temel cümlenin sebep-sonuç ilişkisini kurmuştur: *[yaguk erser] [amtıka erig yerde erser] [anca erig yerte bengü taş tokıtdım]* “[eğer (el) yakınsa] [veya herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13= SİD BK K8)⁴¹.

-sAr ulaç ekinin sebep bildirdiği örnekte de “...-sAr ...-sAr” paralel kullanımı dikkat çekicidir. Dolayısıyla -sAr ekinin art arda kullanımı, runik metinlerde bir üslup ve ahenk özelliği olarak ayrıca değerlendirilmelidir.

³⁹ “Türk kağanı, Ötüken dağlarında oturursa, ülkede sıkıntı olmaz” (TBT 501).

⁴⁰ “Türklerin hakani, Ötüken dağlarında oturur ise ülkede hiçbir sıkıntı olmaz” (OY 21).

⁴¹ “(burası) yakın (bir) mevki olduğundan [olduğu için], ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan [olduğu için], böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkkettirdim” (OY KT G13). Árpád Bertá'nın yorumunda şart-koşul bildirme anlamı baskın iken, Talat Tekin'in verdiği anlamda ise sebep - sonuç işlevi daha ağırlıktadır. Bu örnekteki -sAr ekinin işlevi, Talat Tekin'in çevirisi gibi kabul edilmiştir.

1.1.1.1.2. -X, -A Ulaç Ekleriyle

Bu grubu Talât Tekin, “ünlülü eylem zarfları” olarak değerlendirir ve -A, -I, -U eklerini bu bölüme dâhil eder. Temel cümle fiili ile aynı zamanda meydana gelen bağımlı cümle yapısını işaretleyen ulaç ekleridir (2003: 172-174). Nesrin Bayraktar, -I, -A ile ilişkili düşündüğü -(y)I eklerine çalışmasında yer verir ve bunların zarf-fiil yapma, ikileme kurma, kalıcı isim yapma gibi görevlerine değinir (2004: 145-171). Marcel Erdal, tek bir sestem oluşan ulaç eklerini -A, -I, -U ve -yU şeklinde gösterir (2004: 311). Ümit Hunutlu, hâl zarf-fiilleri ile zaman zarf-fiilleri altında bu ulaç eklerini değerlendirir (2015: 50).

Tek ünlüyle sağlanan ulaç eklerinden -X, -A, Eski Türkçeden beri işlek bir yere sahiptir⁴². Metinlerde sıklıkla bu ulaç ekleriyle türemiş belirteç cümleleriyle karşılaşmak mümkündür.. Tek ünlü sestem oluşan bu ulaç ekinin alafon aralığı yüksektir; sabit ve değişmez bir yapısı yoktur. Runik metinlerde, eklendiği ismin dar ya da yuvarlak oluşuna göre -i, -i, -u, -ü şekillerinden biri yer almıştır⁴³. Ünlülü ulaçlardan bir diğeri de -A ekidir. Bu ekin eklendiği eylemin ünlüsünün kalın ve ince sıradan oluşuna göre iki alafonu mevcuttur: -a, -e. Bu ulaç ekleriyle runik harfli metinlerde karşılaşılma ile beraber -I-U ve -(y)I/U ulaç eklerine nazaran sıklığı daha azdır. Bu kullanımda temel cümlenin bağımlı cümle işlevini kazandıran bir öge değil, kalıcı isim unsurudur. Zamanla tek sestem oluşan ulaç ekli yapılar leksikallaşmaya maruz kalıp sözcük türetmiştir: *tapa, yana* gibi (Erdal, 2004: 312): *tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim* “Çin’e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim” (SİD KT D28 = SİD BK K23).

Runik metinlerde, bu ulaç eklerinin çevirisinde -p, -ArAk işlevleri ön plandadır. -p işlevindeki örneklerde, -X, -A ulaç eklerinin bağımlı ve temel cümle arasında öncelik-

⁴² Muna Yüceol Özezen, Eski Türkçede yaygın bir kullanım alanına sahip -A, -I, -U zarf-fiil ekinin, Türkiye Türkçesinde kullanım sıklığının düştüğüne vurgu yapar (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 17, Sayı 2, 2008, 329-344). Türkiye Türkçesinde bu zarf fiil eki; ikilemeler, betimlemeli birleşik çekimlerde, kimi donmuş yapılar dışında bazı geçici zarfla karşımıza çıkmaktadır. Diğer zarf fiiller gibi -A'nın da geçici zarflar oluşturmasını şaşırtıcı bulmaz (2008: 331). Türkiye Türkçesinde +A ve -A ekli zarflar üzerine adlı makalesinde eylemsilere ve çeşitli öbeklere +A ve -A eklerinin gelmesi suretiyle belirteçlerin oluşumunu örnekleriyle detaylı anlatmıştır.

⁴³ Eski Türkçede tek ünlülü ulaç ekleri; eklendiği fiillerin ünlü ya da ünsüzle bitip bitmemesi, basit ya da türemiş yapı fiil gövdelerine eklenip eklenmesi yahut geldiği fiilin son ünsüzünün durumu gibi sebeplerle çeşitlilik göstermiştir. Ünsüzle biten tek heceli basit fiiller ile /k/, /r/ ünsüzüyle biten ekleri almış türemiş fiillerden sonra -A, ünsüzle biten bazı fiillerden sonra ve -(Xt) ekiyle biten fiillerden sonra -I, ünsüzle biten birden fazla heceli fiillerden sonra -U, ünlüyle biten fiillerden sonra -yU şeklindedir.

sonralık ilişkisi kurduğu; -ArAk işlevli yapılarda ise temel cümleyi durum yönünden açıkladığı göze çarpmaktadır. Irk Bitig özelinde amaç bildiren *-maya*, *-meye*, *-mAk için* işlevli örnekler dikkat çekicidir.

- (46) [*savımın tüketi*] [*eşidgil*] “[sözümü sonuna kadar⁴⁴] [dinleyin]” (SİD KT G1 = BK K1).
- (47) [*anda kalmışı yer sayu kop*] [*turu ölü*] [*yorıyur erti*] “[[aranızdan] kalanlar zayıflayarak] [tükenerek] [dolaşıyordu]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
- (48) [*tokuz erig egire*] [*tokıdı*] “[*(onu) çeviren dokuz eri dövdü*]” (SİD KT K6).
- (49) [*inim köl tegin birle eki şad birle*] [*ölü yitü*] [*kazgantım*] “[kardeşim Köl tegin ile ve iki şad ile birlikte ölümüne kalımına] kazandım” (SİD KT D27 = SİD BK K22).
- (50) [*ol... tatına tegi*] [*bunu körü*] [*bilin*] “[yabancılara kadar buna bakarak] bilin” (SİD KT G12 = SİD BK K8).
- (51) [*ol yulka*] [*türgeş tapa altun yışığ tuga*] [*ertiş ögüzüg keçe*] [*yorıdımız*] “[o yıl içinde] [Türgeşlere doğru, Altun Platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledik]” (SİD KT D36-D37).
- (52) [*ölügi*] [*yurтта yolta yatu*] [*kaldaçı ertigiz*] “[ölenler de karargâhta ve yolda yatıp] [kalacak idiler]” (SİD KT K9).
- (53) [*ıgar oğlanınızda taygununuzda yegeği*] [*ıgidür ertigiz*] “[güçlü oğullarınızdan ve Taygunlarınızdan daha iyi] [besliyordunuz]” (SİD KT GD).
- (54) [*anar körü*] [*bilin*] “[ona bakıp] [bil]” (SİD KT G11 = SİD BK K8)
- (55) [*kurıgaru yincü ögüz keçe*] [*temir kapıgka tegi süledim*] “[batıda İnci ırmağı[nı] geçerek] [Demir Kapı’ya kadar ordu gönderdim]” (SİD KT G3-KT G4 = SİD BK K3).
- (56) [*yincü ögüzüg keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39 = SİD BK K3).
- (57) [*kögmen aşā*] [*kırkız yerine tegi süledimiz*] “[Kögmen (dağlığını) aşarak] [Kırgız toprağına kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D17 = SİD BK K14).

⁴⁴ “tükeninceye kadar”

- (58) [*ilgerü kadirkan yışıg aşā*] [*bodunug anca kondurtumuz*] “[doğuda Kadirkan Platosunu aşarak] [*bodunu öylece yerleştirdik*]” (SİD KT D21 = SİD BK K17).
- (59) [*köl teginig az erin ertürü*] [*ıddımız*] “[onun için böyle bir zamanda] [*Köl tegini az sayıda askerle*] [(saldırması için) gönderdik]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).

(59) numaralı örnekte -X ulaç eki, üst cümlelerin amaç bilgisini vermektedir. *Ertürü* “saldırmak için” yapısı, temel cümle fiilinin amacını bildirmiştir.

- (60) [*yokaru at yete*] [*yadagin ıgaç tutunu*] [*agturtum*] “[atları yukarıya doğru [*dizginiyle*] yaya olarak yöneltip] [*ağaçlara tutuna tutuna*] [*çıkardım*]” (SİD T1 K1).
- (61) [*keyik yeyü*] [*tavişgan yeyü*] [*olorur ertimiz*] “[geyik yiyerek], [*tavşan yiyerek*] [*yaşıyorduk*]” (SİD T1 G1).
- (62) [*kök önüg yoguru*] [*ötüken yışgaru uduztum*] “[Kök Öng (Ongi) Irmağı’ndan geçirerek] [*Ötüken platosuna sevk ettim*]” (SİD T1 G8).
- (63) [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*işig küçüg bertim*] “[kızıl kanımı akıtarak] [*kara terimi dökerek*] [[*kağanıma*] böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D2).
- (64) [*kögmen yışıg evirü*] [*keltimiz*] “[Kögmen Platosunu dolaşarak] [*geldik*]” (SİD T1 K4).
- (65) [*bulçuka tan üntürü*] [*tegdimiz*] “[Bulçu’ya tan yeri ağarırken] [*ulaştık*]” (SİD T1 K11).
- (66) [*ak termel keçe*] [*ug arkalatdım*] “[Ak Termel’i böyle geçerek] [*yurtların direklerini yüklettim*]” (SİD T1 K1).
- (67) [*at üze evin tere*] [*karıg sökdüm*] “[*(i)nsanların*] çadırlarını at[lar]a yığıp [*karı sökdüm*]” (SİD T1 K1).
- (68) [*altun yışıg aşā*] [*keltimiz*] “[Altay Platosunu aşıp] [*geldik*]” (SİD T2 B2).
- (69) [*ertiş ögüzüg keçe*] [*keltimiz*] “[İrtiş ırmağını geçerek] [*geldik*]” (SİD T2 B2-T2 B3).

(70) [yincü ögüzüg keçe] [tensi oglı aytıgma benlig ek tagıg ertü] [temir kapıgka tegi ertimiz] “[İnci ırmağını geçerek] [Tensi Oğlu Benglig Ek Dağına {gelip}] [Demir Kapı’ya kadar ulaştık]” (SİD T2 B9 - T2 G1).

Orhon Yazıtları’nda, -A, -X ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanma işlektir. Köl Tegin Yazıtı’nda tek ünlülü ulaç ekleri, *tüket-, egir-, kör-, tug-, keç-* (3), *yat-, yeged-, aş-* (2) fiillerine gelmiştir. Bu durumda -A, ulaç ekinin geldiği fiillerden en işlek olanı *keç-* ve *aş-* fiilleridir. -A, -X ulaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlelerinin bağlı olduğu temel cümle fiil çekimlerinde bilinen geçmiş zaman -DI eki baskındır. Temel cümle fiilinde, -DI zaman çekiminde, daha çok *süle-* fiiliyle karşılaşmıştır. Şahıs çekiminde, çeşitlilik fazladır. Zamir kökenli şahıs çekimlerinden -mIz ağırlıktadır. Ayrıca er-fiilinin -DIgIz çekimi dikkat çekicidir. Bilinen geçmiş zamanın 3. tekil şahıs çekimli örnekleri de görülmüştür. Birleşik zamanlı çekimde, geniş-şimdiki zaman -yUr eki üzerine er- fiili gelmiş ve bu yapı da -DI ile çekime girmiştir (61 numaralı örnek). 2. çoğul şahıs emir eki çekimlerinden -η ve 2. şahıs emir ekinin kuvvetlendirme eki -gII ile çekime girmiş temel cümle fiillerine de tanık olunmuştur. Dolayısıyla büyük oranda bilinen geçmiş zaman -DI, daha az emir ve şimdiki-geniş zaman çekimli temel cümle fiileri mevcuttur. Köl Tegin Yazıtı’nda, temel cümle fiil çekimleri şu şekilde özetlenebilir: -DI, -DIIm, -DIImIz, -DIgIz, -Xr erDI, -gII, -η.

Tonyukuk Yazıtı’nda, -X, -A ulaç ekleri, *yet-, tutun-, ye-* (2), *yogur-, yügür-, töküt-, evir-, üntür-, keç-* (3), *ter-, aş-, ert-* fiil kök ve gövdelerine gelmiştir. Bu yazıtta da ulaç eklerinin geldiği fiiller çeşitlilik göstermekle beraber bağımlı cümle fiil yapısında, *keç-* ve *ye-* fiilleri diğerlerine göre daha işlek bir yapı sergilemiştir. Belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiilinin çekiminde, daha çok bilinen geçmiş zaman eki -DI etkili olmuştur. Bunun yanı sıra geniş zaman çekiminin dar bir kullanım alanı vardır. Şahıs çekiminde ise zamir kökenli -mIz yapısı baskındır: -DIImIz. Ayrıca iyelik kökenli 1. tekil şahıs eki -m mevcuttur: -DIIm. Er- fiiliyle oluşan birleşik zamanlı çekimle de karşılaşmaktadır: -Xr erDIImIz gibi.

(71) [ol yılka] [türgeş tapa altun yışıg aş] [ertiş ögüzüg keçe] [yorıdım] “[o yılda] [Türgeş(ler)e doğru Altun platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledim]” (SİD BK D27).

- (72) [*üç oguz süsi*] [*bas*] [*kelti*] “[Üç Oğuz ordusu] [basarak] [geldi]” (SİD BK D32).
- (73) [*anda tunra yilpagutı bir uguşug*] [*tuna teyin yogında egire*] [*tokıdım*] “[Sonra Tongra yilpagutun uyruğunu] [Tonga teğinin cenaze töreninde] [etrafını sararak] [yendim]” (SİD BK D31).
- (74) [*on ok oğlına tatına tegi*] [*bunı körü*] [*bilin*] “[On Ok [halkı] oğlu ve yabancılar [her biri]] [buna bakarak] [bilin]” (SİD BK K15).
- (75) [*elig törüg yegedi*] [*kazgandı*] “[eli ve yasayı daha iyi duruma getirerek] [kazandı]” (SİD BK D36).
- (76) [*kök öng yoguru*] [*sü yorp*] [*tünli künli yeti ödüşke suvsuz keçdim*] “[Kök Öng [ırmağını] aşarak] [orduyu yürütüp] [gece gündüz yedi gün susuz ilerledim]” (SİD BK GD).
- (77) [*kem keç*] [*çik tapa süledim*] “[Kem ırmağını geçerek] [[Çik] bodununa karşı ordu gönderdim]” (SİD BK D26).

Bilge Kağan Yazıtı’nda, hem -A hem -X ulaç eklerinin ikisi de mevcuttur. *Aş-*, *bas-*, *kör-*, *yeged-*, *yogur-*, *keç-* fiilleri üzerine gelen -A, -X ulaç ekleri yoluyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri tespit edilmiştir. Temel cümle fiilleri, yine ağırlıklı olarak bilinen geçmiş zamanla çekimlidir: -*DIm*, -*DI-*, -*DImIz* gibi. Bu zaman çekiminde sadece 1. ve 3. tekil şahıs çekimli örneklerle karşılaşılmaktadır. Sınırlı sayıda örnekte emir kipi çekimi de görülmüştür: 2. çoğul şahıs emir çekimi -*η*.

Orhon Yazıtları’ndan verilen örneklerde tek ünlülü ulaç ekleri, üst - temel cümle fiilini daha çok durum ve tarz yönünden açıklamıştır.

Derlem alanımızdaki Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan sadece Çöyr ve Köli Çor’da bu ulaç ekini almış bağımlı cümle yapılarıyla karşılaşılmıştır. Çöyr Yazıtı hacimli bir metin olmamakla beraber içerisinde bağımlı cümle yapısına dair sınırlı sayıda örnek vardır. Bu yapıdaki örneklerin büyük çoğunluğu -X ulaç ekiyle sağlanır. Çöyr’de, -X ulaç ekinin aksine -A ulaç ekli örnekle karşılaşılmaz. Köli Çor’da da ağırlık noktasını -X ulaç eki oluşturur. -A ulaç ekini almış bağımlı cümle yapısı az sayıda da olsa vardır. Çöyr Yazıtı’nda belirteç cümlelerinin bağlı olduğu temel cümle fiilleri emir kiplidir. Çöyr 1. satırda 2. çoğul şahıs emir -*η* eki; Çöyr 4. satırda ise 2. tekil şahıs emir -*gII*

çekimi görülür. Köli Çor Yazıtı'nda temel cümle yüklemi, bilinen geçmiş zaman çekimlidir. Bütün örneklerinde *-DI* geçmiş zaman 3. tekil şahıs çekimi gözlenir:

- (78) [*ögüni*] [*sebinü*] [*barın*] “[öğünerek] [sevinerek] [hayat sürün]” (SBÖ Çöyr /1).
- (79) [*ırk açu*] [*aygıl bana*] “[baht açıklığı fal açarak] [dile bana]” (SBÖ Çöyr / 4).
- (80) [*köli çor*] [*oplayu tegip*] [*bulgayu*] [... *kü bunca tutdı*] “[Köli Çor] [öküz gibi saldırıp] [bozguna uğratıp] [... o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B11-B12).
- (81) [*işvara bilge köli çor*] [*tarduş bodunug ete*] [*ayu*] [*olortı*] “[İşvara Bilge Köli Çor] [Tarduş halkını yerleştirerek] [yasaları düzenleyerek] [onlara hükmetti]” (SİD KÇ D1-D2).

Tek ünlü sestem oluşan ulaç ekleri, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda *-A* ve *-X* şeklinde birlikte izlenmiştir. *-A* ve *-X* ekleri, bu yazıtlarda kullanım sıklıkları açısından benzerlik gösterir. Bu ulaç ekli belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı daha çok Şine Usu Yazıtı'ndan tanıklanmaktadır. Taryat ve Tez'de sadece birkaç örnek vardır. Dar bir kullanım alanı sahip oldukları söylenebilir.

Şine Usu'da, bu ulaç eklerinin geldiği bağımlı cümle fiili daha çok *ud-* “takip etmek” şeklindedir. *Ud-* fiili yanı sıra *sık-*, *boşun-*, *yör-*, *birik-*, *kez-*, *sür-* fiil kök ve gövdelerine de *-A*, *-X* ulaç ekleri gelmiştir. *Terü kuvratı* “derleyip toplayıp” ikilemesinde yaşayan *-X* ulaç ekli bağımlı cümle yine Şine Usu Yazıtı'nda geçer. Belirteç cümlelerinin bağlı olduğu temel cümle fiili bu yazıtlarda büyük oranda bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir. Örnekler arasında sadece Tez Yazıtı'nda, *-X* ulaç ekli belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle yüklemi kanıtsallık eki *-mİş* ile çekimlenmiştir. Bu örnek dışında Eski Uygur Kağanlığı'na ait yazıtlarda 1. tekil ve 3. tekil şahısta bilinen geçmiş zamanlı çekimlerle karşılaşmıştır:

- (82) [*seleneke sıkā*] [*sançdım*] “[Selenga'ya sıkıştırarak] [mızrakladım]” (SİD ŞU D4).
- (83) [*yagıda boşuna*] [*boşunuldum*] “[düşmandan kurtulmuşum?]” (SİD ŞU D7).

- (84) [*kergün (?) sakışın (?) şıp başın yöre*] [*kelti*] “[Kergüyü, Sakışı, Şıp başını dolanıp] [geldi]” (SİD ŞU D4).
- (85) [*tokuz oguz bodunumun*] [*terü kuvratı*] [*altım*] “[Dokuz Oğuz bodunumu] [derip] [toplayıp] [yönettim]” (SİD ŞU K5).
- (86) [*beş yüz kedimlig yadag*] [*biriki*] [*şaşıp*] [*kelti*] “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).
- (87) [*ben*] [*selenge keçe*] [*udu*] [*yorıdım*] “[ben] [Selengayı geçerek] [izleyerek] [hareket ettim]” (SİD ŞU 4).
- (88) [*sekizinc ay eki yangıka*] [*çıgıltır költe kasuy kezü*] [*sünüşdüm*] “[Sekizinci ayın ikinci gününde] [Çigildir gölünde Aksuy [yanından] dolanarak] [onlarla savaştım]” (SİD ŞU D6).
- (89) [*anda*] [*udu*] [*yorıdım*] “[orada] [(onları) izleyerek] [dolaştım]” (SİD ŞU D6).
- (90) [*çik bodunug bingam*] [*süre*] [*kelti*] “[Çik bodununu öncülerim] [sürüp] [geldi]” (SİD ŞU G2).
- (91) [*sekizinc ay ben*] [*udu*] [*yorıdım*] “[sekizinci ay[da] ben] [izleyerek] [yürüdüm]” (SİD ŞU G6).
- (92) [*beşinç ay*] [*udu*] [*kelti*] “[beşinci ayda] [beni izleyerek] [geldi(ler)]” (SİD ŞU D3).
- (93) [*buzuk başın akıza*] [*ucuz kölke atlıgın töke barmış*] “[Bozok başını Uçuz gölüne sevk edip (akıtıp)] [atlısını dökmüş]” (SİD TZ K3).
- (94) [*kutlug bilge sengün uruşu*] [*kutlug tarkan sengünol eki yur... yarlukadı*] “[Kutlug Bilge sengün savaşarak] [Kutlug Tarkan sengün o iki... buyurdu]” (SİD TAR K5-K6).

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtlarından Taryat ve Tez’de tek ünlülü ulaç ekleri tespit edilmekle birlikte Şine Usu Yazıtı’na göre daha sınırlı kalmaktadır. -X, -A ulaç ekli yapılar bu yazıtlarda, daha çok *bar-* fiili ile birleşik fiil kurmuştur.

Yenisey Yazıtları’nda, -X ulaç eki, -A ulaç ekine göre daha çoktur. Bu ekle sağlanan belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiili ağırlıklı olarak bilinen geçmiş zaman -DI ekidir. Görülme sıklığı açısından -DI ile çekimli temel cümle fiillerinden sonra, geniş zamanla çekimlenmiş yapılar gelir. -mİş ile çekimli temel cümle ise

azdır. Bu ulaç ekli bağımlı cümleler, Yenisey bölgesine ait çeşitli mezar taşlarında tanıklandığı için işlek bir kullanım alanı sergilemiştir:

- (95) [*kadaşım erin enleyü*] [*yogladın<ız>*] “[akraba(lar)ım erleriyle avlanıp yoğ töreni yaptınız]” (YKI: Bay Bulun I / 5).
- (96) [*öz elin yeti*] [*körti*] “[kendi kabilesine ulaşmaya] [çalıştı]” (YAKRIB: Şançi III / 1).
- (97) [*otuz erig başlayu*] [*totogka bardı[m]*] “[otuz askere baş olarak] [askeri valiye gittim]” (YKI: Uybat III / 12).
- (98) [*ol kan urı*] [*töremiş*] “[o handan başlayarak] [erkek soyu türemiş]” (YAKRIB: Elegest III / 1).
- (99) [*tenrji eliniz için kazganu*] [*ügireri*] [*ayıt-a esiz*] “[Tanrı] (koruyan) devleti için kazandı ve derledi], [şimdi ise ne yazık, eyvah!]” (YAKRIB: Oçurı / 3).
- (100) [*bunka tura*] [*bengü tiker men*] “[kederliyken] [(bu) ebedi anıtı diktim]” (YAKRIB: Abakan / 14).
- (101) [*bitigçi... yörçi uz kop bodun*] [*tikü*] [*bilir*] “[usta yazıcılar... süsleyiciler (?) tüm halkım] [bu anıtı yapmayı] [başardı]” (YAKRIB: Uybat III / 7).
- (102) [*yeti aşnuku eşim*] [*taş urı*] [*tikti*] “[ilk yedi arkadaşım] [taşa (bu yazıtı)] [hâketteler]” (YAKRIB: Hemçik Çırgak / 2).

Yenisey Yazıtları’nda, tek ünlülü sestten oluşan ulaç ekleri sıklıkla birleşik fiil kurar, ancak bu yapıdaki ulaç eklerinin bağımlı cümle oluşturma görevi yoktur.

Altay ve Kırgızistan Yazıtları’nda -X, -A ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanma görülür, ancak kullanım sıklığı düşüktür. Altay Yazıtları’ndan İnegen II, Tuyekta V ve Yalgız Tepe I adlı runik metinlerde -A, -X ulaç ekli yapılara tanık olunmuştur. Temel cümle fiili kanıtsallık eki -mİş ya da -DI bilinen geçmiş zaman ile çekimlidir:

- (103) [*bir tebe*] [*yele*] [*evirtim -a yelvilig*] “[bir deve] [zıplayarak] [çevreledim, sihirli...]” (YAKRIB: İnegen II).
- (104) [*eki yadag*] [*yep*] [*yiş aşu*] [*inmiş*] (Tuyekta V / 1) “[iki yaya (kişi)] [yiyip] [(dağı) aşıp] [(aşağı) inmiş]” (YAKRIB: Tuyekta V / 1).
- (105) [*yentileyü*] [*keldim*] “[yentüleyü] [geldim]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I / 1).

(106) [*iç agızığ aşıa*] [...] “[iç dağ geçidinden geçerek] [...]” (YAKRIB: TA 7 / 3).

(107) [*agıp*] [*aşu*] [*baş altım*] “[kalkarak] [dağ tepesinden geçtim]” (YAKRIB: TA 7 / 1).

Taşa yazılı runik metinlerde işlek bir kullanım alanı sergileyen tek ünlülü -X, -A ulaç ekleri, kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig’de de mevcuttur. Bu runik metin, daha çok -X ulaç ekli bağımlı cümlelere sahiptir. -A ulaç ekiyle üst cümleye bağlı belirteç cümleleri, -X ulaç ekli yapılara göre azdır. Temel cümlenin fiili, taşa yazılı runik metinlerden farklı olarak daha çok kanıtsallık eki -*mİş* ile çekimlidir. Bu yapıyı geniş zaman eki -*Xr* ve bilinen geçmiş zaman eki -*DI* takip etmektedir. Bağımlı cümle yapan -A, -X ulaç ekleri; *elt-*, *yalga-*, *yügür-*, *semrit-*, *basın-*, *ögir-*, *sevin-*, *uç-*, *yort-*, *terkle-*, *ümele-*, *biç-*, *kuşla-*, *menle-* fiil kök ve gövdelerine gelir. Dolayısıyla belirteç cümlelerinin fiilleri çeşitlidir. İki ve ikiden fazla heceye sahip fiil gövdelerine, -X ulaç eklerinin gelme sıklığı daha çoktur:

(108) [*edgü söz sav elti*] [*kelir*] “[iyi haberler taşıyarak] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).

(109) [*yaglıg kamıç bulupan*] [*yalgayu*] [*tirilmiş*] “[yağlı bir kepçe bulup] [(onu) yalayarak] [hayatta kalmış]” (YAKRIB: IB / 13).

(110) [*toruk at semriti*] [*yerin öpen*] [*yügürü*] [*barmış*] “[bir zayıf atı semirttikten sonra] [at (eski kaldığı) yerini düşünüp] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 16).

(111) [*basınu*] [*yemiş*] “[batarken] [yemeye devam etmiş]” (YAKRIB: IB / 46).

(112) [*ögire*] [*sevinü*] [*kelir*] “[neşelenip] [sevinerek] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 30).

(113) [*kuş oğlu*] [*uça*] [*aztı*] “[kuş yavrusu] [uçarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15)

(114) [*keyik oğlu*] [*yügürü*] [*aztı*] “(dört ayaklı) yabancı hayvan yavrusu] [koşarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).

(115) [*kişi oğlu*] [*yoryu*] [*aztı*] “[insanoğlu] [yürüyerek] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).

(116) [*er*] [*terkleyü*] [*kelir*] “[bir adam aceleyle] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).

- (117) *[er] [ümeleyü] [barmış]* “[Bir adam] [misafirlige] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 47).
- (118) *[bir karı öküzüg] [belin biçe] [kumursga yemiş]* “[bir koca öküzü], [karıncalar belinden biçerek] [yemiş]” (YAKRIB: IB / 37).
- (119) *[togan] [ügüz kuşu kuşlayu] [barmış]* “[bir doğan], [su kuşu avlamaya [avlamak için]] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 43).
- (120) *[bars keyik] [enleyü menleyü] [barmış]* “[bir leopar] [avlanmaya [avlanmak için]] [çıkılmış]” (YAKRIB: IB / 49).
- (121) *[özi süsi] [ögire] [sevinü] [ordosingaru kelir]* “[(hakanın) kendisi ordusu ile birlikte] [neşelenip] [sevinerek] [sarayına doğru geliyor]” (YAKRIB: IB / 34).

Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Japonya’da bulunan runik metinler içinde basit yapıllı bu ulaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlesi tespit edilmemiştir.

Tek ünlülü bu ulaç ekleri, runik metinlerde işlek bir birleşik fiil kurucu ekleridir. Özellikle *bir-* / *ber-*, *id-*, *bar-* fiilleri ile sağlanan yapılar, birleşik fiil oluşturur. Metinlerin pek çok yerinde bu tarz kullanıma tanık olunmuştur. Ancak bu kullanımdaki *-A*, *-X* ulaç ekleri, bağımlı cümle kurmamaktadır.

Bu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin runik metinlerdeki görevleri ise şu şekilde özetlenebilir:

1. *-p*, *-ArAk* işlevini karşılayan *-X*, *-A* ulaç ekleri üst cümlelerin durum ve tarz yönünden açıklacıyası olur ve runik metinlerin büyük bir çoğunluğunda bu görevdedir.
2. Üst - temel cümlelerin zaman yönünden açıklayıcısı olan örnekler çoktur. Özellikle *kAn* işlevini karşılayan belirteç cümlelerinde, bağımlı cümle ve temel cümle fiilinin gerçekleştiği zamanın birbirine denkliği belirtilmiştir: *[bulçuka tan üntürü] [tegdimiz]* “[Bulçu’ya tan yeri ağarırken] [ulaştık]” (SİD T1 K11), *[bunka tura] [bengü tiker men]* “[kederliyken] [(bu) ebedi anıtı diktim]” (YAKRIB: Abakan / 14).
3. Temel cümleyle öncelik - sonralık ilişkisi kurar: *[toruk at semritü] [yerin öpen] [yügürü] [barmış]* “[bir zayıf atı semirttikten sonra] [at (eski kaldığı) yerini düşünüp] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 16).

4. Bazı örneklerde ise tek ünlülü ulaç ekleri, bağımlı ögesi olduğu üst - temel cümleyi amaç yönüyle açıklar: [*öz elin yeti*] [*körti*] “[kendi kabilesine ulaşmaya] [çalıştı]” (YAKRIB: Şançi III /1), [*köl teginig az erin ertürü*] [*ıddımız*] “[onun için böyle bir zamanda] [Köl tegini az sayıda askerle] [(saldırması için) gönderdik]” (SİD KT D40 = SİD BK D24). Ancak bu kullanım sınırlıdır ve daha sıklıkla Irk Bitig’de böyle bir işleviyle karşılaşılır.

5. Ayrıca *yegedi* “daha iyi” ulaç yapısında, -X ulaç eki üst - temel cümleyle karşılaştırma işlevi kurar (53-75 numaralı örnekler).

1.1.1.1.3. -p Ulaç Ekiyle

Bu başlıkta, temel cümleyi belirteç işleviyle açıklayan -p ulaç ekli bağımlı cümleler yer almaktadır. Nesrin Bayraktar, bu ekin temel iki görevinden bahseder; buna göre -p eki, “ve” bağlacının yerini tutabilir⁴⁵ ya da -arak, -erek eki gibi temel cümlenin tarzını bildirebilir (2004: 139). Marcel Erdal, yayınında, *infinite verb* içerisinde *converb* yapılarında -p ulacını değerlendirir. Özellikle Eski Türkçe metinlerde bu işlevde -(X)p, -(X)pAn ekli kullanımlar, fiil biçimlerine gelerek cümlede ulaç olarak görev kazanmıştır (2004: 308).

Runik metinler üzerinde yapılan tarama sonucu en yaygın kullanımlı ulaç ekinin -p olduğu tespit edilmiştir. Farklı runik metinlerde sıklıkla bu eki alan belirteç cümlesi vardır. Aşağıda yer alan örneklerde farklı bölgelere ve dönemlere ait runik metinlerde -p ekinin görüntüleri açıklanmaktadır:

(122) [*süçig savın yımşak agın arıp*] [*ırak bodunug anca yagutır ermiş*] “[tatlı söz ile yumuşak mal ile yabancı halkı aldatarak] [kendilerine yaklaştırdıkları]” (SİD KT G5 = SİD BK K4).

(123) [*bo yerde olorup*] [*tabgaç bodun birle tüzültüm*] “[bu yerde oturarak] [Tabgaç halkı ile kavga etmedim]” (SİD KT G4-G5 = SİD BK K3).

(124) [*süçig savına yımşak agısına arturup*] [*üküş türk bodun öltüg*] “[fakat sen] tatlı söz ile yumuşak mal ile kanmış olan çok sayıda Türk bodunu öldün!” (SİD KT G6 = SİD BK K5).

⁴⁵ -p ulaç ekinin “ve” bağlacının yerini tuttuğu örneklerde, -p ulaç eki iki cümleyi birbirine bağlama görevi üstlenmektedir.

- (125) [*kagan olorup*]/[*yok ıgany bodunug kop kuvratdım*] “[kağan olup] [varlıksız, fakir bodunu tümüyle toparladım]” (SİD KT G9-G10 = SİD BK K7).
- (126) [*türk bodunug tirip*] [*el tutsukunun bunda urtum*] “[yeniden doğan Türk bodunu[nun adını]] [buraya kazıdım]” (SİD KT G10 = SİD BK K8).
- (127) [*anı körüp*] [*anca bilin*] “[ona bakarak] [bilin]” (SİD KT G13 = SİD BK K8).
- (128) [*yegirmi kün olorup*] [*bo taşka bo tamka kop yollug tegin bitidim*] “[yirmi gün kalarak (orurarak)] [bu taşta, bu suvara her şeyi [ben] Yollug tegin yazdım]” (SİD KT GD).
- (129) [*bilig bilmez kişi*] [*ol savıg alıp*] [*yagru barıp*] [*üküş kişi öltüg*] “[*(siz) bilgisiz kişiler*] [bu sözü tutarak] [[Tabgaç halkının] yakınına vardınız] [[ve orada] çok sayıda öldünüz]” (SİD KT G7 = SİD BK K5-K6).
- (130) [[*yagı bolup*] [*etinü yaratunu umaduk*] [*yana içikmiş*] “[Türk bodunu Tabgaçlara] düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).
- (131) [*elig tutup*] [*törüg etmiş*] “[eli tutmuşlar] [yasaları düzenlemişler]” (SİD KT D3 = SİD BK K4).
- (132) [*anca tep*] [*tabgaç kaganka yagı bolmuş*] “[böyle diyip] [Tabgaç kağanına düşman olmuşlar]” (SİD KT D9 = SİD BK K9).
- (133) [*taşra yoriyur teyin kü eşidip*] [*balıktaki taşıkmiş*] “[*(İlteriş) dışarıya çıkıyorlar diyerek bu haberi işitip*] [*şehirdekiler dağa çıkmış*]” (SİD KT D11-D12 = SİD BK K10).
- (134) [*terilip*] [*yetmiş er bolmuş*] “[toplanarak] [yetmiş er olmuşlar]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (135) [*ilgerü kurıgaru sülep*]/[*termiş*] [*kubratmış*] “[doğuya (ve) batıya doğru ordu gönderip] [(babam) asker toplamış] [(ve) yığmış]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (136) [*yeti yüz er bolup*] [*elsiremiş kagansıramış bodunug künedmiş kuladmış türk törüsün ıçgınmiş*] “[yedi yüz er olduktan sonra, elini ve kağanını

- yitirmiş bodunu] [cariye ve kul olmuş bodununu ve Türk yasasını bırakmış]” (SİD KT D13 = SİD BK K11).
- (137) [*törüg kazganıp*] [*uçça barmış*] “[yasaları kazanıp] [ölmüş]” (SİD KT D16 = SİD BK K13).
- (138) [*anca kazganıp*] [*biriki bodunug ot suv kılmadım*] “[öylece kazanıp] [birleşik bodunu ayırmadım]” (SİD KT D27 = SİD BK K22).
- (139) [*bunca törüg kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[bunca yasayı düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (140) [*anı yanıp*] [*türgi yargun költe buzdumuz*] “[onu dağıttık] [Türgi Yargun gölünde bozguna uğrattık]” (SİD KT D34).
- (141) [*kögmen yışıg toga yorıp*] [*kırkız bodunug uda basdımız*] “[Kögmen dağılığını aşarak] [Kırgız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35).
- (142) [*anda yana kirip*] [*türgeş kagan buyrukı az tutukug eligin tutdı*] “[orada (o zaman) yine geri dönüp] [Türgeş kağanının buyruku Az tutukunu elinden tuttu]” (SİD KT D38).
- (143) [*alp şalçı ak atın binip*] [*tegmış*] “[Alp Şalçının ak atına binip] [saldırmış]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).
- (144) [*yana yorıp*] [*yeti yegirmi yaşıma tanut tapa süledim*] “[tekrar harekete geçip] [on yedi yaşında Tangutlara doğru ordu gönderdim]” (SİD KT D40 = BK D24).
- (145) [*yaraklıg*] [*kantan kelip*] [*yana eltdi*] “[silahlılar] [gelip (seni)] dağıttılar] [götürdüler]” (SİD KT D23 = SİD BK K19).
- (146) [*köl tegin*] [*bayırkunın ak adgırığ binip*] [*oplayu tegdi*] “[Köl tegin] [Bayırkunun ak aygırına binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT D35-36).
- (147) [*enilki*] [*tadıkın çurun boz atıg binip*] [*tegdi*] “[ilk önce] [Tadıkın Çurun boz atına binip] [saldırdı]” (SİD KT D32).
- (148) [*ekinti*] [*ışvara yamtar boz atıg binip*] [*tegdi*] “[ikinci kez] [İşbara Yamtar’ın boz atına binip] [saldırdı]” (SİD KT D33).
- (149) [*üçünc*] [*yegen silig begin kedimlig torug at binip*] [*tegdi*] “[üçüncü kez] [Yeğen Silig beyin zırhlı doru atına binip] [saldırdı]” (SİD KT D33).

- (150) *[ulug irkin azkınyaya eren] [tezip] [bardı]* “[büyük irkin ve az sayıda askerler] [koşup] [gitti]” (SİD KT D34).
- (151) *[köl tegin] [başgu boz at binip] [tegdi]* “[Köl Tegin] [Başgu [adlı] boz ata binip] [saldırdı]” (SİD KT D37).
- (152) *[andag ödke] [ökünüp] [köl teginig az erin ertürü ıddımız]* “[onun için böyle bir zamanda] [Köl tegini az sayıda askerle] [(saldırması için) gönderdik]” (Ar KT D40).
- (153) *[köl tegin] [alp şalcı akın binip] [oplayu tegdi]* “[Köl Tegin] [Alp Şalçı [adlı] ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K3-K4).
- (154) *[köl tegin] [azman akıg binip] [oplayu tegdi]* “[Köl Tegin] [Azman [adlı] ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K5).
- (155) *[köl tegin] [az yagızın binip] [oplayu tegip] [bir erig sancdı]* “[Köl tegin] [Az [adlı] yağız atına binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K5).
- (156) *[köl tegin] [ögsüz akın binip] [tokuz eren sancdı]* “[Köl Tegin] [Ögsüz [adlı] ak atına binip] [dokuz eri mızrakladı]” (SİD KT K8-K9).
- (157) *[alp şalcı akın ata binip][oplayu tegdi]* “[Alp Şalçı (adlı) ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K2-K3).
- (158) *[oza kelmiş süsin köl tegin agıtıp] [tungra bir uguş alpıgu on erig tunga tegin yogında eğirip] [ölürtümüz]* “[kurtulup gelmiş halk ile Köl Tegin harekete geçti] [Tongralı savaşı on erkeği Tonga teginin cenaze töreninde çevirip] [öldürdük]” (SİD KT K7).
- (159) *[korgan kışlap] [yazınga oguzgaru sü taşıktımız]* “[Amga kurganda kışlayıp] [ilkbaharda Oğuz(lar)a karşı ordu gönderdik]” (SİD KT K8).

Köl Tegin’in kuzey, güney ve özellikle doğu yüzünde *-p* ulaç ekli bağımlı cümle yapıları çoktur. Biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanan *-p* ekli belirteç cümlelerinin fiilleri çok çeşitlidir. *-p* ulaç ekinin, birbirinden farklı fiil kök ve gövdelere geldiği görülmüştür. *Kışla-*, *agıt-*, *bin-*, *ökün-*, *tez-*, *kel-*, *yor-*, *yan-*, *kazgan-*, *teril-*, *süle-*, *te-*, *tut-*, *bol-*, *al-*, *eşid-*, *olor-*, *kör-*, *artur-*, *ar-*, *tir-*, *taşık-*, *kubrat-*, *ter-*, *içik-* fiil kök ve gövdelerine gelerek üst cümleye bağılı belirteç cümleleri tanıklanmaktadır. Bu fiiller arasında özellikle *bin-* fiili bağımlı cümle fiili içerisinde en sık tercih edilen olmuştur. Bu fiil dışında *bol-*, *olor-*, *kazgan-* fiillerine gelen ve belirteç cümlesi yapan *-p* ulaçlı yapılar, diğer fiil kök ve gövdelerine göre daha

fazladır. Temel cümlenin fiil biçiminde, bilinen geçmiş zamanlı şahıs çekimleri etkilidir: *-DIm*, *-DXg*, *-DI*, *-DImIz*. *-mIş* ekli çekime girmiş yapılar da vardır. Ancak *-DI* ekiyle çekimli örneklere göre daha azdır. Sınırlı örnekte ise emir kipli çekimle karşılaşılır. 2. çoğul şahıs *-ŋ* emir çekiminde temel cümle fiil çekimi görülür. Birleşik zamanla çekimlenmiş temel cümle fiiliyle de karşılaşılmaktadır: ...*-Xr ermiş*.

- (160) [*kagan bunadıp*] [*kagan yelü kör temiş*] “[kağan kaygılanıp] [ileriye doğru [orduyla] atları sürün demiş]” (SİD T1 K2).
- (161) [*yerçi yer yanılıp*] [*boguzlantı*] “[kılavuz yolu şaşırdı] [boğazlandı]⁴⁶” (SİD T1 K2).
- (162) [*ol savıg eşidip*] [*kaganım ben evgerü tüşeyin tedi*] “[bu sözleri işitince] [“kağanım ben eve gideyim” dedi]” (SİD T1 K6).
- (163) [*ol savıg eşidip*] [*kagangaru ol savıg ıddım*] “[bu sözleri işitince] [kağanıma bu sözleri (haber olarak) gönderdim]” (SİD T1 K9).
- (164) [*ol savıg eşidip*] [*sü yoritdım*] “[ondan [gizli haberden] bilgiyi aldıktan sonra] [orduyu yola çıkardım]” (SİD T1 K11).
- (165) [*kanın kodup*] [*tavgaçka yana içikdi*] “[hanını terk etti ve] [yeniden Tabgaç [imparatorluğu] yönetimi altına girdi]” (SİD T1 B2).
- (166) [*ıda taşda kalmışı kubranıp*] [*yeti yüz boldı*] “[çalılıkta ve taşlı (yerde) olanlar toplandılar], [yedi yüz idiler]” (SİD T1 B4).
- (167) [*ol savıg eşidip*] [*tün udukım kelmedi*] “[bu sözlerini işittikten sonra] [gece uyuyamadım]” (SİD T1 G5).
- (168) [*keligme beglerin bodunun etip*] [*yığıp*] [*azça bodun tezmiş erti*] “[bize] gelen beylerini ve halkını derleyip] [toplayıp], [bir az halk kaçıp gitmiş idi]” (SİD T2 B8).
- (169) [*ol savıg eşidip*] [*begler kopın yanalım arıg uvutu yeg tedi*] “[bu haberi işitince] [beyler şunu söylediler “Hepimiz geri dönelim! Temizin utancı yeğdir]” (SİD T2 B1-B2).
- (170) [*ol savıg eşidip*] [*on ok begleri bodunu kop kelti*] “[bu haberi işitince] [On Ok beyleri (ve) bodunu hep geldi]” (SİD T2 B7-B8).

⁴⁶ Árpád Bertá, bu cümledeki *-p* ulaç ekini, temel cümlenin çekimiyle aynı işlevde yorumlamıştır. Ancak alt birimdeki *-p* ulaç eki üst cümlenin zamansal ve sebep yönünden ilişkisini de açıklayıcı bir görev üstlenmiştir. Yolunu şaşırdığı için boğazlanma durumundan bahsedilmektedir. Bu sebeple cümleye sebep-sonuç, öncelik-sonralık ilişkisi katan bir *-p* ulaç ekinden söz etmek mümkündür.

- (171) [*ekinti kün*] ... [*örtçe kızıp*] [*kelti*] “[ertesı gün] ... [ateş gibi kızıp (bir hâlde)] [[üzerimize] geldiler]” (SİD T2 B5-B6).
- (172) [*ol üç kagan*] [*ögleşip*] [“*altun yış üze kabışalım*”!]” *temiş*] “[bu üç kağan] [danışıp] [Altun Ormanı üzerinde buluşalım! demişler]” (SİD T1 D3).
- (173) [*kaganıma ötünüp*] [*sületdim*] “[kağanımdan (saygıyla) izin istedim ve]⁴⁷ [ordu sevkettim]” (SİD T1 D1) .
- (174) [*üçegün kavışıp*] [*sülelim*] “[üçümüz birleşerek] ordu gönderelim]” (SİD T1 D4).
- (175) [*ol savın eşidip*] [*tün yeme udisıkım kelmez erti*] “[bu sözleri işitince] [gece yine gözlerime uyku gelmedi]” (SİD T1 D5).

Tonyukuk Yazıtı’nda *-p* ulaç ekinin geldiği fiil, ağırlıklı olarak *eşid-* fiilidir. Örneklerin tümüne göre *eşid-* “işit-” fiiline eklenen *-p* ulaç ekli belirteç cümlesi sıklık gösterir. Bu fiil dışında *bunad-*, *yanıl-*, *kod-*, *kavış-*, *ögleş-*, *kubran-* *yığ-*, *et-* fiillerine gelen *-p* ulaç ekli yapılarla da karşılaşılmaktadır. Tonyukuk Yazıtı’nda, bu fiillerin dikkat çeken özelliği, *-p* ulaç eki, daha çok fiil gövdesine eklenmiştir. Köl Tegin’de basit yapılı fiile gelen *-p* ulaç eki, Tonyukuk’ta büyük oranda fiil gövdesine gelmiştir. *-p* ulaç ekli belirteç cümlesinin bağlı olduğu üst - temel cümle fiil biçimlerinde, bilinen geçmiş zaman *-DI* eki baskındır: *-DI*m, *-DI* ile çekime girmiş temel cümle fiilleri görülür. Ayrıca birleşik zaman çekimli örneklerde de *-DI* eki etkilidir. Geniş zaman ve geçmiş zamanın hikâyesinde yapılar bulunmuştur: ...*-mAz erti*, ...*-mIş erti*. Bilinen geçmiş zaman *-DI* ekiyle çekime girmiş temel cümle fiil biçimleri yanı sıra kanıtsallık eki *-mIş* ve emir 1. çokluk şahıs çekimli *-Allm* yapıları da gözlenir. Ancak bu temel cümle fiil biçimleri *-DI* ekli çekimlere oranla azdır.

Bilge Kağan Yazıtı, diğer Orhon Yazıtları gibi *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler açısından oldukça zengindir. *-p* ulaç eki, çeşitli fiil kök ve gövdelerine gelerek üst cümleye bağımlı belirteç işlevli bağımlı cümleler sağlar. *Teril-*, *id-*, *tez-*, *olor-*, *kazgan-*, *al-*, *ükün-*, *teril-*, *ölür-*, *kelür-*, *teg-*, *yor-*, *süle-* fiil kök ve gövdelerine gelen *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri tespit edilmektedir. Bu yapıdaki belirteç cümlelerinde *kelür-*, *olor-*,

⁴⁷ Árpád Bertá’nın çevirisinde *-p* ulaç eki iki cümleyi birbirine bağlayan “ve” bağlama ilgeci görevindedir. *-p* ulaç ekli belirteç cümlesi temel cümle ile birlikte okunduğunda, üst temel cümlelerin durum ve sebep yönünden açıklayıcısı olduğu görülmektedir. Ordu sevketmek için izin istemiştir.

tez-, *teril-* ve *kazgan-* fiilleri, diğer fiillere oranla çoktur. Temel cümlelerin fiili, bilinen geçmiş zaman *-DI*, kanıtsallık eki *-mİş* ve emir eki *-ŋ* ile çekimlidir:

- (176) [*oguz bodun*] [*tokuz tatar birle terilip*] [*kelti*] “[Oğuz bodunu] [Dokuz Tatar ile birlikte toplanıp] [geldi]” (SİD BK D34).
- (177) [*tokuz oguz bodun*] [*yerin suvın ıdıp*] [*tabgaçgaru bardı*] “[Dokuz-Oğuz bodunu] [yerini suyunu bırakıp] [Tabgaçlara gitti]” (SİD BK D35).
- (178) [*otuz artukı tört yaşıma*] [*oguz tezip*] [*tabgaçka kirdi*] “[otuz dört yaşımda] [Oğuz [halkı] kaçıp] [Tabgaç’a girdi]” (SİD BK D38).
- (179) [*korugu*] [*eki üç kişigin tezip*] [*bardı*] “[Korugu(?)] [iki üç kişi ile [birlikte] koşup] [gitti]” (SİD BK D41).
- (180) [*men*] [*ay artukı tört kün olorup*] [*bitidim bedizettim*] “[Ben] [bir ay ve dört gün burada bulunup-oturup] [yazdım, süslettim]” (SİD BK GB).
- (181) [*bödke özüm olorup*] [*bunca ağır törüg tört bulundakı ...*] “[kendim tahta oturarak] [o kadar önemli töreyi dört taraftaki [bodun için yarattım?]]” (SİD BK D2).
- (182) [*anca kazganıp*] [*... tengri yarlıkaduk üçün*] [*men otuz artukı üç yaşıma ...ok erti*] “[öylece kazanıp] [... Tengri lütfettiği için] [ben otuz üç yaşımda ...]” (SİD BK D34).
- (183) [*ol yulkıg alıp*] [*igiddim*] “[o at sürüsünü alıp] [besledim]” (SİD BK D38).
- (184) [*ükünüp*] [*süledim*] “[askeri] toplayıp] [ordu gönderdim]” (SİD BK D38).
- (185) [*yulkısın süsi terilip*] [*kelti*] “[at sürüsünü... ordusu toplanıp] [geldi]” (SİD BK D39).
- (186) [*alp erin ölürüp*] [*balbal kılı*] [*bertim*] “[Alp er[ler]ini öldürüp] [[ona] balbal hazırlayıp] [verdim]” (SİD BK G7).
- (187) [*yog yıparıg kelürüp*] [*tike berti*] “[tören için misk getirdi ve] [dikti]” (SİD BK G11).
- (188) [*çından ıgaç kelürüp*] [*öz YRş bunca bodun saçın kulkakın...*] “[sandal ağacı getirip] [onca bodun saçını, kulağını [yüzünü kesti]]” (SİD BK G11-G12).
- (189) [*bunca kazganıp*] [*kanım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı*] “[bunca kazanıp] [babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında öldü]” (SİD BK G10).

(190) *[töngkr tagda tegip] [tokıdım]* “[Töngker (?) dağından [onlara] ulaşıp [vurdum]” (SİD BK G8).

(191) *[edgü özlük atın kara kişin kök teyinin sansız kelürüp] [kop koddı]* “[iyi binek atını, kara samuru, mavi sincabı(n) sayısız getirip] [hepsini [mezarına] koydular]” (SİD BK G12).

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’nda, *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler vardır. Ancak içlerinde en çok Şine Usu’da bu yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Taryat ve Tez Yazıtları daha dar bir kullanıma sahiptir.

Şine Usu Yazıtı’nda *sakın-*, *şaş-*, *yagıd-*, *ürk-*, *yorı-*, *tüş-*, *al-*, *yulı-*, *tez-*, *kod-*, *olor-*, *keç-*; Taryat’ta *sakın-*, *atan-* (3); Tez’de *bas-*, *teg-* fiil kök ve gövdelerine *-p* ulaç eki gelmiştir. Bu yazıtlarda kullanım sıklığı gösteren tek fiil *atan-* fiilidir. Taryat’ta üç yerde *atan-* fiiline gelerek üst cümleye bağlanan *-p* eki gözlenmiştir. Belirteç işlevli bağımlı cümlenin ait olduğu temel cümle fiil çekimlerinde bilinen geçmiş zaman *-DI* eki etkilidir. Bu fiil çekiminin sadece 1. ve 3. tekil çekim paradigmaları gözlenir: *-DI*m, *DI*. Bilinen geçmiş zaman çekimi dışında az örnekte, kanıtsallık eki *-mİş* ile çekimlenmiş temel cümle mevcuttur. Tanıklanan *-mİş* fiil çekimli örnekler, Şine Usu Yazıtı’na aittir. Taryat ve Tez’de üst - temel cümlenin fiil biçimleri yalnızca *-DI* şekillidir:

(192) *[anda kesre takıgu yılka... üç karluk] [yavlak sakınıp] [teze bardı]* “[ondan sonra tavuk yılında Üç Karluk] [kötü düşünerek] [kaçtı]” (SİD ŞU K10-K11).

(193) *[beş yüz kedimlig yadag] [biriki] [şaşıp] [kelti]* “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).

(194) *[basmıl] [yagıdıp] [evimrü bardı]* “[Basmıl(lar)] [düşman olup] [evimin üstüne gittiler]” (SİD ŞU G4).

(195) *[evi on kün önre] [ürküüp] [barmış]* “[ev halkı on gün önce] [ürküüp] [gitmiş]” (SİD ŞU G7).

(196) *[anda yana] [yorıp] [tüşdüm]* “[orada] [yine yürüyüp] [eve döndüm]” (SİD ŞU G7).

- (197) [*anda yana tüşüp*] [*orkun balıklıg beltirinte el örginin anda örgipen*] [*etitdim*] “[ondan sonra (geçici olarak)] [Orkon ve Balıklıg kavşağında yerleştim]” (SİD ŞU G10).
- (198) [*karlukug tavarın alıp*] [*evin yulıp*] [*barmış*] “[Türgeşleri ve Karlukları [yenip] davarlarını alıp] [evlerini yağmalayıp] [gitmişler]” (SİD ŞU G5).
- (199) [*karluk tapa tezip*] [*bardı*] “[Karluklara doğru kaçıp] [girdiler]” (SİD ŞU G10).
- (200) [*kodup*] [*bardım*] “[koyup] [gittim]” (SİD ŞU D2).
- (201) [*anda olorup*] [*bine ıddım*] “[orada kalarak] [öncü kuvvetleri gönderdim]” (SİD ŞU B3)
- (202) [*kara yotulkan keçip*] [*kelirti*] “[Kara Yotulkan’ı geçip] [getirdiler]” (SİD ŞU G3).
- (203) [*anda kesre it yılıka üç karlok*] [*yavlak sakınıp*] [*teze bardı*] “[ondan sonra Köpek yılında (746)’da Üç Karluk] [kötü niyetler besleyerek] [kaçtı]” (SİD TAR G3).
- (204) [*kagan atanıp*] [*katun atanıp*] [*ötüken ortusunda aş önüz baş kan... baş kedinin örgin bunda etidim*] “[kağan olarak atanıp] [hatun olarak atanıp] [Ötüken ortasında As Öngüz ırmağının başında (?) başının batısında bulunan kağanlık otağını burada düzenledim]” (SİD TAR G6).
- (205) [*tengride bolmuş el etmiş bilge kagan el bilge katun*] [*kagan atıg katun atıg atanıp*] [*ötüken kedin uçında tez başında örgün... anda yaratıtdım*] “[Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge kağan olarak atadı. El Bilge hatunu da atadı.] [Kağan olarak atanıp hatun olarak atanıp] [Ötüken ortasında, As Öngüz ırmağının başında... kağanlık otağını burada düzenledim]” (SİD TAR G6).
- (206) [*el etmiş kanım yaşı tegip*] [*uçdı*] “[el etmiş hanım [ölüm] yaşına erişip] [öldü]” (SİD TZ B5).
- (207) [*...kaganım*] [*bilgesin üçün*] [*önre kün tugsıkdaki bodun yollug ıya basıp*] [*olortı*] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).

Köli Çor Yazıtı'nda, *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri işlektir. Farklı fiil kök ve gövdelerine *-p* ulaç eki gelerek üst - temel cümlenin bağımlı cümlesi konumunda çok örnekle karşılaşılmıştır. *Teg-* (4), *bin-*, *agıt-*, *kel-* (2), *karı-*, *sünüş-* (2), *bulnad-*, *kuvur-*, *kir-*, *kıl-*, *yaşa-*, *sanc-* fiillerine *-p* ulaç eki gelmiştir. *-p* ulaç ekiyle sağlanan bağımlı cümlenin fiilleri arasında *teg-*, *kel-* ve *sünüş-* fiilleri ağırlıktadır. Temel cümle fiil çekimleri, bütün örneklerde bilinen geçmiş zaman *-DI* ekiyledir:

- (208) [*...özlükün binip*] [*oplayu tegip*] [*üç erig sancdı*] “[... savaş atına (?) binip] [öküz gibi saldırarak] [üç eri mızrakladı]” (SİD KÇ D3).
- (209) [*yana agıtıp* <...>] [*sü sürti*] “[(ordu) yeniden gönderip <...>] [orduyu daha ileri yürüttü]” (SİD KÇ D7-D8).
- (210) [*sünüşüp*] [*süsin sancdı*] “[savaşıp] [ordusunu mızrakladı]” (SİD KÇ D10).
- (211) [*yagıka yalnus oplayu tegip*] [*opulu kirip*] [*özi kısğa kergek boltı*] “[düşmana karşı tek başına öküz gibi saldırıp] [arasına girip] [kendi çabucak öldü]” (SİD KÇ D11).
- (212) [*kagan inisi el çor tegin kelip*] [*ulayu*] [*tört tegin kelip*] [*ışvara bilge küli çorug yoglattı*] “kağanın küçük kardeşi El Çor Tegin gelip] ve [dört tegin birlikte gelip] [Işvara Bilge Küli Çor için yoğ töreni düzenletti]” (SİD KÇ D12).
- (213) [*kapagan kagan elinte karıp*] [*edgü beni körti*] “[Kapgan kağan elinde (imparatorluğunda) yaşlanıp] [çok mutlu oldu]” (SİD KÇ B3).
- (214) [*köli çor oplayu tegip*] [*sancıp*] [*ölürüp*] [*oglın kisisin buln[adıp]]] [<...> bo[lup]] [*az?* <...> *elig tutdı*] “[Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, (onları) mızrakladı, öldürdü. Çocuklarını, kadınlarını (insanlarını?) tutsak etti]” (SİD KÇ B5).*
- (215) [*tavgaçka bunca sünüşüp*] [*alpın erdemin üçün*] [*kü bunca tutdı*] “[Tabgaçlara karşı o kadar savaşıp] [alpliği (ve) erdemi için][o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).
- (216) [*bunca bodun kuvurup*] [*yogladı*] “[bu kadar halk toplanarak] [yas tuttu]” (SİD KÇ G2).
- (217) [*ulug küli çor*] [*sekiz on yaşap*] [*yok boltı*] “[Ulu Küli Çor] [seksen yaşında] [öldü]” (SİD KÇ B3).

Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan biri de Ongi'dir. Bu yazıtta da *-p* ekli bağımlı cümlelerle karşılaşmıştır ancak sınırlı sayıda örneği vardır. *Kıl-*, *teg-*, *yor-* fiillerine gelen *-p* ulaç eki, üst cümleye bağımlı cümle oluşturmuştur. Bağlı olduğu temel cümlenin fiil biçiminin, iki farklı çekimi görülür. Bilinen geçmiş zaman *-DI* ve 1. çoğul şahıs emir kipi *-Allm*:

(218) [*evke tegdüküm uruş kılıp*] [*tegi**p*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[Eve dönerken savaştım. [eve] ulaşıp kardeş[ler]ime, oğluma (oğullarıma) böylece öğüt verdim]” (SİD O 10-11).

(219) [*kan yor**p*] [*elteriş kağanka adrılmaduk*] [*yanılmaduk*] [*tenri bilge kağanda adrılmamız azmalım*] “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

Yenisey bölgesine ait farklı mezar taşlarında bu ulaç ekli bağımlı cümleler mevcuttur: Köjeelig Hovu, Kara Yüs I, Şançi III, Elegest I, Bayan Kol, Novosloyovo, Ak-Yüs I, El- Baji mezar taşlarında, üst cümleye bağlı belirteç cümleleri tespit edilmektedir. *-p* ulaç ekli yapılar; *bol-*, *yori-*, *al-*, *kaviş-*, *kel-*, *eşit-*, *kal-* fiillerine gelmiştir. Belirteç cümlesinin bağlandığı temel cümle fiilinin çoğu, bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir. Bunun dışında *-Xr* geniş-şimdiki zaman ile de çekimlenmiştir. Az örnekte ise temel cümle yüklemine, geniş zaman bildiren isim cümlesi olduğuna da tanık olunmaktadır:

(220) [*elim ogrınta sü bol**p*] [*erlörmedükim yok*] “[devletim için ordu sürerek benim (şahsen) (düşman) askerlerini öldürmediği bir olay olmadı] (YAKRIB: Elegest I / 8).

(221) [*elim yumuşınga yorit**p*] [*beş elke tegdim*] “[devletimin elçiliğini yürüterek] [beş devlete ulaştım]” (YAKRIB: Şançi III / 1).

(222) [*beş yaşımta kansız kal**p*] [*tokuz yegirmi yaşımga ögsüz bol**p*] [*katıglanı**p*] [*otuz yaşımga <a> öge boltum*] “[Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda öksüz kaldım. Ancak ben kuvvetlendim ve otuz yaşımda Öge oldum.]” (YAKRIB: Köjeelig-Hovu / 2-3)⁴⁸.

⁴⁸ “[Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda öksüz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum]” (YKI: Köjeelig-Hovu / 2-3).

(223) [*özin alıp*] [*konturmadım*] “[kendini alıp] [başka yere yerleştirmedim]”
(YKI: Bayan-Kol / 3).

(224) [*yalnus yorıp?*][*tokuz? teginig tagdaki kara adığıg eligin tutdum*] “[yalnız yürüyüp] [dokuz prensi? dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım]” (YKI: El-Baji /17-18)⁴⁹.

Novosyolovo, Ak-Yüs I ve Kara-Yüs I mezar taşları, Kormuşin’in çalışmasında tespit edilmemiştir. Bu nedenle aşağıdaki iki örnekte Erhan Aydın’ın çalışması esas alınmıştır:

(225) [*senirine kem katun kavışıp?*] [*yeg aşlig kılur biz teyir? biz*] “[dağ] sırtında Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak] [iyi <...> yaparız, deriz]”
(YKI: Novosyolovo / 1). [*altı şana kelip*] [*elim kanım tersin bunta ...*]
“[Altı Şan’a gelip] [yurdum, hanım güç olanı? bunda]” (YKI: Ak-Yüs I / 1-2).

(226) [*ançığ eşitip*] [*bay apam el yarayu el ançığ*] “[öylece işitip] [zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi)]” (YKI: Kara-Yüs I / 6).

Altay ve Kırgızistan Yazıtları’nda, *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler bulunmuştur. Altay Yazıtları’ndan Biçiktu Boom VIII, Mendur Sokkon I, Ustyugi Sarı-Kobı ve Yalgız Tepe I adlı yazıtlarda *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri gözlenmiştir. Bağımlı cümle yapan diğer biçimbilgisel yollara göre *-p* ulaç ekli yapılar, Altay Yazıtları’nda daha işlektir. Bu ekli yapıların bağlı olduğu temel cümle yüklemi, ağırlıklı olarak emir kipiyle çekime girmiştir: *elt* (2. tekil emir çekimi), *eşit* (2. tekil şahıs emir çekimi), *açın* (2. çoğul emir çekimi). Bunun yanı sıra çok az örnekte bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekime girme de görülür: ...*-p* ...*-DI*.

(227) [*er eli a (YDÖ)*] [*terilip*] [*a elt!*] “[Ey savaşçı erkekler topluluğu], toplanıp] [yönlendirin (yol gösterin)]” (YAKRIB: Biçiktu-Boom VIII /1).

(228) [*uduzup*] [*açın kop el*] () “[bize) önderlik edip] [(bizimle) bütün halkla ilgilen]” (YAKRIB: Ustyugi Sarı-Kobı /1).

(229) [*ak yaddın ölüp*] [*azar erkim[n]i?*] “[nefret dolu yabancılar yüzünden öldü] [kayboldu]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon I/2/1).

⁴⁹ El-Baji metninin bu kısmına, Kormuşin’in çalışmasında rastlanmaz. Bu sebeple, Erhan Aydın’ın Yenisey Yazıtları çalışmasına başvurulmuştur.

(230) [*elig adaşım*] [*adırıp*] [*öz evime / evine tezitdi*] “[Elli kişilik refakâtçi / yoldaş] [gücümü (benden) ayırdı ve] [beni evime / evine kaçmaya mecbur etti]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon I / 2 / 1).

(231) [*tilig çakıp*] [*eşid*] “[sövüp] [dinledi]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I / 1).

Kırgızistan Yazıtları’nda, üst cümleye bağlanma yollarında en işlek yol *-p* ulacıdır ve bu örnekler Talas 2 ve Talas 7’de geçer. Bağımlı cümle yapısı açısından zengin olmayan Kırgızistan Yazıtları’nda, *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri bu açıdan önem taşır. Temel cümlenin fiil çekiminde büyük oranda bilinen geçmiş zaman *-DI* eki etkilidir. Tek örnekte, kanıtsallık eki *-mIş* ile karşılaşmıştır:

(232) [*agıp*] [*aşu*] [*baş altım*] “[kalkarak] [dağ tepesinden geçtim]” (YAKRIB: TA 7 / 1).

(233) [*baş açışıp*] [*agu igip*] [*ınçıp (?) agultım*] “[birbirimize yeni yolda yardım ederek] [dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak] [bu şekilde dolanarak] [yaklaştım]” (YAKRIB: TA 7 / 2).

(234) [*altı uyasınça*] [*bir kız sökülip*] [*ölmüş*] “[altı akrabası gibi] [aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek] [öldü]” (YAKRIB: TA 2 / 3).

Kâğıda yazılı runik metinler, taşa yazılı runik metinlere göre *-p* ulaç ekli yapı azdır. Irk Bitig’de üç yerde bu ulaç ekiyle üst cümleye bağlanma gözlenmiştir. Bu örneklerin bağlı olduğu temel cümle fiili *-mIş* ile çekime girme eğilimi göstermiştir. Ancak bir örnekte gelecek zaman *-gAy* ile çekim vardır. Diğer runik metinlerde ise *-p* ulaç ekli belirteç cümlelerinin bağlı olduğu temel cümle fiil biçiminde gelecek zaman ile çekimlenmiştir. Irk Bitig, bu bakımdan farklı bir durum sergiler. Ağırlıklı olarak geçmiş zaman çekimli temel cümle fiil çekiminden farklı olarak, Irk Bitig’de geleceğe gönderme yapılmıştır: ...*-p* ...*-gAy*. Ayrıca sınırlı örnek, 2. tekil şahıs emir kipiyle çekimlenmiştir: *tigret*.

(235) [*kün orto yütürüp*] [*tün orto kanta negüde bulgay*] “[güpegündüz kaybedip] [gece yarısı (annesinin memesini) nerede, nasıl bulacak?]” (YAKRIB: IB / 24).

(236) [*özlük at*] [*ön yerde arıp*] [*onup*] [*turu kalmış*] “[bir hususi at] [çölde yorulup] [bitkin düşüp] [kalakalmış]” (YAKRIB: IB / 17).

(237) [esri amga] [yalım kayaka ünü

]

 [barmış] “[benekli yaban keçisi] [gidip] [yalçın bir kayaya çıkmış]” (YAKRIB: IB / 49).

(238) [tıg at kudrukın tügü

]

 [tigret] “demir kır atın kuyruğunu düğümle ve (onu) yellendir” (YAKRIB: IB /50).

Irk Bitig’de Orhon ve Yenisey Yazıtları’ndan farklı olarak *-p* ulaç ekli bağımlı cümle azdır. Sadece birkaç sayılı örnekte *-p* ulaç ekli yapılar mevcuttur. *-p*’li ulaç eki, *-(X)pAn*, *-(X)pAnIn* gibi ulaç eklerinin temelini oluşturmakla beraber bu ekin metinlerdeki kullanım alanı, Türk dilinin ağız özelliği için veri sağlamaktadır. Üç ek de ulaç işlevini üstlenmesine rağmen Eski Türkçe metinlerde tercih noktası farklılık göstermektedir. Bu durum da ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır (Erdal, 2004: 13).

Kâğıda yazılı diğer runik metinlerden Almanya’da bulunan Mainz 388 ve T II T 14 nolu parçalar ile İngiltere’de bulunan Or. 8212/77 nolu parçada üst cümleye *-p* ulaç ekiyle bağlanmış yapılar vardır. İşlek bir kullanım alanına sahip olmayan bu yapıların bağlı olduğu temel cümle yüklemi sadece bilinen geçmiş zaman *-DI* eklidir:

(239) [yörüng taşıg alıp] [kök yörüng suv yöneser] [...] [yat kişi adaru umaz]⁵⁰ (YAKRIB: T II T 14).

(240) [ekinti kata satgalı] [er] [yüz altun ayap] [tamgalap] [kolı elginte ol kızı[g] ıdtı]⁵¹ (YAKRIB: Mainz 388).

(241) [beşinç ay sekiz yegirmige] [bilig köngül sangun] [başlap] [kelti]⁵² (YAKRIB: Or. 8212/77).

Runik metinlerde, görevleri bakımından *-p* ulaç ekinin işlevleri şu şekilde özetlenebilir:

1. *-p* ulaç ekini alan belirteç cümleleri, üst - temel cümle fiilinin durum yönünden açıklayıcıdır. *-p* ulacının durum ve tarz bildirdiği örnekler ağırlıktadır.

⁵⁰ YAKRIB adlı yayında çevirisi olmadığı için tarafımda çevrilmiştir: “[beyaz taşı alıp açık mavi renkli suya çevirse] [...] [yabancı kişi ayırt edemez]”.

⁵¹ YAKRIB adlı yayında çevirisi yoktur. Tarafımda Türkiye Türkçesine çevrilmiş şekli şu şekildedir: “[ikinci defa satmak için, kişi yüz altın (ile) saygısını gösterip (kendi) elleriyle kızı gönderdi.]”

⁵² İngiltere’de bulunan runik elyazmasının çevirisi şu şekilde yapılabilir: “[beşinci ayın on sekizinci gününde general, bilgi ve gönülle başlayıp, geldi]”. Bu örnekte *-p* ulaç ekinin birleşik fiil kurmadığı, üst cümleyle öncelik-sonralık ilişkisi içinde bağımlı cümle yapısı olduğu düşünülmektedir. Çünkü *kel-* fiili cümleye sürengelik anlamı katmamıştır.

2. *-p* ulaç eki, bağımlı ve temel cümle arasında zamansal bir sıralama getirmiştir. Öncelik ve sonralık ilişkisi kurarak üst - temel cümle fiilini zaman yönünden açıklamıştır.

3. Bu ulaç ekinin sebep bildirdiği de gözlenmiştir. Bağımlı cümle ve üst - temel cümle arasında, *-p* eki sebep-sonuç ilişkisi kurar. Runik metinlerden edinilen örneklerde, bu işlevi karşılayan *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler diğer işlevdeki örneklere göre azınlıktadır.

Örnekler göz önünde tutulduğunda *-p* ulaç ekinin kullanım sıklığı, Eski Türkçe runik metinlerin bulunduğu bölgelere göre değişkenlik göstermiştir.

1.1.1.1.4. *-pAn* Ulaç Ekiyle

Bu ulaç ekinin etimolojisi üzerine çeşitli görüşler sunulmuştur. Zeynep Korkmaz, *-p* ulaç ekine, görevi ve anlamı pekiştiren yeni bir ulaç unsuru *-(x)n* ekinin gelerek türediğine dikkat çeker. Leylâ Karahan, Türkçenin söz diziminde belirteçlerin vurgulu oluşuna bu sebeple aldıkları kimi ekler yoluyla ileriye doğru genişleyebildiklerine işaret eder ve bu doğrultuda *-n* ekinin ulaç eklerini pekiştirdiğini belirtir (2012: 219). Bu şekilde pekiştirme ve vurgulama işlevli bu *-n* eki çeşitli ulaç ekleri ortaya çıkmıştır⁵³.

-pAn ulaç ekinin, Eski Anadolu Türkçesindeki yansımaları *-uban /-üben, -uban-ı / -üben-i, -uban-ın / -üben-in* şeklindedir. Marcel Erdal, bu ekin açık ve net bir şekilde *-p* eki ile ilişkili olduğunu ifade eder (2004: 177). Ayrıca vasıta eki almış *-p* ekinden geliştiğine vurgu yapar (2004: 278). *-pAn* eki bünyesindeki *-An* ekinin, erken dönem Eski Türk metinlerinde isim bünyesinde de olduğuna değinir: *ärklig+än, siziks(i)z+än* (TT VI 90 - 305) (2004: 177). Bu fikri için *-mAtI* ve bundan genişlemiş *-mAtIn* eklerini örnek gösterir. *-mAtIn* ulaç ekini, Orhon Türkçesinde varlığını belli eden *-mAtI* ulacından getirir (Erdal, 2004: 278).

Bu başlıkta ifade olunan *-pAn* ulaç ekinin *-p* ve *-(A)n* eklerinden türemesi sonucu *-n* ulaç ekinin de özellikle açıklanması gerekir. *-n* eki, Eski Türkçeden beri örneklerine rastlanmakla beraber Moğolcada işlek bir kullanıma sahiptir (Korkmaz, 1995: 179).

⁵³ *-BAn, -UBAn, -UBAnIn; -IncA, -IncAnA, -IncAnAn, -IncAk, -IncAl; -Dıkça, -DıkçAn*. Eklerin üst üste gelmesiyle ek yığılması gerçekleşmiş ve tekrarlayan anlam pekiştirici görev üstlenmiştir

Annemaria v. Gabain, *-n* ulacının Türkçede seyrek olma sebebini, Ön Türkçeye ait olmasına dayandırmıştır.

Runik metinlerde bu ekin görüntüleri ve kullanım sıklıkları aşağıdaki gibidir:

Bu ulaç ekli bağımlı cümleler en çok Irk Bitig'den tanıklanır. Kâğıda yazılı runik metinlerden biri olan Irk Bitig'de, ağız özelliği sonucu *-pAn* eki çok işlek bir kullanım alanı sergilemiştir. Maniheist döneme ait kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig'de üst - temel cümleye bağlanma yolları arasında ulaç ekleme yoluyla bağlanmada en sık *-pAn* ulaç eki göze çarpmaktadır. 65 ırk ve 66-67. hatime bölümleri, dikkate alındığında neredeyse her ırkta *-pAn* ulaç ekinin kullanımını fark edilmiştir:

- (242) [*suv içipen*] [*yaş yepen*] [*ölümde ozmuş*] “[su içip] [ot yiyerek] [ölümünden dönmüş]” (YAKRIB: IB / 17).
- (243) [*tavışgan terisi ünüşipen*] [*yügürü*] [*barmış*] “[tavşan (ise) derisi parçalanmış olarak] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 44).
- (244) [*yeline kudursuginına tegi yagrıpan*] [*kamşayu umatın turur*] “[at) yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp] [kımıldayamadan duruyor]” (YAKRIB: IB / 16).
- (245) [*yaylag tagıma agıpan*] [*yaylayur turur men*] “[yazlık dağıma çıkarak] [(orada) yazı geçiriyor (ve) kalıyorum]” (YAKRIB: IB / 62).
- (246) [*körklüg kayaka konupan*] [*közleyür men*] “[geniş görüş alanına sahip kayaya konup] [(etrafı) gözetliyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (247) [*yagaklıg tograk üze tüşipen*] [*yaylayur men*] “[cevizli kavak ağacı üzerine konup] [yazı geçiriyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (248) [*yaglıg kamic bulupan*] [*yalgayu*] [*tirilmiş*] “[yağlı bir kepçe bulup] [(onu) yalayarak] [hayatta kalmış]” (YAKRIB: IB / 13).
- (249) [*anta turupan*] [*menileyür men*] “[orada kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 56).
- (250) [*bedük tiz üze ünüpen*] [*münreyür men*] “[büyük dizlerimin üzerine çıkıp] [böğürürüm]” (YAKRIB: IB / 60).
- (251) [*ol tagda turupan*] [*menileyür men*] “[o dağda kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 51).

- (252) [ak at] [karşısın üç bulugta talulapan] [agınka ötügke idmiş] “[kır at], [rakibini üç arayışta seçerek] [onu bir dilsize ricada bulunmaya göndermiş]” (YAKRIB: IB / 19).
- (253) [bay er kony] [ürküpen] [barmış] “[zengin bir adamın koyunu] [ürküp] [kaçmış]” (YAKRIB: IB /27).
- (254) [kan] [olurupan] [ordo yapmış] “[bir hakan] [tahta çıkar çıkmaz] [bir saray yap(tır)mış]” (YAKRIB: IB /28).
- (255) [oyma er] [oglanın kişisin tutug urupan] [oş iç oygalı barmış] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya gitmiş]” (YAKRIB: IB /29).
- (256) [utru] [talım kara kuş kopupan] [barmış] “[bu sırada] [Garu.a yerinden uçup] (doğana) karşı gitmiş]” (YAKRIB: IB /43).
- (257) [oglu] [öginte kanınta övkelepen] [tezişpen] [barmış] “[oğlan], [annesine babasına öfkelenerek] [kaçıp] [gitmiş]” (YAKRIB: IB /58).
- (258) [togan kuş] [tengridin kudi tavişgan tepen] [kapmış] “[bir doğan] [(işte bir) tavşan! diyerek] [gökyüzünden aşağı inmiş /ve) tavşanı) kapmış]” (YAKRIB: IB /44).
- (259) [kugu kuş] [kanatinga urup] [anın kalıyu barıpan] [ögine kanına tegürmiş] “[kuğu] [(onun) kanadına alarak] [böylece yükselip giderek] [(adamı) annesine ve babasına ulaştırmış]” (YAKRIB: IB /35).

Irk Bitig’de iç-, ye-, ag-, kon-, tüş-, bul-, tur-, ünü-, tur-, ürk-, kop-, ur-, tez-, bar- fiil köklerine ve ünüş-, yogrı-, talula-, övkele- gibi fiil gövdelerine -pAn ulaç eki gelerek üst - temel cümleye bağlı belirteç cümleleri oluşmuştur. Fiil kökü ünsüzle bittiğinde, -pAn ekinden önce araya yardımcı ses -ı, -i,-u, -ü sesleri girmiştir. Belirteç cümlesinin bağlandığı üst - temel cümle fiili, yüksek oranda kanıtsallık eki -mİş’ı tercih etmiştir. Temel cümle yüklemde özellikle bar- fiili üzerine gelen -mİş eki daha sıktır. -mİş ile çekime girmiş temel cümle yüklemeleri dışında geniş - şimdiki zaman çekimli -Xr eki dikkat çeker ve bu yapıdaki temel cümle fiil çekiminde zamir kökenli şahıs eki men görülür. Temel cümle yüklemde, 1. tekil kişi ağızından anlatımla karşılaşılmiştir: yaylayur men, közleyür men, menileyür men, münreyür men.

Irk Bitig'den sonra *-pAn* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri en çok Orhon Yazıtları'nda geçer. Bunlar arasından Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları örneklerin büyük bir çoğunluğunu sağlar. Tonyukuk Yazıtı'nda bu ulaç ekiyle sağlanmış belirteç cümleleriyle karşılaşılmaz. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda *kel-* (3), *olor-* (2), *süle-* fiil kök ve gövdelerine eklenmiş *-pAn* ulaç ekli belirteç cümleleri gözlenmiştir. Temel cümle yüklemine *-mlş* çekimi baskındır ancak az örnekte bilinen geçmiş zaman *-DI* eki ile de çekime girmiştir:

- (260) [*yogçı sıgıtçı önre kün tugsukta bükli çülgi el tavgaç tüpüt apar purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtany tatavı bunça bodun*] [*kelipen*] [*sıgtamış*] [*yoğlamış*] “[yasçı ve ağlayıcı [insanlar] doğuda gün doğusundan Bökli, Çölgi, Tabgaç, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı [devletlerinden] onca halk] [gelmiş] [ve onlar için yas tutmuş]” (SİD KT D4 = SİD BK K5).
- (261) [*tabgaçgı begler*] [*tabgaç atın tutupan*] [*tabgaç kaganka körmüş*] “[Tabgaç beyleri] [Tabgaç adını alarak] [Tabgaç kağanına tabi olmuşlar]” (SİD KT D7-D8 = SİD BK K7).
- (262) [*sünüglüg*] [*kandan kelipen*] [*süre eltdi*] “[mızraklılar] [gelip] [seni dağıttı ve götürdüler]” (SİD KT D23 = SİD BK K19).
- (263) [*eçim kagan*] [*olorupan*] [*türk bodunug eyiçe etdi igiddi*] “[amcam] tahta oturunca] [Türk bodunu öncekiler gibi iyice düzenledi, besledi]” (SİD KT D16 = SİD BK K14).
- (264) [*sü sülepen*] [*tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmış*] “[(atalarım) ordu göndererek] [dört taraftaki bodunun her birini fethetmişler]” (SİD KT D2 = SİD BK K3).
- (265) [*olorupan*] [*türk bodunun elin törüsin tuta bermiş*] [*iti birmiş*] “[oturdukları sürece] [Türk bodununun elini, törelerini tutuvermişler, düzenleyivermişler]” (SİD KT D1 = SİD BK K3).
- (266) [*sünüg batımı karıg söküpen*] [*kögmen yışığ toga yorıp*] [*kırkız bodunug uda basdımız*] “[süngü batımı karı söküp] [Kögmen dağılığını aşarak] [Kırgız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35 - BK D26-27).
- (267) [*selene kodı yorpan*] [*KRGN kısılı*] “[Selenga boyunca aşağı ilerleyerek] [gözetleme kulelerini (?) kapattık]” (SİD BK D37).

Orhon Yazıtları'na göre diğer taşa yazılı runik metinlerde, bu ulaç ekli bağımlı cümlelerin kullanım alanı daha çok daralır. Yenisey Yazıtları'nda sadece Elegest I ve Altın Köl II Yazıtları'nda bu yapıda belirteç cümlesi mevcuttur. Bir örnekte *teg-* fiiline, diğerinde ise art arda gelen *bar-* fiillerinde *-pAn* ulaç eki gözlenir ve bu yolla üst cümleye bağımlı belirteç cümleleri oluşur:

(268) [*kalın yağıka kaymatın tegipen*]⁵⁴ [*adrıldım a*] “[düşmanın çokluğuna bakmadan] [savaşa girdim ve]” (YAKRIB: Elegest I / 5).

(269) [*kara kanka barıpan*] [*yalavaç barıpan*] [*kelmediniz begimiz*] “[Kara Han'a varıp] [elçi (olarak) gidip] [gelmediniz beyimiz]” (YKI: Altın Köl II / 4-5)⁵⁵.

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan sadece Şine Usu'da bu yapıda belirteç cümlesi gözlenmiştir. Temel cümle fiil biçimi *-DI* ile çekimlidir. Kullanım alanı sınırlıdır. Altay Yazıtları'nda da *-pAn* ulaç ekiyle karşılaşmıştır. Kalbak Taş VII'de temel cümle tam okunmuştur ve bilinen geçmiş zaman çekimlidir; Mendur Sokkon II'de ise sadece *-pAn* ulacı okunur ancak temel cümlesi net değildir.

(270) [*anda yana tüşüp*] [*orkun balıklıg beltirinte el örginin anda örgüpen*] [*etitdim*] “ondan sonra yine (geçici olarak) [Orkon ve Balıklıg kavşağında yerleştim. Orada (o zaman) taht kurdum]” (SİD ŞU G10).

(271) [*eripen / erpen*] [*tedim erti*] “[eleştirerek / erpen] [(bunu) dedim, çıktı]” (YAKRIB: Kalbak-Taş VII / 1).

(272) [[...]pan an aşıpan]) “aşarak” (YAKRIB: Mendur-Sokkon II / 1).

Biçimbilgisel açıdan *-(X)p* eki ile bağlantılı olan *-(X)pAn* eki (Erdal, 2004: 309), runik yazıtlarda ve kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig'de yer alır. Diğer kâğıda yazılı runik elyazmalarında bu ekle oluşan bağımlı cümle yapısı bulunmamıştır.

Örnekler okunduğunda Türkiye Türkçesine çevrilirken *-pAn* ekinin; *-ArAk*, *-p*, *-ken* anlamlarını karşıladığı dolayısıyla işlev açısından metinden metine göre çeşitlik

⁵⁴ Erhan Aydın'ın çevirisi bu örnekte daha birebir yorum sağlar. Ek olarak çeviriyi vermek doğru olur: “[güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken] [ayrıldım (öldüm)]” (YKI: Altın Köl I / 2).

⁵⁵ Altın Köl II'de geçen bu satır, Kormuşin'in eserinde farklıdır. Benzer okumaya rastlanmaz ya da hiç okunmamıştır. Bu nedenle, Erhan Aydın'ın okuması esas alınarak belirteç işlevli bağımlı cümle gösterilmiştir.

gösterdiği anlaşılmaktadır. Temel cümle fiiliyle bağımlı cümle fiilinin aynı zamanda gerçekleştiğine yaptığı örnekleri mevcuttur. İşlevleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Üst - temel cümlelerin durum ve tarzını bildirir. Temel cümle fiili ile bağımlı cümle arasında tarz gösterme esasına dayalı sıkı bir yakınlık kurar.
2. *-p* ulaç eki gibi zaman işlevi, yazıtlarda göze çarpar. Sağladığı anlamla bağımlı ve üst-temel cümle arasında öncelik ve sonralık ilişkisi kurar.

1.1.1.1.5. *-GInC<A>* Ulaç Ekiyle

Bu ulaç ekinin *-kInç / -kInç<A>* varyasyonlarına dair Orhun Yazıtları'nda herhangi bir tespit yoktur. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk Yazıtları'ndan tespit edilen belirteç cümlelerinde, bu ekle ilgili bir yapı bulunmamıştır. Nesrin Bayraktar, *-GInCA* ulaç ekinin Köktürkçede tanıklanmayıp ilk örneklerinin Eski Uygurlar dönemiyle birlikte verildiğini dile getirmiştir (2004: 181-188). Ancak runik metinlerde sınırlı da olsa bu ulaç ekinin kullanım alanı ile karşılaşılmaktadır. Yenisey bölgesi mezar taşlarından Sulek V ve Kara Yüs I'de, ayrıca Çin bölgesinden edinilen Irk Bitig'de bu ulaç ekiyle sağlanan belirteç işlevli bağımlı cümlelere tanık olunmaktadır:

(273) [*eşidmekinç*] [*barap*] [*aç ra...*] “işıtmeyerek (?) varıp (?)” (ETY Kara Yüs I / 4). [*eşidmekinç<e>*] [*barıp*] [*iç ara...*] “işıtmedikçe gidip iç (ordu) arasına” (YKI: Sulek V / 1).

Kara Yüs I Yazıtı'nda, Hüseyin Namık Orkun tarafından *-kinç*, Sulek V'te ise Erhan Aydın tarafından *-kinç<e>* şeklinde okunan bu ulaç ekleri, üst cümleye bağımlı belirteç cümlesi oluşturmuştur. Sulek V Yazıtı, Sulek köyünün yakınında bir kayanın üzerinde dağılmış şekilde bulunan bir yazıttır. Güney Yenisey bölgesindeki Sulek V Yazıtı, Kara Yüs I Yazıtının dördüncü satırına karşılık gelir. Dolayısıyla Sulek V'in diğer numaralandırılmış ve adlandırılmış şekilleri Kara-Yüs ve Kara-Yüs I diye de anılır (YKI: 249). Okumalarda iki araştırmacı da madde başı olarak belirtilen *-GInçA* ekinin anlamını, ulaç eki şeklinde vermişlerdir: *işıtmeyerek / ışitmedikçe*. Her iki yorum da ulaç işlevini karşılarken fonetiği kısmî değişiklik göstermiştir: *-kinç / -kinç<e>*.

Olumsuzluk eki üzerine eklenen *-GInCA* yapısı cümlede *-DlkÇA* ulaç ekinin anlamını üstlenmiştir. Gabain bu ekin morfofonetiğini; *-ğinça*, *-ginçe* nadiren de *-kınça*, *-kinçä* olarak gösterir. Cümle içerisinde “-ınca”, “-dığı müddetçe”, “-ıncaya kadar” anlamında cümle belirleyicisi oluşuna, *-I* ünlüsünün iyelik eki olması sebebiyle *g-* sesi yanında dudak uyumuna girmediğine işaret eder (2007: 87).

-GInCA eki üzerine Marcel Erdal’ın da bir etimolojisi mevcuttur (Erdal, 2004: 153; Tekin, 2003: 178). Buna göre *-gInčA < -(X)g + (s)I(n)+čA* şeklinde köken bilgisini göstererek *-(X)g* “fiilden isim yapım eki” + *(s)I* “iyelik eki” + *čA* “eşitlik eki” olarak açıklama yapmaktadır. Ayrıca bu ekin anlam alanını İngilizce *until* “-e kadar”, *as long as* “-dığı müddetçe” olarak tanımlar; dolayısıyla zamansal bir sınırlama getirir ve “-e kadar” anlamını verir (2004: 202, 317). Ayrıca *-GInCA*⁵⁶ ulaç ekli bağımlı cümle öznesinin, sıklıkla temel cümlenin öznesinden farklı oluşuna dikkat çeker (Erdal, 2004: 318).

Kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig’de de bu ek geçmektedir. Ancak tek bir yapıda gözlenmiştir. Yenisey Yazıtları’ndan farklı olarak olumlu fiil tabanına gelmiştir:

(274) [tokuz kat üçürgün topulgınça] [teritzün] “[dokuz katlı keçe yırtılıp delininceye kadar] [terlesin]” (YAKRIB: IB 50).

Bu örnekte *-GInCA* eki⁵⁷ Erdal’ın da belirttiği gibi zamansal bir sınıra işaret ederek “-e kadar” işlevini karşılamıştır.

Yenisey Yazıtları’ndan tespit edilen örneklerin, temel cümleleri net okunmadığı için, temel cümle fiil çekiminden söz edilememektedir. Ancak Irk Bitig’de *-GInCA* ulaç ekinin bağlı olduğu temel cümle fiilinin emir 3. tekil şahıs çekimli olduğu dikkat çekmektedir.

⁵⁶ Marcel Erdal, bu ulaç ekini *-GInčA* şeklinde okur.

⁵⁷ Gabain, *-GInCA* ekinin Eski Uygurcada da kullanıldığını kimi metinleri (Hsüan Tsang Biyografisi / HtG, Türkisch Turfantexte / TT) tanık göstererek örneklendirir. Buna göre Eski Uygurcada bu ekin daha çok olumsuz fiil ile kullanımı gözlenirken, olumlu fiillerle birlikte yer aldığı örneklere de rastlanır: *inanma-kınça könyülkä inçip ötkürgäli bolmaz* “gönüle inanmayınca, nüfuz edilemez” (HtG 16,2), *közüg yumup aç-kınça* “gözü yumup açıncaya kadar” (TTIII 152), *katıg kirtgünçlüg bolma-kınça oñarkalı bolmaz* “sağlam inançlı olmayınca, (bir şey) iyileştirilemez (HtG 16,5).

1.1.1.1.6. -gAll Ulaç Ekiyle

Bu ulaç eki, tasvirî ve yardımcı fiil üzerine gelmektedir: *kel-*, *bar-* gibi. Eski Türkçe metinlerde geçen bu ulaç eki, cümle içerisinde “-mAk için” şeklinde yorumlanır. Bu şekilde temel cümlenin amacını oluşturan bir yapı sergiler. Bu görevi dışında temel cümlenin fiilinin başlangıç noktası olan bir fiilin, harekete başlama zamanını işaretler (Kononov, 1980: 132). -gAll ulaç ekini alarak üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı, Orhon Yazıtları’ndadır. Üst - temel cümlenin fiili, Bilge Kağan Yazıtı’nda ağırlıklı olarak *kel-* fiilidir. Yine bu yazıtta, temel cümlenin fiil biçimi bilinen geçmiş zaman -DI eklidir. *Al-*, *oku-*, *sünüş-*, *yul-* fiil kök ve gövdelerine -gAll ulaç eki gelmiştir:

(275) [*yadağ yabız boltı tep*] [*algalı*] [*kelti*] “[bizim ordumuz] [yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).

(276) [*kişi balıkta*] [*mana... okugalı*] [*kelti*] “[kişiler] [konuşmak için] [şehirden geldi[ler]]” (SİD BK D28).

(277) [*sınar süsi*] [*sünüşgeli*] [*kelti*] “[başka] bir kanadı da [bize karşı] savaştık için] [geldi]” (SİD BK D32).

(278) [*sınar süsi*] [*evig barkıg yulgalı*] [*bartı*] “[Oğuz] ordusunun bir kanadı [evlerimizi yok etmeye] [gitti]” (SİD BK D32).

Bilge Kağan Yazıtı gibi Tonyukuk’ta da -gAll ekiyle üst cümleye bağlanmış yapılar vardır. *Sana-*, *olor-*, *topol-*, *üz-* fiillerine gelen bu ulaç ekinin üst - temel cümle fiil biçimi çeşitlilik göstermiştir. Bilinen geçmiş zaman eki -DI, isim cümlesi ve isim cümlesi üzerine gelen kanıtsallık eki -mİş’li çekimleri görülür:

(279) [*sanagalı*] [*tüşürdümüz*] “[İnsanları] saymak için] [onları atlarından] indirdik]” (SİD T1 K3).

(280) [*türk bodun olorgalı*] [*türk kağan olorgalı*] [*şandun balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş*] “Türk bodun egemen olalı], Türk kağanı hüküm süreli] [şimdiye kadar] [Türk bodun] Şantung şehrine [ve] Taluy ırmağına ulaşmış değildi]” (SİD T1 D1).

(281) [*biz yuyka erikli*] [*topolgalı*] [*uçuz ermiş*] “[ince kolayca delinir]” (SİD T1 G6).

(282) [*yinçge eriklig üzgeli*][*ucuz*] “[ince [şeyi] yırtmak kolaydır]” (SİD T1 G6).

Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları’na göre Köl Tegin’de -*gAll* ekli bağımlı cümle kullanımını daha azdır. Temel cümle fiil biçimi ise kanıtsallık eki -*mIş*’tır:

(283) [*kişi oğlu*] [*kop ölgele*] [*tirimış*] “[insanoğlu] [hep ölmesi için] [yaratılmış]” (SİD KT K10).

Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan Köli Çor’da da bu ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi tespit edilir. Ancak işlek bir kullanım alanı yoktur:

(284) [*[k]arlıkug sancgali*] [*süledi*] “[Karluk(lar)ı mızraklamak için] [ordu gönderdi]” (SİD KÇ D10).

(285) [*yeg etmiş keşlig*] [*sökgele*] [*teg*]! “[*(Siz)* güzel (muhteşem yapılmış) ok çantalılar], [düşman hatlarını kırmak için] [saldırım]!” (YAKRIB: Biçiktu Boom III / 2).

(286) [*eşgü bezegeli*][*korum ne yegöl*] “[keçi çizmek için] [ne güzel büyük kaya]” (YAKRIB: Kalbak-Taş XXI / 1).

Altay Yazıtları’ndan Biçiktu Boom III ve Kalbak Taş-XXI adlı runik metinlerdeki -*gAll* ulaç ekli bağımlı cümlelerin temel cümlesi emir kipiyle çekimlidir. Kırgızistan Yazıtları’nda ise bu ulaç ekiyle bağlanma yolunu örneklendiren bir yapı mevcut değildir. Eski Uygur Kağanlığı dönemi runik yazıtları ile Yenisey Yazıtları’nda da -*gAll* ulaç ekine rastlanmaz.

Taşa yazılı runik metinlerde -*gAll* ulaçlı bağımlı cümlelerin, kâğıda yazılı runik metinlere göre kullanım alanı daha çoktur. Kâğıda yazılı runik metinlerde -*gAll* ulaç ekinin sadece birkaç örneği görülür. Bunlardan biri Irk Bitig’e aittir, diğeri ise Almanya’da bulunan runik elyazmaları içerisinde geçmektedir:

(287) [*ekinti kata satgali*] [*er yüz altun ayap tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g] idti*]⁵⁸ (YAKRIB: Mainz 388).

(288) [*oyma er*] [*oglanın kişisin tutug urupan*] [*oş iç oygali*] [*barmış*] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 29).

⁵⁸ “[ikinci defa satmak için] [kişi, eli kolundaki yüz altun (ile) saygısını gösterip] [kızı gönderdi].”

Örnekler göz önüne alındığında Orhon Yazıtları ile Altay Yazıtları'nda üst - temel cümlelerin amaç noktasında açıklayıcısı olan *-gAll* ulaç ekiyle sağlanmış bağımlı cümle tipleriyle karşılaşılır. Ayrıca Irk Bitig ve Irk Bitig dışında kâğıda yazılı runik elyazmalarında da bu ekle üst - temel cümleye bağlanmış az sayıda örnek tanıklanmıştır. Ancak metinlerin tümü dikkate alındığında *-gAll* ekinin runik yazıtlarda işlek bir kullanımı yoktur.

1.1.1.1.7. *-yXn* Ulaç Ekiyle

Basit yapılu ulaç ekleri arasında üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri de *-yXn* ekidir. Zeynep Korkmaz, madde başında belirtilen *-yXn* eki için, *-n* zarf fiil ekinin türetilmiş şekli olarak açıklık getirir⁵⁹. Buna göre nitelik açısından aynı, birbirinden farklı iki ayrı ek türü ortaya çıkar: *teg-i / teg-in*, *sa-y-ı / sa-y-ın*, *ti-y-ü / ti-y-in* (1995: 155-156). Dolayısıyla *-a/-e*, *-u/-ü*, *-ı/-i* gibi ünlüler ve *-n* ile sağlanan ulaç yapıları nitelik açısından aynı, kullanım bakımından farklılık gösterir. Bu sebeple Korkmaz, *-yXn* şeklinde ulaç ekini değerlendirmeyi, bunun yerine ünlü veya *-p* ulaç ekine gelen bir başka zarf-fiil eki olarak *-n* ekinin altını çizer. *-y* ünsüzünü ise fiil kökü ile ulaç ekini birbirine bağlayan yardımcı ses olarak tanımlar (1995:158).

(289) [*buyla бага таркан бирле илериş кağan болуын*] [*бирге табгаçыг öjрä китаңг ырыа огузуг үкүш ок öлүрти*] “[Bilge Tonyukuk ile Buyla Baga Tarkan ile birlikte], [onun sayesinde ve yardımıyla Elteriş (adında) kağan olayım!” dedi] [güneyde Tabgaç’ı, doğuda Kıtay’ı, kuzeyde Oğuz’u çok sayıda öldürdü]” (SİD T1 B6-B7).

Tonyukuk'ta *-yXn* biçimbirimiyle sadece bir yerde karşılaşmıştır. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda, *ti-* fiiline *-yXn* ulacının gelmesi dışında başka bir kullanım gözlenmez. *Tiyin* “diye” sözcüğünde, bu ulaç eki vardır ancak işlev açısından basit yapılu ulaç ekleriyle değil bitimli altasıralama yoluyla üst - temel cümleye bağlanmayı sağlamıştır. Çünkü bitimli cümleler üzerine gelerek bitimli cümleyi, üst - temel cümlelerin belirteç cümlesi konumuna getirir. Talât Tekin, *tiyin* sözcüğünün eklendiği bitimli fiil çekimlerini Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları örneğinde şu şekilde gösterir: (OY-*ayın / -eyin* t. KT D28, KT D39, BK D23, BKD33; *-çun* t. KT D11, BK

⁵⁹ *-n* zarf-fiil ekinin ek yığılmasına maruz bıraktığı başka bir yapı ise *-p* ile yapılan olumlu şekillerdir (Korkmaz, 1995:156).

D10; *-maz / -mez* t. BK D25, BK D39; *-zun* t. KT D11, KT D19, KT D20, KT D25, BK D10, BK D16, BK D17, BK D20, BK D21; [*-zun*] t. BK D22; [*-zun*] t. KT D27). Dolayısıyla bu örneklerin hepsinde basit yapılu ulaç eki *-yXn* görülür ancak üst - temel cümleye bağlanma yolu farklıdır. Ulaç ekiyle değil bitimli altasıralama yoluyla belirteç cümlesi oluşmuştur.

Taryat Yazıtı'nda, birbirini takip eden iki ayrı cümlede, basit yapılu ulaç *-yUn* eki tespit edilir. Bu yazıtta ünlü uyumu etkisi kuvvetli olduğu için Orhon Yazıtları'nda görülen *-yIn* biçimbiriminden farklı olarak *-yUn* şekli de mevcuttur. Buna göre iki farklı dönemde kaydedilmiş aynı ulaç ekinin farklı biçimbirimleri gözlenir: *-yIn*, *-yUn* gibi.

(290) [*tokuz tatar ... tokuz buyruk beş senüt kara bodun*] [*turuyun*] [*kanım kanka ötünti*] “[avam halkı] [[öylece] ayağa kalkarak] [kağan atadı]” (SİD TAR G4).

(291) [*kara bodun*] [*turuyun*] [*kagan atadı*] “[avam halkı] [(öylece) ayağa kalkarak] [kağan (olarak) atadı]” (SİD TAR G5-G6).

Orhon Yazıtları ile Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda geçen bu örneklerde *-yXn* ulaç eki üst - temel cümlelerin durum - tarz yönünden açıklayıcısıdır. Dikkat çeken diğer unsur ise üst - temel cümlelerin bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekime girmesidir.

1.1.1.1.8. *-kAn* Ulaç Ekiyle

Bu ulaç eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçede de üst - temel cümlelerin işlenme zamanını açıklar. Talât Tekin, “*-kAn* eylem zarfı” içerisinde konuyu işler (2003: 178). *-kAn* ulacının runik metinlerde kullanım alanını örneklendiren yapılar *mAz+kAn* kuruluşunda Irk Bitig'de ve Abakan Yazıtı'nda isim soylu + *-kAn* şeklindeki bağımlı cümle içerisinde tanıklanmıştır⁶⁰. Sabri Koç, çağdaş Türkçedeki karşılığını *-iken* şeklinde gösterdiği eke, bağ-zaman bildiren “iç-tümce”de değinmiştir (1991: 19). Dolayısıyla temel ya da üst cümleye bağlanan ve zaman yönünden açıklık getiren bir ek oluşuna dikkat çeker. Bu yapı, runik metinlerde işlek olmayıp benzer işleve karşılık

⁶⁰ Mehmet Özmen, bu yapıdaki belirteç cümlelerinin Eski Uygurcadaki kullanımlarını örneklendirir (2014: 28).

gelir. Irk Bitig ve Abakan Yazıtı'ndan tanıklanan örneklerde zaman bildirme işlevi ön plandadır.

Orhon, Yenisey, Altay, Kırgızistan Yazıtları'nda bu eki almış bağımlı cümle tespit edilmemektedir. İncelenen runik metinlerden kâğıda yazılı Irk Bitig'de *-kAn* basit yapılı ulaç ekleriyle karşılaşılmıştır:

(292) [*karı üpgük*] [*yıl yarumazkan*] [*etdi*] “[yaşlı hüthüt kuşu] [*yıl* aydınlanmadan (yani günler uzamadan) önce] [öttü]” (YAKRIB: IB / 21).

(293) [*tanım tüsi takı tükemezken*] [*taloyda yatıpan tapladukumın tutar men*] “[tenimin tüyleri henüz bitmemişken] [*denizde yatarak istediğimi tutuyorum*]” (YAKRIB: IB / 3).

Malov'un E 48 olarak numaralandırdığı ve Yenisey Yazıtları'ndan olan Abakan'da geçen aşağıdaki örnek, Talât Tekin ve Erhan Aydın tarafından farklı okunmuştur:

(294) [*yigit erken*] [*esiz*] [*yıta*] [*açıg a*]! (Tekin, 2003: 235) “genç iken, yazık, eyvah, ne acı (öldü)”. *Beg terken esiz yıta açıg a* “bey(ler) (ve) terken(ler), ne yazık! Eyvah! Ne acı!” (YKI: Abakan 8). *Yeg terken esiz ayıt-a açıga* “önderlerin en iyisi, yazık ne acı” (YAKRIB: 152).

Talât Tekin *er-* fiil kökünü *-kAn* ulaç ekiyle okurken Erhan Aydın ve Kormuşin isim bünyesinde yorumlamıştır. Dolayısıyla *-kAn* ekli kısım işlevi yönüyle netlik göstermez. Okumalar kesinlik bildirmemektedir. Ancak Talât Tekin'in okuyuşu esas alınrsa, bu ek belirteç cümlesi özelliği gösterir. Bu sebeple, örnek olarak gösterilmekle birlikte şüphelidir.

Runik yazılı metinler incelendiğinde Irk Bitig'in 3. ve 21. ırklarında bu ekle karşılaşılır. Irk Bitig'de *-kAn* ekinin kullanımı paralellik göstererek geniş zamanın olumsuzu üzerine eklenmiştir: *yarumazkan*, *tükemezken*. Ulaç eki, kendinden önceki kalın ya da ince sese uyarak, *-a-* / *-e-* alafonlarına sahiptir. İşlek bir kullanım alanı yoktur. *-kAn* ulaç eki, üst - temel cümleye göre bağımlı cümlenin zaman yönünden önceliğine işaret eder.

1.1.1.1.9. -çA Ulaş Ekiyle

Bu eki, Gabain muhtemel bir ulaş şekli olarak açıklar ve çoğu araştırmacı da Orhun Yazıtları'nın çok az yerinde tanıklanan bu eki; “-ınca, -dığında” şeklinde yorumlar. Dolayısıyla bu ekin ulaş eki olma geçerliliği kuvvetlidir. Ancak işlek bir kullanımıyla karşılaşılmaz. Sadece Orhon Yazıtları'nda birkaç örneği mevcuttur. Bunlar arasında Bilge Kağan Yazıtı'nda daha çok örneği vardır. *Bol-* ve *eter-* fiil kök ve gövdelerine -çA eki gelerek üst cümleye bağlı belirteç cümleleri ortaya çıkmıştır. Temel cümle fiil çekiminde bilinen geçmiş zaman -DI eki ağırlıktadır. Sonra ise geniş-şimdiki zaman eki -Xr etkili olmuştur:

(295) [*ulug oglum agrıp yok bolça*]⁶¹ [*kuug senünüg balbal tike bertim*]⁶² “[en büyük oğlum hastalanarak öldü] [[ona] Kug sengün balbalını diktim]” (SİD BK G9).

(296) [*yay bolsar*] [*üze tengri kövürgesi eterçe*]⁶³ [*anca... tagda sıgun etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa] [yukarıda [Tengri]...] [... dağda geyik [öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6) .

(297) [*önreki er yugurça*] [*ıdıp*] [*ıvırbaş aşdımız*] “[öncü insanların [doğrudan] izlerinde ve (onları) yakalayarak] [Ibar Baş'ı aştık]” (SİD T1 K2).

Yorumlamalar ve cümlede üstlendiği işlev itibariyle -çA ekinin üst - temel cümleyi zaman yönünden niteleyen bir bağımlı cümle olduğu nettir.

⁶¹ Cengiz Alyılmaz belirteç cümlesini, “zarf-fiil gruplarından oluşan zaman tümleçleri” kısmında ele alır (1994: 174). Ek kategorisine göre değil, tümlecin işlevinden yola çıkarak sınıflandırma yapmıştır. Nitekim bu başlık altında -gAll, -A, -p, -TOKTA, *erser*, *erkli* zarf-fiilleriyle sağlanan tümleçlere yer verir.

⁶² *ulug oglum agrıp yok bolça kuy senünig blbl tike birtim* “büyük oğlum hastalanıp ölünce, Kug-sengün'a cenaze törenini yönettim(?) (OYZ II G9). *Ulug oglum agrıp yok bolça kuug senünüg balbal tike bertim* “büyük oğlum hastalanıp vefat edince General Ku'yu balbal dikiverdim” (Öl. BK G8). *Ulug oglum agrıp yok bolça kuug senünüg b(a)lb(a)l tike birt(i)m* “büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku'yu, generali, balbal (olarak) dikiverdim” (OY BK G8). *Ulug oglum agrıp yok bolça kug senünüg balbal tike bertim* “büyük oğlum hastalanıp ölünce Generak Ku'yu balbal (olarak) dikiverdim” (OYa. BK G9). Thomsen, Talât Tekin, Mehmet Ölmez ve Erhan Aydın gibi araştırmacılar bu ekin yorumunu ulaş eki olarak anlamlandırmış ve zamana işaret eden “-ınca” ulaş ekiyle örneği açıklamışlardır. Hatta Talât Tekin, *eylem zarfı* olarak nitelediği -çA ekini, asıl eylemden önce işlenen ya da oluşan bir eylem şeklinde açıklamıştır (2003: 178). *Ulug oglum agrıp yok bolça kug senünüg balbal tike birtim* “büyük oğlum hastalanıp yok olsa (=ölse) Ku Sengünü balbal dikiverdim” (ETY II C9). Hüseyin Namık Orkun ise diğer üç araştırmacıdan farklı olarak koşul eki anlamını vererek yorumunu katmıştır, ancak bu hâliyle de belirteç cümlesi işlevi dikkat çeker. Gabain bu cümlede geçen -çA ekini muhtemel bir “zarf-fiil” olarak açıklasa da yorumlarken ulaş anlamı katmamış ve “büyük oğlum öldü” diyerek çevirmiştir (2007: 82). Árpád Bertá ile Gabain'in -çA ekini yorumlaması benzerlik gösterir.

⁶³ “yukarıda gök davulu gümbürder gibi” (OY BK B3-B4). Bu okuyuşta, *eter-* fiiline gelerek üst - temel cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesinin sağlandığı daha açık görülür.

1.1.1.1.10. -tI Ulaç Ekiyle

Orhon Yazıtları'nda -tI eki, üst cümleye bağlanma yollarından biridir. -p ulaç ekinin işlevini üstlenir. Üst cümlenin alt birimi durumundaki belirteç cümlesine öncelik anlamı katar. Bu şekilde bağımlı ve temel cümle arasında öncelik-sonralık ilişkisi kurar:

(298) [*kop mana körti*⁶⁴] [*eşig küçüg berür*] [*bunca törüg kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[hepsi bana baktılar], [güçlerini vererek, düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

Bu örnekte, metnin bağlamını ortaya koyması açısından bir önceki cümleye de yer verilir. *Bodunug koop baz kılım* birinci cümle, (*bodunug koop*) *yagısız kılım* ise ikinci cümle olarak kabul edilip ikisi birlikte sıralı cümle meydana getirmiştir. Bu sıralı cümlelerin öznesi 1. tekil şahsa, fiilin zamanı ise görülen geçmiş zamana işaret eder ve iki cümlenin kuruluşu, zamanı ve şahsı denktir. Devam eden kısımda ise iki ayrı cümle gelmekte ancak ulaç işlevli yapıyla birbirine bağlanan tek cümlenin varlığı dikkat çekmiştir. İlk cümle *koop mana körti* cümlesindeki *kör-* fiiline gelen -tI eki ile ikinci cümle *işig küçüg birür* yapısındaki -Ir geniş zaman birbiriyle uyumlu değildir. Sıralı cümle yapısında zaman ve şahıs eklerinin birbiriyle uyumlu olması beklenen bir durumdur. Dolayısıyla cümlenin yorumunu sıralı cümle şeklinde çevirmek yerine -tI ekinin ulaç işlevini kazandığını ve üst - temel cümlenin belirteç cümlesi durumunda olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu düşünceden hareketle “(bu halkların) hepsi bana bağımlı olup, (bana) hizmet ediyorlar” şeklinde tercüme etmek daha iyi bir çeviridir. Nitekim Leylâ Karahan da makalesinde bu tespiti yer vermekte ve bu özelliğin günümüz Anadolu ağızlarında da yaşadığına dikkat çekmektedir (2011: 186-191).

Bilge Kağan Yazıtı'nda aşağıda gösterilen örnekte de -tI ekinin bu işleviyle karşılaşılmıştır. Árpád Bertá'nın okuması ve yorumu da, bu fikri destekler. Nitekim parçada geçen *yüztı* kelimesine “yüzerek” anlamını verir. Talât Tekin ise bu kısmı

⁶⁴ “hepsi bana bakıp”

yüzüti olarak okur ve “yüzdürerek” şeklinde yorumlar. Dolayısıyla okumaya göre *-tl* ekinin işlevi değişmez. Üst cümleye bağlı belirteç işlevi katar:

(299) [*tugla ögüzüg yüzti*] [*keçip*] [*süsi ... sünüşdüm*] “[Togla ırmağını yüzerek] [geçip] [ordusu ...]” (SİD BK D30).

Belirteç cümlelerinin bağlı olduğu üst - temel cümle fiil çekimleri farklıdır. Biri geniş-şimdiki zaman *-Xr*, bir diğeri ise bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir.

1.1.1.1.11. *-mAyIn* Ulaş Ekiyle

Runik metinlerde *-mAyIn* ulaş eki alan sadece bir yapı tanıklanmıştır. Olumlu fiil üzerine eklenen *-yIn* ulaş ekinin olumsuzluk ekiyle kalıplaşması sonucu oluşmuştur. Runik metinlerde üst - temel cümleye bağlanma yolları arasında tercih edilmeyen bir ulaş ekidir ve sınırlı kullanım alanı vardır. Sadece Tonyukuk Yazıtı’ndan tespit edilir. Bağlı olduğu temel cümle fiil biçimi bilinen geçmiş zaman *-DI* ekidir. Bu eki alan belirteç cümlesi, üst - temel cümlelerin durum yönünden açıklayıcıdır.

(300) [*türk bodun*] [*kanin bulmayın*] [*tabgaçada adrılı*] “[Türk bodun] [[kendi] hanını bulamayarak] [Tabgaç’tan ayrıldı]” (SİD T1 B2).

1.1.1.1.12. *-mAtI* Ulaş Ekiyle

Günümüz Türkçesi *-madan*, *-meden* ulaş ekinin Eski Türkçedeki görünümü *-mAtIn*, *-mAdIn*, *-mAyIn*, *-mAtI*, *-mAdI*, *-mAyU* > *-mAy* şekilleridir. *-mAtI*, *-mAdI* ulaş ekleri *-mAtIn* ekinin paralelinde türemiştir (Korkmaz, 1995: 154). Runik harfli metinlerde bu işlevdeki ulaş ekinin karşılıklarından biri *-mAtI* ekidir:

(301) [*tün udımatı*] [*küntüz olormatı*] [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*eşig küçüg bertim ök*] “[gece uyumaksızın], [gündüz dinlenmeksizin], [kızıl kanımı akıtarak], [kara terimi dökerek] [böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D1-D2).

(302) [*bunca eşig küçüg bertükgerü sakınmatı*] [*türük bodun ölüreyin urugsıratayın ter ermiş*] “[*(Türk bodunu)* bu kadar işini gücünü verdiği düşünmeksizin] [“öleyim, tamamen ortadan kalkayım demiş”]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

(303) [*sekiz oguz tokuz tatar*] [*kalmatı*] [*kelti*] “[Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar (konfederasyonu)] [geride “kimse kalmaksızın”] [geldi]” (SİD ŞU D3).

Bağımlı cümleyi sağlayan ek *-mAtI'nın*, bağlandığı üst - temel cümle fiil biçimi ağırlıklı olarak *-DI* eki ve daha az ise kanıtsallık eki *-mIş* ile çekimlidir. Runik metinlerde işlek değildir. Sadece Orhon Yazıtları ile Eski Uygur Kağanlığı Yazıtı'nda sınırlı örnekte tespit edilmektedir.

1.1.1.1.13. *-mAtIn* Ulaç Ekiyle

Erdal, *-p* ve *-pAn* eklerinin olumsuz varyasyonları olarak *-mAtI* ve *-mAtIn* eklerini önerir ve *-mAtIn* ekini, *-mAtI* ekinin vasıta eki almış hâli olarak yorumlar (2004: 229-230). Ancak bu açıklamayı Eski Uygurca için yapmış olmakla beraber runik yazılı metinler ile Karahanlı dönemi eserleri için de geçerli bir görünümünden söz eder (2004: 230). Fiil köküne gelen *-mAtIn* ulaç eki, üst - temel cümleye bağlı, belirteç işlevli bir alt birim olma özelliği kazandırır.

İrk Bitig'de kullanım alanını, diğer runik metinlere göre daha genişletir. Özellikle bu eserin farklı ırklarında *kamşayu umatın turur* tekrarı mevcuttur:

(304) [*yeline kudursuginına tegi yagrıpan*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “(at) yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp kımıldayamadan duruyor” (YAKRIB: IB / 16).

(305) [*kamşayu umatın*] [*turur*] “(öküz) kımıldayamadan duruyor” (YAKRIB: IB / 37).

(306) [*eki öküzüg bir bokursıka kölmiş*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “[İki öküzü bir sabana koşmuşlar]. (Öküzler) [kımıldayamadan] [duruyorlar]” (YAKRIB: IB / 25).

Bununla birlikte doğrudan fiilin üzerine eklenen *-mAtIn* eki mevcut olsa da İrk Bitig'de daha çok “fiil + ulaç eki / u- fiili “yeterlilik fiili” + *-mAtIn*” yapısı içinde *-mAtIn* ulaç eki tanıklanmıştır. Örneğin (307) numaralı örnekte doğrudan *tuy-* fiil köküne gelen *-mAtIn* ulaç eki varken, (308)'de ise fiil + *-a* “ulaç eki” + *u-* “yeterlilik fiili” + *-mAtIn* ulacı şeklinde bir türetim yolu vardır.

(307) [turna kuş] [tuymatın] [tuzakka ilinmiş] “[turna kuş] [farkına varmadan] [tuzağa yakalanmış]” (YAKRIB: IB / 61).

(308) [turna kuş] [uçma umatın⁶⁵] [olurur] “[turna kuş] [uçamadan] [oturuyor]” (YAKRIB: IB / 61).

İrk Bitig’den başka Orhon, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’nda *-mAtIn* ulaç ekli bağımlı cümleler bulunmuştur ancak sayıları çok sınırlıdır. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’ndaki örneklerde, belirteç cümlesinin bağılı olduğu temel cümle fiil çekimi bilinen geçmiş zaman *-DI* ekidir. Yenisey bölgesine ait Altın Köl I Yazıtı’nda da *-DI* fiil çekimlidir:

(309) [igidmiş kaganının savın almatın] [yer sayu bardıg] “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın⁶⁶, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).

(310) [kalın yağıka kaymatın] [tegipen]] [adrıldım a] “[güçlü düşmandan (geri) dönmeden] [saldırırken] [ayrıldım (öldüm)]” (YKI: Altın Köl I / 2).

Eski Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlardan sadece Şine Usu’da *-mAtIn* ekli bağımlı cümle vardır. Orhon ve Yenisey Yazıtları’ndan edinilen *-mAtIn* ulaç ekli belirteç cümlelerinden farklı olarak temel cümle fiili kanıtsallık eki *-mİş* ile çekime girmiştir:

(311) [yeme yaramatın⁶⁷] [yağıdu ermiş] “[yine uyumsuz] [düşman olmuş]” (SİD ŞU D10).

1.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanma

Bişimbilgisel yolla üst - temel cümleye basit yapıda bağlanma yollarından biri de ortaç ekleridir. Runik metinlerde, kullanım alanı basit yapılu ulaç eklerine göre oldukça

⁶⁵ *U-* fiiline eklenen *-mAtIn* ulaç eki, üst - temel cümleye yeterlilik fiilinin olumsuzunu anlamıyla açıklar.

⁶⁶ Árpád Bertá, *almatın* yapısındaki *-mAtIn* unsurunu ulaç eki olarak yorumlamamıştır ancak ulaç eki olarak yoruma da açıktır ve “sözünü dinleyemerek, sözünü tutmayarak” gibi anlamları da karşılaması mümkündür. Bu nedenle *-mAtIn* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanma yolları arasında bu örneğe de yer verilmiştir.

⁶⁷ Bu örnekte *yara-* fiiline gelen *-mAtIn* ulaç ekinin çevirisini Erhan Aydın isim olarak yapmıştır. Yapı olarak ulaç olan bu ek, üst - temel cümlelerin durum ve tarzını bildiren bağımlı cümle özelliği taşır.

sınırlıdır. Belirli örnekleri vardır ve bu başlık altında değerlendirilme sebebi, üst - temel cümlelerin belirteç işlevini karşılamasıdır.

Sadece taşta yazılı runik metinlerde, bu işlevde ortaç ekleri tespit edilmiştir. Orhon Yazıtları'ndan daha çok örnek sağlanmıştır. Yine Moğolistan bölgesinden Ongi Yazıtı'nda ve Yenisey bölgesinden Abakan Yazıtı'nda, bu işlevde basit yapıda ortaç ekleriyle karşılaşılmaktadır.

1.1.1.2.1. -*TOk* Ortaç Ekiyle

Runik metinlerde, -*TOk* ortaç eki, cümlede belirteç işlevini üstlenerek bağımlı cümle özelliği kazanmıştır. Aşağıdaki örnekler bu bakımdan açıklayıcıdır. Ancak bu işlevdeki ortaç ekleri, işlek bir kullanıma sahip değildir. Sadece Moğolistan bölgesine ait Ongi ve Köl Tegin'de ayrıca bir örnekle de Yenisey Yazıtları'nda bu duruma tanık olunmaktadır. Temel cümlelerin fiil çekimi birbiriyle uyumsuz, değişkendir. Ongi Yazıtı'nda 1. çoğul şahıs emir; Köl Tegin ve Bilge Kağan'da kanıtsallık eki -*mİş*, Abakan'da ise bilinen geçmiş zaman -*DI* ile çekime girmiştir. -*TOk* ortaç ekli bağımlı cümle örneklerinin hepsinin olumsuz fiil tabanı üzerine gelmesi dikkat çeker:

(312) [*kan yorp*] [*elteriş kaganka adrımaduk*] [*yanımaduk*] [*tenri bilge kaganda adrımalım azmalım*] “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

(313) [*yagı bolup*] [*etinü yaratunu umaduk*] [*yana içikmiş*] “[Türk bodunu Tabgaçlara] [düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

(314) [*yeti urı oğlınızka bökmädük*] [*kangıçam ükuşça bungı tüşürmek ertingiz*] “[yedi oğlunuza doymadan] [babacığım büyük keder bıraktınız]” (YAKRIB: Abakan 14).

Örneklerde, -*TOk* ortaç eki; -*mAdAn*, -*DAn sonra* ve -*ArAk* işlevlerini karşılar. Dolayısıyla hem üst - temel cümlelerin durum ve tarzını bildirme, hem de iki cümle arasında öncelik-sonralık ilişkisi kurmak gibi işlevlere sahip olduğu göze çarpar.

1.1.1.2.2. -Xr Ortaç Ekiyle

Temel cümlenin durum yönünden açıklayıcısı olan ve belirteç işlevli bağımlı cümle görevi üstlenen -Xr ortaç eki işlek değildir. Temel cümle fiil biçimi, bilinen geçmiş zaman -DI ekidir. -Xr ortaç eki, *eşig küçüg berür* “deyimleşmiş birleşik fiil” içinde tanıklanmıştır. Sadece Orhon Yazıtları’nda bu işlevde geçmektedir:

(315) [*eşig küçüg berür*] [*bunca törüg kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[güçlerini vererek] [*bunca yasayı düzenleyip*] [*kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı*]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

1.1.1.2.3. -mİş Ortaç Ekiyle

Veritabanımızda, Tonyukuk özelinde -mİş ortacının, üst - temel cümlenin belirteç cümlesi işlevini üstlendiği gözlenmiştir. Bu ortaç eki, *er-* fiili üzerine gelerek temel cümlenin sebebini bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle özelliği kazandırmıştır. Diğer runik metinlerde *er-* fiili üzerine bu ortaç ekinin gelerek bağımlı cümle oluşturduğu görülmez. Bu yapı, (316 numaralı örnekte olduğu gibi) anlamı ve cümledeki işlevi düşünüldüğünde -TOk için biçim-sözdizimsel yapısına karşılık gelmektedir. *Ermiş* ile kurulu belirteç cümleleri paralellik gösterir. -mİş ortaç ekini almış belirteç cümlesinin bağlandığı üst - temel cümlenin yüklemi gelecek zaman -TAçI ile çekimlidir:

(316) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kağanı alp ermiş*] [*ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [*nasıl olsa*] [*o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]*] [*nasıl olsa*] [*bir şekilde yok edeceklerdir*]” (SİD T1 D3-D4).

1.1.1.2.4. -TAçI Ortaç Ekiyle

Bu ek, Eski Türkçede işlek bir gelecek zaman eki iken aynı zamanda belirteç işlevli bağımlı cümle de kurmaktadır. Sınırlı örnekte bağımlı cümle işlevi katarak üst - temel cümleyi koşul yönünden açıklar. Tespit edilen tek örneği Tonyukuk Yazıtı’ndandır. Üst - temel cümle fiil biçimi, emir kipi 2. çoğul şahıs çekimidir:

(317) [*sü yorılım tedeçi*] [*unamañ*] “[orduyla sefere çıkıyoruz! diyecek] [*ona uymayın*]” (SİD T1 K11).

Alyılmaz, bu ekin Orhon Yazıtları'nda isim, sıfat ve yüklem pozisyonlarındaki kullanımlarını örneklendirir (1994: 94-95). Tonyukuk birinci taştan tespit edilen örnekte ayrıca bağımlı cümle yapma işlevi dikkat çeker.

1.1.1.2.5. -gU Ortaç Ekiyle

Bu ortaç ek, sınırlı örnekte, üst-temel cümleye belirteç işleviyle bağlanmıştır. Yalnızca Bilge Kağan Yazıtı'ndan örneğine tanık olunur. Bu sebeple işlek bir kullanımı yoktur. -gU ekinin işlevi, ele alınan örnekte (318) temel cümleyi zaman yönünden açıklar. Temel cümlelerin gerçekleşen eyleminin bağlı olduğu zamansal sınırı işaretler. Üst - temel cümle fiil çekimi bilinen geçmiş zaman -DI' dır:

(318) [men] [ini ölgü] [bunca başlayu kazanmadım] “[ben] [kardeşim ölene kadar] [bunca kazanmasaydım]” (SİD BK D33).

1.1.2. Karmaşık Yapılı Ekler Yoluyla Bağlanma

Biçimbilgisel yöntemlerden biri olan karmaşık yapılı ekler yoluyla üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümleler vardır ve bu yapılar ortaç temelli, ad-eylem temelli yapılardan oluşur.

1.1.2.1. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleri

Basit yapılı ulaçlarla sağlanan belirteç cümlelerine önceki başlıkta yer verilmiştir. Burada ise ortaç ve ad-eylemlere bazı ekler gelerek oluşan karmaşık yapıdaki ulaç ekleri ele alınacaktır. Ortaç temelli yapılar, bu noktada baskındır. Örneklerin büyük çoğunluğunu sağlar. Ad-eylem temelinde kurulan karmaşık yapılı ulaç ekinin kullanım alanı ise çok sınırlıdır. Sadece bir örnekte -(I)ş ad-eylemine iyelik ve durum ekinin ilavesiyle türeyen bir yapı göze çarpar.

1.1.2.1.1. Ortaç Temelli Yapılar

Ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümleler yanında, farklı bir türetim yolu olarak ortaçların aldığı kimi ekler yoluyla sağlanan belirteç cümleleri de vardır. Runik metinler dikkate alındığında *fil* + *ortaç eki* yapılarının *durum eki*, *iyelik eki*, *iyelik eki* + *durum eki*, *iyelik eki* + *belirtme eki* kuruluşundaki eklerini alarak

oluşan alt birimin, üst - temel cümlelerin bağımlı cümlesi hâline geldiği gözlenmiştir. Basit yapıya ulaç ekleri yanına, bu türden ekler almazken; karmaşık yapıya ulaç eklerinden ortaç temelli yapılara çeşitli ekler katılır⁶⁸.

-Tok ortacının günümüz Türkçesinde büründüğü şekil *-Dik* ekidir. Nitekim bu ekten türeyen bazı yapılar da, Türkiye Türkçesinde işlek bir belirteç işlevli bağımlı cümle yapma özelliğine sahiptir (Göksel-Kerslake, 2005: 85): *-DikçA*, *-DiğIndAn*, *-DiğI*, *-DiğInA* (göre), *-DikTAn* (sonra, başka). Üst - temel cümlelerin belirteç cümlesi olarak etkin rol oynayan *-Dik* ortacı, bu yapılarda kendini belli eder. Buna benzer olarak runik metinlerde de ortaç temelli yapılar yoluyla üst - temel cümleye bağlanma yolunda *-Dik* ortacının arkaik şekli *-Tok* eki etkili olmuştur.

1.1.2.1.1.1. Ortaç + Durum Eki

Ortaç eki olarak *-Tok* eki, runik metinlerde işlektir. Bu kuruluşteki bağımlı cümlelerde durum eki çeşitlilik göstermez sadece bulunma ekli şekilleri ile karşılaşılır. Tek örnekte, *-mİş* ortaç ekine bulunma ekinin geldiği belirteç cümlesi tespit edilmektedir.

1.1.2.1.1.1.1.1. *-Tok+TA*

-Tok+TA yapısıyla kurulu bu tür bağımlı cümleler, üst - temel cümlelerin zaman yönünden belirleyicisidir. Ancak zaman ilişkisi; öncelik-sonralık bildirmekten çok, iki cümle arasında gerçekleşen olay veya durumun aynı zamana denk geldiğini kastetmektedir. Ayrıca örnekler göz önüne alındığında bağımlı cümle ile üst - temel cümle arasında ...*-Tok+TA* ...*-DI* /*-TokTA* ...*-mİş* yapısı gözlenir. Örneklerin büyük çoğunluğunda, bilinen geçmiş zaman *-DI* ekinin temel cümle fiil biçiminde daha etkili bir kullanım alanı sergilediği gözlenmiştir. Devamında kanıtsallık eki *-mXş* ekleri de göze çarpmaktadır. Sadece bir örnekte temel cümle yüklemi, isim cümlesinin geniş zaman çekimindedir.

⁶⁸ Tahir Nejat Gencan, ulaçları yapılışına göre iki sınıfta inceler. İlk maddede “özel eklerle eylem kök ve gövdelerine gelen ulaçlar” diye belirtir ki bu kısım çalışmamızda basit yapıya ulaç ekleridir. İkinci maddede ise başka ek ve ilgeçlerle ad-eylemlerden ve belirtme ortaçlarından türeyen ulaçlara değinir. Bu kısım ise hem biçimbilgisel hem de biçim-sözdizimsel bağlanma yolunu birlikte içerir. Dolayısıyla karmaşık yapıya ulaç ekli yapılar bu ikinci kısımda yer almaktadır (1979: 390).

-*TOK+TA* yapısı Orhon Yazıtları'nda Köl Tegin ve Bilge Kağan içinde geçer. Temel cümlenin fiil çekimi büyük oranda bilinen geçmiş zaman -*DI* eklidir. Bu yazıtlarda *kılın-*, *kışla-*, *uç-*, *teg-*, *olor-* fiil kök ve gövdelerine eklenen -*TOK+TA* yapısı gözlenmektedir. Tonyukuk'ta bu biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma yoktur.

- (319) [*üze kök tenri asra yağız yer kılındukta*] [*ekin ara kişi oğlu kılınmış*]
 “[yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında], [ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış]” (SİD KT D1 = SİD BK D2).
- (320) [*eçim kagan olortukda*] [*özüm tarduş bodun üze şad ertim*] “[Amcam kağan olduğu zaman] [ben kendim Tarduş bodunu üzerinde şad idim]” (SİD KT D17 = SİD BK K14).
- (321) [*kanım kagan uçtukta*] [*inim köl tegin yeti yaşda kaldı*] “[babam kağan ayrıldığı zaman] [kardeşim Köl Tegin yedi yaşında arkada kaldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (322) [*ol tegdükde*⁶⁹] [*bayırkunun ak adgırığ udlukın sıyu urtı*] “[o saldırıda] [Bayırkunun ak aygırının uyluk kemiği kırıldı]” (SİD KT D36).
- (323) [*amğı korgan kışladukda*] [*yut boldı*] “[Amğı Korganda kışlar iken] [patlak verdi]” (SİD BK D31).

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan sadece Tez'de -*TOK+TA* yapısıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Árpád Bertá, örnek cümleyi Orhon Yazıtları'ndan farklı olarak öncelik-sonralık ilişkisi içinde yorumlar. Bu açıdan bakıldığında zamansal bir işlevi karşılar. Temel cümle fiil biçimi, kanıtsallık eki -*mXş* ile çekimlidir. Ek, fonetik olarak uyuma girerek -*mUş* şeklini almıştır. Bağımlı cümle yapan -*TOK+TA* yapısı *kılın-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır.

- (324) [*önre kılındukda*] [*uygur kagan olormuş*] “[doğuda-yaratıldıktan sonra-] [Uygur Kağanları hüküm sürmüşler]” (SİD TZ K1).

Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan Ongi ve Köli Çor'da da -*TOK+TA* yapıyla belirteç cümleleri görülür. Ongi'de geçen -*TOK+TA* ekli bağımlı cümle, Árpád Bertá tarafından temel cümlenin fiili olarak yorumlanmıştır. Ancak işlevi itibariyle bu yapı

⁶⁹ “o saldırıldığında”

üst - temel cümlelerin belirteç cümlesini de karşılar. Köli Çor Yazıtı'nda da bu şekilde üst - temel cümleye bağlı örnekler vardır. Tercih edilen bir kullanımdır. -*TOkTA* yapısı *yagıt-* (2), *sünüş-* (5), *süle-*, *et-* fiil kök ve gövdelerine gelir. *Sünüş-* fiiliyle yer aldığı örnekler çoktur. Köli Çor Yazıtı'nın temel cümle fiil biçimi -*DI* bilinen geçmiş zaman ekiyken, Ongi Yazıtı'nda -*mIş* kanıtsallık ekidir:

(325) [*şad atıg anta bermiş boldukda*⁷⁰] [*tokuz oguz (?) tg yagi ermiş*] “[ona şad unvanını bağışlamış. Ondan sonra Dokuz Oğuz... düşmanımız olmuşlar]” (SİD O K6).

(326) [*<...> sagır ? çulugun ? yagıt<d>okda*] [*[küli] çor [oplayu] [tegi] [sancıp] [ölürüp] [oglın kisisin buln[adıp]]*] [*<...> bo[lup]]*] [*az? <...> elig tutdı*] “[<...> Sagır (?) Çolugun (?) düşman olduğu zaman] [Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, onları mızrakladı, öldürdü] . [Çocuklarını, kadınlarını tutsak etti. ... olup] [Az elini zapt etti]” (SİD KÇ B5).

(327) [*beş balıkda tört sü[nüş sü]nüşdükde*] [*küli çor oplayu tegip*][*bulgayu*] [*<...>]*] “[Beşbalık'taki dört savaşta [Beşbalıkta dört savaş savaşta] [Köli Çor öküz gibi saldırıp] [[düşmanın ordusunu] bozguna uğrattıp] [*<...>]*]” (SİD KÇ B11).

(328) [*tokuz oguzka yeti sünüş sünüşdükde*] [*<...> a/e tökdı*] “[Tokuz Oguzlarla yedi kez savaştı ...]” (SİD KÇ D4).

(329) [*kıtay tatabı tapa kagan süledükde*] [*beş sünüş sünüşdükde*] [*küli çor ança bilgesi çavışı erti*] “[... kağan Kıtay (ve) Tatabılarla savaştığında] [Köli Çor beş savaşta onun bilgesi ve çavuşu idi, alp ve kahramanı idi]” (SİD KÇ D5).

(330) [*karluk yagıt(d)okda*] [*tezde sünüşdükde*] [*<...> küli çor anda kesre karlukka yem[e] sünüş[dök]de*] [*...]*] “[Karluk(lar) düşman olduğu zaman] [Tez'de savaşıp] [*<...> Küli Çor, ondan sonra yeniden (Karluk) saflarını yarararak (?)*] [*...]*]” (SİD KÇ D6-D7).

(331) [*türgeş bodun (?) etdükde*] [*küli çor özlüki yegren at binip*] [*<...> /i anda kerü barıp*] [*yincü ögüzüg keçip*] [*temir kapıgka tezikke tegi sü...e*] [*kazgantı*] “[Türgeş halkını yerleştirdikten sonra (yerleştirme sırasında?)]

⁷⁰ “Ona şad unvanını bağışladıktan sonra” şeklinde bağımlı cümle yorumlanabilir.

[Küli Çor savaş atı[na], antilop renkli at[a] binip] [<...> oradan geri dönüp] [İnci ırmağını geçip] [Demir Kapı'ya kadar Perslere kadar (ordusunu sürdü) kazandı]" (SİD KÇ D3-D4).

Yenisey bölgesine ait mezar taşlarından Uybat VI'da da bu biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanmış, karmaşık yapılu ulaç eki mevcuttur. Ancak diğer mezar taşlarında bu kullanım göze çarpmaz. Dolayısıyla Yenisey Yazıtları için kullanım alanı sınırlıdır. Diğer örneklerde temel cümlenin fiil biçimi ağırlıklı olarak bilinen geçmiş zaman *-DI* ya da kanıtsallık eki *-mİş* ile çekimliyken Uybat VI Yazıtı'nda isim cümlesinin geniş zamanı söz konusudur:

(332) [*orkon yerini aldokda*] [*azıgılg tonuz teg*] “[Orhon yurdunu aldığımızda] [azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz)]” (YKI: Uybat VI / 3).

Altay, Kırgızistan bölgelerine ait taş yazılı runik metinler ile Çin bölgesinden edinilen İrk Bitig ve diğer bölgelerde bulunan kâğıda yazılı runik el yazmalarında *-Tok+TA* yapısı tespit edilmemiştir. Bu doğrultuda, *-TokTA* kuruluşundaki belirteç cümlelerinin çoğu, Moğolistan bölgesine ait yazıtlarda geçer. Bu yazıtlar arasında Köl Tegin, Bilge Kağan ve Köli Çor Yazıtları daha çok veri sağlamıştır.

1.1.2.1.1.1.2. *-mİş+TA*

İngiltere'de bulunan runik harfli metinler arasında Or. 8212/78 nolu parçada geçen *-mİşTA* yapısı, üst - temel cümleye bağlanma yollarına göre ayrıca önem taşır. Çünkü incelenen diğer metinlerde bu yapıda bir bağlanma yoktur:

(333) [*tanuklug sav tamgalig bitig eşidmişte*] [*körü körmiş*]⁷¹ (YAKRIB: Or. 8212/78).

Talât Tekin, “geçmiş zaman eylem sıfatı” olarak belirttiği *-mİş* ekinin Orhon Türkçesinde daha çok yüklem olarak görevli olduğuna değinir: *Kişi oğlu kop ölgeli törü-miş* “insanoğlu hep ölümlü yaratılmış” (OY KT K10). Ele alınan örnekte (333) ise *-mİş* eki doğrudan ortaç ekini yansıtmış üzerine aldığı durum eki *-TA* ile birlikte ulaç eki işlevi üstlenmiştir. Bu şekilde, ortaç ve durum ekinin birleşmesi ile üst - temel

⁷¹ “[tanıklı sözü damgalı yazıyı işittiğinde] [bakakalmış]” şeklinde çevrilebilir.

cümlenin belirteç işlevli bağımlı cümlesi ortaya çıkar. *-mİş+TA* yapısı, üst - temel cümleyi *-dİğİndA* işleviyle açıklar.

1.1.2.1.1.2. Ortaç + İyelik Eki

Biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri de ortaca iyelik ekinin gelmesidir. Runik metinlerde, bu yapıdaki belirteç cümlesinin kullanım alanı çok dardır. İyelik eklerinden sadece 1. tekil ve 3. tekil şahıs çekimli birkaç örnek gözlenmiştir.

1.1.2.1.1.2.1 -*TOk+(U)m*

Yenisey Yazıtları'ndan Haya Baji ve Moğolistan bölgesi runik metinlerinden Ongi'de *fiil + ortaç + 1. tekil şahıs iyelik eki (U)m* yapısında belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Bu yapılar, anlam itibarıyla bağımlı cümle ile üst - temel cümle arasında sebep - sonuç ilişkisi kurmuştur. Bunu sağlarken sebep bildiren *üçün* ilgeci ya da bu görevde başka bir yapı yanına almaz:

(334) [*yeg erdöküm*] [*ol erinç kara senirig yirildim*] “[iyi (kişi) olduğum için] [elbette, Kara Sengir'den ayrıldım]” (YKI: Haya Baji / 5)⁷².

(335) [*evke tegdüküm*] [*uruş kılıp*] [*tegiş*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[eve dönerken savaştım. [Eve] ulaşıp kardeş[ler]ime, oğluma öylece öğüt verdim]” (SİD O 10-11).

Haya Baji'deki *-TOk+(U)m* yapısı sebep - sonuç bildirirken Ongi Yazıtı'nda bu bağlanma yolu zaman işlevi katar. Bağımlı ve üst temel cümlenin aynı zamanda gerçekleştiğine işaret eder. İki yazıtta da temel cümlenin fiil çekimi *-DI* eki ile sağlanmıştır. *Teg-* ve *er-* fiil köklerine *-TOk+(U)m* yapısı eklenmiştir.

1.1.2.1.1.2.2. -*TOk+I*

Runik metinlerde, ortaç ekine 3. tekil şahıs iyelik eki gelerek de belirteç cümlesi oluşur. Örnekleri sınırlıdır. Köli Çor Yazıtı, veri sağlar. Art arda gelen bağımlı cümle yapılarında *-TOk+I* ekli belirteç cümleleri mevcuttur. *Uduz-*, *et-* ve *al-* fiil kök ve gövdesine gelen *-TOk* ortaç eki ve 3. tekil şahıs iyelik eki, üst - temel cümleye bağlı

⁷² (YAKRIB) adlı yayında, Yenisey Yazıtları bölümünde Haya-Baji gözlenmez.

belirteç cümleleri sağlamıştır. Temel cümlelerin fiili bilinen geçmiş zaman *-DI* eki ile çekimlidir. Bağımlı cümle yapan *-TOk+I* kuruluşu, temel cümleyle sebep - sonuç ilişkisi kurmuştur:

(336) [*<...> oğlın kişisin uduzduki*][*?konduki etdüki*] [*yer alduki*] [*ışbara bilge küli çor tarduş bodunug ete ayu olordı*] “[*<...> çocuklarını (ve) eşini gönderdiği {için}*] [*yerleştirdiği*] [*düzenlediği yer aldığı*] [*<...> Işvara Bilge Küli Çor Tarduş halkını düzene sokup emrederek hüküm sürdü*]” (SİD KÇ D1-D2).

1.1.2.1.1.3. Ortaç + İyelik Eki + Durum Eki

Runik metinlerde karmaşık yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanma yollarından bir diğeri, ortaç temelli yapıya iyelik ve durum ekinin gelmesiyle sağlanmaktadır.

1.1.2.1.1.3.1. *-TOk+(U)m+A*

Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’nda *-TOk+(U)m+A* yapısı “-diğİmdA” işlevine sahiptir. Fiile eklenen yapı, bağımlı cümle ve üst - temel cümle arasında zaman yönünden paralellik gösterir. Sadece Orhon Yazıtları’nda bu yapıdaki belirteç cümlesine tanık olunmaktadır. Bağlı olduğu üst - temel cümlelerin fiil çekimi bilinen geçmiş zaman *-DI* ekidir. Bütün örneklerde *olor-* fiili üzerine eklenen *-TOk+(U)m+A* yapısı mevcuttur:

(337) [*men özüm kagan olortokuma*] [*yer sayu barmış bodun ölü yitü yadagin yalının yana*] [*kelti*] “[*kendim kağan olduğum zaman*] [*her yere gitmiş olan bodun*] [*öle yite*], [*yayan yapıldak dönüp*] [*geldi*]” (SİD KT D27-D28 = SİD BK K22-K23).

(338) [*olortukuma*] [*ölteçiçe sakınıgma türk begler bodun ögürüp sevinip tonutmuş közi yügerü körti*] “[*tahta*] oturduğum zaman] [*ölümün*] [*onları tehdit ettiğini*] düşünen Türk beyleri ve bodunu [*kağan oluşuma*] sevindiler, yere dikilmiş bakışları yukarı kalktı” (SİD BK D2).

(339) [*özüm olortukuma*] [*tört bulundaki bodunug etdim*] “[*Tengri’nin lütfuyla*], [*kendi kağanlığım zamanında*], [*dört taraftaki bodun(lar)ı düzenledim*]” (SİD BK K9).

1.1.2.1.1.3.2. -*TOk+I+n+TA*

Ortaç ekine 3. tekil şahıs iyelik eki ve bulunma eki gelerek oluşan belirteç cümlesidir. Bağımlı cümle yapan bu kuruluş, sadece Orhon Yazıtları'ndan tespit edilmiştir. Üst - temel cümle fiil çekimi *-DI* eklidir. Bağımlı ve temel cümlenin zaman dilimi aynı kesite işaret eder:

(340) [*eçim kagan olortukında*] [*tört bulundakı bodunug bunca... etdim*]
 “[babam ve amcam kağan olduğu zaman] [dört taraftaki bodunları... düzenledim]” (SİD BK K9).

(341) [*kanım Türük bilge kagan olortukında*] [*türk amtı begler kesre tarduş begler kül çor başlayı ulayı şadapıt begler... kangım kaganka ertingü ertingü tImG (?) etdi*] “[Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda] [şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor önderliğinde bütün Şadapıt beyler... babam kağana çok çok ... yaptı]” (SİD BK G13).

(342) [*eçim kagan eli kamşag boltukında*] [*bodun ülGıK...g boltukında*] [*izgil bodun birle sünüşdüimiz*] “[Amcam kağan [olduğunda ve] eli kargaşaya düştüğünde] [halk bölündüğünde (?)] [İzgil (?) bodunu ile savaştık]” (SİD KT K3).

1.1.2.1.1.3.3. -*TAçI+m+TA*

Biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanan ortaç temelli yapılar arasında *-TAçI* ortaç ekinin kullanım alanı *-TOk* ortaç ekine göre daha dardır. *-TAçI* ortaç eki temelinde bağımlı cümle yapan yapı sadece Şine Usu Yazıtı'nda gözlenir. Bu biçimbilgisel bağlanma yolu *-dığında*, *-diğinde* işlevindedir. Dolayısıyla *-TAçI+m+TA* yapısı, temel cümlenin yüklemine zaman yönünden açıklayıcıdır. Temel cümlenin fiili bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir:

(343) [*keyrede öndün yandaçımında*] [*konyluğ tokluluğ... [içgerip] [yana yorıdım]*]
 “[Keyre'den, doğudan döndüğüm zaman] [koyunlarla ve toklularla] [(devlet sınırları içine) alarak] [karşı karşıya geldim]” (SİD ŞU K6-K7).

1.1.2.1.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki

Biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri de ortaç ekine iyelik ve belirtme ekinin gelmesidir. Bu kuruluştaki bağımlı cümleler arasında, ortaç eki olarak sadece *-TOk* eki gözlenmiştir. İşlek bir kullanım alanı yoktur.

1.1.2.1.1.4.1. *-TOk+I+n*

Üst cümleye bağlanan *-TOk+I+n* yapıları belirteç cümlelerine Ongi ve Küli Çor'dan tanık olunmaktadır. İki farklı örnekte, bağımlı cümle ile temel cümle arasında bir uyum vardır. Temel cümle yüklemeleri bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir ve örneklerin ikisinde de *sanç-* “mızrakla-” fiili gözlenir. Bağımlı cümle yapan *-TOk+I+n* yapısı *teg-*, *içgin-* fiil kök ve gövdelerine gelmiştir. Bu belirteç cümleleri, sadece taş yazılı runik metinde dar bir kullanım alanı sergiler. *-n* belirtme eki, ortaçlı yapıyı yüzey yapıda isimleştirmiş olmakla birlikte, *üçün* ilgecinin eksiltili öge konumunda yer alması ve alt ve üst birim arasında sebep-sonuç ilişkisinin bulunması *-TOk+I+n* kuruluşunun belirteç işlevini üstlendiğini desteklemektedir:

(344) [*teg^{dükün}*] [*<...> sançdı*] “[yetişerek] [*<...> mızrakladım*]” (SİD O K2).

(345) [*karlukug içgintükün*] [*sançdı*] “[karlukların teslim olanlarını (?)] [*mızrakladı*]” (SİD KÇ D8).

1.1.2.1.1.4.2. *-TOk+(U)m+(U)n*

Bu kuruluştaki belirteç cümlesinin tek örneği Köli Çor'dadır. Kullanım alanı sınırlıdır. Árpád Bertá, örnek cümleyi isimleştirerek yorumlamıştır. Ancak *-TOk(U)m(U)n* yapısında *üçün* ilgecinin eksiltili öge konumunda olduğunu varsaymak da mümkündür. Çünkü örnek cümlelerin temel cümlesi olarak gösterilen *biti-* fiilini *biltökümün* ve *ödökümün* yapıları ile sebep-sonuç ilişkisi kurmuştur: “bildiğim için”, “hatırladığım için” gibi. Bu açıdan düşünüldüğünde üst cümle ve ona bağlı alt birim arasında *-TOk+(U)m+(U)n* kuruluşu aracılığıyla bağlantıdan edilebilir. Temel cümle olarak kabul edilen *biti-* fiili *-DI* ile çekimlidir:

(346) [*bilmez biligin biltökümün*] [*ödökümün*] [*bunça bitig bitidim*] “[bilinmez bilgiyi, bildiğimi, hatırladığımı, böylece yazıyı yazdım]” (SİD KÇ G3).

1.1.2.1.2. Ad-Eylem Temelli Yapılar

Araştırma veritabanından edinilen dil malzemelerine göre fiile eklenen ad-eylem temelli yapı yoluyla üst - temel cümleye bağlanan ve belirteç işlevli bağımlı cümle sağlayan sadece bir örnek bulunmuştur.

Ad-eylem olarak *-(I)ş* ekiyle vardır ve bağımlı cümlenin temel cümleyle kurduğu anlam ilişkisi dikkate alındığında, belirteç işlevli bu yapı üst - temel cümleyi zaman yönünden açıklar. Fiilin işleyecileri değişkenlik gösterse de bağımlı cümle ile bağlı olduğu üst - temel cümle geçmiş zamanın aynı zaman dilimindedir. Sadece bir örneğin gözlenmesi karmaşık yapılu ulaç ekleri arasında ortaç temelli yapılar yoluyla bağlanmanın daha etkin rol oynadığına işaret etmektedir.

1.1.2.1.2.1. Ad-Eylem + İyelik Eki + Durum Eki

Ad-eylem temelli yapılar yoluyla oluşan karmaşık yapılu ulaç eklerinde sadece *ad-eylem + iyelik eki + durum eki* kuruluşunda belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Tek örneği Tonyukuk Yazıtı'ndadır.

1.1.2.1.2.1.1. *-(I)ş+I+n+TA*

Ad-eylem temelinde sadece *-(I)ş* eki bünyesine eklenen *-(I)ş+I+n+TA* yapısı gözlenir. Ad-eylem ile durum eki arasında zamir n'si bulunur. Árpád Bertá, Köl Tegin'de geçen bu ekli yapıyı tam net okumamıştır. Dolayısıyla yoruma açıktır. Talât Tekin (OY), Ahmet Bican Ercilasun (TBT), Erhan Aydın'ın (OYa.) yayınlarında belirteç cümlesi ve bağlı olduğu düşünülen üst - temel cümle nettir. Bu üç yayındaki okumalar ve anlamlandırmalardan hareketle *-(I)ş+I+n+TA* yapısı üst - temel cümleyi belirteç işleviyle tamamlamaktadır. Kabul edilen temel cümle yüklemi bilinen geçmiş zaman - *DI* ile çekimlidir:

(347) [*süşIsIntA*] [*yetinç erig kılıçladı*] “[...] [ve yedinci eri kılıçladı]” (SİD KT K5)

[*sü teğişinte*] [*yitinç erig kılıçladı*] “[ordular kapıştığında (da)] [yedinci eri kılıçladı]” (OY KT K5).

[sü (t)egişinte (?)] [yitiñ erig kılıçladı] “[ordular göğüs göğüse geldiğinde] [yedinci eri kılıçladı]” (TBT KT K5).

[sü tegişinte] [yetiñ erig kılıçladı] “[ordu saldırdığında] [yedinci askeri de kılıçladı]” (OYa. KT K5).

1.2. BİÇİM-SÖZDİZİMSEL YOLLA BAĞLANMA

Türkçede üst - temel cümleye bağlanmada temel yollardan bir diğeri biçim-sözdizimsel bağlanmadır. Göksel-Kerslake, *adverbial constructions* “belirteç cümlecikleri”nin yapısını çeşitli tipler altında değerlendirir. Belirteç işlevini üstlenen temel yapıların özellikle *adverbial clause* “belirteç cümlesi”, *postpositional phrases* “ilgeçli yapılar” ayrıca *conditional clause* “koşul cümlesi” ile sağlandığına dikkat çekerler (2005: 189). Bunlar arasından ilgeçli yapılar, belirteç cümleleri için karakteristik bir özellik gösterir (2005:192). İlgeç ile kurulu ve üst - temel cümlenin belirteç işlevli bağımlı cümlesini sağlayan yapılar, bu çalışmada biçim-sözdizimsel yolla bağlanmada ele alınmıştır.

Bu bölümde, ortaç ve isimlere ilgeçlerin eklendiği ayrıca bitimli altasıralama yoluyla sağlanmış biçim-sözdizimsel yapıları üzerinde durulacaktır.

Head-final yapılı “sola dallanan” dillerde belirteç işlevli bağımlı cümle ifadesi sağlanırken alt cümlenin sonuna *postposition* “son ek / ilgeç”; *head-initial* yapılı “sağa dallanan” dillerde ise bağımlı cümlenin önüne *preposition* “ön ek” eklenmesiyle üst - temel cümleyle ilişkili belirteç cümleleri meydana gelir (Sandra vd. 2007: 2). Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında ulaç, ortaç ve ad-eylem temelli sözcük gruplarına ilgeç unsurunun eklenmesiyle oluşan biçim-sözdizimsel yollarla bağlanmaya değinilmiştir⁷³.

Sola dallanan diller grubundan olan Türkçe, belirteç cümlelerinin üst - temel cümleye bağlanmasında ilgeçlerden yararlanmıştır. Devam eden kısımda, runik metinlerdeki ortaç, isim ve bitimli altasıralı cümlelerin ilgeçle birlikte kullanımı sonucu oluşan biçim-sözdizimsel bağlanma yolları açıklanmıştır.

⁷³ Sandra A. Thompsen vd., ilgeç unsuruyla üst cümleye bağlanma olayını *subordinator suffix* alt maddesinde incelemiştir. Dolayısıyla bağımlı cümle ekleri olarak belirtmişlerdir.

1.2.1. Ortaç Temelli Yapılar

Runik metinlerde, biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanmada ortaç temelinde ilgeçli yapılar mevcuttur. Ortaç eki üzerine ilgeç gelerek oluşan belirteç cümleleri daha işlek bir kullanım alanı sergiler. Bunun yanı sıra ortaca iyelik eki veya durum eki eklendiği örneklerle de karşılaşılmaktadır.

1.2.1.1. Ortaç + İlgeç

Belirteç tümleçlerinin üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri, *-Tok* ortaç ekine biçim-sözdizimsel yapı içerisinde eklenen ilgeçtir. Tek örnekte *-mAz* ortacı üzerine gelen ilgeçli bir yapı tespit edilmiştir. Bu yapı dışında ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanmada *-Tok* ortacı etkili rol oynamıştır.

Bu başlık altında dikkat çeken bir başka ayrıntı *fiil + ortaç + ilgeç* kuruluşundaki belirteç işlevli bağımlı cümlelerin büyük oranda *üçün* ilgecini tercih etmesidir. Sadece bir örnekte *fiil + ortaç + ilgeç* kuruluşundaki yapılarda *yana* ilgeci gözlenmiştir.

1.2.1.1.1. *-Tok* için

Bu yapı, üst - temel cümleyi sebep yönünden açıklayan belirteç cümleleridir. İsimlerden sonra gelerek, ait olduğu isim ile cümle içindeki başka kelimeler arasında türlü ilgiler kuran, cümle yapısı bakımından, yanına eklendiği isimlerle grup oluşturarak sıfat ve zarf vazifesi gören ilgeçler yapıları bakımından dikkat çeker (Korkmaz, 1995: 94). Bunlar arasından *üçün* ilgeci, kendinden önceki isim ile cümle içindeki başka kelimeler arasında sebep-sonuç ilişkisi kurar. Bu ilgeç, *uç* “sebeb” kelimesine 3. iyelik ekinden sonra gelen *+n* vasıta hâli ile türemiştir (1995: 96). Nitekim *-Tok* ortaç eki ile birlikte isimleşen unsura *üçün* ilgeci gelerek sebep bildiren belirteç cümlesi olmuştur.

Talât Tekin, *-Tok* için yapısını “Yan Cümle Bağlacı Olarak Üçün” başlığı altında ifade ettiği iki maddeden biri olarak gösterir. Buna göre *üçün* ilgeci, yüklemi *-Tok* ekli bir eylem sıfatı olan yan cümleyi temel cümleye bağlama görevindedir (2003: 215). Çalışmasında yalnızca *yarlıkadok* için yapısındaki örneklere yer verir. Ancak *yarlıka-* fiili yanı sıra runik metinlerde *bir-*, *teg-*, *içik-*, *uma-*, *evle-* fiil kök ve gövdeleri üzerine ortaç ekin ve ilgecin geldiği de tanıklanmaktadır.

Bu ilgeç, temel cümlenin sebebini gösterir. Örneklerin büyük bir kısmını Orhon Yazıtları oluşturur. *-TOk için* yapıları belirteç cümlesi Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'ta benzer sıklıkla yer alır. *Yarlıka-* (5), *ber-* (4), *teg-*, *teğür-*, *bilme-*, *kazgan-*, *içik-* fiil kök ve gövdelerine *-TOk için* yapısının geldiği gözlenmiştir. Belirteç cümlesinin bağlı olduğu üst - temel cümle fiil biçimi kanıtsallık eki *-mIş* ve bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir:

- (348) *[tenri yarlıkaduk için] [olortukuma] [tört bulundaki bodunug etdim]*
 “[Tengri'nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında] [dört taraftaki bodun(lar)u düzenledim]” (SİD BK K9).
- (349) *[üze tenri asra yer yarlıkaduk için] [...]* “[Yukarıda Tengri ve aşağıda yer lütfettiği için] [...]
- (350) *[tengri küç bertük için] [anta sanırdım]* “[Tengri güç verdiği için] [orada mızrakladım]” (SİD BK D32).
- (351) *[tengri yer bulgakin için] [ödine küni tegdük için] [yagı boltı]* “[Tengri yer huzursuzluğu (karmaşası?) nedeniyle] [o zamanda... nedeniyle] [düşman oldu]” (SİD BK D29).
- (352) *[tengri yarlıkaduk için] [men kazganduk için] [türk bodun kazganmış erinç]* “[Tengri lütfkâr olduğu için ve ben kazandığım için] [Türk bodunu da kazanmış]” (SİD BK D33).
- (353) *[tengri küç bertük için] [kanım kagan süsi böri teg ermiş]* “[Tengri (onlara) güç verdiği için] [kağanın ordusu kurt gibi imiş]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (354) *[tengri yarlıkaduk için] [elligig elsiretmiş]* “[Tengrinin lütfuyla] [eli olan elinden ayırmış]” (SİD KT D15 = SİD BK K13).
- (355) *[bilmedük için] [yavlakının için] [eçim kagan uça bardı]*
 “[bilgisizliğinin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).
- (356) *[köl tegin [...] eşig küçüg bertük için] [türk bilge kagan yerte inim köl teginig közetü] [olortum]* “[Köl tegin... işini gücünü verdiği için] [Türk Bilge kağan dünyada kardeşimi Köl Tegini gözeterek] [yaşadım]” (SİD KT B1).

- (357) [*içikdük için*] [*tenri öl temiş erinç*] “[hanını) terk ettiğin için] [Tengri ‘öl’ demiş]” (SİD T1 B3).
- (358) [*tenri bilig bertük için*] [*özüm ök kagan kısdım*] “[Tengri bilgi verdiği için], [ben kendim [şadı] kağan yaptım]” (SİD T1 B6).
- (359) [*tenri yarlıkaduk için*] [*üküş teyin biz korkmadımız*] “[Tengrinin yardımıyla] [çok diye düşmandan korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).
- (360) [*ol yerke ben bilge tonyukuk tegürtük için*] [*sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri teve agı bunsuz kelürti*] “[oraya ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için] [Türk halkı] [sarı altını, beyaz gümüşü, kızları, kadınları, hörgüçlü deveyi, hazineyi eksiksiz getirdi]” (SİD T2 G3-G4).

Orhon Yazıtları yanı sıra Yenisey Yazıtları’nda geçen bir örnekte de *-Tok için* yapısında belirteç cümlesi vardır:

- (361) [*evledök için*] [*yalnuz oğlu*] “[yurt kıldıği için] [yalnız çocuğuyum]” (YKI: El Bajı / 6-7).

Ancak bu örneği Kormuşin net okumamıştır: ...*nu elig oğlu (k)ülüg ben esizim yüz kümül bodunım-a kadaşım-a adırılıtm ekünç-e* “ben ... oğluyum ... ünlü. Ne yazık bana!” (YAKRIB: El-Bajı / 6). Erhan Aydın’ın bu satırla ilgili okuması daha açıktır (YKI El-Bajı / 6). Bundan hareketle *evledök için* yapısı, isim cümlesi özelliği gösteren *yalnuz oğlu* kısmının belirteç işlevli bağımlı cümlesini işaretlemektedir. Sadece bir yerde bu şekilde üst cümleye bağımlı belirteç cümlesi gözlendiği için Yenisey Yazıtları’nda işlek bir kullanımı olmadığı söylenebilir.

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’nda sadece Taryat’ta *-Tok için* kuruluşunda belirteç cümlesi örneği mevcuttur. Ancak Erhan Aydın’ın okuduğu şekliyle bu yapıda bağımlı cümle varlığından söz etmek mümkündür. Árpád Bertá’nın okuyuşunda, bu belirteç cümlesi örneklenemez:

- (362) [*üze kök tenri yarlıkadok için*] [*asra yağız yer igitdök için*] [*elimin törömün etinti[m]*] “yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim” (UKY TAR B3).

Moğolistan bölgesine ait İhe Aşete, belirteç işlevli bağımlı cümle yönünden zengin olmamakla birlikte *-Tok için* yapısını sergilemesi bakımından önem taşır. Belirteç

cümlesinin bağlı olduğu üst - temel cümle fiil çekimi bilinen geçmiş zaman *-DI* eklidir. ...-*TOk için* ...-*DImlz*. Bu runik metinde *-TOk için* yapısı olumsuz fiil tabanı üzerine gelmiştir. Orhon Yazıtları ile Yenisey Yazıtları'nda geçen *-TOk için* yapılı bağımlı cümle yapıları ağırlıklı olarak olumlu fiil tabanıdır. Köl Tegin ve Bilge Kağan'da, *bil-me-dük için* yapılı belirteç cümlesi sadece olumsuz fiil tabanı üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla *-TOk için* yapısı, anlam açısından olumlu yapıları daha çok tercih etmiştir.

(363) [*kül tudun inisi altun Tmgan Tarkan yugin umaduk için*] [*adırdımız*]
 “[Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan’ın cenaze merasimini yapamadığımız için] [ayrıldık]” (ETY İh. A. b. / 1).

Kâğıda yazılı runik metinlerde bu yolla üst cümleye bağlanma yoktur.

1.2.1.1.2. *-mAz için*

Sadece Altay Yazıtları'ndan Tuyekta IV metninde *-mAz için* yapısı görülmektedir. Mozi'nin çevirisiyle şu şekildedir:

(364) [*seviglig ö*] [*içlenmez için*] “[sevgili, biraz düşün]! [Çünkü... hâmile kalamadı...]” (YAKRIB: Tuyekta IV /2).

Cümle bir bütün olarak düşünüldüğünde temel cümle *ö-* “düşün-” fiilinin sebebi “hamile kalamamak”tır. Yani cümle şu şekilde çevrilebilir: “hamile kalamadığın için ey sevgili düşün”. Dolayısıyla *içlenmez için* yapısının bağlandığı üst - temel cümle *seviglig ö* yapısıdır ve bağımlı cümle, temel cümlenin sebebini bildirir. Ancak diğer runik metinlerde, bu türden bir bağlanma yoluyla karşılaşılmaz. Hem bu biçim-sözdizimsel yapıda üst - temel cümleye bağlanma yolunun görülmemesi bu yapının runik metinler içinde özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. *-mAz için* yapısının bağlı olduğu üst - temel cümle fiili *ö-*, 2. tekil emir kipi çekimindedir.

1.2.1.1.3. *-TOk yana*

Ortaç temelli biçim-sözdizimsel yapılarda ortaç eki çoklukla *-TOk* eklidir. İlgeç unsuru ağırlıklı olarak *üçün* ilgecidir. Ancak runik metinlerde sadece ortaç eki üzerine eklenen ilgeç unsurlarında çok sınırlı bir kullanım olan *yana* ilgeçli belirteç cümlesi de gözlenmiştir. Bağımlı ve temel cümlenin zamanı aynıdır:

(365) [oglin kisisin utuzmaduk yana] [tokuz on boş kony utmuş] “[çocuklarını ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra] [fazladan doksan koyun kazanmış]” (YAKRIB: IB / 29).

Ekin cümleye kattığı anlamlar benzer görevde olmakla birlikte yorumlanmaya açıktır. Metinlerde *-diğl gibi*, *-Ip üstüne*, *-Ip bir gibi* çeşitli şekillerde çevirisi yapılmıştır.

1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + İlgeç

Bu kuruluştaki biçim-sözdizimsel yapılar, runik metinlerde işlek bir kullanım alanı sergilemez. Ortaç ile ilgeç arasına iyelik eki giren bu yapıdaki belirteç cümlesinin sayılı örnekleri Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtı’nda geçer.

1.2.1.2.1. -*TOk+(U)m için*

Bu yolla üst - temel cümleye bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümle, sebep yönünden açıklayıcıdır. Bu anlamı sağlayan esas unsur *üçün* ilgecidir. Runik metinlerde sadece Bilge Kağan Yazıtı’nda mevcuttur. Belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiili bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekime girmiştir:

(366) [men özüm] [kagan olortukum için] [Türük bodunug [...]ı kılmadım] “[ben kendim] [hakan (olarak) tahta oturduğum için] [Türk halkını (...)] kılmadım” (SİD BK D36).

1.2.1.2.2. -*TOk+I için*

Ortaç + iyelik eki + ilgeç kuruluşundaki yapılardan biri de *-TOk+I için* yapısıdır. Sadece Tonyukuk’ta tanımlanan bu yapıdaki belirteç cümlesinin işlek bir kullanımı yoktur. *Üçün* ilgecinden dolayı bağımlı cümle, temel cümlelerin sebebini bildirir:

(367) [elteriş kagan bilge tonyukuk kazganduki için] [kapgan kagan türk sir bodun yorıduki bo [...]] [türk bilge qagan türk sir bodunug oguz bodunug igidü olurur] “[Elteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk [devleti] kazandılar onun için] [Kapgan Kağanın Türk Sir Bodunu böyle bir gelişme gösterdi... [böyle bir gelişme gösterdiği için] [Türk Bilge Kağan Türk Sir bodununa ve Oğuz bodununa bakarak hüküm sürer]” (SİD T2 K3-K4).

1.2.1.3. Ortaç + Durum Eki + İlgeç

Ortaç ekine durum eki ve ilgecin gelmesiyle birlikte oluşan yapılardır. Nitekim Marcel Erdal da belirteç cümlelerinin iyelik şahıs eklerini yanına almadığı; bunun yanı sıra ilgeç yöneten ortaç temelli belirteç işlevli bağımlı cümlelerin bazen durum eki alabileceğini ortaya koymuştur (2004: 234).

Bu yapıdaki belirteç cümleleri, runik metinlerde işlek değildir. Durum eklerinden sadece bulunma eki alan yapılar vardır. Orhon Yazıtları'ndan bu yapıda bir örnek tespit edilmiştir. Bunun dışında yine Moğolistan bölgesine ait Ongi Yazıtı'nda da bu yapıda üst - temel cümleye bağlanmış biçim-sözdizimsel yapı mevcuttur. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Ongi Yazıtları dışında diğer runik yazılı metinlerde örneği bulunmaz. Ortaç ekine, durum eki ve ilgeç yapılarının eklenmesiyle sağlanan bağımlı cümlelerde sadece *kesre* ilgeci etkilidir. Üst - temel cümlelerin anlamını zaman yönünden açıklar. Dolayısıyla cümleye öncelik-sonralık ilişkisi katar.

1.2.1.3.1. -*TOK+TA kesre*

Ortaç, bulunma eki ve *kesre* ilgeciyle kurulu biçim-sözdizimsel yapının temel cümle fiili kanıtsallık eki *-mlş* ile çekimlidir. *Kon-* ve *bol-* fiillerine *-TOK+TA kesre* yapısı gelerek belirteç cümleleri ortaya çıkmıştır. Sadece Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan Köl Tegin, Bilge Kağan ve Ongi'de bu yolla bağlanma vardır:

(368) [*yagru kondukda kesre*] [*anyıg bilig anda öyür ermiş*] “[*(bunlar)* yakınlarına yerleştikten sonra [*ise*]] kötü düşünceler beslemeye başlarlarmış]” (SİD KT G5 = SİD BK K4).

(369) [*ol kan yok boldukda kesre*] [*el yitmiş ıçgınmış*] “[*onun kağanlığından sonra*] [*el (devlet) yok olmuş*]” (SİD O D1).

1.2.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Ortaç ekine iyelik ve belirtme ekinin birbiri ardı sıra eklendiği ilgeçli yapılarla sağlanan biçim-sözdizimsel bağlanmadır. Bu yapıdaki belirteç cümlelerinin iyelik ekleri, sadece 3. tekil şahıs çekimlidir.

1.2.1.4.1. -Tok+I+n için

Bu biçim-sözdizimsel yapı, ağırlıklı olarak Köl Tegin ve Bilge Kağan'da geçer. Sınırlı bir kullanım alanıyla Tonyukuk'ta da karşılaşılır. Dolayısıyla sadece Orhon Yazıtları'nda gözlenir. *Kazgan-*, *yarlıka-*, *kikşir-*, *yonaşur-*, *bilme-* fiil kök ve gövdelerine *-Tok+I+n için* yapısı eklenir. *Üçün* ilgeci sebebiyle bu yapıdaki belirteç cümleleri de üst - temel cümlenin sebebini bildirir:

(370) [*kazgandukın için*] [*udu*] [*özüm kazgandukum için*] [*el yeme el boltı bodun yeme bodun boltı*] “[Elteriş kağan devleti] kazandığı için] [ve ardından ben kendim de [devleti] kazandığım için] [el yine el oldu, bodun yine bodun oldu] (SİD T2 D5-D6).

(371) [*tengri yarlıkadukın için*] [*özüm kutum bar için*] [*kagan olortum*] “[Tengrinin lütfuyla ve kutum nedeniyle] [kağan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).

(372) [*inili eçili kikşirtükün için*] [*begli bodunlug yonaşurtukın için*] [*türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış*] “[kardeşlerle ağabeyleri birbirine kışkırttığı için], [beylerle bodunu birbirine düşürdüğü için], [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6-K7).

(373) [*bilmetükün için*] [*bizine yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[Türgeş] bilgisizliği nedeniyle] [ve bize karşı hata yaptığı için] [kağanı öldü]” (SİD KT D18-D19 = SİD BK K16).

1.2.2. İsim + İlgeç Temelli Yapılar

Türkiye Türkçesi'nde *isim + için* ilgecinin farklı isim çekim paradigmatlı kullanımları yoktur ancak ad-eylem temelinde kurulan belirteç cümlelerine tanık olunur (Gürkan, 2016: 44-45). Ancak incelenen runik veritabanlarında isim + ilgeç yapıları bağımlı cümle grubu, üst - temel cümlenin bir alt türü olarak belirteç işlevini karşılar. İsim unsurunun fiilimsi grubunu karşıladığı yapılar çağdaş Türk dillerinde de mevcuttur. Başkurt, Kazak, Nogay, Karakalpak dillerinde *bar* isim unsurunun yanına aldığı iyelik ve belirtme ekleriyle cümle içerisinde fiilimsi özelliği gösterdiği görülür (Karakoç, 2017: 204-205). Dolayısıyla isim unsurunun farklı yapılarla birlikte kullanıldığı

örneklerin üst - temel cümlelerin bağımlı cümlesi olarak görev alması hem art zamanlı hem eş zamanlı bir durumu yansıtır.

Bu başlık altında, runik metinlerde, ismin yalın hâli dışında iyelik eki, belirtme eki ve yokluk ekiyle birlikte ilgeç alarak, üst - temel cümleye bağlanma yolu üzerinde durulmaktadır.

1.2.2.1. İsim + İlgeç (üçün)

Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin fiili olarak kabul edilen kısımda, sadece *isim ve ilgeç* mevcuttur. İlgeç unsuru *üçün* olduğu için, bu belirteç cümleleri aynı zamanda temel cümlelerin sebebini bildirir.

Bu konu, Orhon Türkçesi Grameri'nde "Yan Cümle Bağlacı Olarak Üçün" başlığında geçer ve sadece *bar üçün* yapısındaki bağımlı cümle unsurları örneklendirilir (Tekin, 2003: 215). Ancak runik metinlerde sadece *bar üçün* yapısındaki bağımlı cümleler yoktur; belirteç işlevli bağımlı cümle oluşturan isim unsurunun farklı kullanımlarına da tanık olunmuştur: *bar, bulgak, yok, erdem üçün* gibi. Cengiz Alyılmaz, "sebeplik hali" içerisinde *UçUn* alt başlığında Orhon Yazıtları'ndan tespit edilen ve isim + ilgeçten kurulu yapıları örneklendirmiştir. Bu runik metinlerde bir işin, bir hareketin yapılmasının, oluşunun sebebini bildiren eksiz kullanımlar ayrıca *-KA* eki ve "*UçUn* edatı" ile "*-TA ötrü* ek + edat" karışımı gibi yapıların varlığına değinmiştir (1994: 73-74).

İsim + ilgeç kuruluşundaki belirteç işlevli bağımlı cümlelerin çoğu Yenisey Yazıtları'ndandır ve bu yapılarda isim unsurunun ağırlık noktasını *bar* "var" sağlamaktadır. *Bar* ve *yok* isim unsurlarının ilgeçle birlikte kullanımı diğer isim unsurlarıyla oluşan bağımlı cümle yapılarına göre üst - temel cümleyle daha kuvvetli bir bağlantı oluşturmuştur. Ancak bu kuruluşdaki örneklerin de yorumlarının değişkenlik gösterebildiği görülmüştür:

(374) [*erdimi bar üçün*] [*kanın atam? totok atka tegmiş begim*] "[erdimi olduğu için] [hanın, Atam Totok adına erişmiş] (YKI: Abakan / 7). [*Erdemi bar üçün*] [*kanın ta kü tutuk atka tegmiş begim*] (YAKRIB: Abakan / 10)

“[kahramanlığı sayesinde] [han (hizmetinde) şerefli tutuk unvanına ulaşan beyim!]” (YAKRIB: 151).

Bar isim unsurunun aldığı eklerle üst cümleinin alt birimi olarak görev alması çağdaş Türk dillerinde de görülen bir durumdur (Karakoç, 2017: 204-205): Kuzey Kıpçak, Başkurtçada: *Ah bilar donyala Negim kebi tebigetten ğati zolomona taşlanyan balalar da bar-ï-n belheler.* ‘If only they knew that there are also children like Negim who are left to nature’s hard cruelty.’ Türkçesi: ‘Ah bunlar Negim gibi tabiatın katı zulmüne bırakılan çocukların da olduğunu bilseler.’ Güney Kıpçak, Karakalpakçada: *Bala bulardıñ basında bir kayyiniñ bar-ï-n bileği.* ‘The child understands that they are in trouble.’ ‘... that there is trouble on their heads ...’ Türkçesi: ‘Çocuk, bunların başında bir dert olduğunu anlar’. Güney Kıpçak, Kazakçada: *Bilmeym oylarında ne bar-ï-n. I do not know what they think.* ‘Kafalarında/fikirlerinde ne olduğunu bilmiyorum’. Güney Kıpçak, Nogaycada: ... *onıñ anasına usaytayan yerleri bar-ï-n köredi.* ‘... he sees that she has features resembling those of her mother.’ Türkçesi: ‘Onun annesine benzeyen tarafları olduğunu görür’. Güney Kıpçak, Kazakçada: *Azamat biyznesti damıtıw üşün tañi qanday usiniş-pikirleri bar-ï-n suradı.* ‘Azamat asked what kind of proposals and opinions they had for business development.’ Türkçesi: ‘Azamat, işi geliştirmek için başka ne gibi önerileri olduğunu sordu.’

Erdem kelimesinin *üçün* ilgeciyle sağladığı yapı da çeşitli şekillerde yorumlanmaya açıktır. Araştırmacılar aynı yapıyı ya üst cümleye bağlı bir alt birimi olarak yorumlamış ya da isim unsuru olarak açıklamıştır. Dolayısıyla yapı olarak üst - temel cümleinin bir bağımlı ögesi durumundayken diğer belirteç cümlesi yapılarına göre daha zayıf bir bağlanma yolu sağlamıştır:

(375) *[kanım beg erdem üçün] [birle bardım]* “[babam bey, **kahraman olduğu için**] [birlikte gittim]” (YKI: Elegest I / 6).

(376) *[erdem üçün] [tuga bermiş]* “[**kahramanlık için**] [doğuvermiş]” (YKI: Uybat I / 1).

Örnekler ışığında 3. tekil şahıs iyelik eki -I ve üzerine eklenen -n “belirtme eki” ile birlikte *barın*, üst - temel cümleinin bağımlı ögesi durumundadır. Runik metinlerden tespit edilen isim üzerine gelen ilgeç yapıları da üst - temel cümleinin işlev itibariyle bağımlı ögesini karşılar.

Yenisey Yazıtları'nda işlek bir kullanım alanı gösteren isim + ilgeç kuruluşundaki bağımlı cümlelerin temel cümle fiili ağırlıklı olarak *-DI* ile çekimlidir. Sınırlı örnekte geniş - şimdiki zaman eki *-Xr* ile çekime girme de gözlenmiştir:

- (377) [*tört oğlanım bar üçün*] [*benkümin (tikti)*] “[dört oğlum olduğu için] [(adıma) anıt (diktiler)] (YAKRIB: Çaa-Höl VIII / 1)”
- (378) [*kutum erdemim bar üçün*] [*bökmedim*] “[kutum ve savaşçı erin sahip olduğu] [şecaatim olduğu için doymadım]” (YAKRIB: İyme / 3-4).
- (379) [*yalım kayam kanım bar üçün*] [*ben yer ügüz baru alkunı küün ay körü yoriyur ben*] “[yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için] [ben yurda ve ırmağa varıp her şeyi, güneş ve ayı görüyorum]” (YKI: Adrianov Koleksiyonundan / 1).
- (380) [*on inisi tokuz oğlu bar üçün*] [*çavış tun tarkan bengüsi tike bertim*] “[on kardeşi dokuz çocuğu olduğu için] [Çavış Tun Tarkan'ın ebedî taşını dikiverdim]” (YKI: Uybat I / 2-3).
- (381) [*yerde artuk erdemi bar üçün*] [*bengü tike bertim*] “[yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için] [ebedi taş dikiverdim]” (YKI: Abakan / 9).
- (382) [*yeti urı oğlu bar üçün*] [*tike bertimiz*] “[yedi erkek çocuğu olduğu için] [(ebedi taşı) dikebildik]” (YKI: Abakan / 9).

Abakan Yazıtları'nda isim + ilgeç kuruluşundaki belirteç işlevli bağımlı cümleler daha çoktur. Bu yolla üst - temel cümleye bağımlı cümleleri örneklendirip veritabanı sağlaması açısından ayrıca önem taşır.

Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda, bu biçim-sözdizimsel yolla sağlanmış belirteç cümleleri görülmektedir. Bu yazıtta temel cümlenin fiil biçimi, Yenisey Yazıtları'nda sıklık gösteren bilinen geçmiş zaman *-DI* ekidir:

- (383) [*özüm kutum bar üçün*] [*kagan olurtum*] “[kutum sebebiyle], [hakan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
- (384) [*kutum bar üçün*] [*ülügüm bar üçün*] [*ölteçi bodunug tırgürü*] [*igiddim*] “[iyi talihim olduğu için] [(ve) kismetim olduğu için] [ölecek durumdaki bodunu yeniden hayata dönsün diye] [besledim]” (SİD KT D29 = SİD BK K23).

(385) [*bodun ara **bulgak için***] [*elig uyagma adrlıtm*] “[halk arasında karışıklık (olduğu) için] [elli akrabamdan ayrıldım]” (YKI: Çaa-höl III / 1).

Yenisey Yazıtları’ndan Çaa-höl mezar taşında ise diğer runik metinlerden tespit edilmeyen *bulgak* isim unsurlu ilgeç yapısı tespit edilmiştir.

İgor Kormuşin (YAKRIB) ve Erhan Aydın (YKI) Hemçik Çırgaki Yazıtı’nın 2. satırını farklı okur ancak *uyuk* / *yok* isimlerinin yanında *üçün* ilgecinin olması iki farklı okumanın da belirteç işlevli bağımlı cümleyi karşıladığına işaret eder:

(386) [*taçlarım er at **uyuk için***] [*yeti aşnukı eşim taş uru tikti*] “[ilk erlerim kaygılı **tasalı (bu dünyayı terk ettikleri) için**] [benim ilk yedi arkadaşım taşta (bu yazıtı) hâkettiler]” (YAKRIB: Hemçik-Çırgaki / 2). *Er atım yok <ü>çün yeti aşnukı eşlim taş<u>ru tikti* “[(önceleri) erkeklik adım **olmadığı için**] [yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp dikti(ler)]” (YKI: Hemçik-Çırgaki / 2).

İsim + ilgeç kuruluşunda üst cümlenin belirteç işlevli alt birimi olarak görev alan farklı araştırmacılar tarafından farklı okunur. Özellikle *isim + ilgeç* ve bundan türeyen diğer formlar (*isim + iyelik eki + ilgeç*, *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç*, *isim + yokluk eki + ilgeç*) ya belirteç cümlesi ya da temel cümlenin belirteçi olarak açıklanmıştır. Ancak bu yapıların, karşıladığı işlev yönüyle üst cümleyi belirteç yönüyle açıklayan alt birimler olduğu açıktır. Ancak isim üzerine gelen ilgeç unsurlarıyla bu anlam ve işlev sağlandığı için üst - temel cümleyle bağlantı yönü zayıftır. Irk Bitig ve diğer kâğıda yazılı runik metinlerde *isim + ilgeç* kuruluşunda belirteç cümlesi tanıklanmamaktadır.

1.2.2.2. İsim + İyelik Eki + İlgeç (üçün)

Runik metinlerde, ismin iyelik eki ve ilgeçle birlikte kullanımı, üst cümleye bağlı belirteç cümlesi oluşturma yollarından biridir. İsme sadece 1. tekil ve 3. tekil şahıs iyelik ekleri gelmiştir.

1.2.2.2.1. *İsim + (I)m + için*

Bu yapıdaki belirteç cümleleri sadece Yenisey Yazıtları'ndan tespit edilmektedir. Bütün örneklerde *er erdemim için* ya da *erdemim için* yapıları göze çarpar. Benzer belirteç cümlesi içerisinde *isim + (I)m + ilgeç* kuruluşu sabittir. İlgeç unsuru olarak yalnızca *üçün* ilgeci gözlenir. Üst - temel cümlelerin sebebini açıklayan bağımlı cümlelerdir. Birbirinden farklı Yenisey mezar taşlarında, bu kalıpta belirteç cümleleri bulunur. İsim üzerinden sağlanan bağımlı cümle yapıları, üst cümleyle zayıf bir bağ kurar ancak işlev yönüyle üst - temel cümlelerin belirteç cümlesi görevini görür. Örneklerin tümünde belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiili bilinen geçmiş zaman *-DI* ekliyle çekimlidir:

- (387) [*er erdemim için*] [*alpın altın kümüşiğ egri teve elde kişi kazgandı*]
 “[erkeklik kahramanlığımı elde etmek için] [sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım]” (YKI: Begre / 9).
- (388) [*tengri elimke*] [*er erdemim için*] [*uygur kanda berü keltim*] “[kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için] [Uygur kağanından geri geldim]” (YKI: İyme I / 7).
- (389) [*beş elke tegdim*] [*erdemim için*] “[beş ülkeye ulaştım] [erdemim için]” (YKI: Şançi III / 1).
- (390) [*elimde beş kata tegzin[ti]m*] [*er erdemim için*] “[yurdumu beş kez dolaştım] [erkeklik kahramanlığım için]” (YKI: Elegest III / 2).
- (391) [*ilimde dört tegzindim*] [*erdemim için*] “[kendi ülkemden dört kez ayrıldım (ve döndüm)] [kahramanlığım uğruna]” (YAKRIB: Altın Köl II / 6).

1.2.2.2.2. *İsim + (U)n + için*

İsme 2. tekil iyelik şahıs eki ve ilgeç gelerek bu biçim-sözdizimsel yapı oluşur. Üst - temel cümleye bu yolla bağlanmış tek bir örnek vardır. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda geçen bu yapının, bağlı olduğu temel cümle fiilleri kanıtsallık eki *-mİş* ile çekimlidir:

(392) [*ökün körgünün için*] [*igidmiş bilge kaganının ermiş*] “[sen ona saygı gösterdiğin [ve o seni] beslediği için] [sen] bilge kağanınla imişsin)” (SİD KT D23 = SİD BK K19).

1.2.2.3. İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Bu yolla üst - temel cümleye bağlanmış yapılar, Orhon ve Yenisey Yazıtları'ndan tanıklanmaktadır. Bütün örneklerde de ilgeç olarak *üçün* ile karşılaşılır. Bu nedenle bu tür yapılar da üst - temel cümlelerin sebebini bildirir.

1.2.2.3.1. İsim + I/ + sI + n + için

Bu tür biçim-sözdizimsel bağlanmada 3. şahıs tekil iyelik eki ile kurulan örnekler yer alır. Ünlü ile biten isim unsuruna *-sI*, ünsüzle biten yapıdan sonra ise *-I* iyelik eki gelir. Temel cümle fiil çekimi ağırlıklı olarak bilinen geçmiş zaman *-DI* eklidir. Ancak sınırlı olarak *-mIş* ile çekime girmiş temel cümle yüklemi de mevcuttur:

(393) [*bizine yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[bize karşı hata yaptığı için] [kağanı öldü]” (SİD KT D19 = SİD BK K16).

(394) [*yavlakının için*] [*eçim kagan uça bardı*] “[bilgisizliğinin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).

(395) [*tengri yer bulgakın için*] [*yagı boltı*] “[gök ve yer karıştığı için (bulandığı için)] [[Dokuz-Oğuz bodunu] düşman(ım) oldu]” (SİD KT K4).

(396) [*tabgaç bodun tebligın kürlüg için*] [*armakçısın için*] ...[*türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış*] “[Tabgaç bodunu sahtekâr ve aldatıcı olduğu için] [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6).

(397) [*tengri yer bulgakın için*] [*ödine küni tegdük için*] [*yagı boltı*] “[gök (ile) yer (arasındaki) karşıklık nedeniyle] [(bize) düşman oldular]” (SİD BK D29-D30).

(398) [*elteriş kagan*] [*bilgesin için*] [*alpın için*] [*tabgaçka yeti yigirmi sünüşdi*] “[İlteriş Kağan] [bilge olduğu için], [alp olduğu için], [Tabgaçlara karşı on yedi kez savaştı]” (SİD T2 G4-G5).

Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtı'na göre *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşunda belirteç cümlesinin kullanım alanı Tonyukuk Yazıtı'nda dardır. Orhon Yazıtları'ndan sonra Yenisey Yazıtları ile Köli Çor Yazıtları bu yapıda belirteç cümlesine sahiptir. Ancak bu yazıtlarda da sınırlı bir kullanım alanı sergiler. Orhon Yazıtları dışında kalan farklı yazıtlardan alınan örnek cümlelerin temel cümledeki fiil çekimleri bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir. Başka bir zaman ve kipte çekimiyle karşılaşılmaz. Ayrıca bu biçim-sözdizimsel yapıyla üst cümleye bağlanan yapıların kâğıda yazılı runik metinlerde bir örneği yoktur:

(399) [*altı bag bodunum*] [**küçlügin için**] [*arkkiş eldem taşın bunta tikti*] “[altı birleşik boyum] [güçlü olduğu için] [övgü ve erdem taşını buraya dikti]” (YKI: Bay - Bulun II / 4).

(400) [*yüz er kadaşım*] [**uyurun için**] [*yüz erin elig öküzin tikdi*] “[yüz erkek akrabam] [muktedir olduğu için] [yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler]” (YKI: Elegest I / 2).

(401) [**alpın erdemini için**] [*kü bunca tutdı*] “[alpliği (ve) erdemi için] [o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).

(402) [*küli çor türk bodun*] [*<...> [ka]ganına ana elin <...>*] [**bilgesin için**] [*alpın erdemini [üçü]n*] [*kaz[g]antı*] “[Köli Çor... Türk halkı] [kağan ona eli (ülkesini?)] [bilgeliği ve alplik erdemi için] [kazandı]” (SİD KÇ B6-B7).

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan Şine Usu ve Tez'de, bu yapıda üst cümleye bağlı belirteç cümleleri gözlenir. İşlek bir kullanım sergilemez. Temel cümlelerin fiilleri, bilinen geçmiş zaman *-DI* ile çekimlidir:

(403) [*...kaganım*] [**bilgesin için**] [*önre kün tugsıkdaki bodun yollug ıya basıp*] [*olortı*] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).

(404) [*tay bilge tutuk yavlakın için*] [*bir eki atlıg yavlakın için*] [*kara bodunum öltün yitdin*] ⁷⁴[Tay Bilge Tutuk kötü (niyeti) nedeniyle], [bir-

⁷⁴ “[Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için], [bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! Öldün, mahvoldun]” (UKY ŞU D5).

iki soylunun kötü niyeti nedeniyle] [avam halkım mahvoldun, yittin]” (SİD ŞU D5).

1.2.2.3.2. *İsim + η + n + için*

2. tekil şahıs iyelik eki üzerine eklenen belirtme eki ve ilgeç yapısı sadece Orhon Yazıtları’nda vardır. Diğer örneklerin tümü 3. şahsa yönelik iyelik eki barındırırken, bu yapıda 2. şahıs iyelik eki üzerinden biçim-sözdizimsel yapı oluşmuştur ve bu şekilde üst cümleye bağlı bir alt birim hâline gelmiştir. Temel cümlelerin fiil biçimi, ağırlıklı olarak runik metinlerde tercih edilmiş olan bilinen geçmiş zaman *-DI* ekidir.

(405) [*andagıyn için*] [*igidmiş kaganının savın almatın*] [*yer sayu bardıg*]
 “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).

1.2.2.4. *İsim + Yokluk Eki + İlgeç*

Üst - temel cümleye bağlanan *isim + yokluk eki + ilgeç* yapısındaki belirteç işlevli bağımlı cümle tipi, sadece Orhon Yazıtları’nda gözlenir. İşlek bir kullanımına rastlanmaz. Temel cümlelerin fiili, kanıtsallık eki *-mİş* ile çekimlidir:

(406) [*begleri bodunu tüzüz için*]⁷⁵ [*... türük bodun illedük ilin içgını idmiş*]
 “[beyleri (ve) bodunu sakın olmadığı için] [... Türk bodunu, el yaptığı elini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6).

1.2.3. *Bitimli Altasıralı Yapılar*

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanmadaki temel faktörlerden bir diğeri ise bitimli altasıralı cümlelerin belirli ilgeçlerle kurduğu ve üst cümleye bağlı bir alt birim durumuna geldiği yapılardır.

Belirteç cümlesi, bitimli bir fiilin üzerine ilgecin gelmesiyle sağlanır. Runik metinlerde, bu yolla üst - temel cümlelerin alt birimi durumunda çok sayıda örnek tespit edilmektedir. Orhon Yazıtları’nda, işlek bir bağımlı cümle yapma yolu olduğu görülmektedir. Bu yazıtlar dışında, diğer runik metinlerde kullanım alanı sınırlıdır.

⁷⁵ Ahmet Bican Ercilasun, *tüzüz için* kelime grubunu, “doğru {dürüst ve âdil} olmadığı için” şeklinde yorumlamıştır. Bu sebeple temel cümleyi belirteç işleviyle açıklayan bir birim olarak anlam vermiştir (TBT KT K6).

Hem taşa yazılı hem de kâğıda yazılı runik metinlerde örnekleri bulunmakla beraber, kâğıda yazılı runik metinlerde çok az sayıdadır. Irk Bitig ile İngiltere’de bulunan runik el yazmasının birkaç örneğine rastlanmıştır.

Bitimli altasıralı cümlelerin büyük çoğunluğunu cümledeki işlevine göre sebep ya da amaç bildiren *tep* ve *teyin* ilgeçleri sağlar. Bu ilgeçler yanı sıra *erkli-erikli* zaman bağlaçlı bitimli altasıralı yapılar da gözlenir. *Teser*, *teg* ve *üçün* ilgeçleriyle üst - temel cümleye bağlanan bitimli altasıralı yapılar ise runik metinlerde az tercih edilmiştir.

1.2.3.1. *Tep* İlgeciyle

Zeynep Korkmaz, belirteçlerin cümledeki işlevlerini on dört maddede inceler, bunlardan birini de sebep bildiren belirteçler olarak açıklar (2009: 510-512). Sebep bildiren belirteçler, fiildeki oluş ve kılışın sebebini belirtir ve *niçin? neden?* sorularına karşılık verir. Türkiye Türkçesinde, bu tarz sebep bildiren belirteçler; *için*, *dolayı*, *yüzünden* gibi ilgeçler yanı sıra *diye* belirteçi ve +DAn çıkma durum ekiyle kalıplaşmış kelimelerle sağlanır. Eski Türkçede *tep* (>*diye*) ilgeci, bağımlı cümle unsuruna katılarak üst - temel cümlelerin belirteçi işlevini üstlenir ve aynı zamanda sebep yönünden açıklayıcı da olur. Dolayısıyla Korkmaz’ın işaret ettiği, Türkiye Türkçesindeki sebep bildiren *diye* ilgeçli belirteç cümlesi, runik metinlerde *tep*, *teyin* ilgeçleriyle karşılanmıştır.

Bu başlıkta ele alınan örneklerin hepsinde bitimli bir cümle yapısı üzerine eklenmiş *tep* ilgeci vardır. *Tep* ilgeci, zaman ve şahıs ekleriyle çekime girmiş bitimli bir cümle üzerine gelerek bağımlı cümle özelliği kazanmıştır. Niçin? ve neden? sorularına yanıt vererek kimi örnekte sebep, kimi örnekte ise amaç bildirmektedir.

Tip / *tiyin* ile kurulu bağımlı cümle yapılarını “Yan Cümleli Birleşik Cümleler” altında “Aktarma Söz” başlığı içerisinde ele alan Talât Tekin, bu yapıların temel cümle içinde yahut temel cümle önünde bir pozisyona sahip olduğuna ayrıca temel cümle eyleminin amacını belirttiğine dikkat çeker (2003: 214-215). İbrahim Ahmet Aydemir ise *tep* ve *teyin* ilgeçli yapıları “alıntılama edatı” olarak adlandırır (2017: 186).

Örneklerde *bol-* (2), *ber-*, *süle-*, *anut-*, *kel-*, *biti-*, *az-*, *tunla-* fiil kök ve gövdelerine *tep* ilgeci gelmiştir. Bitimli altasıralı cümlelerin fiil kök ve gövdelerinde, bilinen geçmiş zaman *-DI* ve emir kipli çekimler vardır. Emir çekimleri arasında 2. tekil şahıs eksiz

kullanım, 1. tekil şahıs *-AyIn* ve 3. tekil şahıs *-zUn* çekimleri görülür. Bu ekler yanı sıra gelecek zaman *-TAçI* ve geniş - şimdiki zaman *-Xr* ekli bitimli altasıralı yapılar da gözlenmektedir. Ancak bu yapıdaki belirteç cümlesi diğer çekimlere göre azdır. Dolayısıyla *tep* ilgecinin geldiği bitimli cümlenin çekim paradigması çeşitli formları kabul etmektedir. Ancak daha çok emir kipli kullanımlar ile görülen geçmiş zaman *-DI* ekini almıştır.

Tep ilgeçli bitimli altasıralı bu cümleler, ağırlıklı olarak sebep ve durum bildirir. Bu işlevdeki belirteç cümleleri bilinen geçmiş zaman *-DI* ve *-TAçI* ekiyle kuruludur. Emir kipinin farklı çekimleriyle geniş - şimdiki zaman *-Xr* ekini almış bitimli altasıralı cümleler ise temel cümleyi amaç yönünden açıklar.

Belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümlenin fiil çekimi ise ağırlıklı olarak bilinen geçmiş zaman *-DI* çekimlidir. Sadece Köl Tegin, Bilge Kağan Yazıtları ve Irk Bitig'den tanıklanan birer örnekte, temel cümle fiili kanıtsallık eki *-mIş* tercih eder.

Tep ilgeçli bitimli altasıralı cümlelerin büyük bir kısmı Bilge Kağan Yazıtı'ndadır. Köl Tegin'de de örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla örneklerin büyük çoğunluğu Orhon Yazıtları'na aittir. Bununla birlikte Tonyukuk'ta bu yapıda belirteç cümlesi ile karşılaşılmamıştır:

(407) *[ırak erser yablak ağı berür yaguk erser edgü ağı berür tep]* [*anca boşgurur ermiş*] “[eğer (Tabgaç halkı) [senden] uzaksa, değersiz mal verir, [sana] yakınsa iyi mal verir diye] [öğüt verirler imiş]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

(408) *[eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tep]* [*sakındım*] “[iki şad ve kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) bodunumun gözü kaşı mahzun diye] [düşündüm]” (SİD KT K11).

(409) *[yadag yabız boltı tep]* [*algalı kelti*] “[bizimi ordumuz] yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).

(410) *[berye karluk bodun tapa süle tep]* [*tudun yamtarıg ıddım*] “[güneyde Karluk bodunu doğru ordu gönder diye] [Tudun Yamdarı gönderdim]” (SİD BK 40).

(411) *[anu anı tayın tep] [süledim]* “[onu sorgulayayım diyerek] [ordu gönderdim]” (SİD BK D41).

(412) *[kara bodun] [kaganım kelti tep] [ögdi...]* “[avam halkı kağanım geldi diye] [dedi] [övdü...]” (SİD BK D41).

Kâğıda yazılı runik metinlerde sadece İngiltere’de bulunan Or. 8212/1692 numaralı runik el yazması ile Irk Bitig’de *tep* ilgeciyle üst cümleye biçim-sözdizimsel yolla bağlanmış belirteç cümlesi tespit edilmektedir:

(413) *[menin atı ma bir nom bitizün tep] [men [bitig?] yavuz [özüm?] wzrk pwgwr alp singkur tegin için bitidim]*⁷⁶ (YAKRIB: Or. 8212/1692).

(414) *[bir kişi atı bilig o azmazun tep] [yerçi yaratı yanılmazun tep] [bilgeç urtı]*⁷⁷ (YAKRIB: Or. 8212/78).

(415) *[ögüm ütün alayın kanım savın tınlayın tep] [kelmiş]* “[annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye] [(geri) gelmiş]” (YAKRIB: IB / 58).

Son iki örnekte *tep* ilgecinin kullanım farklılığı dikkat çeker. İki bitimli cümlenin *tep* ilgeciyle birlikte kullanımının farklılığı bir üslup özelliği göstermiştir. Irk Bitig’de iki bitimli cümle art arda gösterilmiş, *tep* ilgeci ise bu yapıların sonunda yer alarak iki bitimli cümleyi de üst - temel cümlenin belirteç cümlesi durumuna getirmiştir. İngiltere’de bulunan runik el yazması Or. 8212/78 numaralı el yazmasında ise ayrı ayrı bitimli cümleler tek bir *tep* ilgeciyle üst cümleye bağlanmış ve *tep* ilgeçleri tekrarlanmamıştır. Aynı işlevde olmakla birlikte sözdizimsel görüntüleri ayırıcıdır.

1.2.3.2. Teyin İlgeciyle

Te- fiili, *-yIn* ulaç ekini alarak “diye” anlamına gelir. *Teyin* belirtecinin eklendiği yapıların fiil çekimi ağırlıklı olarak emir kipi çekimindedir. Bunlar arasında özellikle 3. tekil şahıs emir çekimi *-zUn*, *-çUn* ve 1. tekil şahıs emir kipi *-AyIn* üzerine eklenen *teyin* ilgeçli bitimli altasırallı yapılar gözlenir: *bolçun*, *bolmazun*, *kalmazun*, *igideyin*, *almazun*, *eteyin*. Dolayısıyla emir kipinin çeşitli paradigmatlı yapılarıyla karşılaştırılır.

⁷⁶ “[benim adıma bir dua - bir dini eser yazsın diye] [ben [yazı?] kötü (kendim?) ... singur prens için yazdım]”.

⁷⁷ “[bir kişinin şöhreti bilgisi yoldan çıkmasın diye] [yanılmasın diye] [kılavuz hazırlayıp] [bilgeyi koydu]”.

Sadece bir örnekte, bitimli cümle *-çI* gelecek zaman ekini almıştır. Bu çekimde bitimli altasıralı cümlelerin temel cümleye kattığı anlam, durum bildirmektir. Dolayısıyla *teyin* ilgeçli bitimli altasıralama yoluyla üst - temel cümleye bağlanmış belirteç cümlesinin sebep, amaç ve durum işlevleri dikkat çeker.

Orhon Yazıtları ile Ongi Yazıtı'nda, bu biçim-sözdizimsel yapıda, üst - temel cümleye bağlanma mevcuttur. Orhon Yazıtları içinde Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda işlek bir kullanım alanı sergiler. Tonyukuk'ta da *teyin* ilgeci ile sağlanmış bitimli altasıralı yapılar gözlenmiştir ancak sayıca diğerlerine göre azdır.

Bağımlı cümle yapısı olarak *teyin* ilgecinin geldiği bitimli cümlelerin fiili, emir kipi çekiminde üst - temel cümlelerin amacını açıklarken (415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424); bilinen geçmiş zaman *-DI* ve geniş zamanın olumsuzu *-mAz* çekiminde temel cümlelerin sebebini bildirmiştir (415, 422, 423):

(416) [*kanım kaganıg ögüm katunug kötürmüş tengri el berigme tengri*] [*türk bodun atı küsi yok bolmazun teyin*] [*özümün ol tengri kagan olortı*] “[babam kağanı annem hatunu yükseltmiş olan Tengri, el veren Tengri] [Türk bodunun adı sanı yok olmasın diye] [kendimi o Tengri kağan [olarak tahta] oturttu]” (SİD KT D25-D26 = SİD BK K20-K21).

(417) [*türk bodun yok bolmazun teyin*] [*bodun bolçun teyin*] [*kanım elteriş kaganıg ögüm el bilge katunug tenri töpüsinte tutup*] [*yügerü kötürmüş*] “[Türk bodunu yok olmasın diyerek], [bodun olsun diyerek], [babam Elteriş Kağanı (ve) annem El Bilge Hatunu yukarıdan tutup] [yükseltmiş]” (SİD KT D11 = SİD BK K10).

(418) [*eçümüz apamız tutmuş yer suv idisiz bolmazun teyin*] [*az bodunug etip yaratıp...*] “[atalarımızın tuttuğu yer ve su sahipsiz olmasın diye] [Az halkını düzene sokup örgütleyerek...]” (SİD KT D19 = SİD BK K16).

(419) [*kögmen yer suv idisiz kalmazun teyin*] [*az kırkız bodunug yaratıp*] [*keltimiz sünüşdümüz*] “[Kögmen toprağı [ve] suyu sahipsiz kalmasın diyerek] [az sayıdaki Kırgız bodununu yaratıp] [buraya geldik, savaştık]” (SİD KT D20 = SİD BK K17).

(420) [*eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun teyin*] [*türk bodun üçün tün udumadım küntüz olormadım*] “[babamız ve amcamız tarafından

kazanılmış bodunun adı, sanı yok olmasın diye] [Türk bodunu için gece uyumadım, gündüz dinlenmedim]” (SİD KT D26-D27 = SİD BK K22).

(421) **[bodunug igideyin teyin]** [*yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kitany tatavı bodun tapa bergerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim*] “[bu bodunu besleyeyim diye] [kuzeyde Oğuz bodununa doğru, doğuda Kıtay Tatabı bodununa doğru, güneyde Tabgaç’a doğru büyük bir ordu ile on iki kez yürüdüm]” (SİD KT D28 = SİD BK K23).

(422) **[sogdak bodun eteyin teyin]** [*yincü ögüzüg keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[Sogdak bodunu düzene sokayım diye] [İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).

(423) **[arkış idmaz teyin]** [*süledim*] “[kervan göndermiyor(lar) diye] [[onlara karşı] ordu gönderdim]” (SİD BK D25).

(424) **[yalavaçı edgü savı ötügi kelmez teyin]** [*yayın süledim*] “[elçisi, iyi sözü, ricası gelmiyor diye] [ilkbaharda ordu gönderdim]” (SİD BK D39).

(425) **[oguz bodun... idmayın teyin]** [*süledim*] “[Oguz bodunu... göndermeden] [ordu gönderdim]” (SİD BK D33).

Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtları’nda temel cümlenin fiil çekiminde bilinen geçmiş zaman *-DI* baskındır. Ancak sayılı örnekte kanıtsallık eki *-mİş* ile de çekimlenmiştir.

Tonyukuk Yazıtı’nın birinci ve ikinci taşında, bu yapıda belirteç cümlesi örnekleri tespit edilir. Diğer yazıtlardaki örneklerin büyük çoğunluğu bitimli fiil cümlesi ile sağlanırken, Tonyukuk’ta *üküş*, *biz az*, *semiz buka*, *toruk buka* (SİD T1 B6) gibi isim cümlesine ilgeç unsuru eklenmiştir:

(426) **[üküş teyin]** [*biz korkmadımız*] “[çok diyerek] [(düşmandan) korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).

(427) **[üküş teyin]** [*neke korkur biz*] “[*(sayıları) çok diye*] [niye korkuyoruz?]” (SİD T2 B3-B4).

(428) **[biz az teyin]** [*ne basınalım*] “[*azız diyerek*] [niye korkalım?]” (SİD T2 B4).

Cengiz Alyılmaz, isme gelen *teyin*’i “son çekim edati” eğiliminde olan bir zarf-fiil olarak niteler ve cümlenin bağımlı ögesi durumundaki bu yapının “-dığında,

olduğunda” gibi anlamlar içererek nesne-yüklem ilişkisi kurduğuna dikkat çeker (1994: 57-58).

Tonyukuk 1. taştta yine geniş zamanın rivayeti üzerine kurulu bitimli altasıralı yapıyla karşılaşmıştır. Birleşik zaman üzerine *teyin* ilgecinin geldiği belirteç cümlesi sadece bu yazıtta tanıklanmaktadır:

(429) [*semiz buka toruk buka teyin*] [***bilmez ermiş teyin***] [*anca sakındım*] “[[bu] semiz boğa, [bu da] zayıf boğa diyerek uzaktan seçmek imkânsızdır” diye] [düşündüm]” (SİD T1 B6).

Tonyukuk Yazıtları’nın temel cümle fiil biçimi çeşitlidir. Daha çok *-DI* zaman çekimindedir. Dolayısıyla bu ekten türeyen *-DIm* ve *-DImIz* çekimleri vardır. Bu ek yanı sıra geniş - şimdiki zaman *-Xr* ve birinci çoğul emir ekiyle çekimli örnekleri de mevcuttur.

Moğolistan bölgesine ait Ongi Yazıtı’nda da *teyin* ilgeçli bitimli altasıralama yoluyla oluşmuş belirteç cümleleri vardır. Örneklerin çoğunluğu bitimli fiil cümlesi üzerinden üst cümleye bağlıdır. Sadece *az biz teyin* yapısında isim cümlesine eklenen *teyin* ilgeci gözlenir. Bu anlamda isim cümlesine *teyin* ilgecinin eklenerek belirteç cümlesi oluşturmasından dolayı Tonyukuk ile Ongi Yazıtları benzerlik göstermiştir. Bitimli fiiller emir kipi *-zUn*, geçmiş zaman *-DI* ve gelecek zaman *-çI* eklidir. Belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiili *-mIş*, *-DImIz*, *-DIm* ile çekimlenmiştir.

(430) [***türk bodun yitmezün teyin***] [***yuluk ermezün teyin***] [*üze tengri ter ermiş*] “[Türk bodunu kaybolmasın diye] [yok olmasın diye] [yukarıda Tengri böyle demiş]” (SİD O 3).

(431) [***az biz teyin***] [*alkınur ertimiz*] “[biz azız diye] [mahvolurduk]” (OYa. O. 7).

(432) [***tengrikenke eşig bertin teyin***] [*yarlıkamış*] “[Hazretleri) hazretlerine işini verdin diyerek] [şad unvanını bağışlamış]” (SİD O 6).

(433) [*kanım şad ança ötünmüş*] [***tengriken almazun teyin***] [*bodun anda kut ermezke ts ol ?ık*] “[babam şad öylece arz etmiş] [diye “Hazretleri almasın!]]” (SİD O 8).

(434) *[tegmeçi men teyin] [sakıntım]* “[oraya gitmem gerekmiyor diye] [düşündüm] (SİD O 10).

Teyin ilgeciyle kurulu olan bağımlı cümle grupları, diğer bitimli altasırallı yapılara göre daha çok birbirini takip etme eğilimi göstermiştir.

1.2.3.3. *Teser Koşul Bağlacıyla*

-sAr basit yapıllı ulaç ekiyle üst - temel cümleye bağlanma yolu runik metinlerde işlektir. Ancak aşağıda gösterilen örnekte -sAr koşul bağlacı bitimli bir cümle üzerine gelerek, *te-* fiiliyle birlikte söz dizimsel bir yapı sergiler. Dolayısıyla basit yapıllı -sAr ulaç eki, *teser* koşul bağlacıyla üst - temel cümleye bağlanma yolu olarak farklılık gösterir. Bu yapıdaki belirteç cümlesi bitimli altasırallı yapılar arasında işlek değildir. Sadece Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’nda *teser* koşul bağlacıyla bağlanma tanıklanır. Belirteç cümlesinin bağıllı olduğu temel cümlelerin fiil biçimi Eski Türkçede işlek olmayan gelecek zaman eki -sXk ile çekimlidir. Bağımlı cümle, üst - temel cümleyi koşul yönünden açıklar. *Teser* koşul bağlacının eklendiği bitimli cümlelerin fiil çekimi, emir kipidir:

(435) *[berye çugay yış töğültün yazı konayın teser] [türk bodun ölsüküg]* “[Türk bodunu ölmek üzeresin [bunun için] güneyde Çugay Platosuna [ve] Tögültün ovasına yerleşelim! dediler.]” (SİD KT G7 = SİD BK K5)⁷⁸.

1.2.3.4. *Teg İlgeciyle*

Belirteçlerin işlevlerinden biri durum bildirmesidir. Günümüz Türkçesinde *gibi* anlamına gelen runik metinlerdeki *teg* ilgeci de temel cümlelerin belirteci pozisyonundadır ve işlev itibarıyla durum belirteci özelliği gösterir. Bu tür *durum belirteçleri*, *fildeki kılış ve oluşun durumunu belirtmekle birlikte benzerlik, beraberlik, dilek, hatırlatma, karşılaştırma, kesinlik, pekiştirme, tahmin, tekrarlama, sebep,*

⁷⁸ *biriye çugay yış töğültün yazı koonayın tiser bodun ölsikig* “güneyde çugay dağlarına (ve) Tögültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı öleceksin” (OY KT G6-G7). “Cenupta Çugay ormanına değil ovaya konayım der ise Türk milleti ölesince (?) [diye]” (ETY KT C7). “Güneyde Çugay (ormanlı) Dağları’na, Tögültün Ovası’na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin.” (OYa. KT G7). Arpad Berta’nın çevirisiyle -sAr ekinin işlevsel farklılığı dikkat çeker. Buna göre Talât Tekin, Erhan Aydın, Hüseyin Namık Orkun -sAr ekinin koşul işlevine temas ederken, Arpad Berta -mAk üzere anlamını verir.

sınırlama, süreklilik gösterme, şüphe bildirme, yanıt verme gibi çeşitli işlevleri karşılar (Korkmaz, 2009: 502).

Teg ilgeci, runik metinlerde, cümlede karşılaştırma ve benzetmeye dayalı bir anlam alanı oluşturmuştur. *Şekil Bilgisi* adlı eserde, Çağdaş Türkçedeki karşılığı olan *gibi* ilgeci; *benzerlik-tıpkılık-denklik* kategorisi içerisinde değerlendirilir (2009: 1066). Bunun yanı sıra Korkmaz, ortaç ekleri üzerine gelen *gibi* ilgecinin, cümlede -*mİşçAsInA* anlamını karşıladığını belirtir (2009: 1067). Dolayısıyla gerçek olmayan, farazî bir benzetme işlevini karşılar.

Göksel - Kerlake da, Çağdaş Türkçede bitimli cümlelerin, bağımlı cümle işleviyle kullanımında *diye, gibi, ki* sözcüklerinden yararlandığını belirtmiştir: “Finite Noun Clause With a Subordinator” başlığı bk. (2005: 453). Bunlar arasında yer alan *gibi* sözcüğü, Eski Türkçede *teg* şeklindedir.

Runik metinlerde, üst - temel cümleye biçim-sözdizimsel yolla bağlanmada *teg* ilgeçli yapılar işlek değildir. Sadece Köl Tegin Yazıtı’nda ve Yenisey Yazıtları’na ait Ust-Kulog Yazıtı’nda bu yapıdaki belirteç cümleleri tespit edilmiştir. Köl Tegin Yazıtı’nda geniş zamanın olumsuz çekimi olan -*mAz* üzerine *teg* ilgeci gelerek üst - temel cümleye bağlanma sağlanmıştır. Temel cümlelerin fiil biçimi, bilinen geçmiş zaman -*DI* eki ile çekimlidir. *Teg* ilgeciyle kurulu bitimli altasıralı paralel yapılar, art arda gelmiştir.

(436) [*körür közüm körmez teg*] [*bilir biligim bilmez teg*] [*bolıtı*] “[gören gözüm görmez gibi] (oldu). [Bilir bilgim bilmez gibi] [oldu]” (SİD KT K10).

Yenisey Yazıtları’nda da bu yolla üst cümleye bağlandığı ihtimali yüksek olan bir örnek vardır. *Kayasi bitidin* şeklinde okunan kısma *teg* ilgeci gelerek üst cümleye bağlanan yapı, belirteç cümlesi olarak açıklanabilir. Ancak *kayasi bitidin* kısmı tam okunmadığı için kesin bir şekilde bağımlı cümle olduğu belirtilemez. Erhan Aydın’ın okuması esas alındığında *teg* ilgeçli bir bağımlı cümle söz etmek mümkündür. Bu yapının temel cümle fiil biçimi de bilinen geçmiş zaman -*DI* eklidir:

(437) [*kayasi bitidin? teg*] [*bitidim*] “[kayasına kazıdığı gibi] [kazıdım]” (YKI: Ust-Kulog / 2).

1.2.3.5. *Üçün* İlgeciyle

Tep, *teyin*, *teser* ve *teg* ilgeci yanı sıra üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri de bitimli fiilin *üçün* ilgeciyle kullanımınıdır. Bitimli altasıralı cümleler yoluyla üst cümleye bağlanan yapıların ya tamamı ya da büyük bir kısmı Orhon Yazıtları’nda geçerken, *üçün* ilgeci sadece Yenisey Yazıtları’ndan tanıklanmıştır. Alaş I Yazıtı’nda, emir kipi 1. tekil şahıs emir kipinde çekimli bitimli fiil üzerine *üçün* ilgeci gelir. Bu bitimli altasıralı yapının temel cümleyi sebep yönünden açıklaması muhtemeldir. Üst - temel cümle net okunmadığı için, bağımlı ve temel cümle arasındaki anlam ilişkisi kesin bir şekilde ifade edilememektedir:

(438) [*yeti kem kalay üçin*⁷⁹] [...] (YAKRIB: Alaş I / 3) “[yedi ırmak (ülkesi) kalsın için] [...]”.

Tep, *teyin*, *teg* ilgeçleri ile üst - temel cümleye bağlanan yapılar sıklıkla emir kipi üzerine gelmiştir, ancak daha çok emir kipinin 3. şahıs çekimindedir. Bununla birlikte 1. tekil şahıs emir çekimi üzerine kurulu bitimli altasıralı yapı sadece Alaş Yazıtı’nda görülmektedir. Ancak Kormuşin, bu bağımlı cümleye anlam verirken 1. şahıs üzerinden değil, 3. şahıs emir çekiminden yola çıkmıştır.

1.2.3.6. *Erkli-Erikli Zaman Bağlacıyla*

Eski Türkçe’nin bitimli altasıralı yapılarından birisi de *erkli-erikli*’dir. *Er-* fiilinden türeyen *erkli* zaman bağlacı, bağımlı ve temel cümle fiilinin kastettiği zaman diliminin aynı kesitte yaşandığını belirtir. Dolayısıyla belirteçleştirici olan *erkli-erikli*, zaman bakımından temel cümle ve bağımlı cümle arasında bir denklik kurar. Bir olay olurken, başka bir olayın yaşandığı anlatılır. Bu sebeple, İngilizcedeki *when - while* bağlaçlarıyla benzerlik gösterir: *When I saw him, he was playing football* “Onu gördüğümde, o futbol oynuyordu. *When / While I was playing football, I broke my leg*

⁷⁹ Erhan Aydın ise bu kısmı *yeti kem kalay uçin* “yedi (kollu) Kem (Yenisey) (Irmağı ile) Kalay (Irmağı’nın) ucuyla” şeklinde okumuş ve anlamlandırmıştır. Bu şekilde kabul edilirse cümlede herhangi bir belirteç cümlesi yoktur. Ancak cümlenin bağlı olduğu 1. satırda yerinden ayrılmasına işaret edilir. Dolayısıyla anlamda Kormuşin’in verdiği anlam ve okuma da anlamlıdır. Yedi ırmak ülkesinin kalması adına bulunduğu bölgeden ayrılma ifade edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla ancak Kormuşin’in okumasından hareketle belirteç işlevli bağımlı cümlenin varlığından bahsetmek mümkündür.

“Futbol oynarken, bacağımı kırdım”. Bu durum basit yapılu ulaç eklerinden *-kAn* ekinde de gerçekleşir.

Runik metinlerden hareketle *erkli-erikli* ile kurulu bağımlı cümle, geçmiş zamanı değil; gelecek ve şimdiki zamanı da içine alan geniş bir zamandan bahseder.

Talât Tekin, bu yapıyı “eylem zarfları” başlığı altında ele almış ancak diğer ulaç ekleri gibi doğrudan *-(...)* şeklinde belirli bir eki karşılayan “eylem zarfı” olarak belirtmemiştir (2003: 178). Tekin’in böyle değerlendirmesinin sebebi *-(X)r* ve *-Ar* ekli eylem adları (ad-eylem) üzerine gelen “donmuş eylem sıfatı” olarak nitelemesinden kaynaklanır. Bitimli altasıralı cümle yoluyla, temel cümle fiili işlenirken yürürlükte olan başka bir fiil (bağımlı cümle fiili) de açıklanır (2003: 178).

Marcel Erdal, *erkli-erikli* sözcüğünün etimolojisi hakkında *er-* ‘to be’ “olmak” fiil köküne ortaç eklerinden *-(X)gli* ekinin gelmesi sonucu oluştuğuna dikkat çeker (2004: 78). Eski Türkçenin *[rg]* şeklinde bir kodlar kümesine sahip olmaması, fonolojik ve morfofonolojik açıdan okuması *er-gli* olan sözcüğün, *erk/li* şeklinde hecelenmesini mümkün kılmıştır. Orhon Yazıtları’nda ünsüzlerden sonra */k/* ve */g/* harflerinin kullanımından hareketle “-ken” işlevli bu sözcüğün okunuşu *erkli* yani */k/li* şekliyledir (2004: 79). Ayrıca */r/*, */l/*, */n/* ünsüzlerinden sonra */t/* ve */k/* ünsüzlerinin geldiğini belirten Erdal, bununla ilgili iki istisnaya yer verir. Bunlardan biri başlık maddesi *erkli* sözcüğüdür.

Bu işlevde anlam alanını sağlayan sözcük runik metinlerde *erkli*; runik yazılı metinler dışında Eski Türkçenin kalan metinlerinde ise *erken* şeklinde karşılık bulur (Erdal, 2004: 285). *Erkli-erikli* sözcüğü işlevi ve temel cümle içindeki konumu sebebiyle *postposed conjunctions* “ilgeçli bağlayıcılar” olarak da adlandırılmıştır (Erdal, 2004: 341, 476).

Runik metinlerde, ağırlıklı olarak Orhon Yazıtları’nda üst - temel cümleye bağlanma yolu olarak gözükür. Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tegin’de birer örneğiyle karşılaşılır. Özellikle Köl Tegin ve Bilge Kağan’da benzer yapıda (*erür barur erkli*) bitimli altasıralı cümle ve bağlı olduğu temel cümle yapısı gözlenir. Bağımlı cümle yapan zaman bağlacı *erkli - erikli*, geniş ve şimdiki zaman yapısı *-Xr* eki üzerine

gelmiştir. Ayrıca belirteç cümlesinin bağlı olduğu temel cümle fiil çekimi bilinen geçmiş zaman *-DI* eklidir:

(439) [*anca olorur erikli*] [*oguzduntun küreg kelti*]⁸⁰ “[Oğuzlardan kaçak geldiğinde] [biz bu durumdaydık]” (SİD T1 G1).

(440) [*köl tegin yiti otuz yaşına*] [*karluk bodun erür barur erkli*] [*yagı boltı*] “[Köl tegin yirmi yedi yaşında iken], [Karluk bodunu] [başına buyruk] [bir düşman oldu]” (SİD KT K1).

(441) [*karluk bodun*] [*bunsuz erür barur erikli*] [*yagı boltı*] “[Karluk bodunu] [sıkıntısız bir] [düşman oldu]” (SİD BK D29).

Orhon Yazıtları’ndan sonra bu yapıdaki belirteç cümlelerinin diğer örnekleri Eski Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarından Şine Usu’ya aittir. Bu yazıtta, geniş - şimdiki zaman yapısının geniş ünlülü olduğu *-Ar* ekiyle çekimli bitimli fiil üzerine *erkli - erkli* zaman bağlacı katılmıştır: *bat-ar*, *taşık-ar* gibi. Temel cümlenin fiili bilinen geçmiş zaman *-DI* eki ile çekimlidir:

(442) [*tug taşık ar erkli*] [*yelme eri kelti*] “[tuğu açarken (?)] [atlı [öncü kuvvetler] geldi[ler]]” (SİD ŞU D5-D6).

(443) [*keçe*] [*yarok batar erkli*] [*sünüşdüm*] “[gece] [ışık aşağı inerken] [savaştım]” (SİD ŞU D1).

Biçim-sözdizimsel yapısı dikkate alındığında geniş zaman ekiyle çekimli bitimli bir cümleye geldiği ve üst - temel cümlenin *-DI* bilinen geçmiş zaman ile çekimlendiği görülmüştür. Bu zaman bağlacı, temel ve bağımlı cümle fiillerinin işlenme sırası ve zamanlaması hakkında bilgi vermektedir. Bir şey olurken, başka bir şey oldu anlamını katar. İki farklı durum veya olay aynı zaman diliminde yaşanırken bağımlı cümlenin süreklilik ve devamlılık sergilediği dikkat çeker. Bunun yanı sıra üst - temel cümlenin sonlandığı metnin bağlamından anlaşılır. Örneklerden hareketle runik metinlerde işlek bir belirteç cümlesi yapma yolu olmadığı gözlenmiştir.

⁸⁰ Tonyukuk Yazıtı’nda geçen bu örneği Marcel Erdal, şu şekilde okur ve yorumlar: *anča olorur erkli oguzduntan küreg kelti* “öylece yaşarken Oğuzlardan bir casus geldi” (OY T G 1) ‘while (we were) living in that manner, there came a deserter from the side of the Oguz’ (2004: 476).

1.3. BELİRTEÇ İŞLEVLI BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARININ COĞRAFI BÖLGELERE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Orhon, Yenisey, Kırgızistan ve Altay Yazıtları, Eski Uygur Kağanlığı dönemine ait Şine Usu, Taryat ve Tez Yazıtları ayrıca kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig ile Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da bulunan runik metinlerin hepsi ayrı ayrı incelenmiştir. Buna göre Orhon, Yenisey, Eski Uygur Kağanlığı dönemi yazıtları ile Irk Bitig’de üst - temel cümleye bağlanma yollarının çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir.

Üst - temel cümleye biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla bağlanan cümlelerin büyük bir kısmını Orhon, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı’na ait yapılar sağlamıştır. Bu nedenle taş yazılı runik metinler ön plandadır. Altay ve Kırgızistan bölgesinden edinilen runik metinlerde, bağımlı cümle örneklerinin sayısının azlığı dikkat çeker. Moğolistan bölgesinde bulunan taş yazılı runik metinlerden olan Köli Çor ve Ongi Yazıtları’nda, üst - temel cümleye bağlanan basit ya da karmaşık yapılu ulaç eklerinin işlek olduğu gözlenmektedir.

1.3.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları

Bu başlık altında Orhon Yazıtları, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları ile bu yazıtlar dışında kalan Moğolistan bölgesine ait diğer yazıtlar incelenmiştir.

1.3.1.1. Orhon Yazıtları

Orhon bölgesinde bulunan Köli Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları’nda çok sayıda belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları bulunmuştur. Farklı biçimbilgisel yolların hemen hemen hepsine başvurulmuştur. Özellikle basit yapılu ulaç ve ortaç ekleri ile karmaşık yapılu ulaç ekleri bu yazıtlarda sıklıkla tercih edilen belirteç cümlesi yolları olmuştur. Bu yapılar yanı sıra biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanma yolları da Orhon Yazıtları’nda sıklık göstermiştir. Bunlar arasında *ortaç + ilgeç* yapısındaki *-TOk için* kuruluşundaki bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları’nda yoğundur. Ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan *ortaç + iyelik eki + ilgeç*, *ortaç + durum eki + ilgeç*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* yapısındaki belirteç cümlesi örneklerinin de büyük çoğunluğu Orhon

Yazıtları'ndandır. Bitimli altasıralama yöntemiyle üst - temel cümleye bağlanan yapılarda da aynı durum dikkat çeker. *Tep*, *teyin*, *teg* ilgeçleri ile *teser* koşul bağlacı ve *erkli-erikli* zaman bağlacının temel cümleye kattığı belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları, sıklıkla Orhon Yazıtları'nda yer almıştır.

Basit yapılı *-p*, *-sAr* ve tek ünlüden oluşan ulaç eklerinin kullanımı işlektir. *-kAn*, *-GInCA* ulaç ekleri ise hiç tanıklanmaz. *-çA*, *-mAyIn*, *-tI* ulaç ekli biçimbilgisel bağlanma yolları sadece Orhon Yazıtları'ndan tanıklanmaktadır. Belirteç cümlesi sağlayan basit yapılı ortaç eklerden *-Xr*, *-mIş*, *-TAçI* ve *-gU* ortaçları sadece Orhon Yazıtları'nda gözlenirken *-TOk* ortaçlı bağımlı cümleler, Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları dâhil olmak üzere farklı runik metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla basit yapılı ortaç eklerinin üst cümleye bağlanarak belirteç işlevli bağımlı cümle kurduğu örneklerin büyük bir kısmı Orhon Yazıtları'na aittir.

Karmaşık yapılı ulaç eklerinden ortaç ve ad-eylem temelli yapılarda, *ortaç + durum eki*, *ortaç + iyelik eki + durum eki* kuruluşlu örnekler vardır. *Ortaç + iyelik eki + durum eki* kuruluşundaki *-TOk+(U)m+A*, *-TOk+I+n+TA* yapıları sadece Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda görülmüştür. *Ortaç + iyelik eki*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşundaki yapılar ise Orhon Yazıtları'nda tanıklanmaz. Ad-eylem temelli yapılara ek gelmesi ile oluşan karmaşık yapılı ulaç eklerinin runik metinlerdeki görüntüsü ise işlek değildir. Sadece Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda, bu biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma vardır.

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmada, isim + ilgeç, ortaç temelli ve bitimli altasıralama yoluyla bağlanmalar etkin bir rol oynar ve Orhon Yazıtları'nda her bir biçim-sözdizimsel bağlanma yoluyla ilgili örnekler mevcuttur. Bu yazıtlar, *isim + ilgeç* kuruluşundaki yapılar bakımından işlek değilken, *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlelerinin çoğu ise Orhon Yazıtları'nda yer almaktadır. *İsim + yokluk eki + ilgeç* kuruluşundaki bağımlı cümle örnekleri sadece Orhon Yazıtları'nda geçer. Bitimli altasıralı cümleler yoluyla üst cümleye bağlanan örneklerden *tep*, *teyin* ilgeci ile *teser* koşul bağlacıyla sağlanan belirteç cümleleri de Orhon Yazıtları'nda ağırlık gösterir.

1.3.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları

Uygur Kağanlığı dönemine ait runik metinlerde farklı yollarla sağlanan bağımlı cümle tipleri görülür. Özellikle biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan çok sayıda örnek vardır. Bunlar içinde sayı bakımından en çok belirteç cümlesi, Şine Usu Yazıtı'nda yer alır.

Bu yazıtlarda, *-A*, *-X*, *-p*, *-pAn*, *-yUn*, *-mAtI*, *-mAtIn* ulaç eklerini alan ve belirteç cümlesi özelliği gösteren örneklerden *-p* ulaç eki en işlek kullanımı alanına sahiptir. Şine Usu, Taryat ve Tez'de örnekleri görülmekle birlikte daha çok Şine Usu'da, daha az ise Tez'de *-p* ulaç ekli belirteç cümlesiyle karşılaşmıştır. *-X* ulaç ekli bağımlı cümle yapısı da Şine Usu Yazıtı'nda sıklık gösterir. *-A* ulaç ekli kullanım ise hem Şine Usu'da hem de Tez'de görülmektedir. *-pAn*, *-mAtI*, *-mAtIn* ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan tek örnek Şine Usu'ya aittir. *-yXn* ekli belirteç cümlesi ise diğer basit yapıllı ulaç eklerinden farklı olarak sadece Taryat Yazıtı'nda geçer. Karmaşık yapıllı biçimbilgisel bağlanma yollarından biri olan ortaç temelli yapılar, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda işlek değildir. Yalnızca *-TOk+TA* kuruluşunda bir örnek Tez Yazıtı'nda mevcuttur.

Bu runik metinlerde, biçim-sözdizimsel bağlanma yolları çok tercih edilmemiştir. *İsim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki *isim + I / + sI + n + üçün* yapısında birkaç örnek vardır. Bu örneklerden biri Tez, diğeri ise Şine Usu Yazıtı'na aittir. Taryat Yazıtları'nda bu yolla kurulan belirteç işlevli bağımlı cümleler yerine *fiil + ortaç + ilgeç* kuruluşundaki örnekler tercih edilmiştir. Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bitimli altasıralı cümlelerle sağlanan belirteç cümleleri, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda yaygın değildir. *Erkli-erikli* zaman bağlaçlı belirteç cümlelerinin tamamı Şine Usu Yazıtı'na aittir.

1.3.1.3. Moğolistan Yazıtları

İhe Aşete: Bu runik metinde sadece bir belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı vardır. *-TOk üçün* kuruluşundaki belirteç cümlesi sebep bildirerek üst cümleye bağlı belirteç cümlesi oluşturmuştur. Bağımlı cümle yapısı bakımından işlek bir kullanım sergilemez.

Süüci: Moğolistan bölgesine ait bu runik metinde belirteç işlevli bağımlı cümle yoktur.

Çöyr: Hacimli bir metin olmayan ancak birkaç satırdan ibaret Moğolistan bölgesine ait bu runik metinde sadece biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi mevcuttur. Bu yazıtta, tek ünlülü ulaç eki *-X* ile sağlanan bağımlı cümleler bulunmuştur. *Ögün-i, sebin-ü, aç-u* şekillerinde fiil kök ve gövdelerine gelmiş belirteç cümleleri vardır. Diğer biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel bağlanma yolları gözlenmemektedir.

Ongi: Bu taşta yazılı runik metinde, biçimbilgisel yolla bağlanmada, basit yapılu ulaç eklerinden *-p* ile basit yapılu ortaç eklerinden *-TOk* etkilidir. *-p* ulaç ekli bağımlı cümle, temel cümleyi durum yönünden açıklarken, *-TOk* ortaç eki temel cümlelerin sebebini bildirerek belirteç cümlesi özelliği kazandırmıştır. *-TOk* ortacının üst cümleye bağlanarak bağımlı cümle sağladığı örnek sayısı sınırlıdır. Bu anlamda Ongi Yazıtı veri sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Ongi Yazıtı'nda, ortaç temelli biçimbilgisel bağlanma yollarıyla karşılaşılmıştır. *Ortaç + durum eki* yapısındaki *-TOk+TA (bol+duk+da)*, ortaç + iyelik eki kuruluşundaki *-TOk+(U)m (teg-dük-(ü)m)* ve *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* durumundaki *-TOk+I+n (teg-dük+i+n)* şeklinde bağımlı cümle yapan ekler gözlenmiştir.

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanmada ise bitimli altasıralı cümleler ağırlıklıdır. Orhon Yazıtları'ndan sonra en çok Ongi Yazıtı, bitimli fiil üzerine teyin ilgecini alarak belirteç cümlesi kurmuştur. Bu runik metinde, teyin ilgeçli bitimli altasıralı cümleler dışında, ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla sağlanan *-TOk+TA* kesre yapısı da mevcuttur.

Köli Çor: Biçimbilgisel bağlanma yollarından basit yapılu ulaç ekleri arasında *-sAr, -X, -A, -p* ve *-gAll* ulaç ekleri tanıklanmaktadır. Bunlar içinde *-p* ulaç ekiyle üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümlesi daha işlek bir kullanım sergiler. Tek ünlülü ulaç eklerinden hem *-I* hem de *-A* ekli bağlanmalarla karşılaşılr ancak sayısı oldukça azdır. *-gAll* ekiyle üst cümleye bağlanan yapısı da çok azdır. Sadece bir örnekte *-gAll* ekiyle sağlanan belirteç cümlesi tanıklanmıştır. Diğer basit yapıdaki ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanarak oluşan belirteç cümleleri tespit edilmez. Basit yapılu ortaç ekleriyle de belirteç cümlesinin kurulduğu örnekler yoktur.

Biçimbilgisel bağlanma yollarından karmaşık yapılu ulaç eklerinden $-TOk+TA$ kuruluşunda örnek çoktur. $-TOk+I$ yapısındaki belirteç cümlesine ait tek örnek ise Köli Çor Yazıtı'ndan edinilmektedir. $Ortaç + iyelik eki + belirtme eki$ kuruluşundaki $-TOk+I+n$ yapısındaki örnekler sayılı olmakla birlikte, bunlardan biri Köli Çor Yazıtı'na aittir. $-TOk+(U)m+(U)n$ yapısındaki belirteç cümlesinin tek örneği de yine yalnızca Köli Çor'da geçer. Bu nedenle, $ortaç + iyelik eki + belirtme eki$ kuruluşundaki belirteç işlevli bağımlı cümleleri örneklendirmesi açısından Köli Çor Yazıtı önem gösterir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma şekillerinde, Köli Çor Yazıtı çok az veri sağlar. Ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla bağlanan örnek tespit edilmemiştir. Bitimli altasiralama yoluyla üst cümleye bağlanan bir yapıyla da karşılaşılmaz. Sadece $isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç$ kuruluşundaki $isim + I / sI + n + için$ yapısı yoluyla belirteç işlevli bağımlı cümle oluşturan birkaç örnek vardır. Bu doğrultuda, Köli Çor Yazıtı'nda daha çok biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma dikkat çekmektedir.

1.3.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları

Yenisey Yazıtları'nda üst - temel cümleye biçimbilgisel yolla bağlanmalardan biri basit yapılu ulaç ekleridir. $-p$, $-A$, $-X$ ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlanma daha çoktur. Sadece Abakan Yazıtları'nda $-A$ ulaç ekiyle bağlanma vardır. Bu ulaç ekleri yanı sıra $-sAr$ koşul bildiren ulaç eki ile $-pAn$, $-kAn$, $-mAtIn$ ve $-GInCA$ ekleri ile bağlanma da mevcuttur. $-kAn$ ulaç ekli belirteç cümlesi de sadece Abakan Yazıtı'nda geçmektedir. Bu nedenle, Abakan Yazıtı diğer Yenisey mezar taşlarında gözlenmeyen bağlanma yollarını içermesi bakımından önem göstermektedir. Kara-Yüs I ve Sulek V Yazıtları, diğer taş yazılı runik metinlerde gözlenmeyen $-GInCA$ ekli bağımlı cümleye sahip oldukları için dikkat çekicidir.

Altın Köl I ve Altın Köl II, Abakan, Elegest I, Şançi III, Bayan Kol, Novosloyovo, Ak-Yüs I, Kara-Yüs I, Hemçik-Çirgaki, Köjeelig Hovu, Tepsey XI yazıtlarında basit yapılu ulaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlesi mevcuttur. Bu runik metinler arasında Altın Köl I, Altın Köl II, Abakan ve Kara Yüs I Yazıtları diğer adı geçen Yenisey Yazıtları'na göre basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmayı örneklendirmeleri açısından daha işlektir.

Basit yapılı ortaç ekli belirteç cümleleri arasında sadece *-TOk* ortaç ekli belirteç cümlesine Abakan Yazıtı'ndan tanık olunmaktadır. Belirteç işlevli bağımlı cümle özelliği katan *-Xr*, *-mİş*, *-TAçI*, *-gU* ekleri Yenisey Yazıtları'nda üst cümleye bağlanma yolu oluşturmamıştır. Biçimbilgisel bağlanma yollarından karmaşık yapılı ulaç ekleri ise bu runik metinlerde işlek bir kullanım alanı sergilemez. *-TOk+TA* kuruluşundaki belirteç cümlesi sadece Uybat VI'da gözlenmiştir. *Ortaç + iyelik eki* kuruluşundaki *-TOk+(U)m* yapısı da az tercih edilen bir bağlanma yoludur. Haya Baji Yazıtı bu biçimbilgisel bağlanma için veri sağlamıştır. *Ortaç + iyelik eki + durum eki*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* yapılarında ise hiç örnek tanıklanmamaktadır.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından ortaç temelli yapılar, Yenisey Yazıtları'nda zengin bir kullanım alanına sahip değildir. Sadece *-TOk için* yapısında bir örnek El-Baji Yazıtı'ndan bulunmuştur.

Yenisey Bölgesindeki Yazıtlardan edinilen dil malzemelerinde biçim-sözdizimsel bağlanma yolları arasında en etkili yol olarak *isim + ilgeç* kuruluşlu yapılar dikkat çeker. Belirteç cümleleri *erdem*, *bar*, *yok* gibi isim unsurlarına ilgeç unsuru *üçün* eklenerek sağlanmıştır. Bu yolla üst - temel cümleye bağlanmış *isim + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı Yenisey bölgesindeki runik metinlerdedir. Abakan, Çaa-Höl VII, İyme, Uybat I, Hemçik Çirgaki, Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt gibi çeşitli runik metinlerde bu yola başvuru olarak oluşan bağımlı cümle yapıları tespit edilmektedir.

İsim + ilgeç temelinde kurulan *isim + (I)m + ilgeç* yapısı, sadece Yenisey Yazıtları'nda geçer. Begre, Şançi III, Elegest III, Altın Köl II, İyme I bu yapıdaki belirteç cümlelerini örneklendirir. Diğer isim + ilgeç temelli yapılarda bağlanma, Yenisey Yazıtları'nda işlek değildir. Sadece *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki *isim + I/ +sI + n + ilgeç* yapısı Bay Bulun II'de tespit edilmiştir.

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından bir diğeri de bitimli altasıralamadır. Sadece *teg* ve *üçün* ilgeçleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri ile karşılaşmıştır. *Teg* ilgeçli örneklerden biri Ust-Kulog; *üçün* ilgeçli örnek ise Alaş I Yazıtı'na aittir.

1.3.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları

Bu yazıtlarda, üst - temel cümleye biçimbilgisel yollarla bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümlelerin sayısı azdır. Koçkor Bölgesi, Talas Bölgesi ve Issık-Göl civarından

bulunan yazıtların okuma ve anlamlandırmaları sonucunda, kalıplaşmış ifade *ulayu* (YAKRIB: TA 4 / 2) , *ulati* (YAKRIB: TA 3 / 3, TA 9 / 2) içerisinde tek ünlülü ulaç ekleri *-I*, *-U* ile birleşik fiil kuran ulaç eki *-(X)p* ile karşılaşılr. Bu yapılar dışında *-X* ve *-A* basit yapılu ulaç eklerinin *aş-* fiil köküne gelerek bağımlı cümle kurduğu da gözlenmiştir (TA 7).

-p ulaç ekli bağımlı cümle, Talas 7 ve Talas 2 numaralı runik metinlerde tanıklanır. Talas 7 Yazıtı, bu noktada belirteç işlevli bağımlı cümleler açısından daha zengindir. *Ag-*, *mç-*, *ig-*, *açış-* fiil kök ve gövdelerine gelen *-p* ulaç ekli bağımlı cümle yapıları ile tek ünlüden oluşan basit yapılu ulaç ekleri Talas 7’de görülmektedir.

Bu örnekler dışında basit ya da karmaşık yapılu biçimbilgisel bağlantı yolları ve biçimsözdizimsel bağlanma örnekleri ile karşılaşılmaz. Bu bakımdan Kırgızistan bölgesinde yer alan yazıtların cümle yapısı incelendiğinde, ağırlık noktasını temel ve basit cümle yapıları oluşturduğu görülmüştür. Karmaşık yapılu bağımlı cümleler açısından zengin olmaması ve çeşitli bağlanma yollarının gözlenmemesi, Kırgızistan Yazıtları’nın dilinin gelişmişlik düzeyinin zayıflığına işaret etmektedir.

1.3.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları

Bu yazıtlar, bağımlı cümleler açısından çok zengin olmamakla beraber, Kırgızistan Yazıtları’na göre daha çok biçimbilgisel bağlanma yoluna sahiptir. Bağlanma yollarının çeşitliliği Orhon, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’na göre daha azdır. Onguday Bölgesi Yazıtı’ndan alınan örneklerde *-gAll*, *-p*, *-X / -A*, *-pAn*, *-sAr* ulaç ekleri yoluyla üst - temel cümleye bağımlı cümle örnekleri mevcuttur ancak işlek değildir. Altay Yazıtları’nın hacimce geniş olmamaları, birkaç satırlı runik yazılı metinler içermeleri bu duruma etki etmiştir. Basit yapılu ulaç eklerinden en az *-sAr* ulaç ekli belirteç cümlesi tanıklanmaktadır. En çok örneği ile karşılaşılan belirteç cümleleri ise *-p* ulaç ekini almış yapılardır. Bu biçimbilgisel yolla bağlanan belirteç cümleleri Biçiktu Boom VIII, Ust-yogi Sarı-Kobı, Mendur-Sokkon I ve Yalgız Tepe I’de geçer. Basit yapılu ulaç eklerinden *-pAn* ekini alan belirteç cümleleri de Kalbak Taş VII (*eripen / erpen*), Mendur-Sokkon II’de (*aşıpan*) gözlenir. *-gAll* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan örnekler ise sayıca azdır. *-yXn*, *-GInCA*, *-kAn*, *-çA*, *-tI*, *-mAtI*, *-mAyIn*, *-mAtIn* eklerini alan basit yapılu ulaç ekleriyle bağlanma örnekleri yoktur. Basit yapılu ortaç ekleriyle sağlanan belirteç işlevli bağımlı cümleler tanıklanmaz.

Ortaç ve ad-eylem temelli biçimbilgisel yapılarla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri de yoktur. Bunun yanı sıra *-mAz için* yapısındaki *ortaç + ilgeç* kuruluşunda bir örnek dışında biçim-sözdizimsel yollarla üst - temel cümleye bağlanmayla da karşılaşılmamıştır. *-mAz için* yapısındaki belirteç cümlesinin tek örneği, Altay Yazıtları'ndadır.

1.3.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinler

Bu çalışmanın veritabanı, Irk Bitig ile Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da bulunan runik elyazmalarını içerir. Bu alt başlıkta, kâğıda yazılı runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümlelerin, üst cümleye bağlanma yolları değerlendirilmiştir.

1.3.5.1. Irk Bitig

Irk Bitig, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yollarla üst cümleye bağlanma yollarına sahiptir. 65 ırk ve 66.-67. hatime bölümleri incelendiğinde üst - temel cümleye bağlanma yollarından özellikle *-pAn* ve *-X* ulaç ekleri sıklıkla tercih edilmiştir. En işlek biçimbilgisel bağlanma yollarıdır. Ayrıca *-A* ulaç ekli bağımlı cümleler de vardır ancak *-X* ekiyle sağlanan bağımlı cümlelere göre azdır. *-pAn* ekinin işlekliliği yanı sıra *-p* ulaç ekiyle üst - temel cümleye biçimbilgisel yolla bağlanma ise dikkat çeken düzeyde azdır. Özellikle basit yapılu ulaç eki *-p* ile kurulu belirteç cümlesi Orhon Yazıtları'nın aksine işlek değildir. Bu durumda, Irk Bitig'in, Eski Uygurca'nın Mani diyalektinin etkisinde kalması etkili olmuştur. *-gAll*, *-GInCA*, *-sAr* ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri birer örnekte mevcuttur. Ayrıca *-kAn* ve *-mAtın* ulaç ekleri de Irk Bitig'de geçmekle birlikte işlek bir kullanım alanı sergilemez. Karmaşık yapılu ulaç ekleri ile basit yapıdaki ortaç ekleriyle üst cümleye bağlanmayı örneklendiren başka bir yapı Irk Bitig'de gözlenmez.

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümleleri açısından da işlek bir kullanımı yoktur. Ancak bu metinden tespit edilen *ortaç + ilgeç* kuruluşundaki *-Tok yana* yapısı diğer runik metinlerde tanıklanmadığı için ayrıca önem taşır. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma yollarında metinlerin tümü temel alındığında *üçün* ilgeci dikkat çeken düzeyde önde yer alırken, sadece Irk Bitig'de *yana* ilgeciyle kurulu *ortaç + ilgeç* yapısı bulunmuştur. *İsim + ilgeç*

kuruluşundaki belirteç işlevli bağımlı cümle yapısına ise hiç başvurulmamıştır. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma yollarından bir diğeri olan bitimli altasıralı cümleler, Irk Bitig’de sınırlı bir kullanım alanı göstermiştir. Sadece *tep* ilgeci ile üst cümleye bağlanma vardır. Dolayısıyla diğerk runik metinlerde tespit edilen *teyin*, *teser*, *teg*, *üçün* ve *erkli-erikli* yapılarıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, Irk Bitig’de yer almaz.

1.3.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da Bulunan Runik Elyazmaları

Irk Bitig dışında kâğıda yazılı runik harfli Eski Türkçe metinler bu gruba girer. Kâğıda yazılı runik harfli metinler Almanya, İngiltere, Japonya, Rusya ve Fransa’da bulunur. Sayıca fazla olanını Almanya’dan bulunan runik metinler sağlar. Bunu sırasıyla İngiltere ve Japonya’dan bulunan runik harfli elyazmaları takip eder. Fikret Yıldırım’ın çalışmasında transkripsiyon ve transliterasyonu aktarılmakla beraber runik yazılı metnin Türkiye Türkçesine yahut başka bir dile çevirisi söz konusu değildir. Bu sebeple bağımlı ve temel cümle örneklerinin çevirisi tarafımızdan yapılmış ve dipnotta açıklanmıştır.

Runik elyazmalarının kimisi uzun cümlelerden kuruludur, kimisi basit cümle yapısındadır. Bu elyazmalarında üst - temel cümleye bağlanma yollarından *-sAr*, *-p* ve *-gAll* ulaç ekleriyle karşılaşılmıştır. Yapılar, birbirini paralel bir düzende takip etmektedir. *-sAr*’lı cümlelerin ardından *-sAr*’lı yapılar; bunun yanı sıra *-p* ekiyle kurulan yapıların devamında ise *-p* ekli yapılar gelmiştir. Bu sebeple belirteç cümlesi ile üst - temel cümleler arasında bir ahenk unsurundan söz etmek mümkündür. Üst cümleye bağlanma yollarının birbirini takip etmesi diğerk runik yazıtlarda da görülen bir durumdur. Paralel üslup ve biçimbilgisel format Eski Türk dilinin ileri düzeyini, gelişmişliğini yansıtmada bir ölçü olarak kabul edilebilir. Nitekim Almanya’da bulunan bu elyazmaları, Eski Türkçenin daha ileriki dönemlerini yansıtır.

-sAr ulacıyla oluşan belirteç cümleleri sadece Almanya’da bulunan T II T 14, Mainz 383 ve U5 numaralı runik metinlerde geçer. *-p* ulaç ekli bağımlı cümle yapıları hem Almanya hem de İngiltere’de bulunan runik elyazmalarından tanıklanmıştır: T II T 14, Mainz 388 - Or. 8212/77. *-gAll* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan örnekler ise diğerk basit yapılu ulaç eklerine göre daha az işlek bir kullanım sergiler. Sadece Almanya’da

bulunan runik elyazmasında görülür. Karmaşık yapılı ulaç ekleriyle kurulan belirteç cümlelerinin de örnekleri azdır. Ancak *ortaç + durum eki* kuruluşundaki *-mIş+TA* yapısı sadece İngiltere’de bulunan Or. 8212/78 numaralı runik elyazmasında geçer. *-mIşTA* yapısı diğer runik metinlerde tanıklanmadığı için ayrıca önem taşır. Bu yapılar dışında başka biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma biçimi, bu runik elyazmalarında tespit edilmemiştir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yolu, biçimbilgisel bağlanma şekline göre daha dar bir kullanım sergiler. Sadece bitimli altasıralama yoluyla üst cümleye bağlanmayı örneklendiren birkaç yapı vardır. İngiltere’de bulunan ve sadece Or. 8212/1692, Or. 8212/78 numaralı runik elyazmalarında *tep* ilgeçli bağımlı cümle yapıları mevcuttur.

		-sAr	-X	-A	-p	-pAn	-gAll	-yXn	-GInCA	-çA	-Ti	-mAtI	-mAtIn	-mAyIn	-kAn
	ONGİ	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	YENİSEY YAZITLARI	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓	X	X	X	✓	X
KIRGIZISTAN YAZITLARI	TALAS BÖLGESİ YAZITLARI	X	✓	✓	✓	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	ISIK GÖL BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	KOÇKOR BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI	ONGUDAY BÖLGESİ YAZITLARI	X	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	X	X	X	X	X	X
	KOŞ-AĞAÇ BÖLGESİ YAZITLARI	X	✓	X	✓	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	UST-KAN BÖLGESİ BÖLGESİ YAZITLARI	✓	X	X	✓	✓	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	ÇEMAL VE UST-KOKSİN BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	IRK BİTİĞ	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	✓	X	X	X	✓	X	✓

		<i>-sAr</i>	<i>-X</i>	<i>-A</i>	<i>-p</i>	<i>-pAn</i>	<i>-gAll</i>	<i>-yXn</i>	<i>-GInCA</i>	<i>-çA</i>	<i>-Ti</i>	<i>-mAtI</i>	<i>-mAtIn</i>	<i>-mAYIn</i>	<i>-kAn</i>
RUNİK ELYAZMALARI	Almanya'da Bulunan	✓	✓	X	✓	X	✓	X	X	X	X	X	X	X	X
	İngiltere'de Bulunan	X	X	X	✓	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Japonya'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Rusya'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Fransa'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Tablo 2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanma

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHUN KAĞANLIĞI YAZITLARI	KÖL TEGİN	✓	✓	X	X	X
	BİLGE KAĞAN	✓	✓	X	X	✓
	TONYUKUK	X	X	✓	✓	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI	ŞİNE USU	X	X	X	X	X
	TEZ	X	X	X	X	X
	TARYAT	X	X	X	X	X

		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mlş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
MOĞOLİSTAN YAZITLARI	KÖLİ ÇOR	X	X	X	X	X
	SÜÜCİ	X	X	X	X	X
	ONGİ	✓	X	X	X	X
	İHE AŞETE	X	X	X	X	X
	ÇÖYR	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		✓	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI	TALAS BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
	ISIKGÖL BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
	KOÇKOR BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI	ONGUDAY BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
	KOŞ-AĞAÇ BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
	UST-KAN BÖLGESİ BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
	ÇEMAL VE UST-KOKSİN BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X
IRK BİTİG		X	X	X	X	X

		$\bar{TOk+TA}$	$\bar{-mI\check{s}+TA}$	$\bar{TOk+(U)m}$	$\bar{TOk+I}$	$\bar{TOk+(U)m+A}$	$\bar{TOk+I+n+TA}$	$\bar{TA\check{c}I+m+TA}$	$\bar{TOk+I+n}$	$\bar{-TOk+(U)m+(U)n}$	$\bar{-(I)\check{s}+I+n+TA}$
RUNİK ELYAZMALARI	Almanya'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	İngiltere'de Bulunan	X	✓	X	X	X	X	X	X	X	X
	Japonya'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Rusya'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Fransa'da Bulunan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Tablo 4. Ortaç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanma

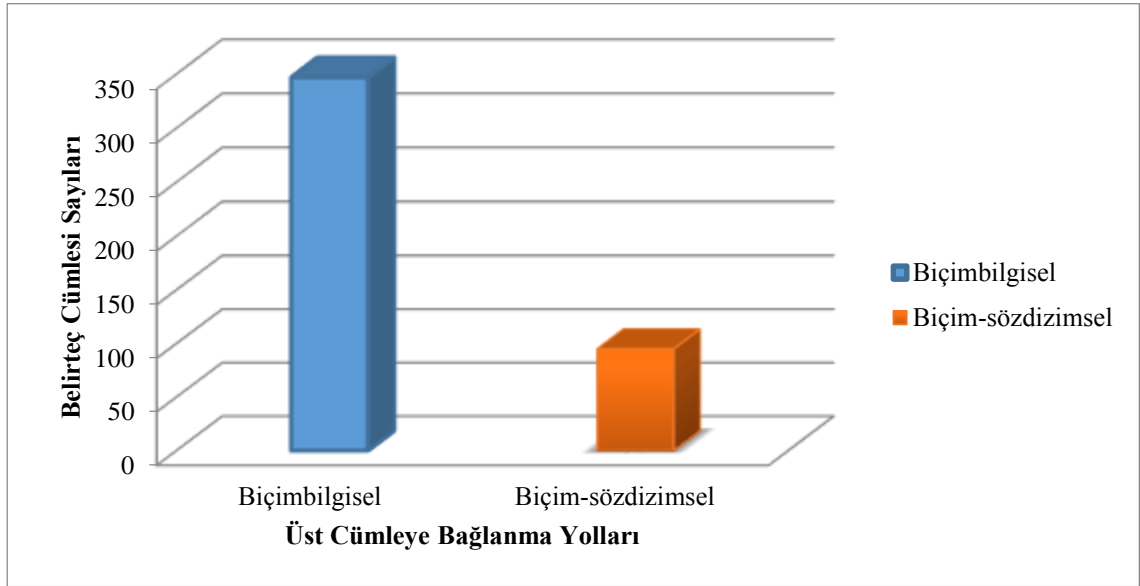
		OTY	O+İL	$\bar{-TOk}$ üçün	$\bar{-TOk}$ yana	$\bar{-mAz}$ üçün	O+İE+İL	$\bar{-TOk+I}$ üçün	O+DE+İL	$\bar{-TOk+TA}$ kesre	O+İE+BE+İL	$\bar{-TOk+I+n}$ üçün
ORHON YAZITLARI	KÖL TEGİN	✓	✓	✓	X	X	X	X	✓	✓	✓	✓
	BİLGE KAĞAN	✓	✓	✓	X	X	X	X	✓	✓	✓	✓
	TONYUKUK	✓	✓	✓	X	X	✓	✓	X	X	✓	✓

Tablo 5. İsim+İlgeç Temelli Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanma

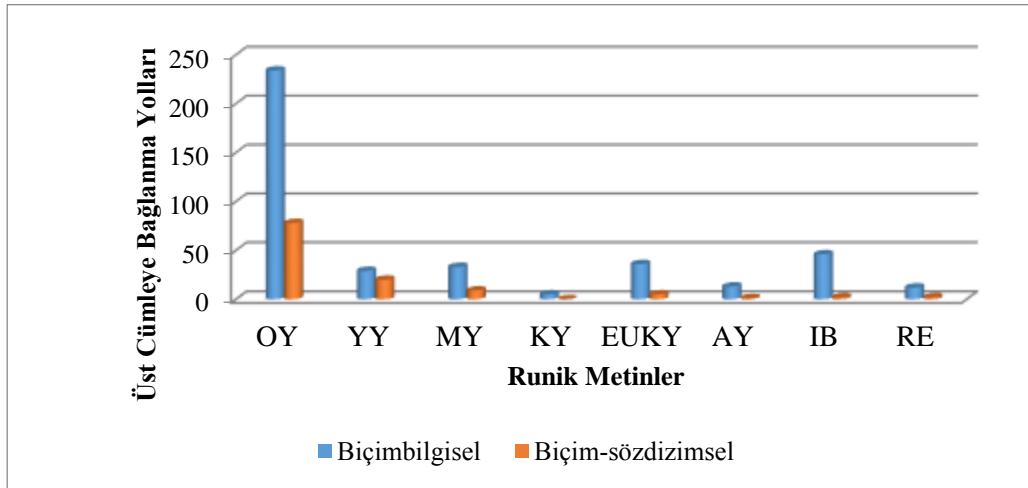
		İİTY	İ+İL	İ+İE+İL	İsim + (I)m için	İsim + (U)n için	İ+İE+BE+İL	İsim + I / + sI + için	İsim + η + n + için	İ+YE+İL
ORHON YAZITLARI	KÖL TEGİN	✓	✓	✓	X	✓	✓	✓	✓	✓
	BİLGE KAĞAN	✓	✓	✓	X	✓	✓	✓	✓	✓
	TONYUKUK	X	X	X	X	X	✓	✓	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI	ŞİNE USU	✓	X	X	X	X	✓	✓	X	X
	TEZ	X	X	X	X	X	X	✓	X	X
	TARYAT	X	X	X	X	X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI	KÖLİ ÇOR	✓	X	X	X	X	✓	✓	X	X
	SÜÜCİ	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	ONGİ	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	İHE AŞETE	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	ÇÖYR	X	X	X	X	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		✓	✓	✓	✓	X	✓	✓	X	X

		BAY	Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Bağlacı	Zaman
ALTAY YAZITLARI	ONGUDAY BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	
	KOŞ-AĞAÇ BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	
	UST-KAN BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	
	ÇEMAL VE UST-KOKSİN BÖLGESİ YAZITLARI	X	X	X	X	X	X	X	
IRK BİTİG		✓	✓	X	X	X	X	X	
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		✓	✓	X	X	X	X	X	

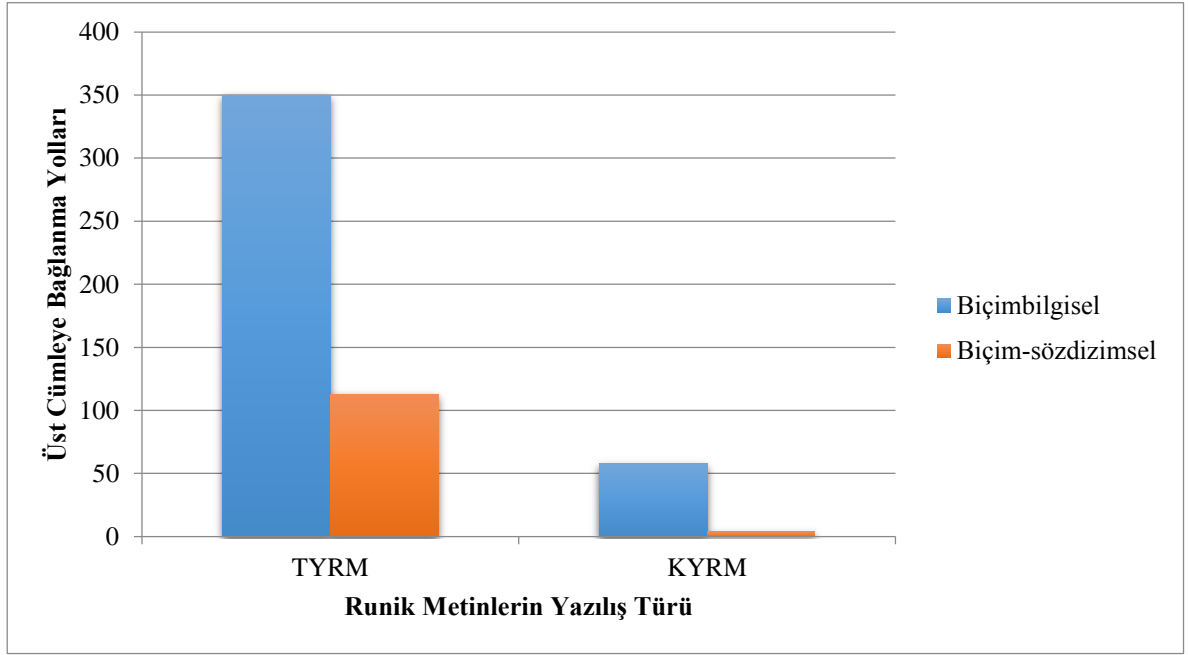
1.5. BELİRTEÇ İŞLEVLI BAĞIMLI CÜMLELERİN ÜST CÜMLEYE BAĞLANMA YOLLARININ SAYISAL ORANLARI

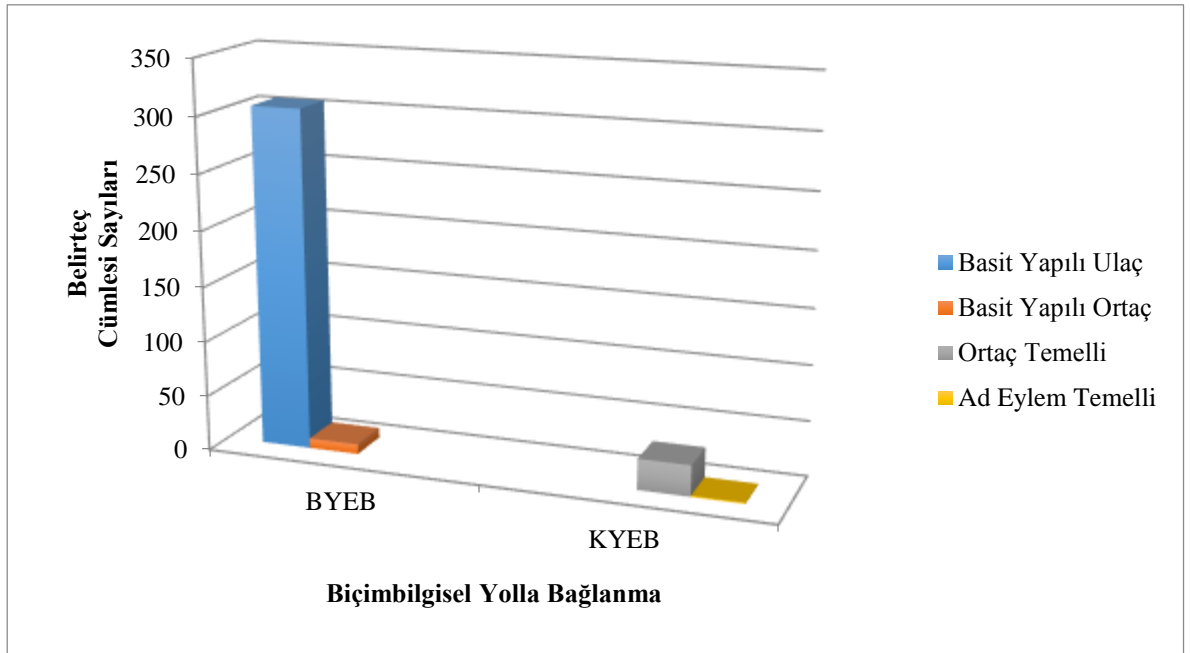
Şekil 2: Biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin runik metinler veritabanındaki toplam sayısal oranları

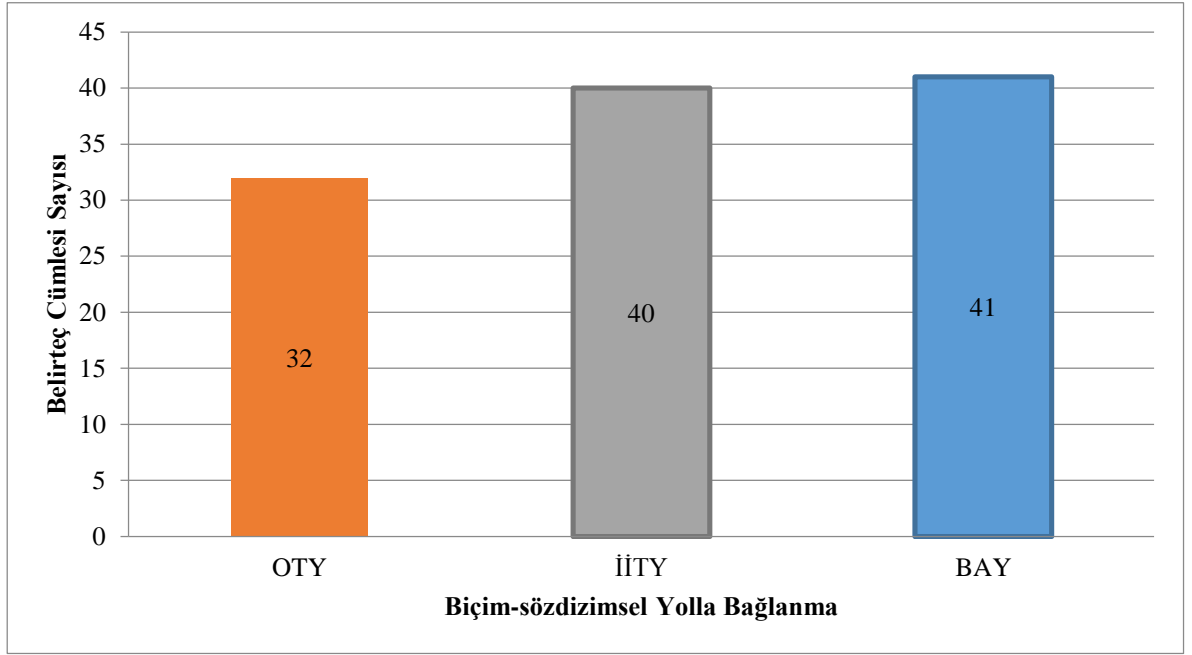
Şekil 3: Runik metinlerde belirteç cümlelerinin biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma yollarının sayısal oranları (OY: Orhon Yazıtları. YY: Yenisey Yazıtları. MY: Moğolistan Yazıtları. KY: Kırgızistan Yazıtları. EUKY: Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları. AY: Altay Yazıtları. IB: Irk Bitig. RE: Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da bulunan runik elyazmaları)

Şekil 4: Runik metinlerin yazılış türüne göre runik metinlerde üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin sayısal oranları (TYRM: Taşa yazılı runik metinler. KYRM: Kâğıda yazılı runik metinler)

Şekil 5: Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanma biçimlerinin belirteç cümlesi sayısal oranları (BYEB: Basit yapıli eklerle bağlanma. KYEB: Karmaşık yapıli eklerle bağlanma)

Şekil 6: Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanma biçimlerinin belirteç cümlesi sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar. İTY: İsim + ilgeç temelli yapılar. BAY: Bitimli altasıralı yapılar)

2. BÖLÜM

BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN SÖZ DİZİMİ

Bu bölüm, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin özne, tümleç, yüklem sıralaması⁸¹ ile temel cümleye göre konumlanmasını ele alır.

Söz diziminin esnekliği, cümlenin öğelerinin farklı kullanımsal işlevleri karşılmasına izin verir. Ancak kelime sıralamasındaki değişiklik rastgele değildir; her bir değişimin anlamsal sonuçları vardır. *konu-yorum*, *temel-odak* yahut *tema-rema* olarak farklı adlandırmalar kapsamında verilmek istenen yeni bilgiye göre kelime sıralaması şekil alır. Bu konu, *enformation structure* “bilgi yapısı” tarafından incelenir. Örneğin;

(c) Kutluhan parka gitti.

(d) Parka Kutluhan gitti.

(c) ve (d) cümlelerinde aynı anlamlar çıkarılmakla birlikte farklı söz dizimsel yapıların varlığı dikkat çeker. Cümlelerin öğelerinin (c) ve (d) örneklerindeki dilbilgisel işlevleri aynıdır. Ancak yükleme yakınlığı ya da uzaklığına göre kullanımsal işlevleri değişmektedir. Cümlenin ögesinin konu veya odak işlevleri, cümlede bulunduğu konuma göre farklılık göstermiştir. (c) örneğinde Kutluhan ögesi *konu* unsuru iken, (d) örneğinde Kutluhan *odak* konumundadır ve cümlede verilmek istenen yeni bilgiyi karşılar.

Cümlenin bilgi yapısı, dilbilimsel çalışmalardan bu yana farklı bakış açılarında açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre *odak merkezli*, *konu merkezli* ve Vallduví'nin benimsediği *bilgi paketleme* yaklaşımları ile karşılaşılmaktadır. Bakış açılarına göre cümlenin *konu* ve *odak* olarak işaretlenen kısımları değişiklik gösterir. Kendi içlerinde üstün olduğu ya da anlaşılabilir bulunan kısımları barındıran *odak* ve *konu* merkezli yaklaşım yerine son çalışmalarda Vallduví'nin *bilgi paketleme* bakış açısı daha çok

⁸¹ Cümledeki öğelerin dizilişi *söz dizimi*; cümle kurma kurallarını inceleyen dilbilim dalı ise *sözdizimi* olarak literatürde geçer. Bu nedenle çalışmamızda iki farklı kullanıma yer verilmiştir. Belirteç cümlesinin; özne, tümleç, yüklem sıralamasını içeren kısımlarda *söz dizimi* terimi; dilbilimsel yaklaşımla cümlelerin esnekliğinin dile getirildiği bölümlerde ise *sözdizimi* terimi tercih edilmiştir.

kabul görmeye başlamıştır. Bu yaklaşıma göre cümlenin bilgi yapısı iki unsurdan oluşur: *temel* ve *odak*. *Odak*, cümlenin en önemli ögesi ve iletişimsel bir birim olarak cümlenin üretilme sebebidir; cümlenin zorunlu parçasıdır; cümlede eksiltilemeyecek tek ögedir. Bu kısım dışında kalan ve cümlenin ortak bilgisini yansıtan parçası ise *temeli* oluşturur. Vallduví, cümlenin bilgi yapısı içerisinde *temel*in daha net anlaşılması adına, *bağlantı* ve *ekleni* gibi daha alt parçacıklarına da değinmiştir (İşsever, 2000: 46).

Cümleden rahatlıkla silinebilen, eksiltilebilen kısmını *temel* oluşturur. *Odak* cümlenin bilgisini sağlarken, *temel* dinleyicinin bilgi deposuna katkıda bulunmaz (2000: 47). Prag okulunun iletişimsel devingenlik yaklaşımına göre cümlenin odağı bağlama göre değişebilir (2000: 32-33). Ayrıca bilgi yapısı çalışmalarında bilgisel cümle türleri bütününde, cümleler bilgi yapılarına göre sınıflandırılır: “Konu-yorum tümcesi”, “haber tümcesi” ve “tanımlayıcı cümle”. Vallduví, bu alt başlıkları *link-focus* “bağlantı-odak”, *all-focus* “tüm-odak”, *tailful structures* eklentili yapılar; *link-focus-tail* “bağlantı-odak-ekleni” ve *focus-tail* “odak-ekleni” olarak adlandırmıştır⁸² (İşsever, 2000: 53). Bu cümle türlerini belirtmek için dinleyicinin bilgi düzeyi, incelenen metindeki kültür ortamının da bilinmesi gerektiğinden incelediğimiz runik metinlerdeki bağımlı cümle yapılarının bilgisel cümle türlerine değinilmemiştir. Daha çok Vallduví’nin belirttiği bilgi yapısı formlarından *odak noktası*, *odak alanı* ve *temel* kısmı üzerinde durulmuştur.

2.1. BELİRTEÇ İŞLEVLI BAĞIMLI CÜMLELERİN ÖZNE, TÜMLEÇ, YÜKLEM SIRALAMASI

Basit ve karmaşık yapıllı ekler yoluyla üst - temel cümleye bağlanan biçimbilgisel bağlantı yolları ile ortaç temelli, isim + ilgeç temelli ve bitimli altasırallı biçimsözdizimsel yolla bağlanan belirteç işlevli bağımlı cümle tiplerinde, *yöneten* ve *yönetilen* bağlantısı göz önünde tutulduğunda özne, tümleç ve yüklem ögelerinin aldığı pozisyonlar çeşitlilik göstermiştir. Nesne yerine tümleç teriminin tercih edilme sebebi; farklı işlevsel dilbilgisi ögelerinin tümleç terimi altında değerlendirilmesidir. Yer tamlayıcısı, belirteç cümleleri, belirtili ve belirtisiz nesnelere, tümleç terimi altında kabul edilmiştir. Temel cümle fiilinin anlamını çeşitli biçimlerde açıklardan açıklayıp pekiştiren, kelime ya da kelime öbeği olarak gösterilen tümleç, belirteç işlevli bağımlı

⁸² Yeşim Aksan bu yapısal bilgi formlarını, bilgi paketleme ilkelerini içeren dört yönlendirme türü başlığı altında ele alır (2002: 30).

cümlelerde aynı işlevde karşımıza çıkmaktadır. Bağımlı cümle içerisinde yer alan özne, tümleş ve yüklemcil öge, anlamsal işlevlerine göre sonda, başta ya da ortada konumlanmıştır. İşlevsel sözdizimi sonucunda, bağımlı cümlelerin ögelerinin yeri değişmiştir.

Özne, tümleş ve yüklem unsurlarının kısaltılmış şekli olan ÖTY, TYÖ, TÖY, YÖT, YTÖ çeşitli söz dizimsel modeller, Türkçenin genel sözdizim kabulleri arasındadır. Bu bölümün alt başlığında, runik metinler doğrultusunda, belirteç cümlesi örneklerinde, hangi söz dizimsel modelin sıklık gösterdiği, bölge yazıtlarına ve üst cümleye bağlanma yollarına göre kelime sıralamalarının nasıl bir tutum sergilediğine değinilmektedir.

2.1.1. Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Cümlelerin Özne, Tümleş, Yüklem Sıralaması

Bu bölüm, basit yapılu ulaç ve ortaç ekleri ile karmaşık yapılu ulaç eklerine giren belirteç cümlelerinin söz dizimsel durumlarını içerir.

2.1.1.1. Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Bu grupta, basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin söz dizimsel modelleri yer alır. ÖTY, TÖY, TYÖ, YÖT, YTÖ gibi modellerin runik metinlerdeki durumu işlenmiştir.

2.1.1.1.1. ÖTY Modeli

Türkçede, yüklem sonda yer aldığı görüşü, dilbilim araştırmacılarının hemfikir olduğu noktadır. Ancak sözcük dizilişinin edimbilimsel işlevi gereği özne ve tümlecin konumu esneklik gösterebilir. Nitekim Grönbech de belli bir cümle unsurunun öne çıkarılması amacıyla söz diziminde yer değiştirmenin esnek olduğunu dile getirir (2000: 121) ve Türkçenin kelime sıralamasında Türkçenin söz dizimi ile ilgili olarak kesin tespitlerini şu şekilde özetler (2000: 122):

“Özne fiilden nesne ile ayrılır. Özne ve nesnenin arasına yer, zaman ve sebep zarf belirleyicileri; nesne ile fiil arasına tür, tarz ve şekil zarfları gelebilir. Özneden önce, sık sık zaman belirleyicisi; ara sıra da diğer yan belirleyiciler gelir (2000: 122).”

Türkçenin kabul edilen temel söz dizimsel yapısına⁸³ uyarak ÖTY modelini sergileyen belirteç işlevli bağımlı cümleler bu grupta yer alır. Bu tür belirteç cümlelerinde yüklem sondadır ve odak noktası hemen önündeki tümleçtedir. Aktarılacak yeni bilgi; *konu*, *tema*, *bağlantı* üzerinden ifade edilir. Bu sebeple bağlantı unsuru, bağımlı cümlenin ortak bilgisini (eski bilgiyi) gösterir. Özne bilgisi, bu belirteç cümlelerinin var olan ortak bilgisini yansıtmaktadır

Basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde ulaç *yöneteni*, ulaca bağlı sola dallanan yapılar ise *yönetilen* kısmını oluşturur. Bu durumda ulaç ekli yapı, bağımlı cümlenin yüklemi; ulacın çeşitli açılardan açıklayıcısı olan *yönetilen* kısım ise cümlenin ögeleri durumundadır.

ÖTY dizilimindeki çeşitli yollarla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinde, özne unsuru sadece dilbilgisel değil aynı zamanda sözlüksel karşılığa da sahiptir. Belirli isim veya isim unsurları, özneyi gösterir. Dolayısıyla bağımlı cümlenin yüklemcil ögesinin etken, edilgen, işteş ya da dönüşlü oluşuna göre *birincil* (yapan, eden) ve *ikincil* (yaptıran, eyleyen) özneleri (2008: 161-162) mevcuttur. Birincil ve ikincil özne terimleri yanı sıra *etken özne* (yapan, eden) ve *edilgen özne* (yapılan, edilen) terimleri de bölüm içinde geçer. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesinin çatı durumuna bağlı olarak, nesne alan yapılar ÖTY modelindeki örnekler altında değerlendirilmiştir.

Söz diziminde yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilenen dil birimi nesnedir. Bir ismin, cümle içerisinde nesne olabilmesi için geçişli bir fiilin kurduğu cümlede belirtme hâli çekimine girmesi gerekir (Erdem Uçar, 2017b: 85). Ancak runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümlelerin söz dizimsel sıralamasında sadece bu görevdeki dil birimleri değil, yer tamlayıcıları ve zarflar da eklendiği için, özne ve yüklem dışı ögeler tümleç kategorisi içerisinde değerlendirilmiş ve söz dizimsel modelde T ile işaretlenmiştir. Nitekim yaklaşma, bulunma, ayrılma ekleriyle bağımlı cümlenin yüklemcil ögesini tamamlayan yer tamlayıcıları (2017b: 86) ile yine

⁸³ Grönbech'in ifadesiyle *Kitabe Türkçesinin* en aslı kelime sıralamasında yükleme bağlı ad grubu ve iş-oluş birleşiminin karşısında bağımsız bir cümle unsurunun varlığı yatmaktadır (2000:121). Önce çekimli adlık sonra doğrudan doğruya fiile bağlı belirsiz haldeki adlar ve fiil sıralamasını Türkçenin kalıplaşmış söz dizimi olarak kabul eder. Dolayısıyla *özne + tümleç + yüklem* kelime sıralamasının Köktürkçenin en temel söz dizimi olduğuna vurgu yapar.

yüklemcil ögeyi ölçü, zaman, durum, yer, yön, vasıta ve miktar bakımından açıklayan zarf tümleçleri (2017b: 86) de söz dizimsel yapıda tümleç olarak gösterilir.

2.1.1.1.1.1. ÖTY Modelli -sAr Ulaş Ekli Bağlımlı Cümleler

Bu ulaş eki, üst - temel cümlelerin koşulunu bildiren belirteç cümlesi oluşturur. ÖTY modelinde -sAr ulaş ekli üst cümleye bağlanmış örnek azdır. Runik metinler arasında sadece Köl Tegin, Bilge Kağan Yazıtları'ndan bu dizilimde belirteç cümleleriyle karşılaşmıştır. -sAr ulaş eki için işlek bir model değildir.

ÖTY dizilimli bu bağli mlı cümlelerin bilgi yapısında, odak unsuru tümleçtir. Bağli mlı cümlelerin *bağlantı / konu* kısmı, yine bağli mlı cümlelerin öznesidir. Bağli mlı cümlelerin geriye kalan ögesi, bağli mlı cümlelerin *temel* bölümünü oluşturur. Ulaş eki -sAr'ı alan yüklemcil öge ile öncesinde yer alan tümleç odak alanını temsil eder. Odak merkezli yaklaşım dikkate alındığında, bağli mlı cümlelerin *odak alanı* tümleç ve yüklem; *temel* kısmı ise öznedir. Bağli mlı cümlede asıl verilmek istenen yeni bilgi yani *odak noktası* tümleç üzerinde toplanmıştır:

- (1) *[türk kağan / ötüken yış / olorsar] [elte bun yok]* “[Eğer Türk kağanı Ötüken Platosunda hüküm sürer ise] [o zaman sıkıntı yok]” (SİD KT G3 = SİD BK K2).

2.1.1.1.1.2. ÖTY Modelli -X, -A Ulaş Ekli Bağli mlı Cümleler

Taşa ve kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig'de -X, -A ulaş ekiyle üst cümleye bağlanmış ve ÖTY diziliminde sayılı örnek vardır. Yenisey, Kırgızistan Yazıtları'nda ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda bu ekle üst cümleye bağlanarak ÖTY modeli sergileyen belirteç cümleleri ile karşılaşılmaz. Bu sebeple runik metinlerin tamamı dikkate alındığında ÖTY modelli belirteç cümlelerinin işlek olmadığı görülmektedir.

Bağli mlı cümlelerin odak noktası, tümleç üzerindedir. Özneler, aktif - etken yapıdadır. İşi yapan kişiyi işaretler. Bu sebeple birincil özneler olarak adlandırmak da mümkündür. *Ölügi* “ölenler”, *Köli Çor*, *Işvara Bilge Köli Çor*, *iki yadag* “iki yayan”, *özi* “kendisi”, *togan* “doğan kuşu” gibi isimler özne unsurlarıdır. Taşa yazılı runik metinlerdeki -X, -A ulaş ekli ve ÖTY dizilimli örnekler aşağıdaki gibidir:

- (2) *[özüğü / yurtta yolta / yatu] [kaldaçı ertigiz]* “[ölenler de karargâhta ve yolda yatıp] [kalacak idiler]” (SİD KT K9).
- (3) *[ışvara bilge köli çor / tarduş bodunug / ete] [ayu⁸⁴] [olortı]* “[İşvara Bilge Köli Çor] [Tarduş halkını yerleştirerek] [yasaları düzenleyerek] [onlara hükmetti]” (SİD KÇ D1-D2).
- (4) *[eki yadag / ... / yiş / aşu] [inmiş]* “[iki yaya (kişi)] ... [(dağı) aşp] [(aşağı) inmiş]” (YAKRIB: Tuyekta V / 1).
- (5) *[togan / ügüz kuşu / kuşlayu] [barmış]* “[bir doğan], [su kuşu avlamaya [avlamak için]] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 43).

ÖTY dizilimindeki bu belirteç cümlelerinin tümleç ve yüklemi, bağımlı cümlede verilen önermenin bütününe içerdiği için *odak alanını* işaretler. Bağımlı cümlelerin *bağlantı* ya da *konusu*, bağımlı cümlelerin öznesidir. Odak alanındaki nesne unsuru yeni bir bilgiyi sağlamıştır, dolayısıyla odak noktasıdır.

2.1.1.1.1.3. ÖTY Modelli -p Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Üst - temel cümleyi çeşitli yönlerden açıklayan -p ulaş ekiyle sağlanan belirteç cümleleri runik metinlerde çoktur. Nitekim ÖTY modelli diğer belirteç işlevli bağımlı cümlelere oranla -p ekli belirteç cümleleri daha fazladır. Bu söz dizimsel sıralamada tespit edilen -p ulaş ekli bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları’nda sıklık göstermiştir. Bunlar içerisinde, özellikle Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’nda ÖTY modelli -p ulaş ekli bağımlı cümleler ön plana çıkar. Özneler, etken fiillerle bağ kuran sözlüksel özne⁸⁵lerdir. *Köl Tegin*, yaralığı “silahlı”, *Alp Şalçı*, yerçi “kılavuz”, *Oguz bodun* “Oğuz milleti”, *Tokuz Oguz bodun* “Dokuz Oğuz milleti”, *Üç Karluk*, *El Bilge Katun*,

⁸⁴ -X ulaş ekli ikinci bağımlı cümlelerin özne ve tümleci eksiltilidir. Dilde en az çaba yasası ilkesi, gereksiz tekrarlardan kaçınma zorunluluğu, estetik kaygılar ve dilin yapısal özelliklerinden kaynaklanan durumlar neticesinde iletişim sırasında kimi söz dizimsel yapılara yeniden yer verilmez. Nitekim Ayten Atay, aynı sebeplerle tekrarlanmayan biçimbirimsel yapıların sıfır ek olduğu üzerinde durmuştur (2019: 456). Bu örnekte ise ifade edilen dilsel kaygılar neticesinde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin özne ve tümleci bir kez daha işaretlenmemiştir. Tekrarlanmayan özne ve tümleç ile ikinci bağımlı cümlelerin söz dizimsel yapısı (ÖT)Y şeklinde modellenmiştir.

⁸⁵ (Üstünova, 2008; Aydın, H. 2012) künyeli çalışmalar yüklemden anlaşılan özne bilgisini sözlüksel ve dilbilgisel özne olarak da tasnif eder. Cümlelerin yüklemde yer alan bir ekle, öznenin varlığının hissedildiğine, bu sebeple dilbilgisel öznenin her zaman mevcut olduğuna değinir. Ancak söz dizimsel yapıda yer alan ve özellikle belirtilen özneye ait unsurları sözlüksel özne olarak adlandırır (2008: 161-162). Hasene Aydın da dilbilgisel öznenin, sözlüksel özneye göndermede bulunduğunu, bazen sözlüksel öznenin yüzey yapıya çıkarılmayarak eksilti ögesi sergilediğini ifade eder (2012: 172).

kaganım “kağanım”, *Ulug Köli Çor*, *Korugu* “Özel Ad”, *bilig bilmez kişi* “cahil kişi” gibi isimler doğrudan işi yapan *etken özne / birincil özne* konumundadır.

Orhon Yazıtları’nda, ÖTY dizilimli *-p* ulaç ekli bağımlı cümlelerde özne olarak Köl Tegin sıklıkla geçer:

- (6) [*alp şalçı / ak atın / binip*] [*tegmiş*] “[Alp Şalçının ak atına binip] [saldırmış]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).
- (7) [*yaraklıg / kantan / kelip*] [*yana eltdi*] “[silahlılar] [gelip (seni)] dağıttılar] [götürdüler]” (SİD KT D23 = SİD BK K19).
- (8) [*köl tegin / bayırkunın ak adgırığ / binip*] [*oplayu tegdi*] “[Köl tegin] [Bayırkunun ak aygırına binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT D35-36).
- (9) [*köl tegin / alp şalçı akın / binip*] [*oplayu tegdi*] “[Köl Tegin] [Alp Şalçı [adlı] ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K3-K4).
- (10) [*köl tegin / azman akıg / binip*] [*oplayu tegdi*] “[Köl Tegin] [Azman [adlı] ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K5).
- (11) [*köl tegin / az yagızın / binip*] [*oplayu tegip*] [*bir erig sancdı*] “[Köl tegin] [Az [adlı] yağız atına binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K5).
- (12) [*köl tegin / ögsüz akın / binip*] [*tokuz eren sancdı*] “[Köl Tegin] [Ögsüz [adlı] ak atına binip] [dokuz eri mızrakladı]” (SİD KT K8-K9).
- (13) [*oguz bodun / tokuz tatar birle / terilip*] [*kelti*] “[Oğuz bodunu] [Dokuz Tatar ile birlikte toplanıp] [geldi]” (SİD BK D34).
- (14) [*bilig bilmez kişi / ol savıg / alıp*] [*yagru / barıp*] [*üküş kişi öltüg*] “[siz] [bilgisiz kişiler] [bu sözü tutarak] [[Tabgaç halkının] yakınına vardınız] [[ve orada] çok sayıda öldünüz]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (15) [*köl tegin / başgu boz at / binip*] [*tegdi*] “[Köl Tegin] [Başgu [adlı] boz ata binip] [saldırdı]” (SİD KT D37).
- (16) [*yerçi / yer / yanılıp*] [*boguzlantı*] “[kılavuz yolu şaşırdı] [boğazlandı]” (SİD T1 K2).
- (17) [*tokuz oguz bodun / yerin suvın / idip*] [*tabgaçgaru bardı*] “[Dokuz-Oğuz bodunu] [yerini suyunu bırakıp] [Tabgaçlara gitti]” (SİD BK D35).
- (18) [*korugu / eki üç kişigin / tezıp*] [*bardı*] “[Korugu(?)] [iki üç kişi ile [birlikte] koşup] [gitti]” (SİD BK D41).

- (19) [*men / ay artukı tört kün / **olorup***] [*bitidim bedizettim*] “[Ben] [bir ay ve dört gün burada bulunup-oturup] [yazdım, süslettim]” (SİD BK GB).

Şine Usu, Taryat ve Tez’de *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin ÖTY dizilimindeki örnekleri tanıklanmaktadır. Bağımlı cümlenin yüklemine yapan ve eden öznelere var olduğu için; bu yazıtlarda *etken / birincil öznen*den bahsetmek mümkündür:

- (20) [*üç karluk / yavlak / **sakınıp***] [*teze bardı*] “[ondan sonra tavuk yılında Üç Karluk] [kötü düşünerek] [kaçtı]” (SİD ŞU K10-K11).
- (21) [*evi / on kün önre / **ürküüp***] [*barmış*] “[ev halkı on gün önce] [ürküüp] [gitmiş]” (SİD ŞU G7).
- (22) [*üç karlok / yavlak / **sakınıp***] [*teze bardı*] “[Üç Karluk / kötü niyetler / besleyerek⁸⁶] [kaçtı]” (SİD TAR G3).
- (23) [*tengride bolmuş el etmiş bilge kagan el bilge katun / kagan atıg katun atıg / **atanıp***] [*ötüken kedin uçında tez başında örgün... anda yaratıttım*] “[Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge kağan olarak atadı. El Bilge hatunu da atadı.] [Kağan olarak atanıp hatun olarak atanıp] Ötüken ortasında, As Öngüz ırmağının başında... kağanlık otağını burada düzenledim]” (SİD TAR G6).
- (24) [*...kaganım / bilgesin üçün*] [*önre kün tugsıkdaki bodun / yollug / **ıya basıp***] [*olortı*] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] [basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).
- (25) [*el etmiş kanım / yaşı / **tegiüp***] [*uçdı*] “[el etmiş hanım [ölüm] yaşına erişip] [öldü]” (SİD TZ B5).

Köli Çor Yazıtı da ÖTY modelinde *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri mevcuttur. Ancak sınırlı örnekte gözlenmiştir:

- (26) [*ulug köli çor / sekiz on / **yaşap***] [*yok boltı*] “[Ulu Köli Çor] [seksen yaşında] [öldü]” (SİD KÇ B3).

Taşa yazılı runik metinlere göre kâğıda yazılı runik el yazmalarında *-p* ulaç eki almış ÖTY modellenmiş belirteç cümleleri azdır:

⁸⁶ “[Üç Karluk / kötü / düşünüp] [kaçtı]” şeklinde birebir çevirisi yapıldığında, belirteç cümlesinin sözdizimsel sıralaması ÖTY şeklinde olmaktadır.

- (27) [*esri amga / yalım kayaka / ünüp*] [*barmış*] “[benekli yaban keçisi] [gidip] [yalçın bir kayaya çıkmış]” (YAKRIB: IB / 49).

Kâğıda yazılı diğer runik metinlerden Mainz 388 katalog numaralı elyazmasında, *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış ÖTY dizilimi gösteren yapıyla karşılaşmıştır:

- (28) [*er / yüz altun / ayap*] [*tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g] ıdtı*]⁸⁷ (YAKRIB: Mainz 388).

2.1.1.1.4. ÖTY Modelli *-pAn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ekli bağımlı cümle yapıları Irk Bitig metninde çoktur. ÖTY modelli *-pAn* ulaç ekli belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı da Irk Bitig’den tanıklanmaktadır. Odak unsuru, tümleç üzerindedir ve bağımlı cümlenin öznesi, aynı zamanda bağımlı cümlenin konusunu oluşturur. Irk Bitig’de özne insan veya hayvan öğeleriyle sağlanmıştır. Bağımlı cümlenin yüklemine gerçekleştiren etken / birincil özneler vardır:

- (29) [*ak at / karşısın üç bulugta / talulapan*] [*agınka ötügke ıdmış*] “[kır at], [rakibini üç arayışta seçerek] [onu bir dilsiz ricada bulunmaya göndermiş]” (YAKRIB: IB / 19).
- (30) [*oyma er / oğlanın kişisin / tutug urupan*] [*oş iç oygalı barmış*] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya gitmiş]” (YAKRIB: IB /29).
- (31) [*oglı / öginte kanınta / övkelepen*] [*tezipen*] [*barmış*] “[oğlan], [annesine babasına öfkelenerek] [kaçıp] [gitmiş]” (YAKRIB: IB /58).
- (32) [*togan kuş / tengridin kudi tavişgan / tepen*] [*kapmış*] “[bir doğan] [(işte bir) tavşan! diyerek] [gökyüzünden aşağı inmiş /ve) tavşanı) kapmış]” (YAKRIB: IB /44).

Kâğıda yazılı runik metin dışında ÖTY dizilimli *-pAn* ulaç eki almış bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları’nda da yer alır. Bu runik metinlerde özne unsuru, doğrudan eylemi gerçekleştiren etken / birincil öznedir: *tabgaçgi begler* “Tabgaç beyleri”, *sünüglüg* “mızraklılar”:

⁸⁷ Bu parçanın, YAKRIB adlı yayında çevirisi yoktur. Bu nedenle çevirisi tarafımda yapılmıştır: “[Kişi, eli kolundaki yüz altun (ile) saygısını gösterip, işaret ederek kızı gönderdi]”.

- (33) [*tabgaçgı begler / tabgaç atın / tutupan*] [*tabgaç kaganka körmüş*] “[Tabgaç beyleri] [Tabgaç adını alarak] [Tabgaç kağanına tabi olmuşlar]” (SİD KT D7-D8 = SİD BK K7-K8).
- (34) [*sünüglüg / kandan / kelipen*] [*süre eltdi*] “[mızraklılar] [gelip] [seni dağıttı ve götürdüler]” (SİD KT D23 = SİD BK K19).

2.1.1.1.1.5. ÖTY Modeli -gAll Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

ÖTY modelinde, -gAll ulaş eki alan belirteç cümlesinin işlek bir kullanım alanı yoktur. Runik metinlerden Bilge Kağan Yazıtı’nda bu söz dizimsel modelde -gAll ulaş ekine rastlanmaktadır. *Sınar süsi* “*ordunun bir kanadı-ordunun yarısı*” isim unsurları, bağımlı cümlelerin öznesi konumundadır. Nesne, bağımlı cümlelerin odak bilgisini sağlar:

- (35) [*sınar süsi / evig barkıg / yulgalı*] [*bartı*] “[Oğuz] ordusunun bir kanadı [evlerimizi yok etmeye] [gitti]” (SİD BK D32).

2.1.1.1.1.6. ÖTY Modeli -kAn Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Üst - temel cümleye biçimbilgisel yolla bağlanmalardan biri -kAn ulaş ekidir. Runik metinlerde işlek bir kullanım alanına sahip olmayan bu ekli belirteç cümlelerinden birisi ÖTY dizilimi gösterir. Bu modeldeki tek örneğine Irk Bitig’ten ulaşılır. Özne, insan dışı varlıktır: *tanım tüsi* “tenimin tüyleri”.

- (36) [*tanım tüsi / takı / tükemezken*] [*taloyda yatıpan tapladukumın tutar men*] “[tenimin tüyleri henüz bitmemişken] [denizde yatarak istediğimi tutuyorum]” (YAKRIB: IB / 3).

2.1.1.1.1.7. ÖTY Modeli -çA Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Üst - temel cümleye bağlanma yolları arasındaki -çA eki de yaygın değildir. Sayılı örneklerinden biri, ÖTY söz dizimi modeliyle Bilge Kağan Yazıtı’ndan tanıklanır. Tümleç bilgisi kendi içerisinde bir belirteç cümlesi özelliği gösterir:

- (37) [*ulug oglum / agrıp / yok bolça*] [*kuug senünüg balbal tike bertim*] “[en büyük oğlum hastalanarak öldü] [[ona] Kug sengün balbalını diktim]” (SİD BK G9).

2.1.1.1.1.8. ÖTY Modeli -tI Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

-*tI* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan tek örnek ÖTY dizilimlidir:

- (38) [*kop / mana / körti*] [*eşig küçüg berür*] [*bunca törüg kazanıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[hepsi bana baktılar], [güçlerini vererek, düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

2.1.1.1.1.9. ÖTY Modelli -*mAyIn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

-*mAyIn* ulaçlı üst cümleye bağlanan tek örnek de Tonyukuk’a aittir ve ÖTY dizilimlidir. Nesne, belirtme ekini alarak bağımlı cümlenin belirtili nesnesi konumundadır. Odak unsuru nesnede yani bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısı içinde tümleçtedir:

- (39) [*türk bodun / kanın / bulmayın*] [*tabgaçda adrıltı*] “[Türk bodun] [[kendi] hanını bulamayarak] [Tabgaç’tan ayrıldı]” (SİD T1 B2).

2.1.1.1.2. TÖY Modeli

Basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin TÖY modelini gösterdiği örneklerin çoğu -*sAr* koşul bildiren ulaç ekiyle sağlanmıştır. Ayrıca TÖY diziliminde -*p*, -*X*, -*A*, -*çA* ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri de vardır. Bu modelde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerde odak unsuru öznedir ve bağımlı cümlenin var olan ortak bilgisini tümleç yansıtır.

2.1.1.1.2.1. TÖY Modelli -*sAr* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Sadece Orhon Yazıtları’nda gözlenmektedir. Tonyukuk’ta bu modelde örneklerle karşılaşılmazken Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtları’nda birkaç örneği vardır. -*sAr* ekli TÖY dizilimli örneklerin yapısal açıdan bir paralelliği dikkat çeker: *Basmasar / telinmeser, kelser / kelser* gibi...

- (40) [*üze / tengri / basmasar*] [*asra / yer / telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti*] “[Tengri basmasaydı], [aşağıda yer delinmeseydi], [(ey) Türk bodunu elini, yarasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = BK K18-K19).

- (41) [*közde / yaş / kelser*] [*tılta könülte / sıgıt / kelser*] [*yanturu sakıntım*] “[*(nasıl) gözden yaş gelirse*], [*dilden, yürekten feryat gelirse*] [*tekrar düşündüm*]” (SİD KT K11).

- (42) [*anca... tagda / sıgun / etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa], [yukarıda (Tengri)...] [dağda geyik] [[öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).

2.1.1.1.2.2. TÖY Modelli -X, -A Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

TÖY dizilimindeki -X, -A ulaç ekli bağımlı cümlenin işlek bir kullanım alanı yoktur. -X, -A ulaçlarının her ikisi TÖY dizilimli örneklerde mevcuttur. Bu modelde belirteç cümlelerine yalnızca Şine Usu’dan tanık olunmuştur. Odak noktası öznedir. Bağımlı cümlenin *konusunu* tümleç sağlar:

- (43) [*sekizinc ay / ben / udu*] [*yorıdım*] “[sekizinci ay[da] / ben / izleyerek] [yürüdüm]” (SİD ŞU G6).
- (44) [*çik bodunug / bingam / süre*] [*kelti*] “[Çik bodununu öncülerim] [sürüp] [geldi]” (SİD ŞU G2).

2.1.1.1.2.3. TÖY Modelli -p Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

ÖTY dizilimli -p ulaç ekli belirteç cümlelerine oranla azdır. Orhon Yazıtları’ndan sadece Bilge Kağan Yazıtı’nda, TÖY modelli belirteç cümleleri vardır. Bu yazıttan tespit edilen iki örnek doğu yüzündedir. Bilge Kağan Yazıtı özelinde TÖY dizilimli belirteç cümlelerinin varlığını, söyleyiş özelliği olarak değerlendirmek mümkündür. Yenisey Yazıtları’ndan Novosyolovo’da TÖY söz dizimi modelinde belirteç cümlesi mevcuttur. ÖTY diziliminde belirteç cümlesinden hiçbir örnek Yenisey Yazıtları’ndan tanıklanmadığı için, TÖY dizilimli örnek ayrıca önemlidir (47). Taşa yazılı runik metinlerden başka Or. 8212/77 katalog numaralı kâğıda yazılı runik metinde de TÖY dizilimli belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Ancak taşa yazılı runik metinlere oranla kâğıda yazılı runik metinler, -p ulaçlı ve TÖY dizilimli belirteç cümleleri bakımından seyrekler:

- (45) [*otuz artukı tört yaşıma / oguz / tezip*] [*tabgaçka kirdi*] “[otuz dört yaşımda] [Oğuz [halkı] kaçıp] [Tabgaç’a girdi]” (SİD BK D38).

- (46) [*bödke / özüm / **olorup***⁸⁸] [*bunca ağır törüg tört bulundaki ...*] “[kendim tahta oturarak] [o kadar önemli töreyi dört taraftaki [bodun için yarattım?]]” (SİD BK D2).
- (47) [*senirine / kem katun / **kavışıp?***] [*yeg aşılig kılur biz teyir? biz*] “[dağ] sırtında Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak] [iyi <...> yaparız, deriz]” (YKI: Novosyolovo / 1).
- (48) [*beşinç ay sekiz yegirmige / bilig köngül sangun / **başlap***] [*kelti*]⁸⁹ (YAKRIB: Or. 8212/77).

2.1.1.1.2.4. TÖY Modeli -çA Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ekle üst cümleye bağlanan örneklerden biri ÖTY diziliminde tanıklanmıştı. (49) numaralı örnekte ise özne odak unsuru olup TÖY diziliminde -çA ekli belirteç cümlesi ile karşılaşılmaktadır:

- (49) [*yay bolsar*] [*üze / tengri kövürgesi / **eterçe***] [*anca... tagda sıgun etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa] [yukarıda [Tengri]...⁹⁰] [... dağda geyik [öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).

Ahmet Bican Ercilasun, bu kısmı *üze tengri kübrügi? kübürgesi öterçe* “üstte (gök davulları) kösleri nasıl gümbürdüyorsan” şekliyle okumuş ve anlamlandırmıştır (TBT 592-593). Dolayısıyla -çA ekli yapıyı bağımlı cümle olarak ele almaktadır. Bu belirteç cümlesinde özne bilgisini *tengri kövürgesi* ya da *tengri kübrügi ? kövürgesi* olarak adlandırılan isim unsuru karşılar. Özne, işi yapan değil, olandır. *Birincil-etken özne* bilgisi vardır.

2.1.1.1.3. TYÖ Modeli

Runik metinlerde, biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlı belirteç cümleleri arasında TYÖ sıralanışı tercih edilmemiştir. Bu söz dizimsel modelde sadece Irk Bitig’de bir örnek dikkat çekmektedir.

⁸⁸ Árpád Bertá, -p ulaş ekli belirteç cümlesinin çevirisinde öğelerin çevirisini birebir yapmamış, özne ile tümlecin yerini değiştirmiştir. Metnin kendisi esas alındığında belirteç cümlesinin dizilimi TÖY modeli sergilemektedir.

⁸⁹ “[beşinci ayın on sekizinci gününde general, bilgi ve gönülle başlayıp, geldi]”. YAKRIB adlı yayında çevirisi yoktur. Bu nedenle çevirisi tarafımda yapılmıştır.

⁹⁰ Bertá’da *tengri kövürgesi* kısmı açıklanmamıştır ancak Talât Tekin bu kısmı “gök davulu” olarak yorumlar (OY BK B3-B4). Bu çeviriden hareketle yorumlandığında insan dışı varlık özne konumundadır.

TYÖ dizilimli belirteç cümlelerinde, özne yüklemcil ögeden sonra gelerek, bağımlı cümlelerin vurgusuz ögesi haline gelmiştir. Odak unsuru, bağımlı cümlelerin tümlecindedir. Özne, bağımlı cümlelerin arka planında kalır ve bu şekilde bağımlı cümlelerin *artalanını* oluşturur. Çince'den Türkçeye tercüme edilmiş bir metin olmasının, bunda etki etmiş olması muhtemeldir.

2.1.1.1.3.1. TYÖ Modelli -A Ulaç Ekli Bağımlı Cümlesi

TYÖ dizilimli belirteç cümlesinde sadece -A ulaç ekiyle üst cümleye bağlı belirteç cümlesi vardır. Bağımlı cümle ile üst - temel cümlelerin öznesi aynıdır: *kumursga* “karınca”. Odak noktası bağımlı cümlelerin tümlecidir. Bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesinden sonra gelen ve hem bağımlı cümlelerin hem de üst - temel cümlelerin öznesi konumundaki *kumursga* ise bağımlı cümlelerin bilgi yapısı değeri bakımından *background* “artalanı”nı temsil eder. Bağımlı cümlelerin önem derecesi bakımından en düşük değerine sahiptir:

- (50) *[bir karı öküzüg / belin / biçe / kumursga] [yemiş]* “[bir koca öküzü], [karıncalar belinden biçerek] [yemiş]” (YAKRIB: IB / 37).

2.1.1.1.4. ÖY Modeli

Bu söz dizimsel sıralamada, sadece özne ve yüklem öğeleri mevcuttur⁹¹. Gramer kitaplarımızda, özne “yüklemin bildirdiği işi yapan, yapılan işten etkilenen ya da yüklemin bildirdiği durumda olan cümle unsuru” olarak anlatılır (Gülsevin, 2001: 198). Özne bilgisi için yükleme kim? veya ne? soruları sorulur. Bu durum bağımlı cümlelerin öznesini bulmak için de geçerlidir. Özne, yüklemdeki karşılığı ve özelliğine göre üç türlü ifade edilir. Gerçek, gizli ve sözde özne (2001: 198). Bu söz dizimsel modelde özneler, gerçek özne⁹² olarak tespit edilmiştir. Bağımlı cümlede dilbilgisel özne olup söz dizimsel yapıda gözlenmeyen özne bilgisi ise gizli özne olarak yorumlanmıştır.

⁹¹Cengiz Alyılmaz, cümlelerin çekirdeğinde özne ve yüklem varlığına değinir (1994: 134). Bu konu hakkında ayrıca Mertol Tulum’un ilgili çalışmasına gönderme yapar: Orhon Yazıtlarında Yardımcı Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkileri, III. Sovyet Türk Kollokyumu Göktürk Anıtları (Dil, edebiyat, sanat, tarih, kültür), 8-15 1990, Almatı, Kazakistan SSR, İst. 1990.

⁹² Haydar Ediskun ise özne terimi yerine *gerçek özne* ifadesini tercih eder ve ona göre *isim cümlelerinin ya da etken, dönüşlü, işteş çatlı fiil ya da fiilimsilerle kurulmuş fiil cümle ya da tümleciklerinin öznesidir* (1992: 333). Dolayısıyla Ediskun tarafından yan tümlecik olarak ifade edilen bağımlı cümlelerin de bir *gerçek özne*den bahsedilir.

Çalışmamızda gizli özneler (Ö)Y söz dizimsel model içinde işaretlenmektedir. Dolayısıyla (Ö)Y modeli için, ÖY modelinden ayrı bir başlık açılmıştır.

Runik metinlerde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerde, ÖY modelli dizilim işlek bir kullanım alanı sergiler. Bu tür kelime sıralamasında bağımlı cümlenin konusu ya da teması olarak gösterilen özne aynı zamanda bağımlı cümlenin odak noktasını da işaretler. Üst - temel cümleye bağlanma yollarına göre ÖY söz dizilimindeki örnekler yoğunluk göstermekle beraber bu modelin işlek olduğu runik metinler değişkendir. Bu durum, metinlerdeki üslubun farklılığından kaynaklanabilir.

2.1.1.1.4.1. ÖY Modelli -sAr Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

ÖY dizilimli belirteç cümlelerinde özne, işi yapan konumundaki *etken özne*, *birincil özneye* karşılık gelmektedir. Yüklemeden önceki unsur vurguyu üstüne aldığı için (Dursunoğlu, 2006: 273-274) özne, aynı zamanda bağımlı cümle yapısının odak unsurudur. Runik metinlerin tamamı dikkate alındığında, ÖY modelli -sAr ulaç ekli belirteç cümlelerinin çoğunluğunu Orhon Yazıtları sağlamıştır. Bu yazıtlar arasında Tonyukuk dikkat çekici düzeyde diğer yazıtlara göre daha çok örneğe sahiptir. Orhon Yazıtları yanı sıra taşta yazılı runik metinlerden Köli Çor ve Altay Yazıtları'ndan Mendur-Sokkon IV'te de ilgili söz dizimsel yapıda -sAr ulaç ekli bağımlı cümleler vardır.

Köl Tegin, bir kişi, tabgaç, oguz, kıtan bo üçeği, elteriş kagan, ol eki kişi, ben özüm bilge tonyukuk gibi isim ve isim unsurları ÖY dizilimindeki -sAr ekli bağımlı cümlenin özneleridir. Bunlar dışında *nen nen sabım* “her sözüm”, *tatılgı aş* “tatlı aş” gibi isim ve yapılar da bağımlı cümlenin öznesi konumundadır. -sAr ekli ÖY dizilimindeki aşağıdaki belirteç cümlelerinin özneleri, etkendir:

- (51) [*nen nen sabım / erser*] [*bengü taşka urtum*] “[bununla ilişkili] ne sözüm / varsa] [bengü taşta kazıdım]” (SİD KT G11 = SİD BK K8).
- (52) [*köl tegin / yok erser*] [*kop ölteçi ertigiz*] “[Köl Tegin / olmasaydı] [hepiniz ölecek idiniz]” (SİD KT K10).
- (53) [*bir kişi / yanlsar*] [*uguşı bodunu bişükine tegi kızıdımz ermiş*] “[eğer bir kişi / yanlsa], [kavmini ve bodunu beşiğine kadar öldürmezmiş]” (SİD KT G6 = BK K4-K5).

- (54) [*tabgaç, oguz, kıtan, bo üçegü / kabsar*] [*kaltaçı biz*] “[Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü / birleşirse] [biz [burada] kalacağız]” (SİD T1 G5-G6).
- (55) [*elteriş kagan / kazganmasar*] [*udu ben özüm / kazganmasar*] [*el yeme bodun yeme yok erteçi erti*] “[Eğer) Elteriş Kağan / kazanmasaydı] [ve ardından ben kendim / (devleti) kazanmasaydım] [el de bodun da yok olacaktı]” (SİD T2 D4-D5).
- (56) [*ol eki kişi / bar erser*] [*seni tavgaçıg ölürteçi*] “[eğer) bu iki kişi / [gerçekten böyle] {olduğu sürece}], [seni, Tabgaç’ı öldürecek]” (SİD T1 G3).
- (57) [*yuyka / kalın bolsar*] [*topolguluk alp ermiş*] “[ince / kalınlaşırsa] [delmek zor olur]” (SİD T1 G6).
- (58) [*yincge / yogun bolsar*] [*üzgünlük alp ermiş*] “[ince [şey] / kalın olursa] [yırtmak zor olur]” (SİD T1 G7).
- (59) [*ben özüm bilge tonyukuk / kazganmasar*] [*ben / yok ertim erser*] [*kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*] “[eğer ben kendim Bilge Tonyukuk / [Türk devletini] kazanmasaydım], [veya ben / var olmasaydım] [(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de bodun da kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).
- (60) [*elteriş kagan / kazganmasar*] [*kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*] “[Eğer Elteriş kağan (devleti) / kazanmasaydı] [ve var olmasaydı] [eğer ben kendim Bilge Tonyukuk [Türk devletini] / kazanmasaydım], [veya ben var olmasaydım] [(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de bodun da, kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).
- (61) [*... eseningiz / egsikmeser*] [...] “[eğer sağlığınız / bozulmazsa] [...]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon IV).

Altay Yazıtları’ndan tespit edilen -sAr ekli (61) bağımlı cümlenin öznesi ve bağımlı cümlenin sonrası tam okunmaz. Dolayısıyla kesin bir şekilde belirtmek mümkün olmasa da okunabilen kısım, ÖY modelindedir.

Kâğıda yazılı runik metinlerden Almanya’da bulunan U5 ve T II T 14 numaralı el yazmaları da ÖY modeli sergiler. Bu açıdan taş yazılı runik metinler, kâğıda yazılı runik metinlere göre daha yoğun bir kullanım gösterir:

(62) [*tatıglıg aş / erser*] [*aşayın*]⁹³ (YAKRIB: U5).

(63) [*ol-ok taşın suvı / yaşıł bolsar*] [⁹⁴*kem özinte / tutsar*] [*agulug kurt konuz adartu umaz*]⁹⁵ (YAKRIB: T II T 14).

2.1.1.1.4.2. ÖY Modelli -X, -A Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Runik metinlerde, -A ekli basit yapılu ulaç eki yerine -X ulaçlı belirteç cümleleri ÖY modelinde daha çoktur. Özne, bağımlı cümlede yer alan yüklem yapıcisıdır:

(64) [*beş yüz kedimlig yadag / biriki*] [*şaşıp*] [*kelti*] “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).

(65) [*kutlug bilge sengün / uruşu*] [*kutlug tarkan sengün ol eki yur... yarlukadı*] “[Kutlug Bilge sengün savaşarak] [Kutlug Tarkan sengün o iki... buyurdu]” (SİD TAR K5-K6).

Şine Usu ve Taryat’ta -X ulaç ekli ve ÖY modelinde belirteç cümleleri mevcuttur. Ancak işlek değildir. Ayrıca Yenisey Yazıtları’ndan Uybat III ve Hemçik-Çırgak mezartaşları, Altay Yazıtları’ndan İnegen II ile Orhon Yazıtları’nda ÖY modelli birkaç örnekle daha karşılaşılmaktadır:

(66) [*bitigçi... yörçi uz kop bodun / tikü*] [*bilir*] “[usta yazıcılar... süsleyiciler (?) tüm halkım] [bu amıtı yapmayı] [başardı]” (YAKRIB: Uybat III / 7).

(67) [*yeti aşnuku eşim / taş urı*]⁹⁶ [*tikti*] “[ilk yedi arkadaşım] [taşa (bu yazıtı)] [hâkkettiler]” (YAKRIB: Hemçik Çırgak / 2).

⁹³ “[tatlı aş ise] [yiyeyim]”.

⁹⁴ Bu örnekte, iki bağımlı cümle art arda gelmiştir. İlk bağımlı cümlede yer alan *ol ok taşın suvı* yapısındaki özne unsuru, ikinci bağımlı cümlede tekrarlanmaz. Ancak bağımlı cümlelerin söz dizimsel yapısında var olmayan bu özne, ikinci belirteç cümlesinin de öznesidir. Dolayısıyla *kem özinte tutsar* bağımlı cümle yapısındaki özne unsuru eksiltilidir. En az çaba yasası gereğince ikinci bağımlı cümlelerin özne unsuru tekrar gösterilmemiştir. Efrasiyap Gemalmaz bu durumu, *kolaylık (ekonomi) kanunu* olarak belirtir. İletişimde mümkün olduğu kadar az enerji ve madde kullanarak birim zamanda mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletme eğilimi olarak yorumlar (1995: 83). Dolayısıyla söz dizimsel yapıda özne unsuru atıldığı için söz dizimsel modeli (Ö)TY’dir.

⁹⁵ “[O taşın (bulunduğu) su yeşerse] [Yenisey nehrinin kaynağında tutsa] [zehirli kurt ile böceği ayırt edemez]”. Yayında çevirisi bulunmadığı için tarafımca çevrilmiştir.

- (68) [*bir tebe / yele*] [*evirtim -a yelvilig*] “[bir deve] [zıplayarak] [çevreledim, sihirli...]” (YAKRIB: İnegen II).
- (69) [*anda kalmışı yer sayu kop / turu ölü*] [*yoryuyur erti*] “[[aranızdan] kalanlar zayıflayarak] [tükenerek] [dolaşıyordu]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
- (70) [*bulçuka*] [*tan / üntürü*] [*tegdimiz*] “[Bulçu’ya] [tan yeri ağarrken] [ulaştık]” (SİD T1 K11).
- (71) [*üç oguz süsi / basa*] [*kelti*] “[Üç Oğuz ordusu] [basarak] [geldi]” (SİD BK D32).

Taşa yazılı runik metinlerdense, kâğıda yazılı runik metin İrk Bitig’de ÖY diziliminde -X, -A basit yapılu ulaç ekleriyle oluşmuş belirteç cümleleri daha çoktur. *Kuş oğlu, keyik oğlu, kişi oğlu, er, bars keyik, özi süsi* gibi isim unsurları hem belirteç cümlesinin öznesi hem de bilgi yapısı açısından bağımlı cümlenin odak noktasını işaretler. Bağımlı cümlenin yüklemi olarak kabul edilen ulaçlı yapılar, odak alanının bir parçasıdır:

- (72) [*kuş oğlu / uça*] [*aztı*] “[kuş yavrusu] [uçarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15)
- (73) [*keyik oğlu / yügürü*] [*aztı*] “(dört ayaklı) yabani hayvan yavrusu] [koşarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).
- (74) [*kişi oğlu / yoryuyu*] [*aztı*] “[insanoğlu] [yürüyerek] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).
- (75) [*er / terkleyü*] [*kelir*] “[bir adam aceleyle] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).
- (76) [*er / ümeleyü*] [*barmış*] “[Bir adam] [misafirliğe] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 47).
- (77) [*bars keyik / enleyü menleyü⁹⁷*] [*barmış*] “[bir leopar] [avlanmaya [avlanmak için]] [çıkılmış]” (YAKRIB: IB / 49).
- (78) [*özi süsi / ögire*] [*sevinü*] [*ordosingaru kelir*] “[(hakanın) kendisi ordusu ile birlikte] [neşelenip] [sevinerek] [sarayına doğru geliyor]” (YAKRIB: IB / 34).

⁹⁶ Bu bağımlı cümlenin yüklemi *taş ur-* fiili olarak kabul edilmiştir. Bunun sebebi taş yazı hâknetmek anlamındadır ve yardımcı fiil grubudur. Dolayısıyla *taş* kelimesi bağımlı cümlenin tümleci olarak sayılmamıştır.

⁹⁷ İkilemeli yapı vardır.

(78) numaralı örnekte, iki bağımlı cümle yüklemi art ardadır. Bağımlı cümlenin öznesi *özi süsi*, başka bir yüklemcil öge olan *sevinü* “sevinerek” için de geçerlidir. Ancak *sevinü* ile sağlanan ikinci bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısında, özne bilgisi tekrar edilmediği için, çalışmamızda (Ö)Y modeli içinde yer almaktadır.

2.1.1.1.4.3. ÖY Modelli -p Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

ÖY dizilimli ve -p ulaş ekli belirteç cümlelerinde odak, öznededir. Bağımlı cümlenin öznesi ve yüklemcil öge olan ulaşlı yapı odak alanını oluşturur. ÖY dizilimli ve -p ulaş ekiyle üst cümleye bağlanan bu yapılar, diğer runik metinlere göre Orhon Yazıtları’nda daha çok tercih edilmiştir. Köl Tegin ve Tonyukuk bu doğrultuda benzer tutum sergiler:

- (79) [*yeti yüz er / bolup*] [*elsiremiş kagansıramış bodunug künedmiş kuladmış türk törüsün içginmiş*] “[yedi yüz er olduktan sonra, elini ve kağanını yitirmiş bodunu] [cariye ve kul olmuş bodununu ve Türk yasasını bırakmış]” (SİD KT D13 = SİD BK K11).
- (80) [*oza kelmiş süsin köl tegin / agıtıp*] [*tungra bir uguş alpagu on erig tunga tegin yogında eğirip*] [*ölürtümüz*] “[kurtulup gelmiş halk ile Köl Tegin harekete geçti] [Tongralı savaşçı on erkeği Tonga teginin cenaze töreninde çevirip] [öldürdük]” (SİD KT K7).
- (81) [*kagan / bunadıp*] [*kagan yelü kör temiş*] “[kağan kaygılanıp] [ileriye doğru] [orduyla] atları sürün demiş]” (SİD T1 K2).
- (82) [*üçegün / kavışıp*] [*sülelim*] “[üçümüz birleşerek] [ordu gönderelim]” (SİD T1 D4).
- (83) [*ıda taşda kalmışı / kubranıp*] [*yeti yüz boldı*] “[çalılıkta ve taşlı (yerde) olanlar toplandılar], [yedi yüz idiler]” (SİD T1 B4).
- (84) [*ol üç kagan / ögleşip*] [*“altun yış üze kabışalım!” temiş*] “[bu üç kağan] [danışıp] [Altun Ormanı üzerinde buluşalım! demişler]” (SİD T1 D3).

Orhon Yazıtları’ndan sonra Köli Çor ve Şine Usu Yazıtı’nda -p ulaş ekli ve ÖY dizilimli belirteç cümleleri tanıklanmaktadır:

- (85) [*basml / yagıdıp*] [*evimrü bardı*] “[Basml(lar)] [düşman olup] [evimin üstüne gittiler]” (SİD ŞU G4).

- (86) [*kagan inisi el çor tegin / **kelip***] [*ulayu*] [*tört tegin / **kelip***] [*ışvara bilge küli çorug yoglattı*] “kağanın küçük kardeşi El Çor Tegin gelip] ve [dört tegin birlikte gelip] [Işvara Bilge Küli Çor için yoğ töreni düzenletti]” (SİD KÇ D12).
- (87) [*köli çor / **oplayu tegip***] [*sancıp*] [*ölürüp⁹⁸*] [*oglın kisisin buln[adıp]]*] [*<...> bo[lup]]*] [*az? <...> elig tutdı*] “[Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, (onları) mızrakladı, öldürdü. Çocuklarını, kadınlarını (insanlarını?) tutsak etti]” (SİD KÇ B5).
- (88) [*bunca bodun / **kuvurup***] [*yogladı*] “[bu kadar halk toplanarak] [yas tuttu]” (SİD KÇ G2).

Moğolistan bölgesine ait diğer örnekler yanı sıra Altay Yazıtları’ndan da ÖY modeli -p ulaç ekli belirteç cümlesi gözlenmiştir:

- (89) [*elig adaşım / **adırıp***] [*öz evime / evine tezitdi*] “[Elli kişilik refakâtçi / yoldaş] [gücümü (benden) ayırdı ve] [beni evime / evine kaçmaya mecbur etti]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon /I / 2/1).

Kâğıda yazılı runik metinler arasında bu ulaç ekli ve ÖY dizilimli belirteç cümlesi yoktur.

2.1.1.1.4.4. ÖY Modeli -pAn Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış ve ÖY söz dizimi modelindeki örnekler Irk Bitig ile Köl Tegin’de yoğundur. Özne ve yüklem birlikte odak alanını işaretler, odak noktası ise bağımlı cümlenin öznesidir:

- (90) [*bay er kony / **ürküpen***] [*barmış*] “[zengin bir adamın koyunu] [ürküp] [kaçmış]” (YAKRIB: IB /27).
- (91) [*kan / **olurupan***] [*ordo yapmış*] “[bir hakan] [tahta çıkar çıkmaz] [bir saray yap(tır)mış]” (YAKRIB: IB /28).

⁹⁸ Bu örnekte, üç bağımlı cümle art arda gelmiştir. Üç yüklemcil öge birbirini takip eder. Özne unsuru her yüklemcil öge için de geçerlidir. Ancak ikinci ve üçüncü bağımlı cümle yapılarında, özne unsuru dilbilgisel düzlemde yer almamaktadır. Bu sebeple ilk bağımlı cümleden sonra gelen ve sadece yüklemcil ögesi bulunan iki örnek (Ö)Y dizilimlidir. Ayrıca bir sonraki [*oglın kisisin / **bunadıp***] şeklinde başka bir -p ekli bağımlı cümle de gözlenir. Bu belirteç cümlesinin de öznesi diğer üç bağımlı cümlenin öznesi olan [köli çor]’dur. Söz dizimsel yapıda yine özne yer almadığı için (Ö)TY modeli olarak kabul edilmektedir.

- (92) *[utru] [talım kara kuş / kopupan] [barmış]* “[bu sırada] [Garu.a yerinden uçup] (doğana) karşı gitmiş]” (YAKRIB: IB /43).
- (93) *[yogçı sıgıtçı önre kün tugsukta bükli çülgi el tavgaç tüpüt apar purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtany tatavı bunça bodun / kelipen] [sıgtamış] [yoglamış]* “[yasçı ve ağlayıcı [insanlar] doğuda gün doğusundan Bökli, Çölgi, Tabgaç, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tataı [devletlerinden] onca halk] [gelmiş] [ve onlar için yas tutmuş]” (SİD KT D4 = SİD BK K5).
- (94) *[eçim kagan / olorupan] [türk bodunug eyiçe etdi igiddi]* “[amcam] tahta oturunca] [Türk bodunu öncekiler gibi iyice düzenledi, besledi]” (SİD KT D16 = SİD BK K13).

2.1.1.1.4.5. ÖY Modelli -GInCA Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan yapılar, runik metinlerde enderdir. Örneklerinden biri ÖY dizilimlidir. Sadece kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig’de -GInCA ulaç ekini almış ve ÖY dizilimli örnek vardır:

- (95) *[tokuz kat üçürgün / topulginça] [teritzün]* “[dokuz katlı keçe yırtılıp delininceye kadar] terlesin]” (YAKRIB: IB 50).

ÖY dizilimli bu belirteç cümlesinin odak noktası bağımlı cümlelerin öznesidir ve özne eylemi gerçekleştiren gerçek öznedir. Özne, *tokuz kat üçürgün* “dokuz kat geçen” kelime grubuyla insan dışı varlıktır.

2.1.1.1.4.6. ÖY Modelli -gAll Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

-gAll ulaç ekli bağımlı cümlelerin ÖY diziliminde olduğu örneklere sadece Orhon Yazıtları’ndadır. *Sınar süsi* “ordunun bir kanadı”, *Türk bodun* “Türk milleti”, *Türk kagan* “Türk kağanı” gibi isim unsurları ile kurulu *gerçek - etken* özneler mevcuttur:

- (96) *[sınar süsi / sünüşgeli] [kelti]* “[[başka] bir kanadı da / bize karşı / savaşmak için] [geldi]” (SİD BK D32).
- (97) *[türk bodun / olorgalı] [türk kagan / olorgalı] [şandun balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş]* “[Türk bodun / egemen olalı], [Türk kağanı hüküm süreli]

[şimdiye kadar] [Türk bodun] [Şantung şehrine [ve] Taluy ırmağına ulaşmış
değildi]" (SİD T1 D1).

2.1.1.1.4.7. ÖY Modeli -yXn Ulaş Ekli Bağlımlı Cümleler

Bu ulaş ekli bağli cümlelerin yuvarlak ünlü tanıklığı yapılar, Taryat Yazıtı'na aittir. Nitekim bu örnekler ÖY dizilimindedir. Bağli cümlelerin odak noktası özne grubudur. İki örnekte de özne, *kara bodun* "avam halkı" ile sağlanmıştır.

(98) [*tokuz tatar ... tokuz buyruk beş senüt kara bodun / turuyun*] [*kanım kanka ötünti*] "[avam halkı] [[öylece] ayağa kalkarak] [kağan atadı]" (SİD TAR G4).

(99) [*kara bodun / turuyun*] [*kagan atadı*] "[avam halkı] [(öylece) ayağa kalkarak] [kağan (olarak) atadı]" (SİD TAR G5-G6).

Bu ulaş ekinin düz ünlü görüldüğü runik metin ise Tonyukuk'tur. Belirteç işlevli bağli cümle olarak işlek bir kullanım alanı sergilemeyen bu ekli bağli cümle de ÖY dizilimi gösterir. Özne unsuru olan *buyla бага tarkan birle ilteriş kagan* yapısı, belirteç cümlesinin odak noktası olarak yeni bilgiyi verir:

(100) [*buyla бага tarkan birle ilteriş kagan / boluyın*] [*birye tabgaçığ öhrä kıtanyıg yırya oguzug üküş ok ölürti*] "[Bilge Tonyukuk ile Buyla Baga Tarkan ile birlikte], [onun sayesinde ve yardımıyla Elteriş (adında) kağan olayım!]" dedi] [güneyde Tabgaç'ı, doğuda Kıtay'ı, kuzeyde Oğuz'u çok sayıda öldürdü]" (SİD T1 B6-B7).

2.1.1.1.4.8. ÖY Modeli -kAn Ulaş Ekli Bağli Cümleler

Runik metinlerde, üst cümleye biçimbilgisel yolla bağlanmada görülen -kAn ulaş ekli belirteç cümlelerinden biri ÖTY dizilimli iken; bir diğeri ÖY modeli sergiler. ÖY sıralamasındaki örneklerden biri Irk Bitig'e aittir (101). Yenisey Yazıtları'ndan gösterilen (102) numaralı örnek ise araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Çeviriyazılarından Talât Tekin'in metni esas alındığında -kAn ulaş ekli belirteç cümlesinin ÖY dizilimli olduğu gözlenmektedir:

- (101) [*karı üpgük*] [*yıl / yarumazkan*] [*etdi*] “[yaşlı hüthüt kuşu] [*yıl aydınlanmadan (yani günler uzamadan) önce*] [öttü]” (YAKRIB: IB / 21).
- (102) [*yigit / erken*] [*esiz*] [*yıta*] [*açıg a*]! (Tekin, 2003: 235) “genç iken, yazık, eyvah, ne acı (öldü)” (Tekin, 2003: Abakan 8).

2.1.1.1.4.9. ÖY Modelli -*mAtI* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu yapıdaki belirteç cümlesi sadece Şine Usu Yazıtı’ndadır ve ÖY dizilimi gösterir. Bağımlı cümlenin odak noktası, hem belirteç cümlesinin hem de temel cümlenin öznesidir. Bağımlı cümlenin yüklemdeki işi yapan, eden konumundaki özne, gerçek öznedir:

- (103) [*sekiz oguz tokuz tatar / kalmati*] [*kelti*] “[Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar (konfederasyonu)] [geride “kimse kalmaksızın”] [geldi]” (SİD ŞU D3).

2.1.1.1.4.10. ÖY Modelli -*mAtIn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ekle kurulu ÖY modelli belirteç cümlelerinin örnekleri Irk Bitig’denir. Bağımlı cümlede vurgulanan kısım öznedir. Bağımlı cümlelerdeki özneler, yüklemcil ögeyi işleyen gerçek öznelerdir. Taşa yazılı runik metinlerde, -*mAtIn* ulaç ekli ve ÖY dizilimli belirteç cümlesi yoktur:

- (104) [*turna kuş / tuymatın*] [*tuzakka ilinmiş*] “[turna kuş] [farkına varmadan] [tuzağa yakalanmış]” (YAKRIB: IB / 61).
- (105) [*turna kuş / uça umatın*] [*olurur*] “[turna kuş] [uçamadan] [oturuyor]” (YAKRIB: IB / 61).

2.1.1.1.5. (Ö)Y Modeli

Runik metinlerde, (Ö)Y sıralamasında da belirteç cümleleri tespit edilmiştir. Bu bölüm, sadece ulaç eki alan yüklemcil ögenin olduğu yapıları içerir. Özne veya nesne bilgisi, bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısında yoktur. Ancak temel cümlenin yükleminden ve bağımlı cümlenin yüklemcil ögesinden çıkarılabilen gizli bir öznenin varlığı mevcuttur. Bu tür belirteç cümlelerinin bilgi yapısı dikkate alındığında, yüklemcil öge, odağı kendi üzerinde toplar. Özne ve nesne unsurları bağımlı cümlenin bilgi değeri açısından

artalanını işaretler⁹⁹. (Ö)Y dizilimli belirteç cümlelerine *-sAr*, *-p*, *-A*, *-X*, *-pAn*, *-mAtIn*, *-GInCA*, *-gAll* gibi basit yapılu ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlanan cümlelere tanık olunmaktadır. Bu açıdan (Ö)Y dizilimli belirteç cümlelerinin farklı ulaç ekleriyle bağlanarak çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir.

2.1.1.1.5.1. (Ö)Y Modelli *-sAr* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Basit yapılu bu ulaç ekinin (Ö)Y dizilimindeki görüntüsü ağırlıklı olarak Orhon Yazıtları'nda, bu yazıtlar içerisinde ise Tonyukuk 1. taşa gözlenir. Bu yazıtlarda, daha çok *er-* fiiliyle kurulu yardımcı fiil unsuru bağımlı cümlelerin yüklemi durumundadır. *Irak erser*, *yaguk erser*, *kelir erser*, *kelmez erser*, *yok erti erser* gibi kelime gruplarında da görüldüğü gibi *er-* fiilli yardımcı fiil ögeleri temel cümlelerin belirteç cümlesidir ve sözlüksel bir özne bilgisine sahip olmadığı için (Ö)Y dizilimlidir. Örneklerde ayrıca *bol-* yardımcı fiiliyle kurulu (Ö)Y dizilimli örneklerle de karşılaşılmıştır.

Bu runik metinler dışında Köli Çor Yazıtı ve Altın-Köl Yazıtı da *-sAr* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış ve (Ö)Y söz dizimsel modelli örnekleri yansıtır. Bu dizilimdeki bağımlı cümlelerin odak noktası, yüklemcil ögenin kendisindedir. Belirteç cümlesinin konusunu yansıtan özne, söz dizimsel yapıda yer almayıp gizli özne konumundadır.

Yormasar ve *usar* belirteç cümleleri ise yardımcı fiil kuruluşunda olmayıp bağımlı cümlelerin öznesi bir önceki cümlede verilmiş ve bağımlı cümlelerin söz dizimsel yapısında gösterilmemiştir. *Özne atma eğilimine* (Aydın, H. 2012: 172) uyularak özne tekrar edilmemiştir. Bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesinde, 3. tekil şahsa gönderme yapıldığı için dilbilgisel öznenen bahsetmek mümkündür. Bu yapıdaki belirteç cümleleri de (Ö)Y olarak modellenmiştir:

(106) [*irak erser*] [*yablak agı birür*] “[eğer [Tabgaç halkı] [senden] uzaksa] [değersiz mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

(107) [*yaguk erser*] [*edgü agı birür*] “[eğer sana yakınsa] [iyi mal verir]” (SİD KT G7 = SD BK K5).

⁹⁹ Hint-Avrupa dillerinin aksine bir tutum sergileyen Türkiye Türkçesi'nde “kişi adları” seyrek kullanılır, bu adların görevini daha çok “kişi ekleri” üstlenir (Aksan, 2009: 177). Türkiye Türkçesi özelinde görülen bu tipolojik özellik, runik metinler veritabanından elde edilen belirteç cümlelerinde de geçerlidir. Belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında özneyi açıklayan şahıs zamirlerine çok az yer verilmiştir. Dolayısıyla söz dizimsel yapıda mevcut olmayan (Ö)Y modelleri, belirteç cümlelerinde daha yaygındır.

- (108) [*yaguk erser*] [*amtıka erig yerde erser*] [*anca erig yerte bengü taş tokıtdım*] “[eğer (el) yakınsa] [veya herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13 = SİD BK K8)
- (109) [*yay bolsar*] [*üze tenri kövürgesi eterçe*] [*anca... tagda sıgun etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar / olsa], [yukarıda (Tengri)...] [dağda geyik] [[öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).
- (110) [*kelir erser*] [*körü kelür*] “[eğer (düşman) gelecek olursa] [onların gelmesine dikkatle izin ver]” (SİD T1 K8).
- (111) [*kelmez erser*] [*tılıg savıg alı olor*] “[eğer gelmezse] [dil tut, haber al ve otur]” (SİD T1 K8).
- (112) [*yormasar*] [*bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*bizni ölüртеçi kök*] “[eğer ona [karşı] sefer etmezsek], [[Türkler] kağanları alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [bizi ne şekilde olursa olsun] [yok edeceklerdir]” (SİD T1 K5-K6).
- (113) [*usar*] [*idi yok kısıalım*] “[mümkün olursa] [tamamen yok edelim]” (SİD T1 G4).
- (114) [*yok erti erser*] [*kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*] “[var olmasaydı] ... [(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de, bodun da, kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).
- (115) [*av avlasar*] [*ermeli teg erti...*] “[ava çıktığı zaman] [hızlı at gibiydi]” (SİD KÇ B9).
- (116) [*sünüş bolsar*] [*çerig eter erti*] “[savaş olduğu zaman] [orduyu düzenlerdi]” (SİD KÇ B9).
- (117) [*atsar*] [*alp ertingiz e*] [*tutsar*] [*küç ertingiz*] “[atsanız, kahraman idiniz] [(ve) tutsanız güç(lü) idiniz]” (YKI: Altın-Köl I / 5).

Basit yapılı *-sAr* ulaç ekli ve (Ö)Y modellenmiş örneklerle, Orhon Yazıtları dışındaki taşta yazılı runik metinlerden ulaşılmıştır.

2.1.1.1.5.2. (Ö)Y Modeli -X, -A Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu eklerle üst cümleye bağlı belirteç cümlesinde, söz dizimsel yapıda yer alan tek unsur yüklemcil ögedir ve odak unsuru kendisidir. Örnekler hem taşta yazılı runik metinlerden

Kırgızistan, Altay ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda hem de kâğıda yazılı runik belgelerden Irk Bitig'den tanıklanmıştır. Basit yapılı ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin diğer modellerinde Kırgızistan bölgesine ait örneklerle karşılaşmadığı için (Ö)Y dizilimindeki Talas 7/1'de geçen belirteç cümlesi önem taşır.

- (118) [*yentileyü*] [*keldim*] “[yentüleyü] [geldim]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I /2).
- (119) [*aşu*] [*baş altım*] “[kalkarak] [dağ tepesinden geçtim]” (YAKRIB: TA 7 / 1).
- (120) [*anda*] [*udu*] [*yorıdım*] “[orada] [(onları) izleyerek] [dolaştım]” (SİD ŞU D6).
- (121) [*beşinç ay*] [*udu*] [*kelti*] “[beşinci ayda] [beni izleyerek] [geldi(ler)]” (SİD ŞU D3).
- (122) [*basınu*] [*yemiş*] “[batarken] [yemeye devam etmiş]” (YAKRIB: IB / 46).
- (123) [*ögire sevinü*]¹⁰⁰ [*kelir*] “[neşelenip sevinerek] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 30).
- (124) [*tavışgan terisi / ünüşüpen*] [*yügürü*]¹⁰¹ [*barmış*] “[tavşan (ise) derisi parçalanmış olarak] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 44).
- (125) [*köli çor*] [*oplayu tegip*] [*bulgayu*] [... *kü bunca tutdı*] “[Köli Çor] [öküz gibi saldırıp] [bozguna uğratıp] [... o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B11-B12).

(125) numaralı runik metinde, iki bağımlı cümle yan yanadır ve ikisinin de öznesi ortaktır. Ancak -X ekli belirteç cümlesi ele alındığında Köli Çor öznesi, *bulgayu* yapısındaki bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısında yer almaz, bu nedenle (Ö)Y dizilimli olarak belirtilmelidir.

¹⁰⁰ Eski Uygurcada ikilemeli yapılar (hendiadyoin) çok yaygındır. Nitekim bu örnekte bağımlı cümlenin yüklemcil ögesi konumundaki yapılar ikilemeli yapıdadır. *Ögire* ve *sevinü* kelimeleri -X ulaç ekleri almış belirteç işlevi sağlayan bağımlı cümle yapılarının yüklemeleridir. Özne unsuru söz dizimsel yapıda yoktur. Ancak dilbilgisel özne mevcuttur. Tam olarak üst - temel cümlenin şahıs çekiminden anlaşılabilen bir gizli özne vardır. Bu nedenle söz dizimsel modeli (Ö)Y şeklinde gösterilmiştir.

¹⁰¹ Bağımlı cümlelerden ikincisi *yügürü* yapısında, ilk belirteç cümlesinin öznesi olan *tavışgan terisi*, yüzey yapıda yoktur. Bu nedenle *yügür-* fiilinin aldığı -X ulaç ekiyle sağlanan belirteç işlevli bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısı (Ö)Y olarak gösterilir.

2.1.1.1.5.3. (Ö)Y Modelli -p Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

(Ö)Y söz dizimsel modeli sergileyen -p ulaç ekli yapılar, çeşitli runik metinlerde geçer. Orhon, Eski Uygur Kağanlığı, Altay ve Kırgızistan Yazıtları'nda örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Talas 7/1 ve Talas 7/2'de -p ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış yapılar (Ö)Y dizilimindedir. Örneklerde, odak unsuru yüklemcil ögenin üzerindedir. Bağımlı cümlenin öznesi yeni bir bilgi işaretlemeyerek, metnin bağlamından çıkarılabilir.

Moğolistan bölgesine ait runik metinlerde (Ö)Y dizilimli ve -p ulaç ekli belirteç cümleleri daha çoktur (126-130). (132-133) numaralı örnekler Altay Yazıtları'na aitken, (134-135) numaralı örnekler, Kırgızistan Yazıtları'ndan tespit edilmiştir:

(126) [*terilip*] [*yetmiş er bolmuş*] “[toplanarak] [yetmiş er olmuşlar]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).

(127) [[*yagı bolup*] [*etinü yaratunu umaduk*] [*yana içikmiş*] “[Türk bodunu Tabgaçlara] düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10= SİD BK K9).

(128) [*ükünüp*] [*süledim*] “[[askeri] toplayıp] [ordu gönderdim]” (SİD BK D38).

(129) [*kodup*] [*bardım*] “[koyup] [gittim]” (SİD ŞU D2).

(130) [*evke tegdüküm*] [*uruş kulup*] [*teqip*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[[eve] ulaşp kardeş[ler]ime, oğluma (oğullarıma) öylece öğüt verdim] (SİD O 10-11).

(131) [*köli çor / oplayu tegip*] [*sancıp*] [*ölürüp*] [*ogln kisisin buln[adıp]] [*<...> bo[lup]] [*az? <...> elig tutdı*] “[Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, (onları) mızrakladı, öldürdü. Çocuklarını, kadınlarını (insanlarını?) tutsak etti]” (SİD KÇ B5).**

(131) örneğinde, ilk bağımlı cümlede belirtilen gerçek özne Köli Çor, *sancıp* ve *ölürüp* yapılarındaki iki farklı bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısında işaretli değildir. Bu belirteç cümlelerinin özneleri, bir önceki bağımlı cümleden anlaşılrsa da, sözlüksel değildir. Bu sebeple *sancıp*, *ölürüp* ile belirtilen bağımlı cümle yapıları (Ö)Y modelindedir.

- (132) [*er eli a (YDÖ)*] [*terilip*] [*a elt!*] “[Ey savaşçı erkekler topluluğu] [toplamp] [yönlendirin (yol gösterin)]” (YAKRIB: Biçiktu-Boom VIII /1).
- (133) [*uduzup*] [*açın kop el*] “[(bize) önderlik edip] [(bizimle) bütün halkla ilgilen]” (YAKRIB: Ustyugi Sarı-Kobı / 1).
- (134) [*agıp*] [*aşu baş altım*] “[kalkarak] [dağ tepesinden geçtim]” (YAKRIB: TA 7 / 1).
- (135) [*baş açışıp*] [*agu igip*] [*ıncıp (?)¹⁰²*] [*agıltım*] “[birbirimize yeni yolda yardım ederek] [dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak] [bu şekilde dolanarak] [yaklaştım]” (YAKRIB: TA 7 / 2).

Şine Usu Yazıtı’nda, ilk bağımlı cümlelerin özne bilgisi, bir sonraki bağımlı cümlede tekrarlanmamış, bu yolla da (Ö)Y dizilimli belirteç cümlesi ortaya çıkmıştır:

- (136) [*beş yüz kedimlig yadag / biriki*] [*şaşıp*] [*kelti*] “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).

2.1.1.1.5.4. (Ö)Y Modelli -pAn Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

(Ö)Y dizilimindeki belirteç cümleleri arasında -pAn ekli yapılar vardır ancak işlek değildir. Orhon ve Altay Yazıtları’nda bu ekte belirteç cümleleri gözlenmektedir. Yüzey yapıda bağımlı cümlelerin öznesi olmadığı için bağlı olduğu temel cümle yükleminden belirteç cümlesinin öznesi çıkarılabilir. Bağımlı cümlelerin bilgi yapısında, yüklemcil ögeler odak noktasıdır. Bağımlı cümlelerin *bağlantı*, *konu* ya da *teması* olarak farklı şekillerde adlandırılan kısmı, metnin bağlamından çıkarılan (gizli) öznedir:

- (137) [*olorupan*] [*türk bodunun elin törüsün tuta bermiş*] [*iti birmiş*] “[oturdukları sürece] [Türk bodununun elini, törelerini tutuvermişler, düzenleyivermişler]” (SİD KT D1 = SİD BK K3).
- (138) [*eripen / (erpen)*] [*tedim erti*] “[eleştirerek / erpen] [(bunu) dedim, çıktı]” (YAKRIB: Kalbak-Taş VII /1).
- (139) [*oglı / öginte kanınta / övkelepen*] [*tezipen*] [*barmış*] “[oğlan], [annesine babasına öfkelenerek] [kaçıp] [gitmiş]” (YAKRIB: IB /58).

¹⁰² Bu örnekte, üç bağımlı cümlelerin yüklemcil ögeleri art arda dizilmiştir. Özne unsuru söz dizimsel yapıda mevcut değildir. Temel cümlelerin yükleminden gizli öznenin bilgisine ulaşılmaktadır. Bu sebeple, söz dizimsel modeli (Ö)Y olarak işaretlidir.

Bu örnekte (139), ikinci bağımlı cümle yapısındaki özne unsuru eksiltilidir. Bağımlı cümlelerin öznesi tekrarlanmayarak ulaç ekli yapılar art arda sıralanmıştır. *Tezipen* yapısındaki özne unsuru yüzey yapıda olmadığı için (Ö)Y dizilimli olarak gösterilmiştir. İlk bağımlı cümledeki tümleş bilgisi, ikinci bağımlı cümleyi karşılamadığı için, (Ö)Y olarak modelde gösterilmiş, (ÖT)Y dizilimli olarak işaretlenmemiştir.

2.1.1.1.5.5. (Ö)Y Modelli -*GInCA* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Yenisey Yazıtları'nda geçen -*GInCA* ulaç ekli bağımlı cümleler, (Ö)Y söz dizimindedir. Diğer taş yazılı runik metinler ile kâğıda yazılı runik belgelerde bu ekli belirteç cümleleri (Ö)Y modelinde görülmemiştir:

- (140) [*eşidmekinç*] [*barap*] [*aç ra...*] “[işitmeyerek (?)] [varıp (?)]” (ETY Kara Yüs I / 4).
- (141) [*eşidmekinç<e>*] [*barıp*] [*iç ara...*] “[işitmedikçe] [gidip iç (ordu) arasına]” (YKI Sulek V / 1).

2.1.1.1.5.1. (Ö)Y Modelli -*gAll* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

(Ö)Y dizilimli ve -*gAll* ekli belirteç cümlesinin örneği azdır. (142) numaralı örnekte *sana-* fiilinin öznesi metnin daha öncesinde belirtilen insanlara işaret ederken, temel cümlelerin öznesi 1. çoğul şahıstır. Aynı şekilde (143) ve (144) numaralı örneklerde de bağımlı cümlelerin öznesi metnin bağlamından anlaşılabilir. Bağımlı cümlelerin bilgi yapısı çözümlendiğinde, odak unsuru yüklemcil ögelerde toplanmıştır. (144) numaralı örnekte yer alan *yeg etmiş keşlig* kelime grubu, ne bağımlı cümlelerin ne de temel cümlelerin öznesidir; temel cümleyi açıklayan bir seslenme unsurudur. Bu sebeple yüklem dışı öge konumundadır.

- (142) [*sanagalı*] [*tüşürdümüz*] “[İnsanları] saymak için] [onları atlarından] indirdik]” (SİD T1 K3).
- (143) [*yadag yabız boltı tep*] [*algalı*] [*kelti*] “[bizim ordumuz yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya] [geldiler]” (SİD BK D32).
- (144) [*yeg etmiş keşlig*] [*sökgeli*] [*teg*]! “[Siz] güzel (muhteşem yapılmış) ok çantalılar], [düşman hatlarını kırmak için] [saldırın]!” (YAKRIB: Biçiktu Boom III / 2).

Sadece Orhon ile Altay Yazıtı'nda bu eki almış ve (Ö)Y dizilimli belirteç cümlesi mevcuttur.

2.1.1.1.5.6. (Ö)Y Modelli -*mAtIn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Basit yapılı bu ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan (Ö)Y sıralamasında belirteç cümleleri azdır. (Ö)Y dizilimindeki bu ekli belirteç cümlelerine ait örneklerin hepsi Irk Bitig'dendir. Aynı kalıp ifade içerisinde yer alan bağımlı cümlelerde özne, gizlidir. (145) numaralı örnekte özne, cümlenin bağlamından yola çıkılarak *at*, 146 ve 147 numaralı bağımlı cümlelerde ise *öküz*'dür. Dolayısıyla bağımlı cümlenin yüzey yapısında, özne unsurları birebir gösterilmediği halde anlamda mevcuttur. Odak unsuru, bağımlı cümlenin yüklemcil ögeleri üzerindedir:

(145) [*yeline kudursuginına tegi yagrıpan*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “[*(at)* yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp] [kımıldayamadan] [duruyor]” (YAKRIB: IB / 16).

(146) [*kamşayu umatın*] [*turur*] “[*(öküz)*] [kımıldayamadan duruyor]” (YAKRIB: IB / 37).

(147) [*eki öküzüg bir bokursıka kölmüş*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “[*İki öküzü bir sabana koşmuşlar*]. (Öküzler) [kımıldayamadan] [duruyorlar]” (YAKRIB: IB / 25).

2.1.1.1.6. (Ö)TY Modeli

Bu tür söz dizimsel modellerde, belirteç cümlesini sağlayan ulaç ekini alan yüklemcil öge yanı sıra onu çeşitli açılardan açıklayan nesne unsurları vardır. Odak alanı bağımlı cümlenin yüklemi ve nesnesindedir. Odak noktasını ise nesne oluşturur. Bağımlı cümlenin öznesi, önceki cümlelerden veya temel cümlenin yükleminden çıkarılmaktadır. Konuşucunun ya da dinleyicinin belleğinde var olan ortak bilgiyi yansıtan bağlantı gösterilmez. Bağımlı cümlenin öznesi, derin yapıda varlığını

korumakla birlikte söz dizimsel yapıda yer almaz. Dolayısıyla dilbilgisel özne mevcuttur¹⁰³.

Runik metinlerde, basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri daha çok bu dizilime sahiptir. ÖTY, TÖY, ÖY ve (Ö)Y söz dizimi modellerine göre (Ö)TY dizilimi baskındır.

2.1.1.1.6.1. (Ö)TY Modelli -sAr Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ekli belirteç cümlesinin (Ö)TY dizilimine sahip olduğu yapılar ağırlıklı olarak Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda geçer:

- (148) [*ol yergerü / barsar*] [*türk bodun ölteçi sen*] “[Türk bodunu eğer o yere gidersen] [öleceksin]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (149) [*ötügen yış / olorsar*] [*bengü el tuta*] [*olortaçı sen*] “[eğer Ötüken Platosunda oturursan], [bengi eli [orada] tutacaksın]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (150) [*bir / todsar*] [*açsık ömez sen*] “[eğer bir kez doyarsan açlığı] [düşünmüyorsun]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (151) [*ötügen yer olorup*] [*arkış tirkış / issar*] [*nen bunug yok*] “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve [mal içi] kervan gönderirsen] [hiçbir eksiğin olmayacak]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (152) [*amtıka erig yerde / erser*] [*anca erig yerte bengü taş tokıtdım*] “[herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13 = SİD BK K8)
- (153) [*anaru / sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kağanı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).

¹⁰³ Leylâ Karahan, Orhon Yazıtları'nda temel cümlelerdeki özne bağlantıları ve buna göre gelişen belirsiz öznel kullanımlara değinmiştir. Ardışık cümleler arasındaki üçüncü şahıs bağlantılarından birisi, ardışık cümlelerin ilkinde var olan ortak öznenin, ikinci cümlede tekrar edilmediği yapılarıdır (2011: 121). Bu durum belirteç cümlelerinde de gözlenmektedir. (Ö)TY modelindeki bağımlı cümlelerde, kendinden önceki bağımlı cümlelerin söz dizimsel yapısında mevcut olan özne bilgisi tekrarlanmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

- (154) [*ol yolun / yorisar*] [*unc*] “[o yolu kullansak] [mümkün olabilir]” (SİD T1 D7).
- (155) [*nen yerdeki kaganlıg bodunka büntegi / bar erser*] [*ne bunu bar erteçi ermiş*] “[herhangi bir yerde kağanlı bir bodunun benim gibi [yöneticisi] varsa] [ne derdi olacakmış?]” (SİD T2 D6).

Orhon Yazıtları’ndan başka Yenisey Yazıtları ile Şine Usu Yazıtı’nda, -sAr ekli belirteç cümlelerinin (Ö)TY diziliminde olduğu örnekler vardır. Altın Köl II’den alınan belirteç cümlesi yapıları aynıdır ve birbirinin tekrarı gibidir.

- (156) [*er erdem / bolsar*¹⁰⁴] [*andag ermiş*] “[erkeklik kahramanlığı olursa] [öyle imiş]” (YKI: Altın Köl II / 8).
- (157) [*erdeml[ig] / b[ol]sar*] [*bodunug erk bodunug atım eren uluga erdemg batur men*] “[kahramanlığı bulduğunda], [halkı (onu) esirgeyemedi (koruyamadı)]” (YKI: Altın Köl II / 3).
- (158) [*erdemlig / bular*] [*bodun esirkeyü ermedi*] “[kahramanlığı bulduğunda, halkı (onu) esirgeyemedi!]” (YKI: Altın Köl II / 3).
- (159) [*öz apa uyası sinjurun (slma) / alsar*] [*üç yüz bitigin*] “[Öz Apa’nın kudreti (ile) sınırı (?) alsa] [üç yüz yazıtım-n]” (Er. Tepsey XI / 1).

Kâğıda yazılı runik belgelerden Irk Bitig ve Almanya’da bulunan T II T 14, Mainz 383 katalog numaralı yazmalarda, (Ö)TY dizilişli belirteç işlevli bağımlı cümleler vardır. Odak noktaları, nesne üzerindedir:

- (160) [*evinerü / kelsar*] [*özi atanmış öğrünçülüğ atı yetiglig kelir*] “[[yiğit bir adamın oğlu]¹⁰⁵ [evine doğru gelirken] [kendisi yüksek bir makama atanmış, sevinçli yedekte olarak geliyor]” (YAKRIB: IB / 55).
- (161) [*kuğu kuş / kanatinga / urup*] [*anın kalıyu / barıpan*] [*ögine kanına tegürmiş*] “[kuğu] [(onun) kanadına alarak] [böylece yükselip giderek] [(adamı) annesine ve babasına ulaştırmış]” (YAKRIB: IB / 35).

¹⁰⁴ Bu metin, aynı mezar taşında *bulsar* şeklinde okunuşu da görülmektedir. Alt alta gösterilen örnekler, bunu desteklemektedir. *Bulsar* şeklinde okunduğunda (Ö)TY dizimli belirteç cümlesi yorumunu yapmak mümkündür. Ancak *bolsar* şeklinde okunuşu kabul edilirse yardımcı fiil grubu kuracağı için (Ö)Y şeklinde söz diziliminde olduğunu söylemek gerekir.

¹⁰⁵ Belirteç cümlesinin öznesi ele alınan cümle yapısında yoktur. Ancak menin bağlamından çıkarılan ve yiğit bir adamın oğlu şeklindeki özne bilgisi, çeviride yer almıştır.

- (162) [*oyma er / oğlanın kişisin / tutug urupan*] [*oş iç / oygalı*] [*barmış*] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 29).
- (163) [*yörüng taşıg alıp*] [*kök yörüng suv / yöneser*] [*ol taşıg özinte/ tutsar*] [*yat kişi adartu umaz*]¹⁰⁶ (YAKRIB: T II T 14).
- (164) [*yörüng taşıg / alsar*] [*kızıl sıg suv / yön(e?)ser*] [*ol taşıg özi üze / tutsar*] [*kopka utgay*]¹⁰⁷ (YAKRIB: T II T 14).
- (165) [*ne iş yarlıg / yarlıkasar*] [*kopda işi yorık bolgay*]¹⁰⁸ (YAKRIB: T II T 14).
- (166) [*yime / bilsar*] [*ulug bilig bar*]¹⁰⁹ (YAKRIB: Mainz 383).
- (167) [*yime ödriumke / aysar*] [*edgü bolur*]¹¹⁰ (YAKRIB: Mainz 383).

2.1.1.1.6.2. (Ö)TY Modelli -X, -A Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ulaş ekiyle üst cümleye bağlanmış ve (Ö)TY dizilimi sergileyen yapılar çoktur. Özellikle Orhon Yazıtları’nda bu ulaş ekleriyle sağlanan yapılar ağırlıktadır.

Bağımlı cümlelerin öznesine bağımlı cümlelerin öğeleri, temel cümlelerin yüklemi ya da metnin bağlamından ulaşılabilir. Var olan eski bilgiyi yansıtan ve bağımlı cümlelerin konusu, bağlantı ya da temasını temsil eden özne unsuru söz dizimsel yapıda mevcut değildir. Dilbilgisel özneye karşılaşılmaktadır:

- (168) [*savımın / tüketi*] [*eşidgil*] “[sözümü sonuna kadar] [dinleyin]” (SİD KT G1=BK K1).
- (169) [*tokuz erig / egire*] [*tokadı*] “[((onu) çeviren dokuz eri dövdü]” (SİD KT K6).
- (170) [*ol... tatına tegi*] [*bunu / körü*] [*bilin*] “[yabancılara kadar buna bakarak] [bilin]” (SİD KT G12 = SİD BK K8).
- (171) [*ol yılka*] [*türgeş tapa altun yışıg / tuga*] [*ertiş ögüzüg / keçe*] [*yorıdımız*] “[o yıl içinde] [Türgeşlere doğru, Altun Platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledik]” (SİD KT D36-D37).

¹⁰⁶ “[beyaz taşı alıp] [açık mavi suya yöneltse] [o taşı kendinde tutsa] [yabancı kişi ayırt edemez]” şeklinde çevirisini yapmak mümkündür.

¹⁰⁷ “[beyaz taşı alsa] [kırmızı sıg suya yöneltse] [o taşı kendi üzerinde tutsa] [hepsini kaybedecek]”. YAKRIB yayınında çevirisi bulunmadığı için bu şekilde tarafımca çevrilmiştir.

¹⁰⁸ “[ne iş buyурса buyурсun] [işlerinin tamamı yürüyecek]”.

¹⁰⁹ Yayında çevirisi yoktur. Çevirisi tarafımca şöyledir: “[yine bilse, büyük bilgi var]”.

¹¹⁰ “[Beni bir tarafa koyup, ayrı tutup söylese] [iyi olur]” şeklinde çeviri yapılabilir.

- (172) [*ıgar oğlanınızda taygununuzda / yegedi*] [*igidür ertigiz*] “[güçlü oğullarınızdan ve Taygunlarınızdan daha iyi] [besliyordunuz]” (SİD KT GD).
- (173) [*anar / körü*] [*bilin*] “[ona bakıp] [bil]” (SİD KT G11 = SİD BK K8).
- (174) [*kurıgaru yincü ögüz / keçe*] [*temir kapıgka tegi süledim*] “[batıda İnci ırmağı[nı] geçerek] [Demir Kapı’ya kadar ordu gönderdim]” (SİD KT G3-G4 G4 = SİD BK K2-K3).
- (175) [*yincü ögüzüg / keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).
- (176) [*kögmen / aşa*] [*kırkız yerine tegi süledimiz*] “[Kögmen (dağlığını) aşarak] [Kırgız toprağına kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D17 = SİD BK K14).
- (177) [*ilgerü kadirkan yışığ / aşa*] [*bodunug anca kondurtumuz*] “[doğuda Kadirkan Platosunu aşarak] [bodunu öylece yerleştirdik]” (SİD KT D21 = SİD BK K17).
- (178) [*ol yılka*] [*türgeş tapa altun yışığ / aşa*] [*ertiş ögüzüg / keçe*] [*yorıdım*] “[o yılda] [Türgeş(ler)e doğru Altun platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledim]” (SİD BK D27).
- (179) [*anda tunra yilpagutu bir uguşug*] [*tuna teyin yogında / egire*] [*tokıdım*] “[Sonra Tongra yilpagutun uyruğunu] [Tonga teginin cenaze töreninde] [etrafinı sararak] [yendim]” (SİD BK D31).
- (180) [*on ok oglına tatına tegi*] [*bunu / körü*] [*bilin*] “[On Ok [halkı] oğlu ve yabancılar [her biri]] [buna bakarak] [bilin]” (SİD BK K15).
- (181) [*elig törüg / yegedi*] [*kazgandım*] “[eli ve yasayı daha iyi duruma getirerek] [kazandım]” (SİD BK D36).
- (182) [*kök öng / yoguru*] [*sü yorp*] [*tünli künli yeti ödüşke suvsuz keçdim*] “[Kök Öng [ırmağını] aşarak] [orduyu yürütüp] [gece gündüz yedi gün susuz ilerledim]” (SİD BK GD).
- (183) [*kem / keçe*] [*çik tapa süledim*] “[Kem ırmağını geçerek] [[Çik] bodununa karşı ordu gönderdim]” (SİD BK D26).

Orhon Yazıtları’nda (Ö)TY dizilişli -X, -A ulaç eki almış yapıların Köl Tegin ve Bilge Kağan ile Tonyukuk Yazıtları’nda sayıca görülme oranı birbirine yakındır. Üçünde de (Ö)TY modeli işlektir:

- (184) [*yokaru at / yete*] [*yadagin ıgaç / tutunu*] [*agturtum*] “[atları yukarıya doğru [dizginiyle] yaya olarak yöneltip] [ağaçlara tutuna tutuna] [çıkardım]” (SİD T1 K1).
- (185) [*keyik / yeyü*] [*tavişgan / yeyü*] [*olorur ertimiz*] “[geyik yiyerek], [tavşan yiyerek] [yaşıyorduk]” (SİD T1 G1).
- (186) [*kök önüg / yoguru*] [*ötüken yışgaru uduztum*] “[Kök Öng (Ongi) Irmağı’ndan geçirerek] [Ötüken platosuna sevk ettim]” (SİD T1 G8).
- (187) [*kızıl kanım / töküti*] [*kara terim yügürti*] [*işig küçüg bertim*] “[kızıl kanımı akıtarak] [kara terimi dökerek] [[kağanıma] böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D2).
- (188) [*kögmen yışig / evirü*] [*keltimiz*] “[Kögmen Platosunu dolaşarak] [geldik]” (SİD T1 K4).
- (189) [*ak termel / keçe*] [*ug arkalatdım*] “[Ak Termel’i böyle geçerek] [yurtların direklerini yüklettim]” (SİD T1 K1).
- (190) [*at üze evin / tere*] [*karıg sökdüm*] “[(insanların) çadırlarını at[lar]a yığıp] [karı sökdüm]” (SİD T1 K1).
- (191) [*altun yışig / aşa*] [*keltimiz*] “[Altay Platosunu aşip] geldik]” (SİD T2 B2).
- (192) [*ertiş ögüzüg / keçe*] [*keltimiz*] “[İrtiş ırmağını geçerek] [geldik]” (SİD T2 B2-T2 B3).
- (193) [*yincü ögüzüg / keçe*] [*tensi oğlı aytıgma benlig ek tagıg ertü*] [*temir kapıgka tegi ertimiz*] “[İnci ırmağını geçerek] [Tensi Oğlu Benglig Ek Dağına {gelip}] [Demir Kapı’ya kadar ulaştık]” (SİD T2 B9 - T2 G1).

Eski Uygur Kağanlığı, Yenisey ve Kırgızistan Yazıtları’nda (Ö)TY dizilimli belirteç işlevli bağımlı cümleler mevcuttur. Ancak sayıca Orhon Yazıtlara göre azdır. Çok tercih edilmemiştir.

Şine Usu ve Tez Yazıtları’nda da bu dizilimde belirteç cümleleri mevcuttur. Şine Usu Yazıtı sayıca Tez Yazıtı’ndan daha fazla örneğe sahiptir. Bağımlı cümlenin yeni bilgisi, tümleçtir. Var olan ortak bilgiyi yansıtan özne; temel cümlenin şahıs çekiminden ya da cümlenin bağlamından çıkarılır:

- (194) [*seleneke / sika*] [*sançdım*] “[Selenga’ya sıkıştırarak] [mızrakladım]” (SİD ŞU D4).

- (195) [*sekizinc ay eki yangıka*] [*çıgıltır költe / kasuy / kezü*] [*sünüşdüm*] “*[Sekizinci ayın ikinci gününde] [Çigildir gölünde Aksuy [yanından] dolanarak] [onlarla savaştım]*” (SİD ŞU D6).
- (196) [*yagıda / boşuna*] [*boşunuldum*] “*[düşmandan kurtulmuştum?]*” (SİD ŞU D7).
- (197) [*kerğün (?) sakışın (?) şıp başın / yöre*] [*kelti*] “*[Kergüyü, Sakışı, Şıp başını dolanıp] [geldi]*” (SİD ŞU D4).
- (198) [*tokuz oguz bodunumun / terü kuvratı*] [*altım*] “*[Dokuz Oğuz bodunumu] [derip] [toplayıp] [yönettim]*” (SİD ŞU K5).
- (199) [*buzuk başın / akıza*] [*ucuz kölke atlıgın töke barmış*] “*[Bozok başını Uçuz gölüne sevk edip (akıtıp)] [atlısını dökmüş]*” (SİD TZ K3).

Yenisey Yazıtları’nda -X, -A ulaç ekleriyle sağlanan bağımlı cümlelerin (Ö)TY dizilimli olma eğilimi Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’na göre daha fazladır. Farklı mezar taşlarından -X, -A ile üst cümleye bağımlı ve (Ö)TY dizilimli belirteç cümleleri tespit edilmektedir:

- (200) [*kadaşım erin / enleyü*] [*yogladın<ız>*] “*[akraba(lar)ım erleriyle avlanıp yoğ töreni yaptınız]*” (YKI: Bay Bulun I / 5).
- (201) [*öz elin / yeti*] [*körti*] “*[kendi kabilesine ulaşmaya] [çalıştı]*” (YAKRIB: Şançi III / 1).
- (202) [*otuz erig / başlayu*] [*totogka bardı[m]*] “*[otuz askere baş olarak] [askeri valiye gittim]*” (YKI: Uybat III / 12).
- (203) [*ol kan / uri*] [*töremiş*] “*[o handan başlayarak] [erkek soyu türemiş]*” (YAKRIB: Elegest III / 1).
- (204) [*bunka / tura*] [*bengü tiker men*] “*[kederliyken] [(bu) ebedi anıtı diktim]*” (YAKRIB: Abakan / 14).

Kırgızistan Yazıtları belirteç cümlesi açısından zengin değildir. Bu sebeple, -A, -X ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış sayıca az örneklerden birinin de (Ö)TY dizilişli olması önem taşır. Bağımlı cümlelerin bilgi yapısına göre tümleç, odak noktasıdır. Belirteç cümlesinin yüklemcil ögesi *aşa* “aşarak” ile tümleç bilgisi odak alanını oluşturur (205):

- (205) [*iç agızıtıg / aşıa*] [...] “*[iç dağ geçidinden geçerek] [...]*” (YAKRIB: TA 7 / 3).

Çöyr Yazıtı, hacimce küçük bir runik metindir. Ayrıca belirteç işlevli bağımlı cümleler de çok azdır. Tespit edilen ender örneklerinden biri, -X uлаç ekli ve (Ö)TY dizilişlidir:

(206) [*ırk / açu*] [*aygıl bana*] “[baht açıklığı fal açarak] [dile bana]” (SBÖ Çöyr / 4).

Kâğıda yazılı runik metinlerden sadece Irk Bitig’de -X, -A uлаç ekli belirteç cümlelerinin (Ö)TY dizilişine tanık olunmuştur. Bağımlı cümlelerin öznesi, söz dizimsel düzlemde belirtilmemiştir. Önceki cümleden çıkarılabilen *bağlantı-konu-tema* unsuru, dilbilgisel öznedir:

(207) [*edgü söz sav / elti*] [*kelir*] “[iyi haberler taşıyarak] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).

(208) [*toruk at / semriti*] [*yerin öpen*] [*yügürü*] [*barmış*] “[bir zayıf atı semirttikten sonra] [at (eski kaldığı) yerini düşünüp] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 16).

2.1.1.1.6.3. (Ö)TY Modelli -p Uлаç Ekli Bağımlı Cümleler

Runik metinlerde -p uлаç eki, en işlek belirteç işlevli bağımlı cümle yapan eklerinden biridir. Bu ekle sağlanan belirteç cümleleri, biçimbilgisel bağlantı yollarında en çok (Ö)TY dizilimindedir. Özellikle Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı çok sayıda (Ö)TY modeline sahip -p uлаç ekli belirteç cümlelere sahiptir.

Bu tür belirteç cümlelerinde odak noktası tümleç üzerindedir. Bağımlı cümlede verilmek istenen yeni bilgiyi, yine bağımlı cümlelerin tümleci sağlamıştır:

(209) [*bo yerde / olorup*] [*tabgaç bodun birle tüzültüm*] “[bu yerde oturarak] [Tabgaç halkı ile kavga etmedim]” (SİD KT G4-G5 = SİD BK K3).

(210) [*süçig savına yumşak agısına / arturup*] [*üküş türk bodun öltüg*] “[[fakat sen] tatlı söz ile yumşak mal ile kanmış olan çok sayıda Türk bodunu öldün!]” (SİD KT G6 = SİD BK K5).

(211) [*kagan / olorup*] [*yok çigany bodunug kop kuvratdım*] “[kağan olup] [varlıksız, fakir bodunu tümüyle toparladım]” (SİD KT G9-G10 = SİD BK K7).

- (212) [*türk bodunug / tirip*] [*el tutsukunun bunda urtum*] “[yeniden doğan Türk bodunu[nun adını]] [buraya kazıdım]” (SİD KT G10).
- (213) [*anı / körüp*] [*anca bilin*] “[ona bakarak] [bilin]” (SİD KT G13 = SİD BK K8).
- (214) [*yegirmi kün / olorup*] [*bo taşka bo tamka kop yollug tegin bitidim*] “[yirmi gün kalarak (oturarak)] [bu taşta, bu suvara her şeyi [ben] Yollug tegin yazdım]” (SİD KT GD).
- (215) [*elig / tutup*] [*törüg etmiş*] “[eli tutmuşlar] [yasaları düzenlemişler]” (SİD KT D3).
- (216) [*taşra yoriyur teyin*] [*kü / eşidip*] [*balıktaki taşkımış*] “[İlteriş) dışarıya çıkıyorlar diyerek bu haberi işitip] [şehirdekiler dağa çıkmış]” (SİD KT D11-D12 = SİD BK K10).
- (217) [*ilgerü kurıgaru / sülep*] [*termiş*] [*kubratmış*] “[doğuya (ve) batıya doğru ordu gönderip] [(babam) asker toplamış] [(ve) yığmış]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (218) [*törüg / kazganıp*] [*uçta barmış*] “[yasaları kazanıp] [ölmüş]” (SİD KT D16 = SİD BK K13).
- (219) [*anca / kazganıp*] [*biriki bodunug ot suv kılmadım*] “[öylece kazanıp] [birleşik bodunu ayırmadım]” (SİD KT D27 = SİD BK K22).
- (220) [*bunca törüg / kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[bunca yasayı düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (221) [*anı / yanyıp*] [*türgi yargun költe buzdumuz*] “[onu dağıttık] [Türgi Yargun gölünde bozguna uğrattık]” (SİD KT D34).
- (222) [*kögmen yışıg / toga yorıp*] [*kırkız bodunug uda basdımız*] “[Kögmen dağlığını aşarak] [Kırkız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35).
- (223) [*anda yana / kirip*] [*türgeş kagan buyrukı az tutukug eligin tutdı*] “[orada (o zaman) yine geri dönüp] [Türgeş kağanının buyruku Az tutukunu elinden tuttu]” (SİD KT D38).
- (224) [*yana / yorp*] [*yeti yegirmi yaşıma tanut tapa süledim*] “[tekrar harekete geçip] [on yedi yaşında Tangutlara doğru ordu gönderdim]” (SİD KT D40 = BK D24).

- (225) [*ekinti*] [*ışvara yamtar boz atıg / binip*] [*tegdi*] “[ikinci kez] [İşbara Yamtar’ın boz atına binip] [saldırdı]” (SİD KT D33).
- (226) [*üçünc*] [*yegen silig begin kedimlig torug at / binip*] [*tegdi*] “[üçüncü kez] [Yeğen Silig beyin zırhlı doru atına binip] [saldırdı]” (SİD KT D33).
- (227) [*andag ödke / ökünüp*] [*köl teginig az erin ertürü ıddımız*] “[onun için böyle bir zamanda] [Köl tegini az sayıda askerle] [(saldırması için) gönderdik]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).
- (228) [*anca / kazganıp*] [*... tengri yarlıkaduk üçün*] [*men otuz artukı üç yaşıma ... ok erti*] “[öylece kazanıp] [... Tengri lütfettiği için] [ben otuz üç yaşında ...]” (SİD BK D34).
- (229) [*ol yılıkıg / alıp*] [*igiddim*] “[o at sürüsünü alıp] [besledim]” (SİD BK D38).
- (230) [*yulkasın süsi / terilip*] [*kelti*] “[at sürüsünü... ordusu toplanıp] [geldi]” (SİD BK D39).
- (231) [*alp erin / ölüüp*] [*balbal kılı bertim*] “[Alp er[ler]ini öldürüp] [[ona] balbal hazırlayıp] [verdim]” (SİD BK G7).
- (232) [*yog yıparıg / kelürüp*] [*tike berti*] “[tören için misk getirdi ve] [dikti]” (SİD BK G11).
- (233) [*çından ıgaç / kelürüp*] [*öz YRş bunca bodun saçın kulkakın...*] “[sandale ağacı getirip] [onca bodun saçını, kulağını [yüzünü kesti]]” (SİD BK G11-G12).
- (234) [*bunca / kazganıp*] [*kanım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı*] “[bunca kazanıp] [babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında öldü]” (SİD BK G10).
- (235) [*töngkr tagda / tegip*] [*tokıdım*] “[Töngker (?) dağından [onlara] ulaşıp] [vurdum]” (SİD BK G8).
- (236) [*edgü özlük atın kara kişin kök teyinin / sansız / kelürüp*] [*kop koddı*] “[iyi binek atını, kara samuru, mavi sincabı(n) sayısız getirip] [hepsini [mezarına] koydular]” (SİD BK G12).
- (237) [*korgan / kışlap*] [*yazınga oguzgaru sü taşıktımız*] “[Amga kurganda kışlayıp] [ilkbaharda Oğuz(lar)a karşı ordu gönderdik]” (SİD KT K8).

(238) [*bilig bilmez kişi / ol savıg / alıp*] [*yagru / barıp*] [*üküş kişi öltüg*] “[*(siz) bilgisiz kişiler*] [*bu sözü tutarak*] [*Tabgaç halkının*] [*yakınına vardınız*] [*ve orada*] çok sayıda öldünüz)” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

(238) numaralı örnekte, *yagru barıp* bağımlı cümle grubunun özne bilgisine bir önceki belirteç cümlesi olan *bilig bilmez kişi / ol savıg / alıp* yapısından ulaşılır. Buna göre *yagru barıp* “yakınına varıp” alt biriminin öznesi de *bilig bilmez kişi*’dir. Ancak ikinci bağımlı cümle yapısında sözlüksel bir özne olarak bu yapı işaretlenmemiştir. Bu sebeple bir önceki bağımlı cümle öznesiyle ortaklık taşıyan *yagru barıp* yapısının söz dizimi (Ö)TY olarak gösterilmelidir.

Tonyukuk Yazıtı’nda, birbirini tekrar eden *ol savıg eşidip* yapısının kullanımı çoktur. Bu bağımlı cümle yapısı, (Ö)TY dizilişlidir. Belirteç cümlesinin bilgi yapısı açısından *bağlantı* ya da *konusu* olarak değerlendirilen öznesi, söz dizimsel düzlemde yoktur. Bu özne, dilbilgiseldir:

(239) [*ol savıg / eşidip*]¹¹¹ [*kaganım ben evgerü tüşeyin tedi*] “[*bu sözleri işitince*] [*“kağanım ben eve gideyim” dedi*]” (SİD T1 K6).

(240) [*kanın / kodup*] [*tavgaçka yana içikdi*] “[*hanını terk etti ve*] [*yeniden Tabgaç [imparatorluğu] yönetimi altına girdi*]” (SİD T1 B2).

(241) [*keligme beglerin bodunun / etip*] [*yığıp*]¹¹² [*azça bodun tezmiş erti*] “[*(bize) gelen beylerini ve halkını derleyip*] [*toplayıp*], [*bir az halk kaçıp gitmiş idi*]” (SİD T2 B8).

(242) [*ekinti kün*] ... [*örtçe / kızıp*] [*kelti*] “[*ertesi gün*] ... [*ateş gibi kızıp (bir hâlde)*] [*üzerimize*] geldiler)” (SİD T2 B5-B6).

(243) [*kaganıma / ötünüp*] [*sületdim*] “[*kağanımdan (saygıyla) izin istedim ve*] [*ordu sevkettim*]” (SİD T1 D1) .

¹¹¹ [*ol savıg / eşidip*] [*kagangaru ol savıg ıddım*] “[*bu sözleri işitince*] [*kağanıma bu sözleri (haber olarak) gönderdim*]” (SİD T1 K9). [*ol savıg / eşidip*] [*sü yoritdım*] “[*ondan [gizli haberden] bilgiyi aldıktan sonra*] [*orduyu yola çıkardım*]” (SİD T1 K11). [*ol savın / eşidip*] [*tün yeme udisıkım kelmez erti*] “[*bu sözleri işitince*] [*gece yine gözlerime uyku gelmedi*]” (SİD T1 D5). [*ol savıg / eşidip*] [*tün udukım kelmedi*] “[*bu sözlerini işittikten sonra*] [*gece uyuyamadım*]” (SİD T1 G5). [*ol savıg / eşidip*] [*begler kopın yanalım arıg uvutu yeg tedi*] “[*bu haberi işitince*] [*beyler şunu söylediler*] “[*Hepimiz geri dönelim! Temizin utancı yeğdir*]” (SİD T2 B1-B2). [*ol savıg / eşidip*] [*on ok begleri bodunu kop kelti*] “[*bu haberi işitince*] [*On Ok beyleri (ve) bodunu hep geldi*]” (SİD T2 B7-B8).

¹¹² Bu örnekte, iki bağımlı cümle yüklemeleri birbirini takip eder. İkinci bağımlı cümlede, tümleş tekrar edilmez. Ayrıca üst - temel cümlelerin yükleminden anlaşılan dilbilgisel özne vardır. Bu sebeple (Ö)TY dizilimi gözlenmektedir.

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda, (Ö)TY dizilişli *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri gözlenir. Çoğunlukla Şine Usu Yazıtı'nda ve sınırlı örneğiyle de Taryat'ta bu biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlı ve (Ö)TY dizilimli örnekler mevcuttur. Şine Usu Yazıtı'nda, benzer yapıdaki *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri, yazıtın güney yüzünden tanıklanmıştır. Bu durum, söyleyiş özelliği olarak değerlendirilebilir. *-p* ulaç eki, üst - temel cümlenin öznesiyle bağlantı oluşturur. Bağımlı cümlede vurgulanmak istenen yeni bilgi, tümleç üzerindedir:

- (244) [*anda yana / yorıp*] [*tüşdüm*] “[orada] [yine yürüyüp] [eve döndüm]” (SİD ŞU G7).
- (245) [*anda yana / tüşüp*] [*orkun balıklıg beltirinte el örginin anda örgipen*] [*etitdim*] “[ondan sonra (geçici olarak)] [Orkon ve Balıklıg kavşağında yerleştim]” (SİD ŞU G10).
- (246) [*karlukug tavarın / alıp*] [*evin / yulıp*]¹¹³ [*barmış*] “[Türgeşleri ve Karlukları [yenip] davarlarını alıp] [evlerini yağmalayıp] [gitmişler]” (SİD ŞU G5).
- (247) [*karluk tapa / tezip*] [*bardı*] “[Karluklara doğru kaçıp] [girdiler]” (SİD ŞU G10).
- (248) [*anda / olorup*] [*bine iddim*] “[orada kalarak] [öncü kuvvetleri gönderdim]” (SİD ŞU B3).
- (249) [*kara yotulkan / keçip*] [*kelirti*] “[Kara Yotulkan'ı geçip] [getirdiler]” (SİD ŞU G3).
- (250) [*kagan / atanıp*] [*katun / atanıp*] [*ötüken ortusunda aş önüz baş kan... baş kedinin örgin bunda etidim*] “[kağan olarak atanıp] [hatun olarak atanıp] [Ötüken ortasında As Öngüz ırmağının başında (?) başının batısında bulunan kağanlık otağını burada düzenledim]” (SİD TAR G6).

(Ö)TY dizilimindeki *-p* ulaç ekli belirteç cümlesi runik metinlerde yaygındır. Dolayısıyla çeşitli metinlerde, bu sıralamadaki bağımlı cümlelerle karşılaşılır. Orhon ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları yanı sıra Moğolistan bölgesine ait Köli Çor Yazıtı'nda da aynı kelime sıralamasını içeren *-p* ulaçlı bağımlı cümleler mevcuttur:

¹¹³ (246) numaralı örnekte (Ö)TY dizilimli iki belirteç işlevli bağımlı cümle sıralıdır. İlk bağımlı cümlenin tümleci *karlukug tavarın* isim tamlaması iken, ikinci bağımlı cümlenin tümleci (*karlukug*) *evin* kelime grubudur.

- (251) [*...özlükin / binip*] [*oplayu tegip*] [*üç erig sanıdı*] “[... savaş atına (?) binip] [öküz gibi saldırarak] [üç eri mızrakladı]” (SİD KÇ D3).
- (252) [*yana / agıtıp* <...>] [*sü sürti*] “[(orduyu) yeniden gönderip <...>] [orduyu daha ileri yürüttü]” (SİD KÇ D7-D8).
- (253) [*yagıka yalnus / oplayu tegip*] [*opulu kirip*] [*özi kıska kergek boltı*] “[düşmana karşı tek başına öküz gibi saldırıp] [arasına girip] [kendi çabucak öldü]” (SİD KÇ D11).
- (254) [*tavgaçka bunca / sünüşüp*] [*alpın erdemin için*] [*kü bunca tutdı*] “[Tabgaçlara karşı o kadar savaşıp] [alpliği (ve) erdemi için][o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).
- (255) [*kapagan kagan elinte / karıp*] [*edgü beni körti*] “[Kapgan kağan elinde (imparatorluğunda) yaşanıp] [çok mutlu oldu]” (SİD KÇ B3).

Moğolistan bölgesine ait taş yazılı runik metinler dışında Yenisey, Altay ve Kırgızistan bölgelerinde de (Ö)TY diziliminde belirteç cümleleri ile karşılaşılmıştır. Özellikle Yenisey Yazıtları’nda örnekleri çoktur. Çeşitli mezar taşlarında -p ulaçlı ve (Ö)TY modeline sahip bağımlı cümleler mevcuttur. Özne bilgisi bağımlı cümlenin söz diziminde yer almaz, dilbilgiseldir:

- (256) [*elim ugrınta / sü bolup*] [*er ölürmedöküm yok*] “[yurdum uğruna asker olup] [adam öldürmediğim yok]” (YKI: Elegest I / 8).
- (257) [*elim yumuşınga / yoritıp*] [*beş elke tegdim*] (YAKRIB: Şançi III / 1) “[devletimin elçiliğini yürüterek] [beş devlete ulaştım]”
- (258) [*özin / alıp*] [*konturmadım*] “[kendini alıp] [başka yere yerleştirmedim]” (YKI: Bayan-Kol / 3).
- (259) [*yalnus / yorıp?*][*tokuz? teginig tagdaki kara adığıg eligin tutdum*] “[yalnız yürüyüp] [dokuz prensi? dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım]” (YKI: El-Baji /17-18).
- (260) [*altı şana / kelip*] [*elim kanım tersin bunta ...*] “[Altı Şan’a gelip] [yurdum, hanım güç olanı? bunda]” (YKI: Ak-Yüs I / 1-2).
- (261) [*ançıg / eşitip*] [*bay apam el yarayu el ançıg*] “[öylece işitip] [zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi)]” (YKI: Kara-Yüs I / 6).

(262) [*beş yaşımta / kansız kalıp*] [*tokuz yegirmi yaşımga ögsüz bolup*] [*katıglanıp*] [*otuz yaşımga<a> öge boltum*] “[Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda annesiz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum]” (YKI: Köjeelig-Hovu / 2-3).

Altay Yazıtları’nda, *-p* ulaç ekli ve (Ö)TY modellenli belirteç cümleleri işlek değildir:

(263) [*ak yaddın / ölüp*] [*azar erkim[n]i?*] “[nefret dolu yabancılar yüzünden öldü] [kayboldu]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon I/2/1).

(264) [*tilig / çakıp*] [*eşid*] “[sövip] [dinledi]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I/1).

Taşa yazılı runik metinlerde, Kırgızistan Yazıtları’ndan Talas 2’de, *-p* ulaçlı belirteç cümlesi (Ö)TY dizilişindedir:

(265) [*altı uyasınça*] [*bir kız / sökülüp*] [*ölmüş*] “[altı akrabası gibi] [aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek] [öldü]” (YAKRIB: TA 2 / 3).

Bu modeldeki belirteç cümleleri, kâğıda yazılı runik metinlerde, taşta yazılı runik metinlere göre önemli ölçüde azdır. Irk Bitig’de ve Almanya’da bulunan T II T 14 numaralı elyazmasında tespit edilen sınırlı örnekte, belirteç cümlesinin odak unsuru, tümleçtir:

(266) [*kün orto / yütürüp*] [*tün orto kanta negüde bulgay*] “[güpegündüz kaybedip] [gece yarısı (annesinin memesini) nerede, nasıl bulacak?]” (YAKRIB: IB / 24).

(267) [*tıg at kudrukın / tügüp*] [*tigret*] “[demir kır atın kuyruğunu düğümle] ve [(onu) yellendir]” (YAKRIB: IB / 50).

(268) [*yörüng taşıg / alıp*] [*kök yörüng suv yöneser*] [...] [*yat kişi adaru umaz*]¹¹⁴ (YAKRIB: T II T 14).

2.1.1.1.6.4. (Ö)TY Modeli *-pAn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Bu ekle üst - temel cümleye bağlanan cümleler ağırlıklı olarak Irk Bitig’dedir. Nitekim (Ö)TY modelindeki *-pAn* ekli belirteç cümlelerinin de büyük bir kısmı Irk Bitig’e aittir.

¹¹⁴ “[beyaz taşı alıp] [mavi renkli suya yöneltse] [...] [yabancı kişi ayırt edemez]”.

Bu yapıdaki bağımlı cümle yapılarında odak unsuru, bağımlı cümlenin tümlecidir. Belirteç cümlesinin öznesi, söz dizimsel yapıda yoktur:

- (269) [*suv / içipen*] [*yaş / yepen*]¹¹⁵ [*ölümde ozmuş*] “[su içip] [ot yiyerek] [ölümünden dönmüş]” (YAKRIB: IB / 17).
- (270) [*tavışgan terisi / ünüşüpen*] [*yügürü*] [*barmış*] “[tavşan (ise) derisi parçalanmış olarak] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 44).
- (271) [*yeline kudursuginına tegi / yagrıpan*] [*kamşayu umatın turur*] “[at] yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp [kımıldayamadan duruyor]” (YAKRIB: IB / 16).
- (272) [*yaylag tagıma / agıpan*] [*yaylayur turur men*] “[yazlık dağıma çıkararak] [(orada) yazı geçiriyor (ve) kalıyorum]” (YAKRIB: IB / 62).
- (273) [*körklüg kayaka / konupan*] [*közleyür men*] “[geniş görüş alanına sahip kayaya konup] [(etrafı) gözetliyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (274) [*yagaklıg tograk üze / tüşüpen*] [*yaylayur men*] “[cevizli kavak ağacı üzerine konup] [yazı geçiriyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (275) [*yaglıg kamıç / bulupan*] [*yalgayu*] [*tirilmiş*] “[yağlı bir kepçe bulup] [(onu) yalayarak] [hayatta kalmış]” (YAKRIB: IB / 13).
- (276) [*anta / turupan*] [*menileyür men*] “[orada kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 56).
- (277) [*bedük tiz üze / ünüpen*] [*münreyür men*] “[büyük dizlerimin üzerine çıkıp] [böğürürüm]” (YAKRIB: IB / 60).
- (278) [*ol tagda / turupan*] [*menileyür men*] “[o dağda kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 51).

Taşa yazılı runik metinlerden Orhon Yazıtları, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’nda da -pAn ulaç ekli ve (Ö)TY dizilimli belirteç cümlelerine vardır:

- (279) [*sünüg batımı karıg / söküpen*] [*kögmen yışıg toga yorıp*] [*kırkız bodunug uda basdımız*] “[süngü batımı karı söküp] [Kögmen dağlığını aşarak] [Kırkız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35 - BK D26-27).

¹¹⁵ (269) numaralı bu örnekte, (Ö)TY dizilişinde iki bağımlı cümle art ardadır.

- (280) [*sü / sülepen*] [*tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmış*] “[(atalarım) ordu göndererek] [dört taraftaki bodunun her birini fethetmişler]” (SİD KT D2).
- (281) [*selene kodı / yorpan*] [*KRGN kısıltı*] “[Selenga boyunca aşağı ilerleyerek] [gözetleme kulelerini (?) kapattık]” (SİD BK D37).
- (282) [*kara kanka / barıpan*] [*yalavaç / barıpan*] [*kelmediniz begimiz*] “[Kara Han’a varıp] [elçi (olarak) gidip] [gelmediniz beyimiz]” (YKI: Altın Köl II / 4-5).
- (283) [*anda yana tüşüp*] [*orkun balıklığ beltirinte el örginin anda / örgüpen*] [*etitdim*] “[ondan sonra yine (geçici olarak)] [Orkon ve Balıklık kavşağında yerleştim.] [Orada (o zaman) taht kurdum]” (SİD ŞU G10).
- (284) [*kugu kuş / kanatınga / urup*] [*anın kalıyu / barıpan*] [*ögine kanına tegürmiş*] “[kuğu] [(onun) kanadına alarak] [böylece yükselip giderek] [(adamı) annesine ve babasına ulaştırmış]” (YAKRIB: IB /35).

Anın kalıyu barıpan yapılı bağımlı cümlesinde (284), ilk bağımlı cümlede yer alan *kugu kuş* öznesi tekrarlanmamıştır. Bu nedenle ikinci bağımlı cümlelerin söz dizimsel modeli (Ö)TY olarak işaretlenmiştir. İrk Bitig’den alınan bu örnekte, diğer bağımlı cümlelerin özne bilgisi *kugu kuş*, ele alınan belirteç cümlesinin yüzey yapısında yer almaz. Bu şekilde sağlanan belirteç cümlesi, (Ö)TY dizilimlidir.

2.1.1.1.6.5. (Ö)TY Modelli -gAll Ulaş Ekli Bağımlı Cümleler

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan -gAll ekli ve (Ö)TY dizilişli belirteç cümleleri Orhon, Altay ve Köli Çor Yazıtı’ndan tespit edilmektedir. Bunlar arasında Tonyukuk’ta diğerlerine göre daha çok örnek vardır:

- (285) [*yuyka erikli / topolgalı*] [*uçuz ermiş*]¹¹⁶ “[ince kolayca delinir]” (SİD T1 G6).
- (286) [*yinçge eriklig / üzgeli*] [*ucuz*] “[ince [şeyi] yırtmak kolaydır]” (SİD T1 G6).
- (287) [[*k*] *arlukug / sancgalı*] [*süledi*] “[Karlık(lar)ı mızraklamak için] [ordu gönderdi]” (SİD KÇ D10).

¹¹⁶ “yufka iken delmek kolay imiş”

(288) [*eşgü / bezegeli*] [*korum ne yegöl*] “[keçi çizmek için] [ne güzel büyük kaya]” (YAKRIB: Kalbak-Taş XXI / 1).

Almanya’da bulunan kâğıda yazılı runik metin Mainz 388’de ve Irk Bitig’de, -gAll ekli tespit edilen bağımlı cümle (Ö)TY modelindedir:

(289) [*ekinti kata / satgali*] [*er yüz altun ayap tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g] ıdtı*]¹¹⁷ (YAKRIB: Mainz 388).

(290) [*oyma er / [oglanın kişisin tutug urupan]*] [*oş iç / oygali*] [*barmış*] “[bir sakatatçı], [çocuklarımı ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 29).

Irk Bitig’de iki bağımlı cümlelerin yüklemine öznesi aynıdır: *oyma er* “sakatatçı. Bu şekilde, ikinci bağımlı cümlelerin söz dizimi (Ö)TY modelindedir

2.1.1.1.6.6. (Ö)TY Modelli -çA Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Runik metinlerde sayılı örnekte gözlenen biçimbilgisel bağlanma yollarından biri olan -çA ekinin (Ö)TY diziliminde olduğu örnek aşağıdaki gibidir. Odak noktası, bağımlı cümlelerin nesnesi *önreki er* kelime grubu üzerindedir. Belirteç cümlesinin öznesi, söz dizimsel yapıda mevcut olmamakla beraber, üst - temel cümlelerin yüklemine yer alan şahıs çekiminden çıkarılmaktadır. Buna göre, bağımlı cümle 1. çoğul şahsa karşılık gelir. Sadece Tonyukuk Yazıtı’nda (Ö)TY modelinde -çA ekli belirteç cümlesi vardır:

(291) [*önreki er / yugurça*] [*ıdıp*] [*ıvrbaş aşdımız*] “[öncü insanların [doğrudan] izlerinde ve (onları) yakalayarak] [Ibar Baş’ı aştık]” (SİD T1 K2).

2.1.1.1.6.7. (Ö)TY Modelli -tI Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Runik metinlerde, -çA eki gibi -tI eki de işlek olmayan bir kullanıma sahiptir. Temel cümlede işlev bakımından belirteç cümlesi özelliği gösteren *tugla ögüzüg yüztı* yapısında, *tugla ögüzüg* kelime grubu, bağımlı cümlelerin nesnesini açıklar. +g belirtme eki olarak belirteç cümlesinin belirtili nesnesi olmuştur. Bu belirteç cümlesi, (Ö)TY dizilişindedir. Bağımlı cümle kendi içerisinde nesne ve yüklemcil ögesiyle birlikte odak alanını belirtir. Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin nesnesi, odak noktasıdır. Sadece Bilge Kağan Yazıtı’nda, bu bağlanma yolu (Ö)TY sıralamasında tanıklanmaktadır:

¹¹⁷ “[Kişi, eli kolundaki yüz altun (ile) saygısını gösterip, işaret ederek kızı gönderdi]”.

(292) [*tugla ögüzüg / **yüztü***] [*keçip*] [*süsi... sünüşdüm*] “[Togla ırmağını yüzerek] [geçip] [ordusu ...]” (SİD BK D30).

2.1.1.1.6.8. (Ö)TY Modelli -*mAtI* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Orhon Yazıtları’ndan tespit edilen (Ö)TY dizilimindeki -*mAtI* ulaç ekli bağımlı cümleler ile temel cümlenin karşıladığı özne eşittir. Orhon Yazıtları’nın her birinde (Ö)TY modelli örneklerine rastlanmıştır:

(293) [*tün / **udımatı***] [*küntüz / **olormatı***] [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*eşig küçüg bertim ök*] “[gece uyumaksızın], [gündüz dinlenmeksizin], [kızıl kanımı akıtarak], [kara terimi dökerek] [böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D1-D2).

(294) [*bunca eşig küçüg bertükgerü¹¹⁸ / **sakinmatı***] [*türük bodun ölüreyin urugsıratayın ter ermiş*] “[*(Türk bodunu)* bu kadar işini gücünü verdiğini düşünmeksizin] [“öleyim, tamamen ortadan kalkayım demiş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

2.1.1.1.6.9. (Ö)TY Modelli -*mAtIn* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Farklı runik yazılı metinlerde -*mAtIn* ulaçlı belirteç cümleleri (Ö)TY modelindedir. Ancak sayıca çok azdır. Orhon, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’nda, bu kuruluşta belirteç cümleleri tespit edilmektedir. Kâğıda yazılı runik metinlerde örnekleri yoktur. Bağımlı cümlenin nesnesi, +*n* “belirtme eki”ni almıştır ve belirtili nesne konumundadır. Odak noktası, tümleç üzerindedir:

(295) [*igidmiş kaganının savın / **almatın***] [*yer sayu bardıg*] “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın¹¹⁹, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9).

(296) [*kalın yagıka / **kaymatın***] [*tegipen*] [*adrıldım a*] “[güçlü düşmandan (geri) dönmeden] [saldırırken] [ayrıldım (öldüm)]” (YKI: Altın Köl I / 2).

¹¹⁸ Cengiz Alyılmaz, +*gArU* ekinin cümleye belirtili nesne hâli, mekânda-yerde bulunma hâli, hedef hâli, yönelme hâli gibi anlamlar kattığına işaret eder (1994: 58). Nitekim bu örnekte belirtili nesne hâli işlevi vardır.

¹¹⁹ Árpád Bertá, *almatın* yapısındaki -*mAtIn* unsurunu ulaç eki olarak yorumlamaz ancak ulaç eki olarak yoruma da açıktır ve sözünü dinleyemerek, sözünü tutmayarak gibi anlamları da karşılaması mümkündür. Bu nedenle -*mAtIn* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanma yolları arasında bu örneğe de yer verilmiştir.

(297) [*yeme / yaramatun*¹²⁰] [*yagıdu ermiş*] “[yine uyumsuz] [düşman olmuş]”
(SİD ŞU D10).

2.1.1.1.7. (ÖT)Y Modeli

Belirteç işleviyle üst cümlenin alt birimi durumundaki bağımlı cümlelerin biçimbilgisel bağlanma yolunda, (ÖT)Y söz dizimsel modelli örnekler de mevcuttur. *-X* ve *-p* ulaç ekiyle üst - temel cümleye bağlanan yapılardan biri (ÖT)Y modellidir.

2.1.1.1.7.1. (ÖT)Y Modelli *-p* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

İrk Bitig’den tespit edilen örnekte, *onup* bağımlı cümlesini sağlayan yapı, basit yapılı ulaç eki *-p*’dir. Bu belirteç cümlesinin özne ve tümleç bilgisi önceki bağımlı cümle “*özlük at / ön yerde / arıp*” grubundan edinilmektedir. *Onup* “*bitkin düşüp*” ile ifade edilen ikinci belirteç cümlesinin özne ve nesne unsurları tekrarlanmamış, yüzey yapıda gösterilmemiştir. Bu nedenle *onup* ile sağlanmış ve üst cümlenin alt birimi olan yapı, (ÖT)Y dizilimlidir:

(298) [*özlük at / ön yerde / arıp*] [**onup**] [*turu kalmış*] “[bir hususi at] [çölde yorulup] [bitkin düşüp] [kalakalmış]” (YAKRIB: IB / 17).

(299) [*er / yüz altun / ayap*] [**tamgalap**] [*koli elginte ol kızı[g] idtı*]¹²¹ (YAKRIB: Mainz 388).

İrk Bitig ve Mainz 388 katalog numaralı elyazmalarında, *-p* ulaç ekli bağımlı cümle yapıları art ardadır. İlk belirteç cümleleri ÖTY dizilimli iken, ikinci bağımlı cümlelerin özne ve nesne bilgisi, bir önceki bağımlı cümleden anlaşılmalıdır. İkinci bağımlı cümlelerin içerisinde söz dizimsel olarak tekrarlanmadığı için (ÖT)Y dizilimlidir.

2.1.1.1.7.2. (ÖT)Y Modelli *-X* Ulaç Ekli Bağımlı Cümleler

Köli Çor Yazıtı’ndan (ÖT)Y dizilimli örnekler tespit edilmiştir. *Işvara bilge köli çor / tarduş bodunug / ete* yapısında, özne ve tümleç bilgileri, söz dizimsel yapıda açıktır ve birebir özne-nesne-yüklem bilgileri vardır. Ancak devam eden kısımda ikinci bağımlı cümle yapısında sadece yüklemcil öge yüzey yapıda mevcuttur. İlk bağımlı cümledeki

¹²⁰ Bu örnekte *yara-* fiiline gelen *-mAtIn* ulaç ekinin çevirisini Erhan Aydın isim olarak yapmıştır. Ancak yapı olarak ulaç olan bu ek üst - temel cümlenin durum ve tarzını bildiren bağımlı cümle özelliğini taşır.

¹²¹ “[Kişi, eli kolundaki yüz altun (ile) saygısını gösterip, işaret ederek kızını gönderdi]” şeklinde çevirmek mümkündür.

özne ve tümleç, ikinci bağımlı cümlede tekrar edilmez. En az çaba yasası gereği sözlüksel özne ve tümleç tekrar edilmemiştir. Bu sebeple *ayu* ile sağlanan ikinci bağımlı cümle (ÖT)Y modellidir:

(300) [*ışvara bilge köli çor / tarduş bodunug / ete*] [**ayu**] [*olortı*] “[*ışvara Bilge Köli Çor*] [Tarduş halkını yerleştirerek] [yasaları düzenleyerek] [onlara hükmetti]” (SİD KÇ D1-D2).

2.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümleleri, runik metinlerde büyük oranda basit yapılı ulaç ekleriyle sağlanmıştır. Ancak az sayıda örnekte, basit yapılı ortaç ekleri de bu işleve sahiptir. Bu yapıdaki belirteç cümleleri ÖTY, (Ö)Y ve (Ö)TY söz dizimsel modellerini sergiler.

2.1.1.2.1. ÖTY Modeli

Basit yapılı ortaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin ÖTY dizilişinde olanları bu grupta incelenmiştir. Diğer söz dizimsel modellere göre, farklı ortaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlelerini içermesi bakımından önemlidir. Orhon ve Ongi Yazıtları’nda, ÖTY dizilimli ve basit yapılı ortaç ekleriyle sağlanan bağımlı cümlelere tanık olunmaktadır. Bu dizilimli belirteç cümlelerinde, *odak noktası* tümleçtir. Bağımlı cümlelerin öznesi, var olan ortak bilgiyi yansıtır.

2.1.1.2.1.1. ÖTY Modeli -Tok Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Geçmiş zaman ortacı -Tok eki, runik metinlerde nadiren belirteç işlevli bağımlı cümle olarak görev alır. Bunlardan birinin söz dizimsel sıralaması ÖTY’dir:

(301) [*kan / [yorp] elteriş kağanka / adrılmaduk*] [*yanılmaduk*] [*tenri bilge kağanda adrılmalım azmalım*] “[*baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]*] [*Elteriş kağandan ayrılmayarak*] [*yanılmamışsa*] [*biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım*]” (SİD O 11).

Bu örnekte iki bağımlı cümle yapısı birbirini takip eder. Ancak ikinci bağımlı cümlelerin öznesi ve tümleci tekrar edilmeyerek bağımlı cümlede eksiltili öge konumundadır.

Dolayısıyla ilk belirteç cümlesi ÖTY modellidir. İkincisi ise¹²² (Ö)Y grubuna girer. *Kan yorp elteriş kaganka adrılmaduk* yapısındaki bağımlı cümlede odak noktası *elteriş kaganka* kelime grubudur. Bağımlı cümlede verilmek ve vurgulanmak istenen yapı, İteriş Kağan'a ifadesidir.

2.1.1.2.1.2. ÖTY Modeli -*mIş* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Geçmiş zaman ortaçlarından bir diğeri *-mIş* ortacıdır. Bu biçimbilgisel bağlantı yoluyla sağlanan belirteç cümleleri, runik metinlerde tercih edilmemiştir. Tespit edilen tek örnek ÖTY dizilişindedir ve Tonyukuk Yazıtı'na aittir. Sadece *er-* “ol-” fiili üzerinde, bu işlevde belirteç cümleleri vardır ve iki örnek de birbirinin paralelidir. Bağımlı cümlenin öznesi ile temel cümlenin özneleri birbiriyle aynı değildir. Temel cümlenin öznesi hem kağanı hem kağanın *ayguçısı* hem de onlara tabi olan *askerleri* içeren daha geniş bir kavram alanına gönderme yapar:

(302) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni*] [*kaganı / alp / ermiş*] [*ayguçısı / bilge / ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).

2.1.1.2.1.3. ÖTY Modeli -*gU* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Gelecek zaman ortaçlarından olan *-gU* ekli bir belirteç cümlesi tanıklanmıştır, bu tek örnek ÖTY dizilimindedir. Bilge Kağan Yazıtı'ndan örneklenen bu yapıdaki bağımlı cümlede, odak noktası tümleçtir:

(303) [*men / ini / ölgü*] [*bunca başlayu kazganmadım*] “[ben / kardeşim / ölene kadar] [bunca kazanmasaydım]” (SİD BK D33).

2.1.1.2.2. (Ö)Y Modeli

Bu modeldeki belirteç cümlelerinin bilgi yapısında odak unsuru yüklemcil ögenin üzerindedir. Bağımlı cümlelerin özne bilgisi, önceki cümlelerde belirtildiği için tekrarlanmayarak söz dizimsel düzlemde ortaya konmamıştır. Ancak dilbilgisel öznenin varlığından bahsetmek mümkündür.

¹²² [*yanılmaduk*] kısmı.

2.1.1.2.2.1. (Ö)Y Modelli -*TOk* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Geçmiş zaman ortaçlarından olan ve yanına herhangi bir ek almaksızın üst - temel cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesi olma özelliği kazandıran bu ek; Köl Tegin, Bilge Kağan ve Ongi Yazıtı'nda mevcuttur. Bağımlı cümlelerin öznesi, önceki cümlede belirtildiği için, belirteç cümlesinde tekrarlanmamıştır:

(304) [*yagı bolup*] [*etinü yaratunu umaduk*] [*yana içikmiş*] “[Türk bodunu Tabgaçlara] [düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

(305) [*kan / [yorp] elteriş kağanka / adrılmaduk*] [*yanılmaduk*] [*tenri bilge kağanda adrılmalım azmalım*] “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

305 numaralı örnekte *-TOk* ortacı ile üst cümleye bağlı iki belirteç cümlesi vardır. Bunlardan *yanılmaduk* yapısındaki ikinci bağımlı cümlelerin öznesi, ilk bağımlı cümlelerin de öznesi olan *kan* “baba”dır. Ancak bu sözcük, *özne atma eğilimine* uyarak, ikinci belirteç işlevli bağımlı cümle yapısında yer almamıştır.

2.1.1.2.2.2. (Ö)Y Modelli -*Xr* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Geniş zaman ortaç ekini almış, bağımlı cümle de (Ö)Y dizilimindedir. Özne, söz dizimsel yapıda yer almaz. Yüklemeil ögenin kendisi bağımlı cümlelerin odak noktasıdır. Sadece Köl Tegin Yazıtı'nda bu eki almış belirteç cümlesi (Ö)Y modelindedir:

(306) [*eşiğ küçüg berür*] [*bunca törüg kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[güçlerini vererek] [bunca yasayı düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

2.1.1.2.3. (Ö)TY Modeli

(Ö)TY dizilişinde, basit yapılı ortaç ekleriyle sağlanan belirteç cümleleri işlek bir kullanıma sahip değildir. Orhon ve Yenisey Yazıtları'nda sınırlı örnekleri vardır.

2.1.1.2.3.1. (Ö)TY Modelli -*TOk* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Geçmiş zaman ortacı -*TOk* ile üst cümleye bağlanmış ve (Ö)TY dizilimindeki bağımlı cümle yapısı sadece Abakan'da geçer:

(307) [*yeti urı oğlınızka / bökmedük*] [*kangıçam ükuşça bungı tüşürmek ertingiz*]
 “[yedi oğlunuza doymadan] [babacığım büyük keder bıraktınız]” (YAKRIB:
 Abakan 14).

2.1.1.2.3.2. (Ö)TY Modelli -*TAçI* Ortaç Ekli Bağımlı Cümleler

Gelecek zaman ortaçlarından -*gU* ekli belirteç cümlesi ÖTY diziliminde gözlenmişti. Diğer bir gelecek zaman ortaç eki -*TAçI* ise (Ö)TY modellidir. İşlek bir kullanım alanına sahip olmayan bu yapının odak noktası, tümleçtir. Bağımlı cümlenin bağlantı unsuru olan özne, bir önceki cümlede belirtildiği için tekrarlanmamıştır. Bu modeldeki -*TAçI* ekli belirteç cümlesi sadece Tonyukuk'tan örneklenmektedir:

(308) [*sü yorılım / tedeçi*] [*unaman*] “[orduyla sefere çıkıyoruz! diyecek] [ona uymayın]” (SİD T1 K11).

2.1.1.3. Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Üst - temel cümleye biçimbilgisel bağlanmada ortaç veya ad-eylem temelli yapılara kimi ekler gelerek oluşan karmaşık yapılar vardır. Runik metinlerde, bu yapıların büyük bir kısmını, ortaç temelli yapılara gelen durum ekleri sağlar. Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan cümlelerin özne, tümleç, yüklem sıralaması ise şu şekildedir:

2.1.1.3.1. Ortaç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Ortaç üzerine *durum eki*, *iyelik eki*, *iyelik + durum eki*, *iyelik + belirtme eki* gibi kuruluşları alan belirteç cümlelerinin ÖTY, TÖY, ÖY, (Ö)TY dizilimleri gözlenmiştir.

2.1.1.3.1.1. Ortaç + Durum Eki

Bu biçimbilgisel bağlantıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri ÖTY, (Ö)TY, TÖY, ÖY, TÖ(Y) modellerindedir. *Ortaç + durum eki* kuruluşlu bağımlı cümle yapısı,

durum eklerinden sadece +TA eklidir ve ortaç ek ise ağırlıklı olarak -*TOk* şeklindedir. Tek örnekte ise -*mİş* eki ile üst cümleye bağlı belirteç cümlesi gözlenmiştir. Üst cümleye bağlı ortaç temelli yapıların ortak özelliği geçmiş zamana dayalı olmasıdır.

2.1.1.3.1.1.1. ÖTY Modeli

Ortaç + durum ekiyle sağlanan biçimbilgisel bağlantılı belirteç cümlelerinin özne + tümleç + yüklem diziliminde olduğu örnekler bu gruptadır. Bu tür söz dizimsel modele sahip bağımlı cümle tiplerinde, odak noktası tümleçtir. Özne, sözlüksel öznedir ve birebir bağımlı cümlenin söz diziminde yer alır.

2.1.1.3.1.1.1.1. -*TOk+TA*

-*TOk* ortaç ekine durum eklerinden bulunma hâli eki olan +*TA*'nın gelmesi ile oluşan yapılarıdır. ÖTY dizilimindeki örneklerin sayısı ÖY ve (Ö)TY modellerine göre daha azdır. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Köli Çor Yazıtları'ndan ÖTY modellenmiş ve ortaç + durum eki kuruluşunda belirteç cümleleri gözlenmiştir. Odak noktası, tümleçtir. Yüklemcil öge ile birlikte nesne odak alanını temsil eder. Bağımlı cümlenin var olan bilgisini özne bildirir. Bağımlı cümlenin ortaya konma sebebi belirteç işlevli bağımlı cümlenin tümlecidir:

(309) [*çım / kağan / olortukda*] [*özüm tarduş bodun üze şad ertim*] “[Amcam kağan olduğu zaman] [ben kendim Tarduş bodunu üzerinde şad idim]” (SİD KT D17 = SİD BK K14).

(310) [*<...> küli çor / anda kesre karlukka yem[e]/ sünüş[dök]de*] [*...*] “[<...> Küli Çor, ondan sonra yeniden (Karluk) saflarını yararak (?) [*...*]” (SİD KÇ D6-D7).

2.1.1.3.1.1.2. TÖY Modeli

TÖY dizilişli belirteç cümlelerinde, odak unsuru öznedir. Yüklemcil ögenin yanına katılan özne, dikkati üstüne çeker ve bağımlı cümlenin verilmek istenen yeni bilgisini oluşturur. *Ortaç + durum eki* yapısında bu söz dizimsel modele sahip belirteç cümleleri azdır.

2.1.1.3.1.1.2.1. -Tok+TA

Örnekler, Moğolistan bölgesine aittir. (311) numaralı belirteç cümlesinde odak unsuru, özne olan *kagan*'dir. Özne, bağımlı cümlenin yüklemcil ögesindeki işi, hareketi gerçekleştiren yani eylemi yapanın kendisidir ve gerçek özneye - birincil özneye¹²³ karşılık gelir. (312) numaralı bağımlı cümle yapısının ikinci belirteç cümlesi ise TÖY dizilimindedir. Özne, işi yapan durumunda değildir. Yapılan iş, gerçekleşen olay özneyi verir. Dolayısıyla *edilgen özne*¹²⁴ mevcuttur:

(311) [*kıtay tatabı tapa / kagan / süledükde*] [*beş sünüş sünüşdükde*] [*küli çor ança bilgesi çavuşı erti*] “[... kağan Kıtay (ve) Tatabılarla savaştığında] [Köli Çor beş savaşta onun bilgesi ve çavuşu idi, alpı ve kahramanı idi]” (SİD KÇ D5).

(312) [*üze / kök tenri*] [*asra / yağız yer / kılındukta*] [*ekin ara kişi oğlu kılınmış*] “[yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında], [ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış]” (SİD KT D1 = SİD BK D2).

2.1.1.3.1.1.3. TÖ(Y) Modeli

Tümleç, özne ve yüklem sıralamasındaki belirteç işlevli bağımlı cümleleri gösterir. Bağımlı cümlenin yüklemi, eksiltili öge konumundadır. Dilde kolaylık kanunu gereği, ikinci bağımlı cümledeki yüklemcil öge, birinci bağımlı cümlenin yüzey yapısında tekrarlanmamıştır. Ancak derin yapıdan varlığı anlaşılmaktadır.

2.1.1.3.1.1.3.1. -Tok+TA

TÖ(Y) modellenli belirteç cümleleri, runik metinlerde sınırlıdır. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'ndan bu söz dizimsel yapıyı örneklendiren belirteç cümleleri vardır:

(313) [*üze / kök tenri (kılındukta)*] [*asra / yağız yer / kılındukta*] [*ekin ara kişi oğlu kılınmış*] “[yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında], [ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış]” (SİD KT D1 = SİD BK D2).

Bu örnekte, iki bağımlı cümle art arda sıralanmakla beraber, *üze kök tenri* ile kurulu belirteç cümlesinin yüklemi, söz diziminde yer almaz. Ardından gelen bağımlı cümle yapısının yüklemcil ögesi *kılındukta*, aynı zamanda ilk bağımlı cümle için de geçerlidir.

¹²³ Diğer bir söyleyişle etken öznenen bahsetmek mümkündür.

¹²⁴ Başka bir deyişle sözde özne durumu gerçekleşmiştir.

Ancak en az çaba yasası gereğince, ilk bağımlı cümlede yüzey yapıya dâhil edilmemiştir. Bu sebeple *üze kök tenri (kılindukta)* yapısının söz dizimsel durumu TÖ(Y) şeklindedir.

2.1.1.3.1.1.4. ÖY Modeli

Bu grup, *-Tok* ekli ortaç temelli bir yapıya, durum eklerinden *+TA*'nın geldiği ÖY modeli belirteç cümleleri içerir.

2.1.1.3.1.1.4.1. *-Tok+TA*

ÖTY ve TÖY dizilimlerine göre runik metinlerde ÖY modeli *-Tok+TA* yapıları belirteç cümleleri çoktur. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Köli Çor örneklerin çoğunu sağlamıştır. Bu biçimbilgisel yolla sağlanan belirteç cümlesinde odak noktası, belirteç cümlesinin öznesindedir. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesini yapan, kılan kişi olarak doğrudan *etken özneler* mevcuttur:

(314)[*kanım kagan / uçtukta*] [*inim köl tegin yeti yaşda kaldı*] “[babam kağan ayrıldığı zaman] [kardeşim Köl Tegin yedi yaşında arkada kaldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

(315)[*ol / tegdükde*] [*bayırkunın ak adgırığ udlukın sıyu urtı*] “[o saldırıda] [Bayırkunun ak aygırının uyluk kemiği kırıldı]” (SİD KT D36).

(316)[*<...> sagır ? çulugun ? / yağıt<d>okda*] [[*küli*] *çor [oplayu] [tegi] [sancıp] [ölürüp] [oglın kisisin buln[adıp]]*] [*<...> bo[lup]]*] [*az? <...> elig tutdı*] “[*<...> Sagır (?) Çolugun (?) düşman olduğu zaman*] [Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, onları mızrakladı, öldürdü] . [Çocuklarımı, kadınlarımı tutsak etti. ... olup] [Az elini zapt etti]” (SİD KÇ B5).

2.1.1.3.1.1.5. (Ö)TY Modeli

Basit yapıları ulaç ekleri yoluyla üst cümleye bağlanan belirteç cümle yapılarında (Ö)TY dizilişi dikkat çeken düzeyde öndeydi. Ortaç temelli yapıya, durum ekinin ilave olduğu bu tür bağımlı cümleler de (Ö)TY dizilişi ÖTY, TÖY, ÖY modellerine göre daha çoktur.

2.1.1.3.1.1.5.1. -*TOK+TA*

(Ö)TY dizilimindeki bu tür belirteç cümlelerinin görüldüğü runik metinler diğer dizilimlere göre daha çok çeşitlidir. Orhon, Yenisey, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’ndan tespit edilmekle birlikte örneklerin büyük bir kısmını Köli Çor sağlar. Odak noktası tümleçtir:

- (317) [*amgı korgan / kışladukda*] [*yut boldı*] “[Amgı Korganda kışlar iken] [patlak verdi]” (SİD BK D31).
- (318) [*önre / kılındukda*] [*uygur kagan olormuş*] “[doğuda-yaratıldıktan sonra-] [Uygur Kağanları hüküm sürmüşler]” (SİD TZ K1).
- (319) [*beş balıkda / tört sü[nüş / sü]nüşdükde*] [*küli çor oplayu tegip*] [*bulgayu*] [*<...>*] “[Beşbalık’taki dört savaşta [Beşbalıkta dört savaş savaştığında] [Küli Çor öküz gibi saldırıp] [[düşmanın ordusunu] bozguna uğratıp] [*<...>*]” (SİD KÇ B11).
- (320) [*tokuz oguzka / yeti süniüş / süniüşdükde*] [*<...>a/e tökdi*] “[Tokuz Oguzlarla yedi kez savaştı ...]” (SİD KÇ D4).
- (321) [*türgeş bodun / (?) etdükde*] [*küli çor özlüki yegren at binip*] [*<...>t/i anda kerü barıp*] [*yincü ögüzüg keçip*] [*temir kapıgka tezikke tegi sü...e*] [*kazgantı*] “[Türgeş halkını yerleştirdikten sonra (yerleştirme sırasında?)] [Küli Çor savaş atı[na], antilop renkli at[a] binip] [*<...>*] oradan geri dönüp] [İnci ırmağını geçip] [Demir Kapı’ya kadar Perslere kadar (ordusunu sürdü) kazandı]” (SİD KÇ D3-D4).
- (322) [*karluk / yagıt(d)okda*] [*tezde / süniüşdökde*]¹²⁵ [*<...> küli çor anda kesre karlukka yem[e] / süniüş[dök]de*] [*...*] “[Karluk(lar) düşman olduğu zaman] [Tez’de savaşıp] [*<...>*] Küli Çor, ondan sonra yeniden (Karluk) saflarını yarararak (?) [*...*]” (SİD KÇ D6-D7).
- (323) [*orkon yerini / aldokda*] [*azıglıg tonuz teg*] “[Orhon yurdunu aldığımızda] [azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz)]” (YKI: Uybat VI / 3).

¹²⁵ Bağımlı cümlenin özne bilgisi mevcut olmakla birlikte, ele alınan bağımlı cümle yapısında *karluk* öznesi tekrarlanmamıştır. Bir önceki bağımlı cümle grubunun söz dizimsel yapısında gözlenen özne, ikinci bağımlı cümlede *en az çaba yarası* gereğince tekrar edilmeyerek *tezde süniüşdökde* yapısı içinde eksilti unsuru olarak kalmıştır. Bu durumda, ikinci belirteç cümlesi (Ö)TY dizilişinde kabul edilmelidir.

2.1.1.3.1.1.5.2. -mIş+TA

Ortaç temelli yapı yoluyla üst - temel cümleye bağlanan karmaşık yapıli eklerde -*TOk* ortaç eki dikkat çekici düzeyde ön plandadır. Buna rağmen tek bir runik metinde -*mIşTA* kuruluşunda yapı ile karşılaşmaktadır. Ancak okunuş hatası olabileceği de göz ardı edilmez. Dolayısıyla aşağıdaki şekilde okunan ve İngiltere’de bulunan runik elyazmasından edinilen cümlede, -*mIşTA* yapısında belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Bu yapının söz dizimsel karşılığı (Ö)TY’dir. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesini *eşidmişte* yapısındaki ulaç oluşturur. Bağımlı cümlede vurgulanmak istenen kısım *tanuklug sav* ve *tamgalig bitig* kelime gruplarıdır.

(324) [*tanuklug sav / tamgalig bitig / eşidmişte*] [*körü körmiş*]¹²⁶ (YAKRIB: Or. 8212/78).

2.1.1.3.1.2. Ortaç + İyelik Eki

Bu kuruluşteki bağımlı cümle yapıları runik metinlerde sınırlı sayıdadır. (Ö)TY dizilimli bu örneklerde, ortaç ek -*TOk*, iyelik ekleri ise sadece 1. ve 3. tekil şahıs çekimlidir.

2.1.1.3.1.2.1. (Ö)TY Modeli

Yüzey yapıda tümleç ve yüklemcil ögenin bulunduğu, cümlenin bağlamından ve biçimbilgisel işaretleyiciler doğrultusunda varlığı kesin olan gizli bir öznenen oluşan modeldir.

2.1.1.3.1.2.1.1. -*TOk+(U)m*

-*TOk* ortacına 1. tekil şahıs iyelik ekinin gelmesi yoluyla oluşan karmaşık yapıli ulaç eklerinin ÖTY dizilimli örneklerini içerir. İki örnekte de 1. tekil şahıs iyelik ekinin de işaret ettiği ben öznesi mevcuttur. Ancak özne bilgisi sözlüksel değildir, bu sebeple (Ö)TY başlığı altında değerlendirilmiştir. Sadece Yenisey ve Moğolistan bölgesine ait birer yazıtta örnekleri vardır:

¹²⁶ “[tanıklı sözü damgalı yazıtı işittiğinde] [bakakalmış]” şeklinde çevrilebilir.

(325) [*yeg / erdöküm*][*ol erinç kara senirig yırıldım*] “[iyi (kişi) olduğum için] [elbette, Kara Sengir’den ayrıldım]” (YKI: Haya Baji / 5).

(326) [*evke / tegdüküm*] [*uruş kılıp*] [*tegiş*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[eve dönerken savaştım]. [Eve] ulaşip kardeş[ler]ime, oğluma öylece öğüt verdim]” (SİD O 10-11).

2.1.1.3.1.2.1.2. -Tok+I

Ortaç ekine 3. tekil şahıs iyelik ekinin geldiği belirteç cümlelerinin (Ö)TY modeli örnekleri bu gruptadır. Belirteç cümlesinin bilgi yapısı çözümlendiğinde odak noktası tümleç üzerindedir. Dolayısıyla bağımlı cümle için önem derecesi en önemli kısım tümleçtir. Bağımlı cümle ile temel cümlenin özneleri İşbara Bilge Köli Çor’dur. Bağımlı cümlenin öznesine, üst - temel cümlenin şahıs çekimi ve temel cümle içinde yer alan özne bilgisinden ulaşmak mümkündür. Sadece Köli Çor Yazıtı’nda, (Ö)TY dizilimli -Tok+I çekimli belirteç cümlesi vardır:

(327) [*<...> oğlın kişisin / uduzduki*] [*?konduki / etdüki*] [*yer / alduki*] [*işbara bilge küli çor tarduş bodunug ete ayu olordi*] “[<...> çocuklarını (ve) eşini gönderdiği {için}] [yerleştirdiği] [düzenlediği yer aldığı] [<...> İşvara Bilge Küli Çor Tarduş halkını düzene sokup emrederek hüküm sürdü]” (SİD KÇ D1-D2).

2.1.1.3.1.3. Ortaç + İyelik Eki + Durum Eki

Bu kuruluştaki belirteç işlevli bağımlı cümleler, runik metinlerde işlek bir kullanım alanı sergiler. ÖTY, ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY gibi çeşitli söz dizimsel durumlarda belirteç cümlelerine tanık olunmuştur. Ağırlıklı olarak ortaç eki, -Tok şeklinde iken, bir örnekte gelecek zaman ortacı -TAçI kuruluşu da vardır. Durum eki tercihi ise +A “yönelme eki” ve +TA “bulunma eki” baskındır. 1. tekil iyelik şahıs eki üzerine yönelme eki, 3. tekil iyelik şahısta ise bulunma eki tercih edilmiştir.

2.1.1.3.1.3.1. ÖTY Modeli

Ortaç + iyelik eki + durum eki kuruluşundaki ÖTY dizilimli belirteç işlevli bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları’nda yer alır. 1. ve 3. şahıs iyelik eki çekimi -Tok ortaç ekine gelir.

2.1.1.3.1.3.1.1. -*Tok+(U)m+A*

ÖTY diziliminde, üst - temel cümleyi belirteç işleviyle açıklayan *-Tok+Um+A* yapılı bağımlı cümleler tanıklanmıştır. Odak noktası tümleç olan *kagan*'dır. Köl Tegin'in kağan olduğu zamana dikkat çekilmek istenmiştir. Dolayısıyla *kagan olortokuma* yapısı odak alanıdır. Bağımlı cümlenin öznesi 1. tekil kişi olan *men* "ben"dir. Sadece Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda, ÖTY dizilimli *-TokUmA* kuruluşunda belirteç cümlesi vardır:

(328) [*men / özüm / kagan / olortokuma*] [*yer sayu barmış bodun ölü yitü yadağın yalının yana*] [*kelti*] “[kendim kağan olduğum zaman] [her yere gitmiş olan bodun] [öle yite], [yayan yapıldak dönüp] [geldi]” (SİD KT D27-D28 = SİD BK K22-K23).

2.1.1.3.1.3.1.2. -*Tok+I+n+TA*

ÖTY diziliminde, *-Tok+I+n+TA* kuruluşundaki belirteç cümleleri de sadece Orhon Yazıtları'ndan bulunmuştur. Odak noktası tümleçtir. Birbirine paralel yapıda belirteç cümleleridir:

(329) [*eçim / kagan / olortukında*] [*tört bulundakı bodunug bunca... etdim*] “[babam ve amcam kağan olduğu zaman] [dört taraftaki bodunları... düzenledim]” (SİD BK K9).

(330) [*eçim kagan / eli / kamşag boltukınta*] [*bodun ülGıK...g boltukınta*] [*izgil bodun birle sünüşdüimiz*] “[Amcam kağan [olduğunda ve] eli kargaşaya düştüğünde] [halk bölündüğünde (?)] [İzgil (?) bodunu ile savaştık]” (SİD KT K3).

2.1.1.3.1.3.2. ÖY Modeli

ÖY dizilimindeki ortaç eki *-Tok* üzerine, iyelik ve durum ekinin geldiği örneklerdir ve işlek bir kullanım alanı yoktur. Bu biçimbilgisel yapıdaki bağımlı cümleler için, Bilge Kağan Yazıtı örnek sağlamıştır.

2.1.1.3.1.3.2.1. -Tok+(U)m+A

Geçmiş zaman ortacı -Tok ekinin 1.tekil şahıs iyelik çekimi üzerine +A yönelme ekinin geldiği ve bu yolla üst cümleye bağlanarak ÖY dizilimi gösteren belirteç cümleleridir. Odak noktası, özne bilgisidir. Bağımlı cümlelerin yüklemine yapan, gerçekleştiren birincil özne / etken öznedir:

(331)[*özüm / olortukuma*] [*tört bulundakı bodunug etdim*] “[Tengri’nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında], [dört taraftaki bodun(lar)ı düzenledim]” (SİD BK K9).

2.1.1.3.1.3.2.2. -Tok+I+n+TA

-Tok ortaç ekinin 3. tekil iyelik şahıs çekiminde, durum eklerinden +TA bulunma ekini de tercih etmiştir. Bu kuruluşta ve ÖY dizilimi gösteren bağımlı cümleye, sadece Bilge Kağan Yazıtı’ndan ulaşılmıştır. Odak noktası, öznedir. Belirteç cümlesinde verilmek istenen yeni bilgiyi özne sağlar:

(332) [*kanım Türük bilge kagan / olortukınta*] [*türk amtı begler kesre tarduş begler kül çor başlayı ulayı şadapıt begler... kangım kaganka ertingü ertingü tlmG (?) etdi*] “[Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda] [şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor önderliğinde bütün Şadapıt beyler... babam kağana çok çok... yaptı]” (SİD BK G13).

2.1.1.3.1.3.3. (Ö)Y Modeli

Bağımlı cümlelerin söz dizimsel yapısında mevcut olmayan ancak dilbilgisel işaretleyici ile anlaşılan belirteç cümleleridir. Yüklemcil ögeyi yapan, eden gerçek bir özne vardır ancak sözlüksel değildir. Söz dizimsel yapıda özne belirtilmediği için, dilbilgisel bir öznenen bahsedilebilir. Dolayısıyla kelime sıralaması (Ö)Y şeklindedir.

2.1.1.3.1.3.3.1. -Tok+(U)m+A

(Ö)Y dizilimli bu bağımlı cümlede, odak noktası yüklemcil ögenin üzerindedir. Ortaç temelli yapı üzerine iyelik 1. şahıs ve durum eki çekimli bu söz dizimsel yapıda örnek çok sınırlıdır. Sadece Bilge Kağan Yazıtı’ndan tanık olunmaktadır:

(333) [*olortukuma*] [*ölteçiçe sakınıgma türk begler bodun ögürüp sevinip tonutmuş közi yügerü körti*] “[tahta] oturduğum zaman] [ölümün [onları tehdit ettiğini] düşünen Türk beyleri ve bodunu [kağan oluşuma] sevindiler, yere dikilmiş bakışları yukarı kalktı)” (SİD BK D2).

2.1.1.3.1.3.4. (Ö)TY Modeli

Bu grup, *ortaç + iyelik eki + durum eki* biçimbilgisel yoluyla üst - temel cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin (Ö)TY modeli gösterdiği örnekleri ele alır. Bu dizilişteki belirteç cümlesinin diğer ortaç temelli yapılardan farkı, gelecek zaman ortacı *-TAÇI* eki üzerinden bağımlı cümle yapısını sağlamasıdır. Özne bilgisi, dilbilgiseldir. Bağımlı cümlelerin öznesi, sözlüksel değildir.

2.1.1.3.1.3.4.1. *-TAÇI+m+TA*

Bu yapıdaki tek belirteç cümlesi Şine Usu Yazıtı’nda geçer. Odak noktası tümleçtir. Özne bilgisine cümlelerin bağlamından ya da temel cümlelerin dilbilgisel işaretleyicileri aracılığıyla ulaşılabilir. Özne, söz dizimsel yapı içinde mevcut olmadığı için (Ö)TY şeklinde modellenmiştir:

(334)[*keyrede öndün / yandaçımnda*] [*konylug toklulıg... [içgerip] [yana yorıdım]*] “[Keyre’den, doğudan döndüğüm zaman koyunlarla ve toklularla] [(devlet sınırları içine) alarak] [karşı karşıya geldim]” (SİD ŞU K6-K7).

2.1.1.3.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki

Bu kuruluşdaki bağımlı cümle yapılarının örneği azdır. Tespit edilen sayılı örnekte (Ö)Y, (Ö)TY, (ÖT)Y söz dizimsel modelleriyle karşılaşılmaktadır.

2.1.1.3.1.4.1. (Ö)Y Modeli

Bu modelde bağımlı cümlelerin öznesi yüzey yapıda görülmez. Belirteç cümlesinin yüklemcil ögesindeki 3. tekil iyelik şahıs ekinden yola çıkılarak öznenin varlığına ulaşılmıştır. Bağımlı cümlelerin eylemini gerçekleştiren etken özne vardır ancak söz dizimsel olarak belirtilmediği için (Ö)Y olarak modellenmiştir. Belirteç cümlesinin odak noktası yüklemcil öge üzerindedir.

2.1.1.3.1.4.1.1. -*Tok+I+n*

Ortaç ekin üstüne 3. tekil iyelik şahsı ve *+n* “belirtme eki”nin gelmesi yoluyla oluşan belirteç cümlesinin söz dizilimi (Ö)Y’dir. Sadece Ongi Yazıtı’nda, üst - temel cümleye bu yolla bağlanmış ve (Ö)Y dizilimli belirteç cümlesi görülür. Árpád Bertá’nın yorumlayışında bağımlı cümlenin varlığına tanık olunur ama iyelik ekinin birebir çevirisi yoktur:

(335) [*tegdükin*] [<...> *sançdım*] “[yetişerek] [<...> mızrakladım]” (SİD O K2).

Erhan Aydın ise bu kısmı “saldırdığı (için)... mızrakladım” şeklinde açıklar. Bu yorumda, 3. şahıs iyelik ekinin varlığı daha nettir. Bertá, durum bildiren bir bağımlı cümle olarak yorumlarken; Aydın, amaç cümlesi işlevinde anlam vermiştir. Dolayısıyla her iki işlevde de -*Tok+I+n* yapısı üst - temel cümleye belirteç işlevli bağımlı cümle özelliği katmıştır.

2.1.1.3.1.4.2. (Ö)TY Modeli

Ortaç + iyelik eki + belirtme eki kuruluşundaki belirteç cümlelerinin (Ö)TY modelinde olduğu örneklerdir. 3. tekil ve 1. tekil şahıs iyelikte çekimli yapılarıdır. Bu modelde ve bağlanma yolunda tespit edilen örnekler Köli Çor Yazıtı’na aittir. Ancak sayısı sınırlıdır. Söz dizimsel yapıda özne yoktur bu nedenle (Ö)TY olarak formülize edilmiştir.

2.1.1.3.1.4.2.1. -*Tok+I+n*

Bu kuruluşdaki (Ö)TY dizilimli belirteç cümlesini içerir. Tümleç, bağımlı cümlenin odağıdır. Belirteç işlevli bağımlı cümlede verilmek istenen yeni bilgi, nesne *karlukug* ögesidir:

(336) [*karlukug / içgintükin*] [*sançdı*] “[karlukların teslim olanlarını (?)]
[mızrakladı]” (SİD KÇ D8).

2.1.1.3.1.4.2.2. -*Tok+(U)m+(U)n*

(Ö)TY dizilişindeki bu belirteç cümlesinde, ortaç eki üzerine 1. tekil iyelik şahıs eki *+m* ve *+n* “belirtme eki” gelmiştir. Bağımlı cümlenin nesnesi sıfat tamlaması kuruluşunda olup “belirtme eki” *+n*’yi alarak bağımlı cümlenin belirtili nesnesi hâlini almıştır. Bu

karmaşık yapılı bağımlı cümlelerin öznesi, söz dizimsel yapı içerisinde bulunmaz, yüklemcil ögenin dilbilgisel işaretleyicileri aracılığıyla anlaşılmaktadır. Dolayısıyla +*m* “1. tekil iyelik şahsı”, *ben* öznesine gönderme yapar. Belirteç cümlesinin bağlı olduğu üst - temel cümlelerin öznesi de 1. tekil şahıstır. Árpád Bertá, aşağıdaki örnekte bu ulaçlı yapıyı, temel cümlelerin nesnesi olarak açıklamıştır:

(337) [*bilmez biligin / biltökümün*] [*ödökümün*] [*bunça bitig bitidim*] “[bilinmez bilgiyi, bildiğimi, hatırladığımı, böylece yazıyı yazdım]” (SİD KÇ G3).

Erhan Aydın ise “(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım” şeklinde tercüme eder. Nitekim bu yorumda bağımlı cümle yapısı daha nettir. Ortaç temele belirli ekler gelmek yoluyla üst cümleye bağlanan -*TOK+Um+Un* kuruluşundaki bu biçimbilgisel işaretleyici, çalışmamızda bağımlı cümle yapısını olarak kabul edilmiştir ve (Ö)TY dizilimindedir.

2.1.1.3.1.4.3. (Ö)TY Modeli

Bu modeldeki bağımlı cümlede özne ve tümleç derin yapıdadır ve odak unsuru, bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesi üzerindedir. Runik metinlerde, bu dizilimdeki belirteç cümleleri, işlek bir kullanım sergilemez.

2.1.1.3.1.4.3.1. -*TOK+(U)m+(U)n*

Köli Çor Yazıtı’ndan tespit edilen aşağıdaki örnekte, iki belirteç cümlesi vardır. Bunların ilki (Ö)TY dizilişinde iken, ikincisinde özne ve nesne unsurları, yüzey yapıda yer almadığı için (Ö)TY dizilimindedir:

(338) [*bilmez biligin / biltökümün*] [*ödökümün*¹²⁷] [*bunça bitig bitidim*] “[bilinmez bilgiyi, bildiğimi, hatırladığımı, böylece yazıyı yazdım]” (SİD KÇ G3).

¹²⁷ Birebir çeviri belirteç cümlesi özelliği göstermez ancak işlevsel açıdan temel cümleyi çeşitli yönlerden açıklayan yapılar sergilerler. -*TOK+(U)m+(U)n* yapısının yanında üçün ilgeci eksiltili öge konumundadır ve üst - temel cümleyi sebep yönünden açıklayan bir belirteç cümlesi özelliği kazandırmaktadır. Bu düşünceden hareketle, bu yapı çalışmamıza dâhil edilmiştir.

2.1.1.3.2. Ad-Eylem Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Bağımlı cümle yapma yollarından biri de ad-eylem temelinde kimi eklerin kaynaşması sonucu oluşan karmaşık yapılu ulaç ekleridir. Runik metinlerde, ortaç temeli üzerine kurulu karmaşık yapılu çok örnekle karşılaşılrken ad-eylem temelinde sadece bir bağlanma yolu tespit edilmiştir.

2.1.1.3.2.1. Ad-Eylem+ İyelik Eki + Durum Eki

Ad-eyleme iyelik eklerinden 2. tekil şahıs ve durum eklerinden ise +TA bulunma ekinin eklenmesi yoluyla sağlanan yapı, üst - temel cümlelerin belirteç cümlesini oluşturmuştur. Bu yapıdaki belirteç cümlesi, ÖY dizilimlidir.

2.1.1.3.2.1.1. ÖY Modeli

Sadece özne ve tümleçten oluşan bağımlı cümle yapısıdır. Odak noktası öznedir. Bağımlı cümlelerin işini yapan veya gerçekleştiren *etken özne* görülür: *sü* “ordu”.

2.1.1.3.2.1.1.1. -(I)s+I+n+TA

Bağımlı cümle olarak kabul edilen *sü teğişinte* kısmı Talât Tekin, Ahmet Bican Ercilasun ve Erhan Aydın tarafından tam okunmuştur. Dolayısıyla bu okumalardan hareketle, örnekte bağımlı cümle yapımından söz etmek mümkündür. Tek örneği de Kök Tegin Yazıtı’na ait olan bu belirteç cümlesinin söz dizimi ÖY modelindedir:

(339) [*süşIsIntA*] [*yetinç erig kılıçladı*] “[...] [ve yedinci eri kılıçladı]” (SİD KT K5)¹²⁸.

2.1.2. Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Cümlelerin Özne, Tümleç, Yüklem Sıralaması

Belirteç işlevli bağımlı cümlelerin üst - temel cümleye bağlanma yolları arasında biçim-sözdizimsel bağlanma, temel yollardan bir diğeridir. Biçimbilgisel işaretleyiciyle birlikte ilgeç veya bağlaç unsurunun birbirine eklenerek oluşturduğu ve üst - temel cümleyi belirteç yönünden açıklayan yapılardır. Bu temel bağlanma yolu ortaç, isim +

¹²⁸ Birinci bölüm, Ad-eylem temelli yapılar başlığına bk.

ilgeç ve bitimli altasrallı cümleler olmak üzere üç alt başlıkta ele alınmıştır. Üst - temel cümleyi belirteç işleviyle açıklayan bağımlı cümlelerin özne, tümleç, yüklem sıralaması bu alt başlıklarda incelenmektedir.

2.1.2.1. Ortaç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanan ortaç temelli yapılar *ortaç + ilgeç*, *ortaç + iyelik eki + ilgeç*, *ortaç + durum eki + ilgeç*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşlarındadır. En çok örneğini ortaç + ilgeç yapısı sağlar. İlgeç unsuru ağırlıklı olarak *üçün* iken, çok az sayıda *yana* ve *kesre* ilgeçli ortaç temelli biçim-sözdizimsel yapılar da gözlenmektedir. ÖTY, TÖY, (Ö)Y, ÖY, (Ö)TY gibi söz dizimsel modelleri olan bu tür bağımlı cümlelerin en işlek söz dizilimi ÖY iken TÖY dizilişi ise en az görülen yapıdır. Bunun yanı sıra (Ö)Y, (Ö)TY, ÖTY dizilimlerinin görülme sıklıkları birbirine benzer.

2.1.2.1.1. Ortaç + İlgeç

Bu tür bağlanma yolunda sadece ortaç eki ile ilgeç yapısı mevcuttur. Yüksek oranda -*TOk* geçmiş zaman ortaç ekin üzerine ilgeç geldiği görülür. Ancak tek bir örnekte geniş zaman ortaç eki -*mAz* ve ilgeçli yapı bir araya gelerek bu biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanma gerçekleşmiştir.

2.1.2.1.1.1. ÖTY Modeli

Özne, tümleç ve yüklemden oluşan bağımlı cümle yapısıdır. Odak noktası tümleçtir. Bağımlı cümlelerin *konu-tema* veya *bağlantı* olarak kabul edilen ortak bilgisi öznedir. *Ortaç + ilgeç* kuruluşunda ÖTY dizilimi gösteren belirteç cümlesi örneği azdır.

2.1.2.1.1.1.1. -*TOk* için

Sadece Tonyukuk Yazıtı'nda -*TOk* için yapısında ve ÖTY modelinde belirteç cümlesi vardır. İlgeç *üçün* olduğu için, üst - temel cümleyi sebep yönünden açıklayan belirteç işlevli bağımlı cümledir. Örnekte, odak noktası *bilig* "bilgi"dir:

(340) [tenri / bilig / **bertük üçün**] [özüm ök kagan kısıdım] "[Tengri bilgi verdiği için], [ben kendim [şadı] kağan yaptım]" (SID T1 B6).

2.1.2.1.1.2. TÖY Modeli

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından ortaç + ilgeç kuruluşlu bağımlı cümle TÖY dizilimiyle de tanıklanmaktadır. Bu söz dizimsel modeldeki örneklerin çoğunluğu Orhon Yazıtları'na aittir. Bunun yanı sıra Eski Uygur Kağanlığı'na ait runik metinlerde de TÖY dizilişli belirteç cümlesi tespit edilmiştir.

2.1.2.1.1.2.1. -*TOk için*

TÖY söz dizilimindeki ve *-TOk için* yapıları bağımlı cümlelerde özne unsuru yeni bilgiyi verir. Dolayısıyla odak noktası öznedir. Tümleç ise bağımlı cümlenin *bağlantı, konu, tema* bilgisini yani var olan ortak bilgiyi yansıtır:

(341) [*ol yerke / ben bilge tonyukuk / tegürtük için*] [*sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri teve agı bunsuz keliirti*] “[oraya ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için] [Türk halkı] [sarı altını, beyaz gümüşü, kızları, kadınları, hörgüçlü deveyi, hazineyi eksiksiz getirdi] (SİD T2 G3-G4).

(342) [*üze / tenri / {yarlıkadok için}*] [*asra / yer / yarlıkadok için*] [...] “[Yukarıda Tengri ve aşağıda yer lütfettiği için] [...]” (SİD BK K10).

(343) [*tengri yer bulgakın için*] [*ödine / küni / tegdük için*] [*yagı boltı*] “[Tengri yer huzursuzluğu (karmaşası?) nedeniyle] [o zamanda... nedeniyle] [düşman oldu]” (SİD BK D29).

(344) [*üze / kök tenri / yarlıkadok için*] [*asra / yagız yer / igitdök için*] [*elimin törömün etinti[m]*] “yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim” (UKY TAR B3).

342 ve 344 numaralı örneklerde farklı runik metinlerde tanıklanmalarına rağmen benzer üslup ve yapıda belirteç cümleleri vardır.

2.1.2.1.1.3. ÖY Modeli

Bu dizilimde *-TOk için* yapısındaki bağımlı cümle yapıları diğer söz dizimsel modellere göre daha çoktur. Bu biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan cümlelerde odak noktası öznedir. Bağımlı cümlenin öznesi verilmek istenen yeni bilgiyi sağlar. Yüklemcil öge ile birlikte özne, odak alanını temsil eder.

2.1.2.1.1.3.1. -*TOk için*

Bu kuruluştaki bağımlı cümlelerin ÖY dizilimli örneklerinde benzer yapılar dikkat çeker. *Tenri yarlıkaduk için, tengri küç bertük için, köl tegin eşig küçüg bertük için* yapılarında birbirine paralel bağımlı cümleler mevcuttur. Bu örneklerde, belirteç cümleleri ÖY dizilimlidir. Bağımlı cümlenin öznesi çoğunlukla *tengridir*. İş yapan ve gerçekleştiren *etken özne, gerçek özne* vardır. Bağımlı cümlenin bilgi yapısı dikkate alındığında odak noktası öznedir:

- (345) [*tenri / yarlıkaduk için*] [*olortukuma*] [*tört bulundaki bodunug etdim*]
 “[Tengri’nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında] [dört taraftaki bodun(lar)u düzenledim]” (SİD BK K9).
- (346) [*tengri / küç bertük için*] [*anta sancım*] “[Tengri güç verdiği için] [orada mızrakladım]” (SİD BK D32).
- (347) [*tengri / yarlıkaduk için*] [*men / kazganduk için*] [*türk bodun kazanmış erinç*] [Tengri lütfkâr olduğu için ve ben kazandığım için] [Türk bodunu da kazanmış]” (SİD BK D33).
- (348) [*tengri / küç bertük için*] [*kanım kagan süsi böri teg ermiş*] “[Tengri (onlara) güç verdiği için] [kağanın ordusu kurt gibi imiş]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (349) [*tengri / yarlıkaduk için*] [*elligig elsiretmış*] “[Tengrinin lütfuyla] [eli olan elinden ayırmış]” (SİD KT D15 = SİD BK K13).
- (350) [*köl tegin [...]*] / [*eşig küçüg bertük için*] [*türk bilge kagan yerte inim köl teginig közetü*] [*olortum*] “[Köl tegin... işini gücünü verdiği için] [Türk Bilge kağan dünyada kardeşimi Köl Tegini gözeterek] [yaşadım]” (SİD KT B1).
- (351) [*tenri / yarlıkaduk için*] [*üküş teyin biz korkmadımız*] “[Tengrinin yardımıyla] [çok diye düşmandan korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).

ÖY dizilimli örneklerin hepsi Orhon Yazıtları’ndandır. Bunlar içerisinde, Bilge Kağan Yazıtı’nda örnekler yoğunluk gösterir.

2.1.2.1.1.4. (Ö)Y Modeli

(Ö)Y dizilimindeki belirteç cümlelerinde, yüzey yapıda sadece yüklemcil öge mevcuttur. Özne bilgisi, üst - temel cümlelerin yüklem bilgisinden çıkarılır. Odak noktası yüklemcil ögenin üzerindedir. *Ortaç + ilgeç* biçim-sözdizimsel yapısıyla üst - temel cümleye bağlanan örneklerde, ortaç eki yoğunlukla *-TOk* iken sadece bu söz diziminde *-mAz* geniş zaman ortaç ekiyle sağlanan yapı gözlenmiştir. Bu kuruluştaki bağımlı cümlede, sadece *üçün* ilgeci tanıklanmaktadır.

2.1.2.1.1.4.1. *-TOk için*

Orhon ve Yenisey Yazıtları'nda (Ö)Y modeli örnekler mevcuttur. Orhon Yazıtları'nın her birinde, *-TOk için* kuruluşunda ve (Ö)Y diziliminde örneklerle karşılaşmıştır:

(352)[*bilmedük için*] [*yavlakının için*] [*eçim kagan uça bardı*] “[bilgisizliğinin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).

(353)[*içikdük için*] [*tenri öl temiş erinç*] “[hanını) terk ettiğin için] [Tengri ‘öl’ demiş]” (SİD T1 B3).

(354)[*evledök için*] [*yalnuz oğlu*] “[yurt kıldığı için] [yalnız çocuğuyum]” (YKI: El Bajı / 6-7).

2.1.2.1.1.4.2. *-mAz için*

Runik metinler veritabanından tespit edilen bütün belirteç cümleleri arasında *-mAz için* yapısıyla üst cümleye bağlanan tek örnek, Altay Yazıtları'nda geçer. Bağımlı cümle yapısı temel cümleden sonra yer almakla birlikte üst - temel cümle ile belirteç cümlesinin özneleri *seviglig* “sevgili”dir. Ancak özne bilgisi, bağımlı cümlelerin söz diziminde yoktur. Temel cümleden anlaşılabilen bir özne vardır. Bu nedenle (Ö)Y olarak modellenmiştir. Ayrıca yüklemcil ögeyi yapan *etken özne* vardır. Bağımlı cümlelerin odak noktası yüklemcil ögenin üzerindedir:

(355) [*seviglig ö*] [*içlenmez için*] “[sevgili, biraz düşün]! [Çünkü... hâmile kalamadı...]” (YAKRIB: Tuyekta IV / 2).

2.1.2.1.1.5. (Ö)TY Modeli

Bu söz dizimsel modelde bağımlı cümlelerin yüzey yapısında sadece nesne ve yüklemcil öge yer alır. Yapısal bilgi değerine göre odak unsuru tümleçtir. Yüzey yapıda yer almayan ancak üst - temel cümlelerin yüklemindeki şahıs işaretleyicileriyle çıkarılan dilbilgisel özne bilgisi vardır.

2.1.2.1.1.5.1. -Tok için

Bağımlı cümlelerin nesnesi +n “belirtme eki”ni alarak yüklemcil ögenin belirtili nesne hâlini karşılamıştır. Tümleç olarak geçen bu kısım, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin odak noktasıdır. Dolayısıyla bağımlı cümlelerin ortaya konma sebebi bağımlı cümlelerin tümleç bilgisini ön plana çıkarmaktır. Sadece İhe Aşete’de -Tok için kuruluşlu (Ö)TY dizimli belirteç cümlesi tespit edilmiştir:

(356) [kül tudun inisi altun Tmgan Tarkan yugın / **umaduk için**] [adırdığımız]
 “[Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan’ın cenaze merasimini yapamadığımız için] [ayrıldık]” (ETY İh. A. b. / 1).

2.1.2.1.1.5.2. -Tok yana

Ortaç + ilgeç kuruluşunda üst - temel cümleye bağlanan biçim-sözdizimsel yapıda ilgeç unsuru, büyük oranda için ilgeçli iken sadece İrk Bitig’de -Tok yana yapısında üst cümleye bağlanma gözlenmektedir. Bu yapıdaki belirteç cümlesi, (Ö)TY dizilişindedir:

(357) [oglın kisisin / **utuzmaduk yana**] [tokuz on boş kony utmuş] “[çocuklarımı ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra] [fazladan doksan koyun kazanmış]” (YAKRIB: IB / 29).

2.1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + İlgeç

Ortaç temelli biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından biri ortaç + iyelik eki + ilgeç kuruluşudur. Çok örneği bulunmayan bu bağımlı cümleler, sadece ÖTY ve ÖY dizimlidir. Tonyukuk ve Bilge Kağan Yazıtları’ndan bu dizimde ve yapıda belirteç cümlelerine ulaşılmıştır.

2.1.2.1.2.1. ÖTY Modeli

Bu dizilişteki belirteç cümlesinin odak noktası bağımlı cümlelerin tümlecidir. *Bağlantı, konu, tema* olarak adlandırılan bağımlı cümlelerin öznesi ise var olan ortak bilgiyi yansıtır.

2.1.2.1.2.1.1. -*TOK+(U)m için*

1. tekil iyelik şahıs ekinde çekimli *ortaç +iyelik eki+ ilgeç* yapısının ÖTY diziliminde işlek bir kullanım alanı yoktur. Sadece Bilge Kağan Yazıtı'nda tespit edilmiştir:

(358) [*men özüm / kagan / olortukum için*] [*türük bodunug [...]*] *kılmadım*
 “[ben kendim] [hakan (olarak) tahta oturduğum için] [Türk halkımı (...)
 kılmadım]” (SİD BK D36).

2.1.2.1.2.2. ÖY Modeli

Bu söz dizimsel modelde, bağımlı cümle özne ve yüklem öğelerinden oluşur. Ortaç temelli biçim-sözdizimsel yapının 3. tekil şahıs iyelik ekli çekimi, sadece ÖY sıralamasına sahiptir.

2.1.2.1.2.2.1. -*TOK+I için*

Bağımlı cümlelerin öznesi birebir bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesini gerçekleştiren *etken özne* durumundadır. Belirteç cümlesinin odak unsuru, bu belirteç cümlesinin özneleridir: Elteriş Kağan, Bilge Tonyukuk. Sadece Tonyukuk Yazıtı'nda -*TOK+I için* kuruluşunda ve ÖY dizilimli belirteç cümlesi ile karşılaşılmaktadır:

(359) [*elteriş kagan bilge tonyukuk / kazganduki için*] [*kapgan kagan türk sir bodun yorıduki bo [...]*] [*türk bilge kagan türk sir bodunug oguz bodunug igidü olurur*] “[Elteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk [devleti] kazandılar onun için] [Kapgan Kağanın Türk Sir Bodunu böyle bir gelişme gösterdi... [böyle bir gelişme gösterdiği için] [Türk Bilge Kağan Türk Sir bodununa ve Oğuz bodununa bakarak hüküm sürer]” (SİD T2 K3-K4).

2.1.2.1.3. Ortaç + Durum Eki + İlgeç

Ortaç temelli biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri *ortaç + durum eki + ilgeç* kuruluşudur. Bu yapıdaki bağımlı cümlelerin de örneği çok değildir. Runik

metinlerde bu yolla bağlanan örneklerden biri ÖY, bir diğeri ise (Ö)TY dizilimidir. Biçim-sözdizimsel yapılarla bağlanmada *üçün* ilgeci ağırlık gösterirken, nadir tercih edilen *kesre* ilgeçli yapılarla da karşılaşmıştır.

2.1.2.1.3.1. ÖY Modeli

Ortaç + durum eki + ilgeç kuruluşunda, ÖY dizilimindeki belirteç cümlesinde, ilgeç unsuru *kesre* “sonra”dır. Bu dizilimli belirteç cümlesinin odağı öznedir.

2.1.2.1.3.1.1. -Tok+TA kesre

Bu yapıdaki belirteç cümlesi sadece Ongi’de geçer. Bağımlı cümlenin öznesi *ol kan* isim grubudur. Edilgen bir özne bilgisi mevcuttur:

(360) [*ol kan / yok boldukda kesre*¹²⁹] [*el yitmiş içginmiş*] “[onun kağanlığından sonra] [el (devlet) yok olmuş]” (SİD O D1).

2.1.2.1.3.2. (Ö)TY Modeli

Ortaç + durum eki + ilgeç kuruluşunun (Ö)TY dizilişindeki örneklerini içerir. Sadece Orhon Yazıtları’nda, bu dizilimde belirteç cümlesi vardır.

2.1.2.1.3.2.1. -Tok+TA kesre

Bağımlı cümlenin odağı, tümleç üzerindedir. *Bağlantı* unsuru, üst - temel cümlenin yükleminden anlaşılır ancak bağımlı cümlenin söz diziminde yer almadığı için (Ö)TY olarak formülize edilmiştir:

(361)[*yagru / kondukda kesre*] [*anyıg bilig anda öyür ermiş*] “[*(bunlar)* yakınlarına yerleştikten sonra [ise]] [kötü düşünceler beslemeye başlamlarınmış]” (SİD KT G5 = SİD BK K4).

2.1.2.1.4. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan ortaç temelli yapıların sonuncusu *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşunda olanlardır. Bu yapıda tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları ÖY, (Ö)Y (Ö)TY söz dizilimindedir. Ortaç eki

¹²⁹ “Onun kağanlığı, yok olduktan sonra” şeklinde anlamlandırıldığında, belirteç cümlesi işlevi daha net ortaya çıkmaktadır.

olarak sadece geçmiş zaman ortacı olan *-Tok* temelinde iyelik ekinin 3. tekil şahısla çekimi tespit edilmiştir.

2.1.2.1.4.1. ÖY Modeli

Bu dizilimdeki *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşlu belirteç cümlesinin örneği sınırlıdır. Bağımlı cümle yapısı sadece özne ve yüklemcil ögeden oluşur. Odak noktası, belirteç işlevli bağımlı cümlenin öznesidir. Özne ve yüklemcil öge birlikte odak alanını temsil eder.

2.1.2.1.4.1.1. *-Tok+I+n için*

Bağımlı cümlenin yeni bilgisi öznedir. Özne, bağımlı cümlenin yüklemcisi yapan ve eden konumundaki gerçek öznedir. Sadece Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtı'ndan bu kuruluşta ve ÖY diziliminde belirteç cümlesine tanık olunmaktadır:

(362) [*tengri / yarlıkadukın için*] [*özüm kutum bar için*] [*kagan olortum*]
 “[Tengrinin lütfuyla ve kutum nedeniyle] [kağan olarak hüküm sürdüm]”
 (SİD KT G9 = SİD BK K7).

2.1.2.1.4.2. (Ö)Y Modeli

-Tok+I+n için kuruluşundaki belirteç cümlesinin söz dizimsel yapısının sadece yüklemcil ögeden oluştuğu örnekleri içeren modeldir. Odak unsuru, yüklemcil ögenin kendisidir. Özne, sözlüksel değil dilbilgiseldir. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesinden ya da temel cümlenin çekim bilgisinden özne çıkarılır. Dolayısıyla söz dizimsel yapıda görülmeyen, gizli bir özne vardır. Tespit edilen bu dizilimdeki bağımlı cümleler Orhon Yazıtları'na aittir.

2.1.2.1.4.2.1. *-Tok+I+n için*

İlk örnekte bağımlı cümlenin öznesi “O”, 3. tekil şahsa gönderme yapar; bağlı olduğu üst - temel cümlenin öznesi *el* ve *bodun* isimleridir. (358) numaralı örnekte ise belirteç cümlesinin öznesi yani *bağlantı* unsuru bir önceki cümleden anlaşıldığı şekliyle *Türgeş*'dir. Ancak yüzey yapıda *Türgeş* bilgisine yer verilmemiştir. Bu nedenle belirteç cümlesinin öznesi dilbilgiseldir:

(363) [*kazgandukın için*] [*udu*] [*özüm kazgandukum için*] [*el yeme el boltı bodun yeme bodun boltı*] “[[Elteriş kağan devleti] kazandığı için] [ve ardından ben kendim de [devleti] kazandığım için] [el yine el oldu, bodun yine bodun oldu] (SİD T2 D5-D6).

(364) [*bilmetükin için*] [*bizine yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[Türgeş] bilgisizliği nedeniyle] [ve bize karşı hata yaptığı için] [kağanı öldü]” (SİD KT D18-D19 = SİD BK K16).

2.1.2.1.4.3. (Ö)TY Modeli

-*TOk+I+n için* yapısıyla üst cümleye bağlanan ve söz dizimi nesne ve yüklemcil ögeden oluşan belirteç cümlesidir.

2.1.2.1.4.3.1. -*TOk+I+n için*

Bağımlı cümlenin *konu*, *bağlantı* ya da *teması* olarak gösterilen öznesi, sözdizimsel yapıda mevcut değildir. Ancak cümlenin bağlamından varlığına ulaşılabilen gizli bir özne vardır. Dolayısıyla sözlüksel değil dilbilgisel özne ile karşılaşılır. Aynı yolla üst cümleye bağlanan iki bağımlı cümle art ardadır ve ikisi de (Ö)TY dizilimindedir. Bağımlı cümlelerin odak noktaları, tümleçtir:

(365)[*inili eçili / kışirtükin için*] [*begli bodunlug / yonaşurtukın için*] [*türük bodun illedük ilin içgını idmiş*] “[kardeşlerle ağabeyleri birbirine kışkırttığı için], [beylerle bodunu birbirine düşürdüğü için], [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6-K7).

2.1.2.2. İsim + İlgeç Temelli Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Runik metinlerde üst - temel cümleye biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri *isim + ilgeç* temelli yapılardır. Bu bağlanma yolunda *isim + ilgeç*, *isim + iyelik eki + ilgeç*, *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç*, *isim+yokluk eki + ilgeç* kuruluşlarında çeşitli belirteç cümleleri vardır. Bu başlık altında, üst cümleye bu yolla bağlanmış belirteç cümlelerinin söz dizimsel durumları açıklanmıştır.

2.1.2.2.1. İsim + İlgeç (Üçün)

İsim ve ilgeçle oluşan belirteç işlevli bağımlı cümle yapısındaki örnekleri içerir. Bu grupta ÖY, (Ö)Y ve TÖY dizilimindeki bağımlı cümle yapıları gözlenmiştir. Ağırlıklı olarak ÖY diziliminde örnekler vardır.

2.1.2.2.1.1. ÖY Modeli

Bu bağımlı cümle yapısının odak noktası, yine bağımlı cümlelerin öznesidir. Özne ile birlikte yüklemcil öge, odak alanını oluşturmuştur. ÖY dizilimindeki *isim + ilgeç* kuruluşundaki yapılara, büyük oranda Yenisey Yazıtları'ndan ulaşılmıştır. Çok az örneği Orhon Yazıtları'nda yer almaktadır. Bu söz dizimsel modelde bağımlı cümle yapan isim unsuru çoğu örnekte *bar* “var” ile sağlanmıştır. Bu isim dışında *erdem* ve *yok* isimlerinin *üçün* ilgeciyle birlikte kurduğu belirteç cümlelerinin de ÖY modeli olanları mevcuttur. Örneklerde ilgeç olarak sadece *üçün* ile karşılaşılmıştır. Elegest I, Abakan, İyme, Çaa-Höl VIII, Uybat I, Hemçik Çirgaki gibi numaralandırılmış ve Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt adlı numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları'na ait metinlerden ÖY dizilimli isim + ilgeç yapılarına tanık olunmaktadır. Bağımlı cümlelerin özneleri, bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesini gerçekleştiren, yapan ve eden konumundaki gerçek / birincil / etken öznedir.

- (366) [*kanım beg / erdem üçün*] [*birle bardım*] “[babam bey, kahraman olduğu için] [birlikte gittim]” (YKI: Elegest I / 6).
- (367) [*erdemi / bar üçün*] [*kanın atam? totok atka tegmiş begim*] “[erdemi olduğu için] [hanın, Atam Totok adına erişmiş] (YKI: Abakan / 7).
- (368) [*tört oğlanım / bar üçün*] [*benkümin (tikti)*] (YAKRIB: Çaa-Höl VIII / 1)
“[dört oğlum olduğu için] [(adıma) anıt (diktiler)]”
- (369) [*kutım erdemim / bar üçün*] [*bökmedim*] (YAKRIB: İyme / 3-4) “[kutum ve savaşçı erin sahip olduğu] [şecaatim olduğu için doymadım]”.
- (370) [*yalım kayam kanım / bar üçün*] [*ben yer ügüz baru alkunı kün ay körü yoriyur ben*] “[yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için] [ben yurda ve ırmağa varıp her şeyi, güneş ve ayı görüyorum]” (YKI: Adrianov Koleksiyonundan / 1).

- (371) [*on inisi tokuz oğlu / bar için*] [*çavuş tun tarkan bengüsü tike bertim*] “[on kardeşi dokuz çocuğu olduğu için] [Çavuş Tun Tarkan’ın ebedî taşını dikiverdim]” (YKI: Uybat I / 2-3).
- (372) [*yeti urı oğlu / bar için*] [*tike bertimiz*] “[yedi erkek çocuğu olduğu için] [(ebedi taşı) dikebildik]” (YKI: Abakan / 9).
- (373) [*er atım / yok <ü>çün*] [*yeti aşnuku eşlim taş<u>ru tikti*] “[((önceleri) erkeklik adım **olmadığı için**] [yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp dikti(ler)]” (YKI: Hemçik-Çırgakı / 2).
- (374) [*özüm kutum / bar için*] [*kagan olurtum*] “[kutum sebebiyle], [hakan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
- (375) [*kutum / bar için*] [*ülügüm / bar için*] [*ölteçi bodunug tırgürü*] [*igiddim*] “[iyi talihim olduğu için] [(ve) kısmetim olduğu için] [ölecek durumdaki bodunu yeniden hayata dönsün diye] [besledim]” (SİD KT D29).

2.1.2.2.1.2. (Ö)Y Modeli

Bu tür söz dizimsel yapıda, bağımlı cümlenin özne unsuru cümlenin bağlamından anlaşılan gizli öznedir. Bu sebeple bağımlı cümlenin yapısı (Ö)Y şeklinde gösterilmiştir. Belirteç cümlesinin bilgi yapısında odak unsuru yüklemcil ögedir. Bağımlı cümlede üzerinde durulan bilgiyi yüklemcil öge yansıtır. Belirteç cümlesinin öznesi, cümlenin öncesinde dile getirildiği için bağımlı cümlede tekrarlanmamıştır. Bu söz dizimsel modelde örnek, sadece Uybat I’de geçmiştir:

- (376) [*erdem için*] [*tuga bermiş*] “[kahramanlık için] [doğuvermiş]” (YKI: Uybat I/1).

2.1.2.2.1.3. TÖY Modeli

İsim + ilgeç kuruluşunda olup TÖY dizilimi gösteren belirteç işlevli bağımlı cümleye Yenisey mezar taşından ulaşılmıştır. Sadece Abakan Yazıtı’nda bu bağlanma yolu TÖY modelinde mevcuttur. Bu modeldeki bağımlı cümle yapısında odak noktası, öznedir. Belirteç cümlesinin ortaya konulma sebebi, öznedir. Tümleç ise bağımlı cümlenin var olan ortak bilgisini yani eski bilgiyi yansıtır. Bağımlı cümlenin öznesi, yüklemcil ögeyi yapan durumunda olduğu için *gerçek öznedir*:

(377) [*yerde artuk / erdemi / bar için*] [*bengü tike bertim*] “[yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için] [ebedi taş dikiverdim]” (YKI: Abakan / 9).

2.1.2.2.2. İsim + İyelik Eki + İlgeç (Üçün)

İsim ve ilgeç temelli belirteç işlevli bağımlı cümlelerden biri *isim + iyelik eki + ilgeç* kuruluşudur. Bu şekilde üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri sadece (Ö)Y dizilimlidir. Dolayısıyla odak noktası, bağımlı cümlenin yüklemcil ögesidir. Örneklerin büyük bir kısmı, Yenisey bölgesine ait mezar taşlarından edinilmiştir. Ancak sayı itibarıyla az olmakla beraber Köl Tegin ve Köli Çor Yazıtı’nda da bu yolla üst cümleye bağlanmış ve (Ö)Y söz dizimsel modele sahip yapı bulunmaktadır. Tanıklandığı bölgelere göre küçük bir fark sergiler. Yenisey mezar taşından alınan örneklerde iyelik eki 1. tekil iyelik şahsında iken, Moğolistan bölgesinden tespit edilen örnekler 2. tekil şahıs iyelik ekiyle çekimlidir.

2.1.2.2.2.1. (Ö)Y Modeli

Begre, İyme, Elegest III, Şançi III, Altın Köl II mezar taşlarında benzer yapı ve kalıpta, üst cümleyi belirteç işleviyle açıklayan bağımlı cümle yapıları gözlenir. Bağımlı cümlenin yüzey yapısında sadece yüklemcil öge vardır. Özne bilgisi, cümlenin bağlamından ve temel cümlenin şahıs çekiminden çıkarılabilir.

2.1.2.2.2.1.1. İsim + (I)m + İlgeç

Bu şekilde sağlanmış belirteç cümleleri, Yenisey mezar taşlarında *er erdemim için* “erkeklik kahramanlığım için - erkeklik kahramanlığım olduğu için” yapısıyla tekrarlanmaktadır:

(378) [*er erdemim için*] [*alpın altın kümüşiğ egri teve elde kişi kazgandım*] “[erkeklik kahramanlığımı elde etmek için] [sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım]” (YKI: Begre / 9).

(379) [*tengri elimke*] [*er erdemim için*] [*uygur kanda berü keltim*] “[kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için] [Uygur kağanından geri geldim]” (YKI: İyme I / 7).

(380) [*beş elke tegdim*] [*erdemim için*] “[beş ülkeye ulaştım] [erdemim için]” (YKI: Şançi III / 1).

(381) [elimde beş kata tegzin[ti]m] [**er erdemim için**] “[yurdumu beş kez dolaştım] [erkeklik kahramanlığım için]” (YKI: Elegest III / 2).

(382) [ilimde dört tegzindim] [**erdemim için**] (YAKRIB: Altın Köl II / 6) “[kendi ülkemden dört kez ayrıldım (ve döndüm)] [kahramanlığım uğruna]”.

Er erdemim için ve *erdemim için* yapılarındaki bağımlı cümle yapıları, kalıp bir ifadeyle zayıf bir bağlantı kurarak üst cümleye bağlanmıştır ve (Ö)Y dizilimindedir. Kalıp ifadenin bütünü, yüklemcil öge olarak değerlendirilmektedir.

2.1.2.2.1.2. **İsim + (I)n + İlgeç**

Köl Tegin ve Bilge Kağan’da, bu şekilde üst - temel cümleye bağlı belirteç cümleleri tespit edilmiştir. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesi, odak noktasıdır:

(383)[**ökün körgünün için**] [igidmiş bilge kaganının ermiş] “[sen ona saygı gösterdiğin [ve o seni] beslediği için] [sen] bilge kağanınla imişsin” (SİD KT D22 = SİD BK K19).

2.1.2.2.3. **İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç (Üçün)**

İsim ve ilgeç temelinde üst cümleye bağlanmada en sıklıkla görülen yollardan birisi de *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşudur. ÖY, (Ö)Y, ÖTY, (Ö)TY gibi çeşitli söz dizimsel modelleri görülen bu bağlanma yolu ağırlıklı olarak Orhon Yazıtları’ndan tanıklanmaktadır. Uygur Kağanlığı dönemi yazıtları ile Yenisey mezar taşlarında da bu biçim-sözdizimsel bağlanma vardır. Tespit edilen örneklerin çoğu ÖY dizilimlidir.

2.1.2.2.3.1. **ÖY Modeli**

Bu dizilimdeki isim + ilgeç temelli yapıların çoğu Orhon Yazıtları’na aittir. Ayrıca Tez, Şine Usu ile Yenisey bölgesine ait birkaç mezar taşında, bu söz dizimsel modelde belirteç işlevli bağımlı cümleler mevcuttur. Belirteç cümlelerinin odak noktası, bağımlı cümlenin öznesidir.

2.1.2.2.3.1.1. **İsim + I+n + İlgeç**

ÖY dizilimli *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki bağımlı cümlelerde, iyelik eklerinin hepsi 3. tekil şahsa aittir. Özneler, yüklemcil ögeyi yapan özne olduğu için *gerçek özne* durumundadır. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Köli Çor, Tez ve

Şine Usu gibi Moğolistan bölgesine ait taş yazılı metinlerde bu kuruluşta ÖY dizilimli örnekler mevcuttur. Yenisey Yazıtları'ndan da örnekleriyle karşılaşılmıştır:

- (384) [*tengri yer / bulgakin için*] [*yagı boltı*] “[gök ve yer karıştığı için (bulandığı için)] [[Dokuz-Oğuz bodunu] düşman(ım) oldu]” (SİD KT K4).
- (385) [*tengri yer / bulgakin için*] [*ödine küni tegdük için*] [*yagı boltı*] “[gök (ile) yer (arasındaki) karşıklık nedeniyle] [(bize) düşman oldular]” (SİD BK D29-D30).
- (386) [*elteriş kagan / bilgesin için*] [*alpın için*] [*tabgaçka yeti yigirmi sünüşdi*] “[İlteriş Kağan] [bilge olduğu için], [alp olduğu için], [Tabgaçlara karşı on yedi kez savaştı]” (SİD T2 G4-G5).
- (387) [*tabgaç bodun / tebligin kürlüg için*] [*armakçısın için*] ...[*türük bodun illedük ilin içginu idmiş*] “[Tabgaç bodunu sahtekâr ve aldatıcı olduğu için] [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6- K7).
- (388) [*küli çor türk bodun*] [<...> [*ka*]ganına ana elin <...>] [*bilgesin için*] [*alpın erdemin için*] [*kaz[g]antı*] “[Köli Çor... Türk halkı] [kağan ona eli (ülkesini?)] [bilgeliği ve alplik erdemi için] [kazandı]” (SİD KÇ B6-B7).
- 130
- (389) [*altı bag bodunum / küçlügin için*] [*arkkış eldem taşın bunta tiktı*] “[altı birleşik boyum] [güçlü olduğu için] [övgü ve erdem taşını buraya dikti]” (YKI: Bay - Bulun II / 4).
- (390) [*yüz er kadaşım / uyurun için*] [*yüz erin elig öküzün tikdi*] “[yüz erkek akrabam] [muktedir olduğu için] [yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler]” (YKI: Elegest I/2).
- (391) [*...kaganım / bilgesin için*] [*önre kün tugsıkdaki bodun yollug ıya basıp*] [*olortı*] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).
- (392) [*tay bilge totok / yavlakın için*] [*bir eki atlıg / yavlakın için*] [*kara bodunum öltün yitdin*] “[Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için], [bir iki

¹³⁰ *Bilgesin için, alpın erdemin için* şeklinde bağımlı cümlelerin öznesi temel cümlede başında yer alan *küli çor türk bodun* isim unsurudur.

süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! Öldün, mahvoldun]” (UKY ŞU D5).

2.1.2.2.3.2. (Ö)Y Modeli

(Ö)Y söz dizimsel modeldeki *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşlu belirteç cümleleri, Moğolistan bölgesine ait runik metinlerden tespit edilmiştir. Bu örneklerde 2. ve 3. tekil iyelik eki bünyesinde oluşan belirteç cümleleri vardır. (Ö)Y dizilimli belirteç cümlelerinde odak noktası yüklemcil ögenin üzerindedir.

2.1.2.2.3.2.1. İsim + (I)η + n + İlgeç

(Ö)Y dizilimindeki isim + ilgeç temelli yapıda 2. tekil iyelik şahıs ekiyle kurulu belirteç cümleleri, Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’ndan bulunmuştur:

(393)[*yavlakıñın üçün*] [*eçim kagan uça bardı*] “[bilgisizliğin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).

(394)[*andagıñın üçün*] [*igidmiş kaganının savın almatın*] [*yer sayu bardıg*] “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).

2.1.2.2.3.2.2. İsim + I + n + İlgeç

Köli Çor ve Tonyukuk Yazıtı’nda geçen bu kuruluştaki bağımlı cümlede, odak noktası yüklemcil ögededir. Belirteç cümlesi ile temel cümlenin öznesi “O”dur. Söz dizimsel yapıda özne unsuru yoktur, bu nedenle (Ö)Y olarak modellenmiştir. Kendi içerisinde yüklemcil öge çözümlendiğinde, daha alt birimlerde özne bilgisine ulaşılabilir:

(395)[*alpın erdemın üçün*] [*kü bunca tutdı*] “[alpliği (ve) erdemi için] [o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).

(396) [*elteriş kagan / bilgesin üçün*] [*alpın üçün*¹³¹] [*tabgaçka yeti yigirmi sünüşdi*] “[İlteriş Kağan] [bilge olduğu için], [alp olduğu için], [Tabgaçlara karşı on yedi kez savaştı]” (SİD T2 G4-G5).

¹³¹ *Elteriş kagan* öznesi, ikinci bağımlı cümlede tekrarlanmamıştır. Derin yapıda mevcuttur. Bu sebeple, *alpın üçün* yapısındaki belirteç cümlesinin söz dizimsel modeli (Ö)Y şeklinde belirtilmelidir.

2.1.2.2.3.3. (Ö)TY Modeli

İsim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç kuruluşundaki belirteç cümlelerinde (Ö)TY diziliminde olan örnekler Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'na aittir.

2.1.2.2.3.3.1. *İsim + I + n + İlgeç*

Bu söz dizimsel modelde, işlek bir kullanım yoktur. Belirteç cümlesinin odak noktası tümleçtir. Yüklemcil ögeyle birlikte tümleç, odak alanını oluşturur. Bağımlı cümlenin varlığı bilinen ancak söz dizimsel yapıda mevcut olmayan öznesi 3. tekil şahıs “O”dur:

(397) [*bizine / yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[bize karşı hata yaptığı için] [kaganı öldü]” (SİD KT D18-D19 = SİD BK K16).

2.1.2.2.4. *İsim + Yokluk Eki + İlgeç (Üçün)*

Bu yapıyla üst cümleye bağlanan örnekler, Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'na aittir. Tespit edilen bu belirteç cümleleri ÖY modellidir.

2.1.2.2.4.1. *ÖY Modeli*

Bu dizilimdeki belirteç cümlesinde sadece özne ve yüklemcil öge vardır. Belirteç cümlesinin öznesi, aynı zamanda odak noktasıdır. Özne, bağımlı cümlenin verilmek istenen yeni bilgisini yansıtır:

(398) [*begleri bodunu / tüzüz için*] [... *türük bodun illedük ilin içğini idmiş*] “[beyleri (ve) bodunu sakın olmadığı için] [... Türk bodunu, el yaptığı elini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6).

2.1.2.3. Bitimli Altasıra Yapılar Yoluyla Bağlanan Cümlelerin ÖTY Sıralaması

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından başlıcalarından biri ise bitimli cümlenin bazı ilgeç ve bağlaçlarla birlikte üst cümlenin alt birimini oluşturmasıdır. ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY, ÖTY modellerinde görülen bağımlı cümleler arasında (Ö)TY modeli olanlar sayıca daha çoktur.

2.1.2.3.1. *ÖY Modeli*

Bu söz dizimsel modeldeki belirteç işlevli bağımlı cümleler, sadece özne ve yüklemden oluşan bitimli altasıralı cümlelerdir. *Teg* ve *üçün* ilgeçli bitimli altasıralı yapılar, bu söz dizimsel modeldedir.

2.1.2.3.1.1. ÖY Modelli *Teg* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Köl Tegin’de bu yolla üst cümleye bağlanmış ve ÖY dizilimi gösteren iki bağımlı cümle art arda yer alır. Bunlar temel cümlenin yüklemine çeşitli şekilde açıklayan belirteç cümleleridir. Üst - temel cümlenin öznesi konumundadırlar:

(399) [*körür közüm / körmez teg*] [*bilir biligim / bilmez teg*] [*bolıtı*] “[gören gözüm görmez gibi] (oldu). [Bilir bilgim bilmez gibi] [oldu] (SİD KT K10).

2.1.2.3.1.2. ÖY Modelli *Üçün* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Üçün ilgeciyle birlikte bitimli altasıralama yoluyla üst cümleye bağlanan tek örnek, Yenisey Yazıtları’nda geçmektedir ve bu örnek ÖY dizilimindedir. Özne, yüklemcil ögenin gerçek öznesidir:

(400) [*yeti kem / kalay üçin*] [...] (YAKRIB: Alaş I / 3) “[yedi ırmak (ülkesi) kalsın için] [...]”¹³².

2.1.2.3.1.3. ÖY Modelli *Erkli - Erikli Zaman Bağlaçlı* Bağımlı Cümleler

Bu zaman bağlacıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi modellerinden birisi ÖY’dir. Özne ve yüklemcil ögeden oluşan bu bağımlı cümlenin odak noktası öznedir. Sadece Köl Tegin’de bu modelde tanıklanmaktadır.

(401) [*köl tegin / yiti otuz yaşına*] [*karluk bodun*] / *erür barur erkli*] [*yagı bolıtı*] “[Köl tegin yirmi yedi yaşında iken], [Karluk bodunu] [başına buyruk] [bir düşman oldu]” (SİD KT K1).

2.1.2.3.2. (Ö)TY Modeli

Bitimli altasıralama yoluyla üst - temel cümlenin alt birimi konumundaki bağımlı cümle yapılarının söz dizimsel açıdan en işlek modeli (Ö)TY’dir. *Tep*, *teyin* ilgeçli bağımlı

¹³² Cümlenin tamamı okunmamıştır ancak bağımlı cümle yapısı net bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple çalışmamıza eklenmiştir.

cümlelerinin çoğu ve *teser* koşul cümlesinin var olan tek örneği, tümleç ve yüklemcil ögeden oluşur. Bağımlı cümlenin özne bilgisine, ya temel cümlenin şahıs çekiminden ya da bir önceki cümleden ulaşılmaktadır.

2.1.2.3.2.1. (Ö)TY Modelli *Tep* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Bağımlı cümlelerin öznesi ile üst - temel cümlenin özneleri uygunluk gösterir. Çünkü bağımlı cümlenin öznesi, temel cümlenin şahıs işaretleyicisine bağlıdır. Bu dizilimdeki belirteç cümlesinde *tep* ilgeci dışında kalan kısım, bağımlı cümlenin tümleci olmakla birlikte aynı zamanda odak bilgisini verir. Hem taşta hem de kâğıda yazılı runik metinler içerisinde (Ö)TY diziliminde, *tep* ilgeçli bitimli altasıralı cümleler gözlenmiştir. Kâğıda yazılı runik metinlerdeki örnekler, Irk Bitig ile İngiltere’de bulunan runik el yazmalarına aittir. Ağırlıklı olarak örnekleri Orhon Yazıtları’ndandır:

- (402) [*ırac erser yablak ağı berür yaguk erser edgü ağı berür / tep*] [*anca boşgurur ermiş*] “[eğer (Tabgaç halkı) [senden] uzaksa, değersiz mal verir, [sana] yakınsa iyi mal verir diye] [öğüt verirler imiş]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (403) [*eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı / tep*] [*sakındım*] “[iki şad ve kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) bodunumun gözü kaşı mahzun diye] [düşündüm]” (SİD KT K11).
- (404) [*anca / tep*] [*tabgaç kaganka yagı bolmuş*] “[böyle diyip] [Tabgaç kağanına düşman olmuşlar]” (SİD KT D9 = SİD BK K9).
- (405) [*yadag yabız boltı / tep*] [*algalı kelti*] “[[bizim ordumuz] yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).
- (406) [*berye karluk bodun tapa süle / tep*] [*tudun yamtarıg iddim*] “[güneyde Karluk bodunu doğru ordu gönder diye] [Tudun Yamdarı gönderdim]” (SİD BK 40).
- (407) [*anı antayın / tep*] [*süledim*] “[onu sorgulayayım diyerek] [ordu gönderdim]” (SİD BK D41).
- (408) [*menin atıma bir nom bitizün / tep*] [*men [bitig?] yavuz [özüm?] wzrk pwgwr alp singkur tegin için bitidim*] ¹³³(YAKRIB: Or. 8212/1692).

¹³³ “[benim adıma bir dua - bir dini eser yazsın diye] [ben [yazı?] kötü (kendim?) ... singur prens için yazdım]”.

- (409) [*bir kişi atı bilig o azmazun / tep*] [*yerçi yaratı yanılmazun tep*] [*bilgegerurtı*]¹³⁴ (YAKRIB: Or. 8212/78).
- (410) [*ögüm ütin alayın kanım savın tınlayın / tep*] [*kelmiş*] “[annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye] [(geri) gelmiş]” (YAKRIB: IB / 58).

2.1.2.3.2.2. (Ö)TY Modelli *Teyin* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Üst cümleye bağlanma yollarından bir diğeri olan *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı cümlelerin (Ö)TY dizilimi gösterdiği örnekler aşağıdaki gibidir. Bu yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin (Ö)TY dizilimindeki örnekleri çoktur. Ongi Yazıtı dışında bütün örnekler Orhon Yazıtları’na aittir. Odak unsuru *teyin* ilgecinden önce gelen tümleçtedir. *Teyin*, bağımlı cümle yapısının yüklemcil ögesi konumundadır. Tümleçle birlikte bağımlı cümlenin odak alanını işaretler. Belirteç işlevli bağımlı cümlenin öznesi söz dizimsel yapıda yoktur. Temel cümlenin şahıs çekiminden ya da temel cümlede geçen özne bilgisinden hareketle bağımlı cümlenin öznesine ulaşılmaktadır. Bu nedenle bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısı (Ö)TY olarak belirtilmiştir. Örneklerde belirteç işlevli bağımlı cümlelerin özneleri, temel cümlede belirtilen özne ile uygunluk gösterir:

- (411) [*türük bodun yok bolmazun / teyin*] [*bodun bolçun / teyin*] [*kanım elteriş kaganıg ögüm el bilge katunug tenri töpüsinte tutup*] [*yügerü kötürmiş*] “[Türk bodunu yok olmasın diyerek], [bodun olsun diyerek], [babam Elteriş Kağanı (ve) annem El Bilge Hatunu yukarıdan tutup] [yükseltmiş]” (SİD KT D11 = SİD BK K10).
- (412) [*eçümüz apamız tutmuş yer suv idisiz bolmazun / teyin*] [*az bodunug etip yaratıp... bars beg erti*] “[atalarımızın tuttuğu yer ve su sahipsiz olmasın diye] [Az halkını düzene sokup örgütleyerek...] [Bars bir bey idi]” (SİD KT D19 = SİD BK K16).
- (413) [*kögmen yer suv idisiz kalmazun / teyin*] [*az kırkız bodunug yaratıp*] [*keltimiz sünüşdümüz*] “[Kögmen toprağı [ve] suyu sahipsiz kalmasın

¹³⁴ “[bir kişinin şöhreti bilgisi yoldan çıkmasın diye] [kılavuz hazırlayıp yanılmasın diye] [bilgeyi koydu]”.

diyerek] [az sayıdaki Kırgız bodununu yaratıp] [buraya geldik, savaştık]” (SİD KT D20 = SİD BK K17).

- (414) [*eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun / teyin*] [*türk bodun için tün udumadım küntüz olormadım*] “[babamız ve amcamız tarafından kazanılmış bodunun adı, sanı yok olmasın diye] [Türk bodunu için gece uyumadım, gündüz dinlenmedim]” (SİD KT D26-D27 = SİD BK K22).
- (415) [*bodunug igideyin / teyin*] [*yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtany tatavı bodun tapa bergerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim*] “[bu] bodunu besleyeyim diye] [kuzeyde Oğuz bodununa doğru, doğuda Kıtay Tatabı bodununa doğru, güneyde Tabgaç’a doğru büyük bir ordu ile on iki kez yürüdüm]” (SİD KT D28 = SİD BK K23).
- (416) [*sogdak bodun eteyin / teyin*] [*yincü ögüzüg keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[Sogdak bodunu düzene sokayım diye] [İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).
- (417) [*arkış idmaz / teyin*] [*süledim*] “[kervan göndermiyor(lar) diye] [[onlara karşı] ordu gönderdim]” (SİD BK D25).
- (418) [*yalavaçı edgü savı ötügi kelmez / teyin*] [*yayın süledim*] “[elçisi, iyi sözü, ricası gelmiyor diye] [ilkbaharda ordu gönderdim]” (SİD BK D39).
- (419) [*oguz bodun... idmayın / teyin*] [*süledim*] “[Oguz bodunu... göndermeden] [ordu gönderdim]” (SİD BK D33).
- (420) [*üküş / teyin*] [*biz korkmadımız*] “[çok diyerek] [(düşmandan) korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).
- (421) [*üküş / teyin*] [*neke korkur biz*] “[sayıları] çok diye] niye korkuyoruz]?” (SİD T2 B3-B4).
- (422) [*biz az / teyin*] [*ne basınalım*] “[azız diyerek] [niye korkalım?] ” (SİD T2 B4).
- (423) [*bilmez ermiş / teyin*] [*anca sakındım*] “[[bu] semiz boğa, [bu da] zayıf boğa diyerek uzaktan seçmek imkânsızdır” diye] [düşündüm]” (SİD T1 B6).

Orhon Yazıtları’ndan sonra (Ö)TY dizilimli *teyin* ilgeciyle sağlanan bitimli altasıralı cümleler, Ongi Yazıtı’nda çoktur:

- (424) [*türk bodun yitmezün / teyin*] [*yuluk ermezün / teyin*] [*üze tengri ter ermiş*] “*[Türk bodunu kaybolmasın diye] [yok olmasın diye] [yukarıda Tengri böyle demiş]*” (SİD O 3).
- (425) [*az biz / teyin*] [*alkınur ertimiz*]¹³⁵ “*[biz azız diye] [mahvolurduk]*” (OYa. O D7).
- (426) [*tengrikenke eşig bertin / teyin*] [*yarlıkamış*] “*[(Hazretleri) hazretlerine işini verdin diyerek] [şad unvanını bağışlamış]*” (SİD O 6).
- (427) [*tegmeçi men / teyin*] [*sakıntım*] “*[oraya gitmem gerekmiyor diye] [düşündüm]*” (SİD O 10).

(428) numaralı örnekte, bağımlı cümlenin yüklemcil ögesi bağlı olduğu temel cümleden sonra gelmiştir: *tengriken almazun teyin* yapısı, temel cümle yüklemi *ötünmüş* yükleminden sonra gelmiştir. Dolayısıyla [*kanım şad / ança tengriken almazun / teyin*] [*ötünmüş*] şeklinde yeniden okunabilir. Bu şekilde ele alındığında, *teyin* ilgecine kadar olan kısım bir bitimli altasıralı cümle oluşturur. *Tengriken almazun teyin* yapısı bir bağımlı cümle yapısı kurar ve söz dizimsel yapıda *kanım şad* bilgisi yer almadığı için, belirteç cümlesi (Ö)TY dizilimli olarak gösterilmiştir:

- (428) [*kanım şad / ança / [ötünmüş]*] [*tengriken almazun / teyin*] [*bodun anda kut ermezke ts ol ?ık*] “*[babam şad öylece arz etmiş] [diye “Hazretleri almasın!]* [*bodun ise (o zaman) talihsiz olmasın]*” (SİD O 8).

2.1.2.3.2.3. (Ö)TY Modelli Teg İlgeçli Bağımlı Cümleler

Teg ilgeciyle üst - temel cümleye bağlanan yapılardan biri ÖY diziliminde iken bir diğeri aşağıdaki gibi (Ö)TY modelindedir. Metnin okunuşu tam net değildir. Dolayısıyla bu şekliyle belirteç cümlesinin öznesi 2. tekil şahsa işaret ederken, temel cümlenin öznesi 1. tekil şahıstır. Bağımlı cümlede, *teg* unsuru tek başına yüklemcil ögeyi karşılayamadığı için, bitimli cümlenin yüklemiyle birlikte yüklemcil öge olarak kabul edilmiştir. Belirteç cümlesinin öznesi söz dizimsel yapıda gözlenmeyip yüklemcil ögeden çıkarılmaktadır. Odak unsuru tümleçtir. Sadece Yenisey Yazıtları’nda (Ö)TY dizilimli bu yapıda belirteç cümlesi tespit edilmiştir:

¹³⁵ Árpád Bertá’da bu kısım tam okunmamıştır: *biz az biz teyin yor...* (SİD O D7). Bu nedenle Erhan Aydın’ın okumasından yararlanılmıştır.

(429) [*kayasi / bitidin? teg*] [*bitidim*] “[kayasına kazıdığı gibi / kazıdım]” (YKI: Ust-Kulog / 2).

2.1.2.3.2.4. (Ö)TY Modelli *Erkli - Erikli Zaman Bağlaçlı Bağımlı Cümleler*

Runik metinlerde zamansal işleve karşılık gelen *erkli - erikli* bağlaçlı belirteç cümlelerinden birkaçı (Ö)TY dizilimindedir. *Erikli* bağlacı, bitimli cümlenin yüklemiyle birlikte, belirteç cümlesinin yüklemcil ögesidir. Yüzey yapıda tümleç ve yüklemden oluşur. Önceki cümlelerin bağlamından *olorur erkli* yapısını gerçekleştiren özne çıkarılabilir: *keyik yeyü tabışgan yeyü olorur ertimiz bodun bogzi tok erti yağımız tegre uçuk teg erti biz ... ertimiz anca olorur erikli oguztundun küreg kelti* (SİD T1 G1). Bu sebeple bağımlı cümlenin öznesi 1. çoğul şahıs “biz”dir. Ancak söz dizimsel yapıda gösterilmediği için var olan özne bilgisi (Ö) parantez içinde işaretlenmiştir:

(430) [*anca / olorur erikli*] [*oguzdundun küreg kelti*] “[Oğuzlardan kaçak geldiğinde] [biz bu durumdaydık]” (SİD T1 G1).

Benzer bir durum Şine Usu Yazıtı’nda da mevcuttur. Bağımlı cümlenin odak noktası *tug* nesnesidir. Eksiz olduğu için belirtisiz nesne hâindedir. Bu örnekte de özne bilgisine bir önceki cümleden ulaşılır: *sekizinc ay bir yangıka sü yoriyın tedim tug taşkar erikli...* Dolayısıyla belirteç cümlesinin söz dizimsel yapısında görülmeyen özne 1. tekil şahıs “ben”dir:

(431) [*tug / taşkar erikli*] [*yelme eri kelti*] “[tuğu açarken (?)] [atlı [öncü kuvvetler] geldi[ler]]” (SİD ŞU / D5-D6).

2.1.2.3.2.5. (Ö)TY Modelli *Teser Koşul Bağlaçlı Bağımlı Cümleler*

Teser koşul bağlacıyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi runik metinlerde sınırlıdır. Önceki cümlenin bağlamından, belirteç cümlesinin öznesinin *Türk bodunu* olduğu anlaşılır. Bağımlı cümlenin yüzey yapısında özne bilgisi yer almaz. Bu sebeple (Ö)TY modelli gösterilir. Belirteç cümlesinin verilmek istenen yeni bilgisi, belirteç cümlesinin tümlecidir:

(432) [*berye çugay yış tögültün yazı konayın / teser*] [*türk bodun*] [*ölsüküg*]
 “[Türk bodunu ölmek üzeresin] [bunun için] [güneyde Çugay Platosuna [ve]
 Tügültün ovasına yerleşelim! dediler¹³⁶]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

2.1.2.3.3. ÖTY Modeli

Runik metinlerde bitimli altasıralama yoluyla bağlanan bazı belirteç cümleleri ÖTY dizilimlidir. *Tep*, *teyin* ilgeçli yapılar yanı sıra *erkli* - *erikli* zaman bağlaçlı belirteç işlevli bağımlı cümleleri bu gruba girer. Bilgi yapısı çözümlendiğinde özne bilgisi bağımlı cümlelerinin *konu*, *bağlantı* ya da *teması* olarak belirtilen eski bilgisini yansıtır. Belirteç cümlesinin yeni bilgisi ise temleçtedir.

2.1.2.3.3.1. ÖTY Modelli *Tep* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Tep ilgeçli bitimli altasıralı yapının ÖTY dizilimi gösterdiği örnek sınırlıdır. Daha çok (Ö)TY dizilimli örnekleriyle karşılaşılmıştır. Tek örneği Bilge Kağan Yazıtı’nda geçer:

(433) [*kara bodun / kaganım kelti / tep*] [*ögdi...*] “[avam halkı kağanım geldi diye] [dedi] [övdü...]” (SİD BK D41).

2.1.2.3.3.2. ÖTY Modelli *Teyin* İlgeçli Bağımlı Cümleler

Bu ilgeçle üst cümleye bağlı belirteç cümleleri de daha çok (Ö)TY dizilimindedir. Tespit edilen sadece birkaç yapı ÖTY modeli gösterir:

(434) [*kanım kaganıg ögüm katunug kötürmüş tengri el berigme tengri / türk bodun atı küsi yok bolmazun / teyin*] [*özümün ol tengri kagan olortı*]
 “[babam kağanı annem hatunu yükseltmiş olan Tengri, el veren Tengri]
 [Türk bodunun adı sanı yok olmasın diye] [kendimi o Tengri kağan [olarak tahta] oturttu]” (SİD KT D25-D26 = SİD BK K20-21).

Bu örnekte sıfat tamlaması ile ifade edilen *tengri*, bağımlı cümlelerin öznesidir. Dolayısıyla özne, tümleç ve yüklemden oluşan belirteç cümlesinde odak noktası, *türk bodun atı küsi yok bolmazun* tümlecidir.

¹³⁶ Árpád Bertá’nın çevirisinde *-sAr* koşul bağlaçlı belirteç cümlesi yoktur. Bağımlı cümle yapısını, bitimli bir cümle olarak tercüme eder.

2.1.2.3.3.3. ÖTY Modelli *Erkli - Erikli Zaman Bağlaçlı Bağımlı Cümleler*

Erkli - erikli zaman bağlacıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri ÖTY diziliminde de tespit edilmiştir. Bu model yanı sıra (Ö)TY ve ÖY şekillerinde de dizilimlerine tanık olunmaktadır. Odak unsuru, belirteç cümlesinin tümlecidir. Bağımlı cümlelerin var olan ortak bilgisini, yine bağımlı cümlenin öznesi karşılar. Örneklerine, Orhon ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan ulaşılmıştır:

(435) [*keçe / yarok / batar erkli*] [*sünüşdüm*] “[gece] [ışık aşağı inerken] [savaştım]” (SİD ŞU / D 1).

(436) [*karluk bodun / bunsuz / erür barur erkli*] [*yagı boltı*] “[Karluk bodunu] [sıkıntısız bir]¹³⁷ [düşman oldu]” (SİD BK D29).

¹³⁷ Árpád Bertá'nın çevirisinde *erür barur erkli* yapısının cümleye kattığı işlev yoktur. Ancak üst - temel cümleye bağlanma yollarından birisi olan *erkli - erikli* bağlacı eklendiği yapıya, belirteç cümlesi olma özelliği de kazandırmaktadır: “sıkıntısız bir durumda bulunurken” şeklinde işlevsel yönü dikkate alınarak da çevrilebilir.

2.1.3. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Özne, Tümeç, Yüklem Sıralamasının Coğrafi Bölgelere Göre Değerlendirilmesi

2.1.3.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları

Orhon, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları ile Köli Çor, İhe Aşete, Çöyr, Süüci ve Ongi Yazıtları bu bölge içinde değerlendirilir.

2.1.3.1.1. Orhon Yazıtları

Orhon Yazıtlarında, üst - temel cümleye bağlanma yollarından biri, basit yapılu ulaç ekleridir. Bu biçimbilgisel bağlantı yollarının söz dizimsel görüntüleri çeşitlidir: ÖTY, TÖY, TYÖ, ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY modelleri gözlenmektedir. ÖTY, TYÖ, (Ö)TY ve (Ö)Y modelindeki belirteç cümlelerinin ekleri çeşitlilik gösterir. Görülme sıklığı açısından en çok örnek (Ö)TY dizilişindedir. Özellikle -X, -A ve -p ulaç ekli yapılarla bağlanma, bu runik metinde baskındır. ÖTY diziliminde -sAr, -A, -X, -p, -pAn, -gAll, -çA, -tI, -mAyIn; TÖY modeli -sAr, -X, -A, -p, -çA; ÖY dizilişinde -sAr, -X, -A, -p, -pAn, -gAll, -yXn; (Ö)Y sıralamasında -sAr, -p, -pAn, -gAll ve (Ö)TY modeli -sAr, -X, -A, -p, -pAn, -gAll, -çA, -tI, -mAyIn ulaç ekli bağımlı cümle yapan ekler vardır. TÖY sıralamasındaki basit yapılu ulaç ekleri, diğer tanıklanan modellere göre daha az çeşitlidir. (ÖT)Y diziliminde ise sınırlı örnek mevcuttur. Sadece Tonyukuk Yazıtı'nda -p ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış ve (ÖT)Y dizilimi gösteren yapıyla karşılaşmıştır. TYÖ dizilişinde, belirteç cümlesi tespit edilmez. Basit yapılu ortaç ekleriyle üst cümleye bağlanan örnekleri ise ÖTY, (Ö)Y, (Ö)TY modellerinde yer alır.

Biçimbilgisel bağlantılardan ortaç temelli belirteç cümleleri de çeşitlidir. *Ortaç + durum eki* kuruluşunda ÖTY, TÖY, ÖY, (Ö)TY, TÖ(Y); *ortaç + iyelik eki + durum eki* yapısında ÖTY, ÖY, (Ö)Y dizilimleri tespit edilmektedir. *Ortaç + iyelik eki*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşunda bağımlı cümle yapıları Orhon Yazıtı'nda bulunmadığı için söz dizimsel durumları örneklenemez. *Ortaç + durum eki* kuruluşlu belirteç cümlesi ÖY; *ortaç + iyelik eki + durum eki* yapısında ise ÖTY modeli belirteç cümleleri ağırlıktadır. Ad-eylem temelinde üst cümleye bağlanan tek örnek, Orhon Yazıtları'ndadır ve ÖY modeli sergiler.

Bu yazıtlarda, biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından ortaç temelli belirteç cümlelerinin söz dizimsel sıralamaları, dört alt başlıkta incelenmiştir. *Ortaç + ilgeç* kuruluşlu bağımlı cümlelerde ÖTY, TÖY, ÖY, (Ö)Y gibi dizilişlerle karşılaşılmıştır. Bunlar arasında ÖY sıralanışı diğer söz dizimsel sıralamalara göre baskındır. *Ortaç + iyelik eki + ilgeç* kuruluşunda ÖTY ve ÖY dizilimli örnekler vardır. *Ortaç + durum eki + ilgeç* yapısı yoluyla üst cümleye bağlanan örnekler de sınırlıdır. *-Tok+TA kesre* kuruluşundaki belirteç cümlesi (Ö)TY dizilişindedir. *Ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* yapısında tespit edilen belirteç cümlelerinin üç farklı söz dizimsel sıralamasına tanık olunmaktadır: ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY. Bu yapıdaki örnekler sadece Orhon Yazıtları'nda yer alır.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri, *isim + ilgeç* temelli olan yapılardır. Doğrudan *isim + ilgeç* kuruluşunda olan Orhon Yazıtları'na ait örnekler ÖY dizilimindedir. Nitekim runik metinlerin tümünde *isim + ilgeç* kuruluşlu bağlanmada ÖY dizilimi baskındır. *İsim + iyelik eki + ilgeç* yoluyla bağlanmada ise sadece (Ö)Y modellidir. Bunun aksine *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* yapısındaki belirteç cümlesi ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY dizilimlidir. *İsim + yokluk eki + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlesindeki tespit edilen tek örnek de ÖY dizilimindedir.

Üst - temel cümleye biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından sonuncusu bitimli altasiralama yoludur. Orhon Yazıtları'nda, bu bağlanma şeklindeki belirteç cümleleri ÖY, (Ö)TY, TYÖ, (Ö)Y ve ÖTY modellerindedir. En çok görülen söz dizimsel model (Ö)TY'dir. ÖY dizilişindeki *teg* ilgeçli ve *erkli-erikli* zaman bağlaçlı, (Ö)TY modeli *teser* koşul bağlaçlı ve ÖTY dizilimli *tep* ilgeçli bitimli altasıralı cümleler sadece Orhon Yazıtları'ndan gözlenmektedir.

2.1.3.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları

Taşa yazılı bu runik metinlerde üst cümleye basit yapıyla ulaç ekleriyle bağlanmış belirteç cümleleri ÖTY, TÖY, ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY söz dizimsel modellerinde tespit edilmiştir. ÖTY *-p* ulaç ekli; TÖY, *-X, -A*; ÖY, *-X, -yXn, -mAtI*; (Ö)Y, *-X*; (Ö)TY diziliminde ise *-X, -A, -p, -pAn, -mAtIn* ulaç ekli yapılarla bağlanma mevcuttur. Örneklerin sayısına göre (Ö)TY modellenmiş söz dizim diğerlerine göre daha baskındır. (Ö)TY dizilimli belirteç cümleleri, farklı ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmada

çeşitlilik göstermiştir. Üst cümleye basit yapıyla ulaç ekiyle bağlanan belirteç cümleleri arasında en az tercih edilmiş söz dizimsel yapı ise bu yazıtlarda TÖY modelidir. Karmaşık yapıyla ekler yoluyla sağlanan bağımlı cümleler, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda yaygın değildir. Sadece *-TokTA* ve *-TAçImTA* kuruluşlarında *ortaç + durum eki* ile *ortaç + iyelik eki + durum eki* yapılarında belirteç cümlelerine tanık olunmaktadır. Ortaç temelli bu karmaşık yapıyla bağımlı cümlelerin söz dizimsel durumu (Ö)TY modelidir.

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda işlek bir kullanıma sahip değildir. *Ortaç + ilgeç* kuruluşundaki *-Tok için* yapısında tespit edilen örnekler TÖY dizilimidir. Sadece Tez ve Şine Usu Yazıtı'nda *isim + ilgeç* yoluyla sağlanan ve az örnekte gözlenen belirteç cümleleri, ÖY modelidir. Bitimli altasrallı cümlelerde *erkli - erikli* zaman bağlacıyla üst cümleye bağlanmış birkaç örnekle daha karşılaşmıştır. Bunlardan biri (Ö)TY, bir diğeri ise ÖTY dizilimi göstermektedir. Ana hatlarıyla Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları ağırlıklı olarak (Ö)TY modeli sergiler.

2.1.3.1.3. Moğolistan Yazıtları

İhe Aşete: Bu runik metinde tespit edilen tek belirteç cümlesi, biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış *ortaç + ilgeç* yapısıdır. *-Tok için* kuruluşundaki belirteç cümlesinin söz dizimsel modeli (Ö)TY'dir.

Çöyr: Bu yazıt da, belirteç işlevli bağımlı cümleler açısından zengin değildir. Sadece *-X* basit yapıyla ulaç ekiyle üst cümleye bağlanma gözlenir. Söz dizilişi (Ö)TY'dir.

Süüci: Bu runik metinde, belirteç cümlesi tespit edilmediği için söz dizimsel modeli ortaya konamaz.

Köli Çor: Basit yapıyla ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış yapılar ÖTY, ÖY, (Ö)Y ve (Ö)TY biçimlerinde modelidir. Bu söz dizimsel modeller arasında kullanım sıklığı en çok (Ö)TY ile ÖY'dir. ÖTY diziliminde *-X, -A, -p*; ÖY *-sAr, -X, -A, -p*; (Ö)Y *-sAr* ve (Ö)TY ise *-p* ve *-gAll* ulaç ekli bağımlı cümlelerde tespit edilmiştir.

Biçimbilgisel bağlantı yollarından karmaşık yapıyla belirteç cümleleri arasında *-TokTA* kuruluşunda ÖTY, TÖY, ÖY ve (Ö)TY modelleri vardır. Diğer runik metinlere göre

Köli Çor Yazıtı'nda *ortaç + durum eki* yapısındaki *-TokTA* kuruluşunda bağımlı cümle sayısı çok olduğu için söz dizimsel çeşitlilik de daha fazladır. *Ortaç + iyelik eki* kuruluşunda ise tek örnek tespit edilir ve (Ö)TY dizilimindedir. *Ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşundaki belirteç cümleleri sadece Köli Çor'dan tanıklanmaktadır ve örnekleri de (Ö)TY modellidir. (ÖT)Y dizilimindeki örnekler, belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında azdır. Ancak tüm örnekler dikkate alındığında Köli Çor Yazıtı'nda, hem *-U* ulaç ekli hem de *-Tok+(U)m+(U)n* yapısıyla sağlanan (ÖT)Y dizilimli belirteç cümleleri görülmüştür.

Biçim-sözdizimsel yoluyla üst cümleye bağımlı belirteç cümlelerinde ise *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşunda Köli Çor'dan tespit edilen yapıların söz dizimsel modellerinden (Ö)Y ve ÖY şeklindedir.

Ongi: Biçimbilgisel bağlanma yollarından basit yapılu ulaç eklerinin, Ongi Yazıtı'nda kullanım alanı dardır. Sadece *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlesinin söz dizimsel modeli (Ö)Y'dir. Basit yapılu ekler yoluyla bağlanmalardan bir diğeri, basit yapılu ortaç ekleridir. Ongi Yazıtı'nda *-Tok* ortaç ekiyle sağlanan belirteç cümlesi ÖTY dizilimindedir. Karmaşık yapılu eklerden *ortaç + iyelik eki* ve *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşundaki bağımlı cümlelerden bir (Ö)TY, bir diğeri ise (Ö)Y modellidir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarıyla sağlanan ortaç temelli belirteç cümlesi, Ongi Yazıtı'nda sınırlı bir kullanıma sahiptir. *Ortaç + durum eki + ilgeç* kuruluşundaki örnek, ÖY modeli sergiler. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin diğeri, *teyin* ilgeçli bitimli altasıralama yoluyla kurulmuştur. Bu yolla kurulan belirteç cümleleri büyük oranda (Ö)TY dizilimindedir. Ancak ÖTY modeli örneklerle de karşılaşılmaktadır.

2.1.3.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları

Basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde TÖY, ÖY, (Ö)Y ve (Ö)TY dizilişleri mevcuttur. Orhon Yazıtları'na göre sayıca çok azdır. Söz dizimsel modeller arasında en fazla (Ö)TY dizilimindeki belirteç işlevli bağımlı cümleler vardır. Buna göre *-sAr*, *-X*, *-A*, *-p*, *-pAn*, *-mAtIn* gibi ulaç ekleri (Ö)TY modelindedir. Bu mezar taşlarındaki basit yapılu ulaç ekleri en az TÖY dizilimi gösterirken, ÖY ve (Ö)Y

modelli örnekler sayıca birbirine yakın, en çok ise (Ö)TY şeklinde modellenmiştir. Yenisey Yazıtları'nda, basit yapılı ortaç ekiyle üst cümleye bağlanan tek yapı, *-Tok* ortaç ekidir. Bu ekli bağımlı cümle, (Ö)TY dizilimlidir. Karmaşık yapılı biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan ortaç temelli belirteç cümlelerinden sadece ikisi Yenisey Yazıtları'na aittir. Bunların ikisi de (Ö)TY modellidir.

Ortaç temelli yapılarla sağlanan biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, Yenisey Yazıtları'ndan işlek bir kullanım alanı sergilemez. Tespit edilen tek örnek (Ö)Y dizilimlidir. Yenisey mezar taşlarındaki biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri isim + ilgeç kuruluşlu bağlanma biçimidir ve işlektir. Çeşitli söz dizimsel modelleri mevcuttur. ÖY, (Ö)Y, TÖY dizilimlerinden en çok ÖY gözlenmektedir. (Ö)Y ve TÖY modeli örnekleri daha azdır. Biçim-sözdizimsel bağlanma şekillerinden sonuncusu bitimli altasıralı cümleler, Yenisey Yazıtları'nda sınırlı bir kullanım alanına sahiptir. Bu belirteç cümleleri ÖY ve (Ö)TY modeli olarak tanıklanmıştır.

2.1.3.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları

Bu taşta yazılı runik metinlerde sadece biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlı belirteç cümleleri vardır. Tespit edilen örnekler, (Ö)Y ve (Ö)TY modellerindedir. (Ö)Y dizilimli belirteç cümleleri *-X*, *-A* ve *-p* ile üst cümleye bağlanmışken; (Ö)TY modeli bağımlı cümleler *-A* ve *-p* ulaç eklidir.

2.1.3.4. Altay Bölgesi Yazıtları

Biçimbilgisel bağlantı yollarıyla üst cümleye bağlanan örnekler ağırlıktadır. Belirteç işlevli bu bağımlı cümlelerde ÖTY, ÖY, (Ö)Y, (Ö)TY modelleri mevcuttur. ÖTY *-X*; ÖY *-sAr*, *-p*; (Ö)Y *-p*, *-pAn*, *-gAll*; (Ö)TY diziliminde ise *-p*, *-gAll* ulaç ekleriyle sağlanan bağımlı cümle yapıları gözlenmiştir. Basit yapılı ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan örneklerin sayısına göre en fazla tanıklanan model (Ö)Y sonra ise sırasıyla (Ö)TY, ÖY ve ÖTY olmuştur.

Biçim-sözdizimsel yolla kurulan belirteç cümlelerinden sadece *ortaç + ilgeç* yapısı dikkat çeker. Diğer runik metinlerde gözlenmeyip sadece Altay Yazıtı'ndan tespit edilen *-mAz için* yapısındaki belirteç işlevli bağımlı cümle (Ö)Y dizilimindedir.

2.1.3.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinler

2.1.3.5.1. Irk Bitig

Bu runik metinde basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanma yolları ağırlıktadır. ÖTY, (Ö)Y, ÖY, TYÖ ve (Ö)TY dizilişlerinde biçimbilgisel bağlanma yolları mevcuttur. Söz dizimsel modelleri içerisinde sıklık gösteren (Ö)TY ve ÖY modelleridir. TYÖ ve (Ö)Y dizilimli örnekler ise sınırlıdır. Bağımlı cümlelerde, (Ö)TY ve ÖY modellerinden sonra en çok karşılaşılan söz dizimsel yapı ise ÖTY'dir. ÖTY dizilişindeki belirteç cümlelerinde *-X, -A, -p, -pAn, -gAll, -kAn* ulaçları etkilidir. Basit yapılu ulaç ekleriyle bağlanmada TYÖ diziliminde sadece *-A* ulaç ekiyle karşılaşmıştır. (Ö)TY modelli belirteç cümlelerinde ise *-X, -p, -pAn* basit yapılu ulaçları gözlenmiştir. (Ö)Y modelinde *-X, -A, -mAtIn* ve ÖY diziliminde *-X, -A, -mAtIn* ve *-GInCA, -kAn* ulaçlı yapılar mevcuttur.

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, Irk Bitig'de yaygın değildir. Sadece *ortaç + ilgeç* yapısında ve bitimli altasıralama yoluyla sağlanan başka bir yapıda birkaç örneğiyle karşılaşılmaktadır. Runik metinler içinde sadece Irk Bitig'de gözlemlenen ortaç temelli biçim-sözdizimsel *-TOk yana* yapılu kuruluş (Ö)TY dizilimlidir. Ayrıca *tep* ilgecinin bitimli bir cümleye eklenmesi yoluyla üst cümleye bağlanan bitimli altasıralı cümle de (Ö)TY dizilişindedir. Dolayısıyla Irk Bitig'de belirteç işlevli bağımlı cümlelerde, söz dizimsel açıdan (Ö)TY modeli baskındır. Ayrıca (Ö)TY dizilişindeki ender örneklerden biri de Irk Bitig'den tanıklanmıştır.

2.1.3.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları

Kâğıda yazılı bu runik elyazmaları parça parçadır ve okunamayan kısımları çoktur. Ancak tespit edilebilen bağımlı cümle yapılarından yola çıkarak belirteç cümlelerinin söz dizimsel durumlarını belirtmek mümkündür. Irk Bitig'deki gibi daha çok basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri vardır. Örnekler ağırlıklı olarak (Ö)TY dizilimlidir. *-sAr, -p* ve *-gAll* basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan ve (Ö)TY dizilimi gösteren örnekler Almanya'da bulunan runik elyazmalarından tanıklanmıştır. (Ö)TY dizilişinden sonra en çok ÖTY modelinde basit yapılu ulaç ekleri vardır. *-sAr* ve *-p* ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerine, Almanya'da

bulunan T II T 14, Mainz 388 numaralı runik elyazmalarından ulaşılmıştır. TÖY ve ÖY diziliminde basit yapılı ulaç ekleri ise sadece birer örnekte yer alır. Daha çok *-p* ve *-sAr* basit yapılı ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin görüldüğü kâğıda yazılı bu runik metinlerde (Ö)TY dizilimi baskındır. Mainz 388 katalog numaralı elyazmasında *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış bir yapı, (ÖT)Y modelidir.

Biçimbilgisel bağlantı yollarından biri karmaşık yapılı ulaç ekleridir. Bu yolla üst cümleye bağlanmış örnek azdır. İngiltere’de bulunan Or. 8212/78 numaralı runik elyazmasından tespit edilen ve *-mIş+TA* kuruluşundaki bağımlı cümle (Ö)TY dizilişindedir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yoluyla sağlanan bağımlı cümle yapıları, biçimbilgisel bağlantı yoluna göre arka planda kalmıştır. Örnekleri çok azdır. Sadece bitimli altasrılı cümlelerle üst cümleye bağlanan örneklere tanık olunmaktadır. Tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları (Ö)TY dizilimi gösterir.

Tablo 15. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu

		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mlş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	ÖTY	X	X	✓	X	✓
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 16. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	(Ö)TY	X	X	X	✓	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	✓	X
YENİSEY YAZITLARI		✓	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		✓	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİG		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 17. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Öy Modelinin Durumu

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	ÖY	X	X	✓	✓	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 18. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mlş</i>	<i>-TAçl</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	(Ö)Y	✓	✓	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 19. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu

		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mlş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	TÖY	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 20. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	TYÖ	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİG		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 21. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu

		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	(ÖT)Y	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 22. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu

		<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
ORHON YAZITLARI	TÖ(Y)	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X

Tablo 46. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖTY Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	ÖTY	✓	✓	X	X	X	✓
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X	✓
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	✓	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X	X

Tablo 47. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)TY Modelinin Durumu

	(Ö)TY	Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI		✓	✓	✓	X	X	✓
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		✓	✓	✓	X	X	✓
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	✓	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	✓	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		✓	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		✓	X	X	X	X	X

Tablo 48. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde ÖY Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	ÖY	X	X	X	✓	X	✓
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	✓	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X	X

Tablo 49. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (Ö)Y Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	(Ö)Y	X	X	X	X	X	✓
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X	X

Tablo 50. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖY Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Bağlacı	Koşul	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	TÖY	X	X	X		X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X		X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X		X	X	X

Tablo 51. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TYÖ Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Bağlacı	Koşul	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	TYÖ	X	X	X		X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X		X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X		X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X		X	X	X

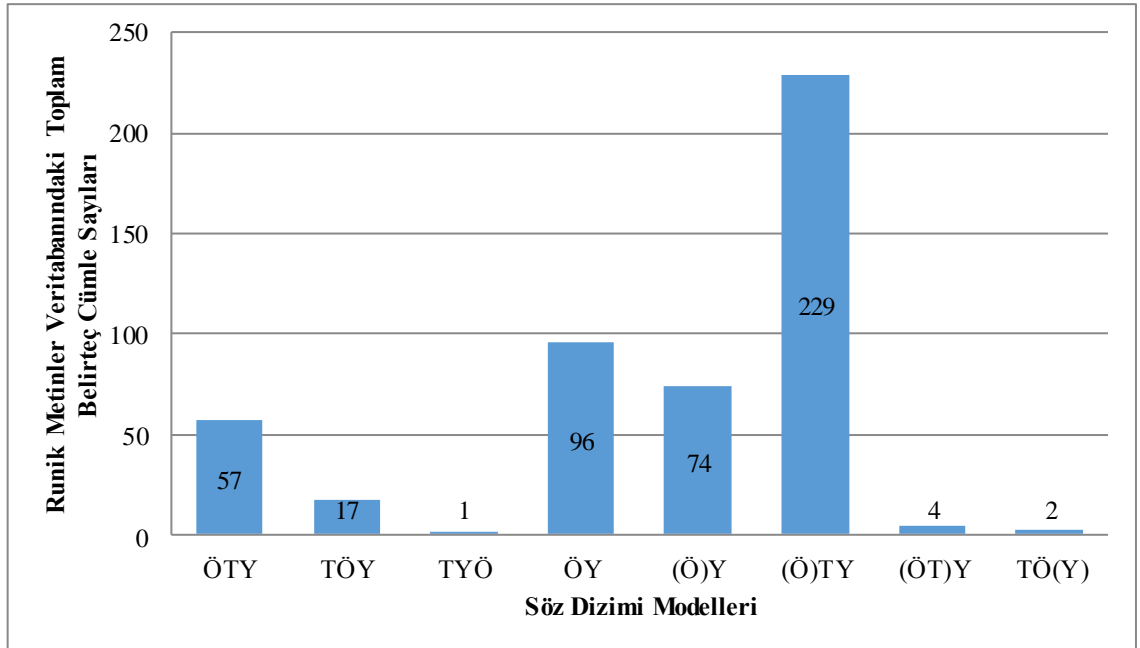
Tablo 52. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde (ÖT)Y Modelinin Durumu

		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI	(ÖT)Y	X	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X	X

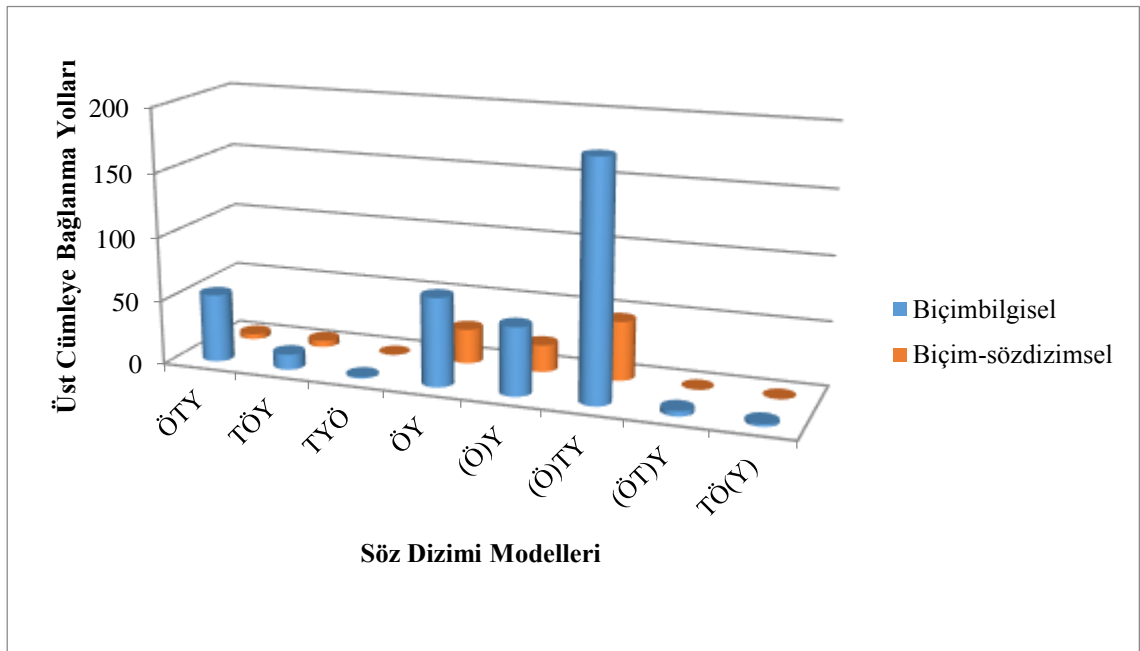
Tablo 53. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde TÖ(Y) Modelinin Durumu

	TÖ(Y)	Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
ORHON YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ESKİ UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
YENİSEY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
MOĞOLİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
KIRGIZİSTAN YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
ALTAY YAZITLARI		X	X	X	X	X	X
IRK BİTİĞ		X	X	X	X	X	X
ALMANYA, İNGİLTERE, FRANSA, RUSYA VE JAPONYA'DA BULUNAN RUNİK ELYAZMALARI		X	X	X	X	X	X

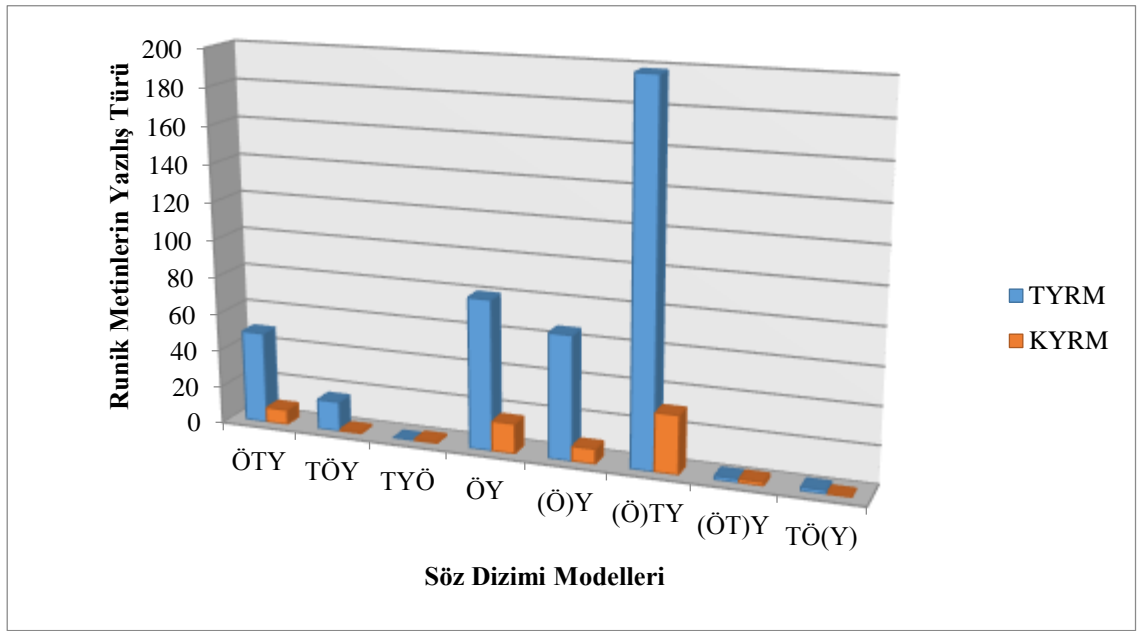
2.1.5. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Özne, Tümeç, Yüklem Sıralamasının Sayısal Oranları

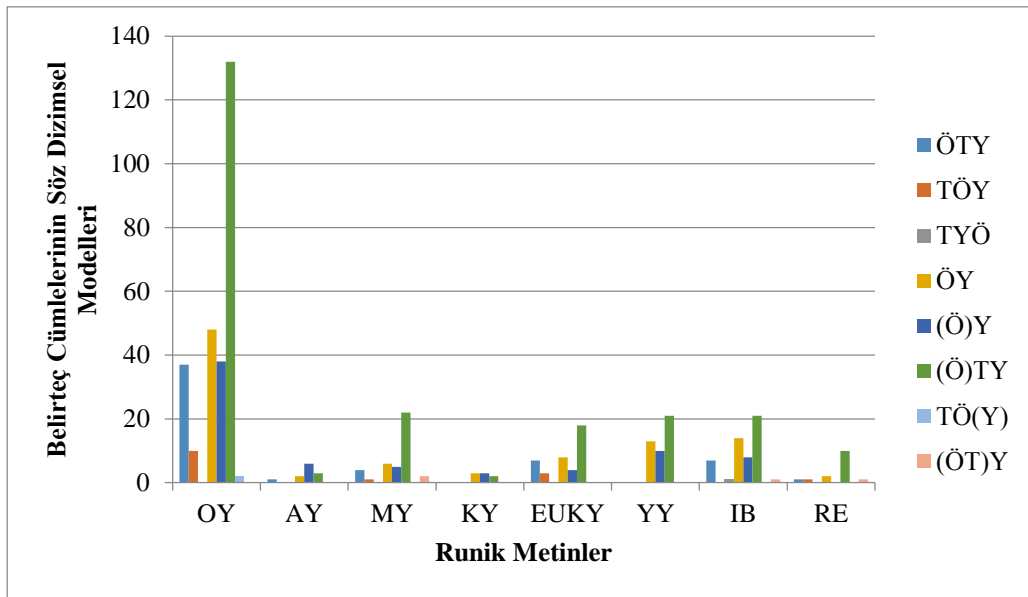
Şekil 7. Belirteç cümlelerindeki söz dizimsel modellerin, runik metinlerdeki toplam sayısal oranları

Şekil 8. Üst cümleye biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla bağlanan belirteç cümlelerinin söz dizimsel modellerin oranları

Şekil 9. Söz dizimi modellerinin runik metinlerin yazılış türüne göre sayısal oranı (TYRM: Taşa yazılı runik metinler, KYRM: Kâğıda yazılı runik metinler)

Şekil 10. Runik metinlerde belirteç cümlelerinin söz dizimsel modellerinin oranları

2.2. BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLELERİN TEMEL CÜMLEYE GÖRE KONUMLANMASI

Belirteç cümleleri, bitimli cümle gibi başlar ve kendi akışında devam ederek bitimsiz bir şekil alır. Bu yolla üst-temel cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesi özelliğini kazanır. Yükleme gelindiğinde bitimli veya bitimsiz bir yüklemleştirici aldığı görülür (Johanson, 1991: 103). Dolayısıyla bağımlı cümleler, bitimli cümle gibi söz dizimsel yaklaşımla incelenmeye uygundur. Bitimli bir cümle gibi değerlendirilebilen belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumları değişkenlik gösterebilmektedir.

İ. Ahmet Aydemir, makalesinde belirteç cümlelerini, temel cümleye göre konumu açısından *ön cümle*, *son cümle* ve *ara cümle* olarak sınıflandırır (Aydemir, 2012: 230). Belirteç cümlesinin ön, son ve ara cümle pozisyonunda yer almasının bildirim perspektifiyle bağlantısını vurgular. Buna göre bağımlı cümlelerin, konu ve odak işlevine göre, temel cümle içindeki konumu değişir. Belirteç cümlesi, *ara cümle* olarak temel cümle içinde konumlandığında, bağımlı cümle ve temel cümle arasında “sıkı uyum” yaşanmaktadır. Böylece temel cümleyle kuvvetli bağ kurduğu için “görece daha az özerk” bir yapıya sahiptir. Temel cümleden önce gelen belirteç işlevli bağımlı cümleler *ön cümle* olarak da adlandırılmıştır. Türkçede söz dizimsel açıdan, çoğunlukla *ön cümle* konumlu belirteç cümleleri ile karşılaşılır. *Son cümle* konumunda yer alan bağımlı cümleler ise temel cümleden sonra gelerek asıl odak unsurunun temel cümle üzerinde kalmasını sağlamıştır. Nitekim bu durumu İ. Ahmet Aydemir, “belirteç cümlelerinin tematik ve vurgulanmak zorunda olmadıklarında temel cümleden sonra gelebildikleri” şeklinde açıklar (2012: 231). D. Özge Gürkan da yayınlarında belirteç cümlelerinin temel cümlelerin başı, ortası ve sonunda bulunmasına dikkat çeker: *initial position* “başta konumlu”, *medial position* “ortada konumlu”, *final position* “sonda konumlu” (2015).

Belirteç cümlelerinin, temel cümleye göre farklı konumlarda yer alabilmesinin anlambilimsel ve edimbilimsel karşılıkları vardır. Dolayısıyla bağımlı cümlelerin, temel cümle içindeki konumu gelişigüzel değil, temel cümlelerin bilgi yapısıyla doğrudan ilgilidir.

2.2.1. Temel Cümleden Önce Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Türkçenin sola dallanan sözdizimsel yapısı gereği, belirteç cümleler runik metinlerde yüksek oranda *ön cümle* ve *ara cümle* şeklinde konumlanmıştır. Nitekim Johanson, Türkçenin sola dayalı sözdizimsel durumunu şöyle açıklar:

“Türkçenin temel tipolojik karakteristiklerinden biri sola dayalı söz dizimine yani yönetilen-yöneten kuralına sahip olmasıdır. Bu kurala göre söz dizimsel bakımdan bağımlı olan üye (yönetilen) temel üyenin (yöneten) önünde (öncül) bulunur. Yönetilen kurucular yöneten kuruculardan önce gelir. Yüklemçekerdeği (çoğunlukla bir yüklem fiili) cümlede en sonda bulunur. Zorunlu ve seçimlik ögeler yüklemçekerdeğinin hemen önünde, sıfatlar, tamlayıcılar ve sıfat fiil niteleyicileri vs. ise bağımlı oldukları üyenin önünde, derece zarfları da niteledikleri sıfatın önünde bulunur.” (1992: 254-255).

Dünya dillerinde, tipik olarak belirteç işlevli bağımlı cümlelerin öne çıkan üç temel işaretleyicisi vardır (Sandra A. Thompsen vd. 2007: 2). Bunlar;

1. *subordinating morphems* “üst-temel cümleye bağlanmayı sağlayan bağımlı cümle ekleri”
2. *special verb forms* “özel fiil biçimleri”
3. *word order* “kelime sıralaması”

Her dilin kendine has karakteristik özelliğinin bir sonucu olarak bağımlı cümlelerin tipolojisinde de dillere göre değişkenlik mevcuttur. *Bağımlı cümle ekleri* ve *söz dizimsel durumlarında* dilin kendine ait tipolojik özellikleri üzerinden gelişmeler yaşanmıştır. Konumuzla ilgili olması açısından bağımlı cümlelerin söz diziminin farklı dillerdeki konumu dikkat çekicidir. Örneğin Almancada, bitimli cümlelerin fiili ya da yüklemi, bağımlı cümlelerin hemen sonunda yer alır. İsveççede, belirteç işlevli bağımlı cümleyi işaretleyen ekler, temel cümlede bitimli fiilden sonra, belirteç cümlesinden önce gelir. Dolayısıyla dillerin kendine has bir tercihi ve söz dizimsel sıralaması vardır. Türkçe, Korece, Mandarin ve Etiyopya Sami dilleri ile pek çok dilde tipik özellik ise bağımlı cümlelerin *temel cümleden önce* gelmesidir (Sandra vd. 2007: 3). Runik metinlerden tespit edilen belirteç cümlesi örneklerinde de benzer durumun geçerli olduğu gözlenmiştir.

Temel cümle öncesinde yer alan belirteç işlevli bağımlı cümleler, temel cümlelerin *konusunu* oluşturur. Odak unsuru temel cümlelerin hemen önündeki yapıdadır. Yani *ara cümle* özelliği gösteren belirteç cümlesi odak noktasıdır.

Runik metinlerde, belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının temel cümleden önce gelme eğilimi kuvvetlidir. Bu yapıdan sonra *ara cümle* konumlu belirteç cümleleri yoğunluk göstermiştir. Sınırlı sayıda örnekte, belirteç işlevli bağımlı cümle, temel cümleden sonra gelir. Dolayısıyla *son cümle* konumlu belirteç cümlesi runik metinlerde işlek bir kullanım alanı sergilemez.

2.2.1.1. TCÖ Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu başlık altında, üst - temel cümleye biçimbilgisel yolla bağlanan ve temel cümle önünde konumlanan yapılar ele alınmıştır. Üst cümleye belirteç işleviyle bağlanma sırasında basit yapılu ulaç ekleriyle; ortaç, ad-eylem gibi karmaşık yapılu ulaç ekleri etkilidir. Bu belirteç cümlelerinin *temel cümle öncesinde* nasıl bir durum sergilediği üzerinde durulmuştur.

2.2.1.1.1. TCÖ Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Yapıları itibariyle bağımlı cümle yapan, temel cümleye göre önde konumlanmış basit yapılu eklerle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri incelenmiştir. Bağımlı cümle yapma işlevi üstlenen ek, yapıcı sadece ulaç ya da ortaç ekidir.

2.2.1.1.1.1. TCÖ Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, üst cümleye bağlanma yolları arasında büyük bir orana sahip basit yapılu ulaç eklerinin *ön cümle* olarak konumlandığı yapılar, temel cümle içinde ve temel cümle sonunda örneklenen basit yapılu ulaç eklerine göre çoktur. *Temel cümle önünde* konumlanmış basit yapılu ulaç ekleri arasında *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri, diğer basit yapılu ulaç eklerinden daha fazladır. *-p* ulaç ekinden sonra *-sAr*, *-X*, *-A*, *-pAn* ve *-gAll* ekleri *temel cümle öncesinde* sıklık gösteren diğer basit yapılu ulaç ekleridir. *Ön cümle* konumundaki *-mAtIn* ulaç eki, diğer basit yapılu ulaç eklerine göre işlekliliği azdır. *-kAn*, *-mAtI*, *-tI*, *-GInCA*, *-çA* ulaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlelerinin *temel cümlelerin önünde* konumlanma eğilimi düşüktür.

2.2.1.1.1.1. TCÖ -sAr Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-sAr ulaç ekiyle üst cümleye bağlanan yapıların hepsi, runik metinlerde *temel cümlenin önünde* konumludur. Örneklerin büyük bir kısmını Orhon Yazıtları oluşturur. *Temel cümlenin önünde* yer alan -sAr ulaç ekli belirteç cümleleri, temel cümlenin *konu-bağlantı-temasını* açıklar. Temel cümlenin hemen önünde yer alan, temel cümleye ait tümleş bilgisi ise temel cümlenin odak noktasını verir (*bun, ağı, bengü taşka, bengü taş* gibi):

- (1) [*türk kagan ötüken yış olorsar*] [*elte bun yok*] “[Eğer Türk kağanı Ötüken Platosunda hüküm sürer ise] [o zaman sıkıntı yok]” (SİD KT G3 = SİD BK K2).
- (2) [*ırak erser*] [*yablak ağı birür*] “[eğer [Tabgaç halkı] [senden] uzaksa] [değersiz mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (3) [*yaguk erser*] [*edgü ağı birür*] “[eğer sana yakınsa] [iyi mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (4) [*nen nen sabım erser*] [*bengü taşka urtum*] “[bununla ilişkili] ne sözüm varsa] [bengü taş kazıdım]” (SİD KT G11 = SİD BK K8).
- (5) [*yaguk erser*] [*amtıka erig yerde erser*] [*anca erig yerte bengü taş tokıtdım*] “[eğer (el) yakınsa] [veya herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13 = SİD BK K8).
- (6) [*ol yergerü barsar*] [*türk bodun ölteçi sen*] “[Türk bodunu¹³⁸ eğer o yere gidersen] [öleceksin]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (7) [*ötügen yer olorup arkış tırkiş issar*] [*nen bunug yok*] “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve [mal içi] kervan gönderirsen] [hiçbir eksiklik olmayacak]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (8) [*ötügen yış olorsar*] [*bengü el tuta*] [*olortaçı sen*] “[eğer Ötüken Platosunda oturursan], [bengi eli [orada] tutacaksın]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

¹³⁸ Temel cümlede *Türk bodunu* kelime grubu bağımlı cümle yapan ekten sonra gelmiştir. Dolayısıyla belirteç cümlesinin temel cümleye göre konumu öndedir. Çeviride ise aksi mevcuttur ve *Türk bodunu* başta verilmiştir. Ancak metnin kendisi esas alındığı için temel cümleye göre bağımlı cümlenin durumu önde belirtilmiştir.

- (9) [*bir todsar*] [*açsık ömez sen*] “[eğer bir kez doyarsan açlığı] [düşünmüyorsun]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).
- (10) [*közde yaş kelser*] [*tлда көнүлте сığıт келсер*] [*yanturu sakıntım*] “[*(nasıl gözden yaş gelirse*], [*dilden, yürekten feryat gelirse*] [tekrar düşündüm]” (SİD KT K11).
- (11) [*öd tengri aysar*] [*kişi oğlu kop ölgeli*] [*tirimiş*] “[Tengri zamanı ayarlar] [insanoğlu hep ölmesi için] [türemiş]” (SİD KT K10).
- (12) [*üze tengri basmasar*] [*asra yer telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti*] “[Tengri basmasaydı], [aşağıda yer delinmeseydi], [(ey) Türk bodunu elini, yarasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = SİD BK K18-K19).
- (13) [*köl tegin yok erser*] [*kop ölteçi ertigiz*] “[Köl Tegin olmasaydı] [hepiniz ölecek idiniz]” (SİD KT K10).
- (14) [*bir kişi yanısar*] [*uguşı bodunu bişükine tegi kıdıamaz ermiş*] “[eğer bir kişi yanılrsa], [kavmini ve bodunu beşiğine kadar öldürmezmiş]” (SİD KT G6 = BK K4-K5).
- (15) [*bo kaganında bo beglerigde suvunda adrılmasar*] [*türk bodun özün edgü körteçi sen*] “bu kağanından, bu beylerinden, suyundan ayrılmazsan] [Türk halkı (o zaman) kendin iyilik göreceksin]” (SİD BK K13-K14).
- (16) [*men iniligü bunça başlayı kazganmasar*] [*türük bodun ölteçi erti*] “[ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa idim] [Türk halkı ölecek idi]” (SİD BK D33).
- (17) [*yay bolsar*] [*üze tengri köbürgesi eterçe ança tagda sığın etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa] [yukarıda [tengri] ... dağda geyik [öylece]] [ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6).
- (18) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).
- (19) [*kelir erser*] [*körü kelür*] “[eğer (düşman) gelecek olursa] [onların gelmesine dikkatle izin ver]” (SİD T1 K8).

- (20) *[kelmez erser] [tulig savıg alı olor]* “[eğer gelmezse] [dil tut, haber al ve otur]” (SİD T1 K8).
- (21) *[yormasār] [bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş] [kaç nen erser] [bizni ölüртеçi kök]* “[eğer ona [karşı] sefer etmezsek], [[Türkler] kağanları alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [bizi ne şekilde olursa olsun] [yok edeceklerdir]” (SİD T1 K5-K6).
- (22) *[ol eki kişi bar erser] [seni tavgaçıg ölüртеçi]* “[(eğer) bu iki kişi [gerçekten böyle] {olduğu sürece}, [seni, Tabgaç’ı öldürecek]” (SİD T1 G3).
- (23) *[usār] [idi yok kusalım]* “[mümkün olursa] [tamamen yok edelim]” (SİD T1 G4).
- (24) *[tabgaç, oguz, kıtan, bo üçegü kabsār] [kaltaçı biz]* “[Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse] [biz [burada] kalacağız]” (SİD T1 G5-G6).
- (25) *[yuyka kalın bolsār] [topolguluk alp ermiş]* “[ince kalınlaşırsa] [delmek zor olur]” (SİD T1 G6).
- (26) *[yincge yogun bolsār] [üzgünlük alp ermiş]* “[ince [şey] kalın olursa] [yırtmak zor olur]” (SİD T1 G7).
- (27) *[ol yolun yorisār] [unc]* “[o yolu kullansak] [mümkün olabilir]” (SİD T1 D7).
- (28) *[elteriş kagan kazganmasār] [udu ben özüm kazganmasār] [el yeme bodun yeme yok erteçi erti]* “[Eğer Elteriş Kağan kazanmasaydı] [ve ardından ben kendim (devleti) kazanmasaydım] [el de bodun da yok olacaktı]” (SİD T2 D4-D5).
- (29) *[nen yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser] [ne bunu bar erteçi ermiş]* “[herhangi bir yerde kağanlı bir bodunun benim gibi [yöneticisi] varsa] [ne derdi olacakmış?]” (SİD T2 D6).
- (30) *[elteriş kagan kazganmasār] [yok erti erser] [ben özüm bilge tonyukuk kazganmasār] [ben yok ertim erser] [kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti]* “[Eğer Elteriş kağan (devleti) kazanmasaydı] [ve var olmasaydı] [eğer ben kendim Bilge Tonyukuk [Türk devletini] kazanmasaydım], [veya ben var olmasaydım]

[(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de bodun da kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).

Örneklerde dikkat çeken unsur *ön cümle* durumundaki *-sAr* ekli bağımlı cümlelerin daha çok Tonyukuk ve Köl Tegin’de tanıklanmıştır; Bilge Kağan Yazıtı’nda *temel cümleden önce* konumlu *-sAr*’lı yapılar daha azdır. Yenisey Yazıtları’ndaki temel cümle öncesinde konumlu *-sAr* ulaç ekli belirteç cümleler ise şu şekildedir:

- (31) [*erdem bolsar*] [*munıg ermez*] “[şecaat sahibi (gerçek yoldan) çıkmaz!]” (YAKRIB: Altın Köl II /3).¹³⁹
- (32) [*munıg ersem*] [*Azrua alkanıp*] [*erdemlig batur men*] “[eğer (gerçek yoldan) çıkacak olursam], [Zervana’ya öğütler getirerek] [yeniden cesarete sahip olacağım]” (YAKRIB: Altın Köl II /3).¹⁴⁰
- (33) [*er erdem bolsar*] [*andag ermiş*] “[erkeklik kahramanlığı olursa] [öyle imiş]” (YKI: Altın Köl II / 8).
- (34) [*öz apa uyası sıjurun slma alsar*] [*üç yüz bitigin*] “[Öz Apa’nın kudreti (ile) sınırı? alsa] [üç yüz yazıtım-n]” (YKI: Tepsey XI / 1).

Altın Köl II ile Tepsey Yazıtları’nda *ön cümle* konumunda *-sAr* ekli bağımlı cümleler tespit edilmiştir. Ancak Yenisey Yazıtları’nda *ön cümle* durumundaki *-sAr*’lı yapılar işlek değildir. Aynı şekilde Irk Bitig’de de koşul bildiren bağımlı cümle, *temel cümlelerin önündedir*. Sadece bir örnekte karşılaşılmıştır:

- (35) [*evinerü kelser*] [*özi atanmış ögrünçülüğ atı yetiglig kelir*] “[[yiğit bir adamın oğlu¹⁴¹] evine doğru gelirken] [kendisi yüksek bir makama atanmış, sevinçli yedekte olarak geliyor]” (YAKRIB: IB / 55).

¹³⁹ Kormuşin’in verdiği anlamda *-sAr* ekli bağımlı cümle yapısı temel cümle gibi yorumlanmıştır. Ancak bu ek, temel cümleye göre koşul bildiren belirteç işlevli bağımlı cümle kurmaktadır. Bu sebeple örnekler arasına eklenmiştir.

¹⁴⁰ Bu satır, Erhan Aydın’da şu şekilde geçer: *erdem bolsar bodunug erk bodunug atım eren uluga erdemlig batur men* “kahraman olursan halk (da) güçlü halk (olur). Adım Eren Uluga Erdemlig Batur’dur” (YKI: Altın Köl II / 4). Runik metin farklı okunmuş ve farklı anlamlandırılmıştır. Ancak ele aldığımız *-sAr*’lı ilk bağımlı cümle dikkate alınmış ve temel cümle önünde konumlandırılmıştır. Kormuşin fonetik gelişimi üzerinden *-sA+m* şeklinde, Erhan Aydın ise Köktürkçe metinlerde görülen *-sAr* ile okumuştur.

¹⁴¹ Temel cümlelerin söz diziminde özne bilgisi yoktur. Çeviride, metnin bağlamından bilgisine ulaşılan özne de belirtilmiştir. Özne, metnin kendisinde cümle içerisinde gösterilmiş olsaydı ön cümle değil, ara cümle konumlu belirteç cümlesiyle karşılaşılmış olurduk.

Belli numaralar verilmiş runik elyazmalarının bir kısmında, *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümle, *temel cümle önünde* yer almaktadır:

- (36) [*yme öd[rümke: aysa[r] [edgü bolur]*]¹⁴² (YAKRIB: Mainz 388).
 (37) [*tatıglıg aş erser] [aşayın]*¹⁴³ (YAKRIB: U5).
 (38) [*ol-ok taşın suvı yaşıl bolsar] [kem özinte tutsar] [agulug kurt koñuz adartu umaz]*¹⁴⁴ (YAKRIB: T II T 14).

Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan Köli Çor'da *ön cümle* konumunda *-sAr* ekli yapılar bulunurken, Ongi ve İhe Aşete'de yoktur:

- (39) [*sünüş bolsar] [çerig eter erti]* “[savaş olduğu zaman] [orduyu düzenlerdi]” (SİD KÇ B9).
 (40) [*av avlasar] [ermeli teg erti...]* “[ava çıktığı zaman] [hızlı at gibiydi]” (SİD KÇ B9).

2.2.1.1.1.1.2. TCÖ -X, -A Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Farklı yazıtlardan tanıklanan *-X, -A* ekli belirteç cümleleri, sıklıkla *temel cümlelerin önünde* konumludur. Bu ekle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin *temel cümle içinde* yer alan örnekleri mevcut olsa da, ağırlık noktasını *temel cümlelerin önünde* bulunan yapılar oluşturur.

Orhon Yazıtları'nda *-X, -A* ulaç ekli ve *temel cümle önünde* konumlu belirteç cümleleri işlek bir kullanım gösterir:

- (41) [*ıgar oğlanınızda taygununuzda yegedi] [igidür ertigiz]* “[güçlü oğullarıdan ve Taygunlarınızdan daha iyi¹⁴⁵] [besliyordunuz]” (SİD KT GD).
 (42) [*anar körü] [bilin]* “[ona bakıp] [bil]” (SİD KT G11 = SİD BK K8).
 (43) [*elig törüg yegedi] [kazgandım]* “[eli ve yasayı daha iyi duruma getirerek] [kazandım]” (SİD BK D36).

¹⁴² “[yine seçkin kişiye söylese] [iyi olur]”.

¹⁴³ “[tatlı yemek ise] [yiyeyim]”.

¹⁴⁴ “[O taşın (bulduğu) su yeşerse] [Yenisey nehrinin kaynağında tutsa] [zehirli kurt ile böceği ayırt edemez]”.

¹⁴⁵ “daha iyi bir duruma getirerek” şeklinde çevrildiğinde *-X* ulaç ekinin işlevi daha net görünür. Bu ulaç ekini alan bağımlı cümle *ön cümle* olarak konumludur.

- (44) [*kök öng yoguru*] [*sü yorp*] [*tünli künli yeti ödüške suvsuz keçdim*] “[Kök Öng [ırmağını] aşarak] [orduyu yürütüp] [gece gündüz yedi gün susuz ilerledim]” (SİD BK GD).
- (45) [*kem keçē*] [*çik tapa süledim*] “[Kem ırmağını geçerek] [[Çik] bodununa karşı ordu gönderdim]” (SİD BK D26).

Köl Tegin Yazıtı’nda, temel cümleden önce konumlanmış -X, -A ekli bağımlı cümle yapıları arasında -A ulaç eki daha çok etkilidir¹⁴⁶. Özellikle *keç-* ve *aş-* fiillerine gelen bu ek ile *ön cümle* durumundaki belirteç cümleleri ortaya çıkar:

- (46) [*kurıgaru yincü ögüz keçē*] [*temir kapıgka tegi süledim*] “[batıda İnci ırmağı[nı] geçerek] [Demir Kapı’ya kadar ordu gönderdim]” (SİD KT G3-G4 = SİD BK K2-K3).
- (47) [*yincü ögüzüg keçē*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).
- (48) [*kögmen aşā*] [*kırkız yerine tegi süledimiz*] “[Kögmen (dağlığını) aşarak] [Kırgız toprağına kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D17= SİD BK K14).
- (49) [*ilgerü kadirkan yışg aşā*] [*bodunug anca kondurtumuz*] “[doğuda Kadirkan Platosunu aşarak] [bodunu öylece yerleştirdik]” (SİD KT D21 = SİD BK K17).

Tonyukuk’ta ön cümle konumunda -X, -A ulaç ekli yapılar, Köl Tegin ve Bilge Kağan’a göre daha çoktur ve diğer runik metinlere göre en işlek kullanım Tonyukuk Yazıtı’nda tanıklanmaktadır. *Keç-*, *aş-*, *ter-*, *üntür-*, *ert-*, *evir-*, *yogur-*, *ye-*, *yet-* ve *tutun-* fiilleri -X, -A ulaç eklerini alarak *ön cümle* konumlu belirteç cümleleridir:

- (50) [*yokaru at yetē*] [*yadagin ıgaç tutunu*] [*agturtum*] “[atları yukarıya doğru [dizginiyle] yaya olarak yöneltip] [ağaçlara tutuna tutuna] [çıkardım]” (SİD T1 K1).
- (51) [*keyik yeyü*] [*tavişgan yeyü*] [*olorur ertimiz*] “[geyik yiyerek], [tavşan yiyerek] [yaşıyorduk]” (SİD T1 G1).
- (52) [*kök önüg yoguru*] [*ötüken yışgaru uduztum*] “[Kök Öng (Ongi) İrmağı’ndan geçirerek] [Ötüken platosuna sevk ettim]” (SİD T1 G8).

¹⁴⁶ -A, -X ulaç eklerinin tercihi durumu, 1. bölümde açıklanmıştır. Detaylı bilgi için bk. 1. bölüm -A, -X ulaç ekleriyle üst cümleyle bağlanma yolları.

- (53) [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*işig küçüg bértim*] “[kızıl kanımı akıtarak] [kara terimi dökerek] [[kağanıma] böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D2).
- (54) [*kögmen yışıg evirü*] [*keltimiz*] [Kögmen Platosunu dolaşarak] [geldik]” (SİD T1 K4).
- (55) [*bulçuka tan üntürü*] [*tegdimiz*] “[Bulçu’ya tan yeri ağarırken] [ulaştık]” (SİD T1 K11).
- (56) [*ak termel keçe*] [*ug arkalatdım*] “[Ak Termel’i böyle geçerek] [yurtların direklerini yüklettim]” (SİD T1 K1).
- (57) [*at üze evin tere*] [*karıg sökdüm*] “[(insanların) çadırlarını at[lar]a yığıp] [karı sökdüm]” (SİD T1 K1).
- (58) [*altun yışıg aşu*] [*keltimiz*] “[Altay Platosunu aşıp] geldik]” (SİD T2 B2).
- (59) [*ertiş ögüzüg keçe*] [*keltimiz*] “İrtiş ırmağını geçerek] [geldik]” (SİD T2 B2-T2 B3).
- (60) [*yincü ögüzüg keçe*] [*ténsi oğlu aytıgma benlig ek tagıg ertü*] [*temir kapıgka tegi ertimiz*] “[İnci ırmağını geçerek] [Tensi Oğlu Benglig Ek Dağına {gelip}] [Demir Kapı’ya kadar ulaştık]” (SİD T2 B9 - T2 G1).

Moğolistan bölgesine ait Çöyr, Köli Çor, İhe Aşete ve Ongi Yazıtları’nda bu ulaç ekli yapılar azdır. Daha çok birleşik fiil yapımında bu ulaç ekinden yararlanılmış, dolayısıyla bağımlı cümle yerine birleşik fiil aracı olmuştur.

Çöyr Yazıtı belirteç işlevli bağımlı cümleler açısından zengin olmasa da tek ünlülü -X, -A ulaç eklerine sahiptir. Nitekim aşağıda gösterilen örnekler bu ekli yapılardan olup *temel cümlelerin önünde* konumludur:

- (61) [*ögünü*] [*sebinü*] [*barın*] “öğünerek] [sevinerek] [hayat sürün]” (SBÖ Çöyr / 1).
- (62) [*ırk açu*] [*aygıl bana*] “[baht açıklığı fal açarak] [dile bana]” (SBÖ Çöyr / 4).

Köli Çor Yazıtı’nda, *temel cümlelerin önünde* konumlanan bağımlı cümleler vardır. Örneklerde *opul-* “öküz gibi saldırmak” fiili -X ulacını alarak belirteç cümlesi durumuna gelmiştir. -p ulaç ekli yapıdan sonra yer alması temel cümleye göre konumunu değiştirmez (63 numaralı örnekte olduğu gibi). Çünkü kendinden önceki

yapı da temel cümleye bağımlı cümlelerden biridir. Bu ekle üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi örnekleri Köli Çor'da kısıtlı olup, daha çok *ara cümle* şeklinde konumlanmıştır. Dolayısıyla işlek bir kullanımı yoktur. *sıyu ur-* “kır-, kırıver-” (SİD KÇ 21) birleşik fiili içinde de *-X* ulaç eki tespit edilmekle birlikte işlevi bağımlı cümle kurmak olmadığı için temel cümleye göre konumu gösterilmez.

(63) [*yagıka yalnus oplayu*] [*tegip*] [*oplu*] [*kirip*] [*özi kısğa kergek bultı*]
“[düşmana karşı tek başına öküz gibi saldırıp?] [arasına girip] [kendi çabucak öldü]” (SİD KÇ D11).

(64) [*...özlükin binip*] [*oplayu*] [*tegip*] [*üç erig sancdı*] “[... savaş atına (?) binip] [öküz gibi saldırarak] [üç eri mızrakladı]” (SİD KÇ D3).

Ongi Yazıtı'nda, *ıçgını id-* “kaybet-, kaybediver-”, *yok bolu bar-* “yok ol-, yok oluver-”, *adrılı bar-* “ayrılıver-” birleşik fiiller var olup bu yapılar içerisinde *-X* ulaç ekiyle karşılaşılır. Bunlar dışında bağımlı cümle yapma işlevli *-X*, *-A* ekleri mevcut değildir.

Şine Usu, Taryat ve Tez Yazıtları incelendiğinde, daha çok Şine Usu Yazıtları'nda *ön cümle* konumunda *-X*, *-A* ekli belirteç cümleleri ile mevcuttur. Tez ve Taryat Yazıtları'nda *ön cümle* durumundaki örnekler sınırlıdır:

(65) [*seleneke sıkı*] [*sançdım*] “[Selenga'ya sıkıştırarak] [mızrakladım]” (SİD ŞU D4).

(66) [*yagıda boşuna*] [*boşunuldum*] “[düşmandan kurtulmuştum?]” (SİD ŞU D7).

(67) [*kergün (?) sakışın (?) şıp başın yöre*] [*kelti*] “[Kergüyü, Sakışı, Şıp başını dolanıp] [geldi]” (SİD ŞU D4).

(68) [*buzuk başın akıza ucuz kölke*] [*atlıgın töke barmış*] “[Bozok başını Uçuz gölüne sevk edip (akıtıp)] [atlısını dökmüş]” (SİD TZ K3).

(69) [*kutlug bilge sengün uruşu*] [*kutlug tarkan sengün ol eki yur... yarlıkadı*]
“[Kutlug Bilge sengün savaşarak] [Kutlug Tarkan sengün o iki... buyurdu]” (SİD TAR K5-K6).

Yenisey Yazıtları'nda, *temel cümle önünde* konumlu *-X*, *-A* ekli bağımlı cümleler vardır. Ancak Moğolistan bölgesindeki runik metinlere göre azdır ve daha çok *-X* ulaç ekli yapılar *ön cümle* konumundadır. Bay Bulun I, Oçurı, Şançi III, Uybat III

Yazıtları'nda ilgili örnekler yer alır. -A ulaç ekli bağımlı cümle ön cümle konumunda örneklenmekle birlikte daha çok birleşik fiil yapımında gözlenmiştir: *tik-e ber-* “dikivermek”, *et-e ber-* “düzenleyivermek”. Bu örnekli yapılar, belirteç cümlesi olmadıklarından temel cümleye göre konumu açıklanmamıştır.

- (70) [*kadaşım erin enleyü*] [*yogladın<ız>*] “akraba(lar)ım erleriyle avlanıp yoğ töreni yaptınız” (YKI: Bay Bulun I / 5).
- (71) [*öz elin yeti*] [*körti*] “[kendi kabilesine ulaşmaya¹⁴⁷] [çalıştı]” (YAKRIB: Şançi III / 1).
- (72) [*otuz erig başlayu*] [*totogka bardı[m]*] “[otuz askere baş olarak] [askeri valiye gittim]” (YKI: Uybat III / 12).
- (73) [*ol kan urı*] [*töremiş*] “[o handan başlayarak] [erkek soyu türemiş]” (YAKRIB: Elegest III / 1).
- (74) [[*tenr*]i eliniz için kazanu] [*ügireri*] [*ayıt-a esiz*] (YAKRIB: Oçurı / 3) “[[Tanrı] (koruyan) devleti için kazandı ve derledi¹⁴⁸], [şimdi ise ne yazık, eyvah!].
- (75) [*bunka tura*] [*bengü tiker men*] “[kederliyken] [(bu) ebedî anıtı diktim]” (YAKRIB: Abakan / 14).

Çin bölgesinden edinilen Irk Bitig'de -X, -A ulaç ekli yapılardan *temel cümle öncesinde* daha çok -X ulaç ekli örnekler tanıklanmıştır. -X, -A ekli bağımlı cümleler Irk Bitig'de daha çok *temel cümlenin içini* tercih etse de *ön cümle* olarak konumlu örneklerle de karşılaşmıştır. İlgili belirteç cümlesinden önce başka bir belirteç cümlesi gelmiş ise diğer bağımlı cümle temel cümlenin dışında tutulmuştur. Bu şekilde ele alınan -X ulaç ekli belirteç cümlesi, temel cümlenin içinde değil yine *temel cümlenin önünde* kabul edilmiştir (77, 78, 80 örneklerinde görüldüğü gibi):

- (76) [*edgü söz sav elti*] [*kelir*] “[iyi haberler taşıyarak] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).
- (77) [*yaglıg kamic bulupan*] [*yalgayu*] [*tirilmiş*] “[yağlı bir kepçe bulup] [(onu) yalayarak] [hayatta kalmış]” (YAKRIB: IB / 13).

¹⁴⁷ “ulaşmak için”

¹⁴⁸ “kazanıp derleyip”

- (78) [toruk at semriti] [yerin öpen] [yügürü] [barmış] “[bir zayıf atı semirttikten sonra] [at (eski kaldığı) yerini düşünüp] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 16).
- (79) [basınu] [yemiş] “[batarken] [yemeye devam etmiş]” (YAKRIB: IB / 46).
- (80) [ögire] [sevinü] [kelir] “[neşelenip] [sevinerek] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 30).

Altay bölgesindeki yazıtlarda -X ekli yapıların *temel cümle öncesinde* yer aldığına dair sadece bir örnek vardır:

- (81) [yentileyü] [keldim] “[yentüleyü] [geldim]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I / 2).

Ayrıca Karban (A-50) Yazıtı'nın ilk satırı *okıyu* “davet edip, okuyup” şeklinde okunmuştur (YAKRIB: Karban). Ancak bu kelimedeki -X ulaç ekinin kendisinden önceki ve sonraki kısım tam okunmadığı için temel cümleye göre konumu belirtilmemektedir. Aynı durum Kırgızistan Yazıtları'nda da vardır. Talas 7'de *açu* “açarak” ve *aşu* (YAKRIB: 326) “yüksekten geçerek” kelimelerinin öncesi ve sonrası hakkında okumalar net olmadığından bağımlı cümlelerin temel cümleye göre yeri belirtilememiştir. Kırgızistan Yazıtları'nda, metinden hareketle temel cümledeki konumu ifade edilebilen ve *ön cümle* konumlu bağımlı cümle aşağıdaki gibidir:

- (82) [iç agızığ aşıa] [...] “[iç dağ geçidinden geçerek] [...]” (YAKRIB: TA 7 / 3).

Kırgızistan Yazıtları'nda sadece Talas 7 numaralı yazıtta, -A ulaç ekli belirteç cümlesi *temel cümle önünde* konumludur. Isık Göl ve Koçkor bölgelerindeki yazıtlarda belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı tespit edilmemiştir.

2.2.1.1.1.1.3. TCÖ -p Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Üst cümleye -p ulaç ekiyle bağlanan örneklerin, *temel cümlelerin öncesinde* konumlanma eğilimi biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla bağlanan diğer yapılara göre çoktur. Özellikle Orhon Yazıtları ile Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan Şine Usu'da *temel cümle önünde* konumlu -p ulaç ekli bağımlı cümleler ağırlıktadır. Yenisey ve Altay Yazıtları'nda da -p ekli bağımlı cümlelerin *temel cümleden önce* geldiği yapılar mevcuttur. Kırgızistan Yazıtları'nda bu tür bağımlı cümlelerin temel

cümleye göre önde konumlandığı yapılar azdır. Kâğıda yazılı runik metinlerin de *temel cümle öncesinde* konumlanma eğilimi düşüktür. *Ön cümle* konumundaki belirteç cümleleri, temel cümlenin *konu* bilgisini yansıtır:

- (83) [*süçig savın yımşak agın arıþ*] [*ırak bodunug anca yagutır ermiş*] “[tatlı söz ile yumuşak mal ile yabancı halkı aldatarak] [kendilerine yaklaştırdırlarmış]” (SİD KT G5 = SİD BK K4).
- (84) [*bo yerde olorup*] [*tabgaç bodun birle tüzültüm*] “[bu yerde oturarak] [Tabgaç halkı ile kavga etmedim]” (SİD KT G4-G5 = SİD BK K3).
- (85) [*süçig savına yımşak agısına arturup*] [*üküş türk bodun öltüg*] “[fakat sen] tatlı söz ile yumuşak mal ile kanmış olan çok sayıda Türk bodunu öldün!”¹⁴⁹ (SİD KT G6 = SİD BK K4-K5).
- (86) [*kagan olorup*]/[*yok çigany bodunug kop kuvratdım*] “[kağan olup] [varlıksız, fakir bodunu tümüyle toparladım]” (SİD KT G9-G10 = SİD BK K7).
- (87) [*türk bodunug tirip*] [*el tutsukunun bunda urtum*] “Yeniden doğan Türk bodunu[nun adını] buraya kazıdım”¹⁵⁰ (SİD KT G10 = SİD BK K8).
- (88) [*anı körüp*] [*anca bilin*] “[ona bakarak] [bilin]” (SİD KT G13 = SİD BK K8).
- (89) [[*yagı bolup*] [*etinü yaratunu umaduk*] [*yana içikmiş*] “[Türk bodunu Tabgaçlara] düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).
- (90) [*elig tutup*] [*törüğ etmiş*] “[eli tutmuşlar¹⁵¹], [yasaları düzenlemişler]” (SİD KT D3 = SİD BK K4).
- (91) [*anca tep*] [*tabgaç kaganka yagı bolmuş*] “[böyle diyip] [Tabgaç kağanına düşman olmuşlar] (SİD KT D9 = SİD BK K9).

¹⁴⁹ Árpád Berta -p ulaç ekli yapıyı bağımlı cümle olarak belirtmeden cümleyi yorumlamıştır. Ancak söz dizimsel yapıda yer alan -p eki üst cümleye bağlanmayı sağlamıştır ve temel cümleye göre *ön cümle* durumundadır.

¹⁵⁰ Çeviride bağımlı cümle unsuru net değildir. Ancak -p ulaç ekli yapı belirteç cümlesi özelliği gösterir ve temel cümleye bağlanmıştır. Runik metinde *temel cümleye göre önde* konumludur.

¹⁵¹ -p ulaç ekli yapı *temel cümle önünde* konumlanmış ve üst cümleye bağlanmış bir belirteç cümlesidir.

- (92) *[taşra yorıyur teyin kü eşidip] [balıktaki taşıkmuş]* “[İlteriş) dışarıya çıkıyorlar diyerek bu haberi işitip] [şehirdekiler dağa çıkmış]” (SİD KT D11-D12 = SİD BK K10).
- (93) *[terilip] [yetmiş er bolmuş]* “[toplanarak] [yetmiş er olmuşlar]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (94) *[ilgerü kurıgaru sülep][[termiş] [kubratmış]* “[doğuya (ve) batıya doğru ordu gönderip] [(babam) asker toplamış] [(ve) yığmış]” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (95) *[yeti yüz er bolup] [elsiremiş kagansıramış bodunug künedmiş kuladmış türk törüsün içgınnmış]* “[yedi yüz er olduktan sonra, elini ve kağanını yitirmiş bodunu] [cariye ve kul olmuş bodununu ve Türk yasasını bırakmış]” (SİD KT D13 = SİD BK K11).
- (96) *[törüğ kazganıp] [uça barmış]* “[yasaları kazanıp] [ölmüş]” (SİD KT D16 = SİD BK K13).
- (97) *[anca kazganıp] [biriki bodunug ot suv kılmadım]* “[öylece kazanıp] [birleşik bodunu ayırmadım]” (SİD KT D27 = SİD BK K22).
- (98) *[bunca törüg kazganıp] [inim köl tegin özi anca kergek buldı]* “[bunca yasayı düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (99) *[anı yanıp] [türgi yargun költe buzdumuz]* “[onu dağıttık] [Türgi Yargun gölünde bozguna uğrattık]” (SİD KT D34).
- (100) *[kögmen yışığ toga yorıp] [kırkız bodunug uda basdımız]* “[süngü batımı karı söküp] [Kögmen dağlığını aşarak] [Kırgız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35).
- (101) *[anda yana kirip] [türgeş kagan buyrukı az tutukug eligin tutdı]* “[orada (o zaman) yine geri dönüp] [Türgeş kağanının buyruku Az tutukunu elinden tuttu]” (SİD KT D38).
- (102) *[alp şalçı ak atın binip] [tegmış]* “[Alp Şalçının ak atına binip] [saldırmış]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).
- (103) *[yana yorıp] [yeti yegirmi yaşıma tanut tapa süledim]* “[tekrar harekete geçip] [on yedi yaşımda Tangutlara doğru ordu gönderdim]” (SİD KT D40 = BK D24).

- (104) [*alp şalçı akın ata binip*][*oplayu tegdi*] “[Alp Şalçı (adlı) ak ata binip] [öküz gibi saldırdı]” (SİD KT K2-K3).
- (105) [*oza kelmiş süsin köl tegin agıtıp*] [*tungra bir uguş alpagu on erig tunga tegin yogında eğirip*] [*ölürtümüz*] “[kurtulup gelmiş halk ile Köl Tegin harekete geçti] [Tongralı savaşçı on erkeği Tonga teginin cenaze töreninde çevirip] [öldürdük]” (SİD KT K7).
- (106) [*korgan kışlap*] [*yazinga oguzgaru sü taşıktımız*] “[Amga kurganda kışlayıp] [ilkbaharda Oğuz(lar)a karşı ordu gönderdik]”¹⁵² (SİD KT K8).
- (107) [*yegirmi kün olorup*] [*bo taşka bo tamka kop yollug tegin bitidim*] “[yirmi gün kalarak (orurarak)] [bu taş, bu suvara her şeyi [ben] Yollug tegin yazdım]” (SİD KT GD).

Örneklerden görüldüğü üzere Köl Tegin Yazıtı, *temel cümle öncesinde* yer alan *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri açısından en zengin metinlerden biridir. Bağımlı cümlelerin yüklem çekirdekleri çok çeşitlidir: *kör-* (2), *ar-*, *olor-* (3), *artur-*, *tir-*, *bol-*, *tut-*, *te-*, *eşid-*, *teril-*, *süle-*, *bol-*, *kazgan-*(3), *yan-*, *yori-*, *kir-*, *bin-* (2), *yor-*, *agıt-*, *egir-*, *kışla-* gibi.

Bilge Kağan Yazıtı’nda da *-p* ekli bağımlı cümlelerde *temel cümle önünde* konumlanma eğilimi vardır. Yazıtın güney ve doğu yüzünde, ön cümle konumlu ve *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri sıklık göstermiştir:

- (108) [*bödke özüm olorup*] [*bunca ağır törüg tört bulundaki ...*] “[kendim tahta oturarak] [o kadar önemli töreyi dört taraftaki [bodun için yarattım?]]” (SİD BK D2).
- (109) [*anca kazganıp*] [*... tengri yarlıkaduk için*] [*men otuz artukı...*] “[öylece kazanıp] [... Tengri lütfettiği için] [ben otuz üç yaşımda...]” (SİD BK D34).
- (110) [*ol yulkıg alıp*] [*igiddim*] “[o at sürüsünü alıp] [besledim]” (SİD BK D38).
- (111) [*ükünüp*] [*süledim*] “[[askeri] toplayıp] [ordu gönderdim]” (SİD BK D38).

¹⁵² Árpád Berta’nın okuduğu şekilde bağımlı cümle *ön cümle* durumundadır. Ancak Talât Tekin, *amgı korgan kışladukta* yapısından önce temel cümleye ait ögeyi de okur. Talât Tekin’in okuyuşu esas alınrsa bağımlı cümlelerin yeri değişir ve belirteç cümlesi temel cümle içinde konumlanmış olur: [*otuz artukı eki yaşıma*] [*amgı korgan kışladukda*] [*yut boltı*] “[otuz iki yaşımda] [Amgı kalesinde kışladığımızda] [kıtlık oldu]”(OY BK D31).

(112) [*yulkısın süsi terilip*] [*kelti*] “[at sürüsünü... ordusu toplanıp] [geldi]” (SİD BK D39).

Bilge Kağan Yazıtı’nın güney yüzünde özellikle *kelür-* fiil gövdesine eklenen *-p* ulaç eki almış ön cümle konumlu belirteç cümleleri mevcuttur:

(113) [*alp erin ölürüp*] [*balbal kılı*] [*bertim*] “[Alp er[ler]ini öldürüp] [[ona] balbal hazırlayıp] [verdim]” (SİD BK G7).

(114) [*yog yıparıg kelürüp*] [*tike berti*] “[tören için misk getirdi ve]¹⁵³ [dikti]” (SİD BK G11).

(115) [*çından ıgaç kelürüp*] [*öz YRş bunca bodun saçın kulkakın...*] “[sandal ağacı getirip] [onca bodun saçını, kulağını [yüzünü kesti]]” (SİD BK G11-G12).

(116) [*bunca kazganıp*] [*kanım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı*] “[bunca kazanıp] [babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında öldü]” (SİD BK G10).

(117) [*töngkr tagda tegip*] [*tokıdım*] “[Töngker (?) dağından [onlara] ulaşıp] [vurdum]” (SİD BK G8).

(118) [*edgü özlük atın kara kişin kök teyinin sansız kelürüp*] [*kop koddı*] “[iyi binek atını, kara samuru, mavi sincabı(n) sayısız getirip] [hepsini [mezarına] koydular]” (SİD BK G12).

Tonyukuk Yazıtı’nda da, *-p*’li bağımlı cümle *temel cümleden önce* gelme eğilimindedir. Tonyukuk birinci ve ikinci taşında *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler ağırlıklı olarak *ön cümle* olarak konumludur:

(119) [*kagan bunadıp*] [*kagan yelü kör temiş*] “[kağan kaygılanıp] [ileriye doğru [orduyla] atları sürün demiş]” (SİD T1 K2).

(120) [*yerçi yer yanılıp*] [*boguzlantı*] “[kılavuz yolu şaşırdı] [boğazlandı]” (SİD T1 K2).¹⁵⁴

(121) [*ol savıg eşidip*] [*kaganım ben evgerü tüşeyin tedi*] “[bu sözleri işitince] [“kağanım ben eve gideyim” dedi]” (SİD T1 K6).

¹⁵³ “[getirip] [dikti]”

¹⁵⁴ “[kılavuz yanıldı ve] [boğazlandı]” (OY T1 K2).

- (122) *[ol savıg eşidip] [kagangaru ol savıg iddim]* “[bu sözleri işitince] [kağanıma bu sözleri (haber olarak) gönderdim]” (SİD T1 K9).
- (123) *[ol savıg eşidip] [sü yoritdim]* “[ondan [gizli haberden] bilgiyi aldıktan sonra] [orduyu yola çıkardım]” (SİD T1 K11).
- (124) *[kanın kodup] [tavgaçka yana içikdi]* “[hanını terk etti ve] [yeniden Tabgaç [imparatorluğu] yönetimi altına girdi]” (SİD T1 B2).¹⁵⁵
- (125) *[ıda taşda kalmışı kubranıp] [yeti yüz boldı]* “[çalılıkta ve taşlı (yerde) olanlar toplandılar], [yedi yüz idiler]” (SİD T1 B4).¹⁵⁶
- (126) *[kaganıma ötünüp] [sületdim]* “[kağanımdan (saygıyla) izin istedim ve] [ordu sevkettim]” (SİD T1 D1).¹⁵⁷
- (127) *[üçegün kavışıp] [sülelim]* “[üçümüz birleşerek] ordu gönderelim]” (SİD T1 D4).
- (128) *[ol savın eşidip] [tün yeme uduşıkım kelmez erti]* “[bu sözleri işitince] [gece yine gözlerime uyku gelmedi]” (SİD T1 D5).
- (129) *[ol savıg eşidip] [tün udukım kelmedi]* “[bu sözlerini işittikten sonra] [gece uyuyamadım]” (SİD T1 G5).

Tonyukuk Yazıtı’nda *-p*’li bağımlı cümlelerin *ön cümle* konumunda olduğu yapılarda, yüklem çekirdeği çoğunlukla *eşid-* fiilidir. Bu durum, Tonyukuk Yazıtı’nın her iki taşı için de geçerlidir. Bu yazıtta, *temel cümleden önce* yer alan *-p*’li bağımlı cümleler ayrıca *bunad-*, *kavış-*, *ötün-*, *yanıl-*, *et-* fiil kök ve gövdelerine eklenmiştir:

- (130) *[keligme beglerin bodunun etip] [yığıp] [azça bodun tezmiş erti]* “[((bize) gelen beylerini ve halkını derleyip] [toplayıp], [bir az halk kaçıp gitmiş idi]” (SİD T2 B8).
- (131) *[ol savıg eşidip] [begler kopın yanalım arıg uvutu yeg tedi]* “[bu haberi işitince] [beyler şunu söylediler “Hepimiz geri dönelim! Temizin utancı yeğdir]” (SİD T2 B1-B2).
- (132) *[ol savıg eşidip] [on ok begleri bodunu kop kelti]* “[bu haberi işitince] [On Ok beyleri (ve) bodunu hep geldi]” (SİD T2 B7-B8).

¹⁵⁵ “[hanımı bırakıp] [Çin’e yeniden bağımlı oldu]”(OY T1 B2).

¹⁵⁶ “[dağda bayırda kalmış olanları toplanıp] [yedi yüz (kişi) oldu]”(OY T1 B4).

¹⁵⁷ “[kağanıma arz edip] [ordu sevk ettim]” (OY T1 D1).

Orhon Yazıtları gibi Moğolistan'da bulunan yazıtlar arasında yer alan Köli Çor Yazıtı da *temel cümlelerin önünde* konumlanan *-p* ulaç ekli yapılar açısından işlektir. *-p* eki birbirinden farklı ve çeşitlilik gösteren yüklem çekirdeklerine eklenmiştir. *Sünüş-*, *karı-*, *ölür-*, *sanc-*, *bin-*, *teg-*, *kir-*, *agıt-*, *kel-*, *kuvur-* fiil kök ve gövdelerine gelen belirteç cümleleri *ön cümle* konumludur. *-p* ulaç ekli farklı yüklem çekirdekleri, dil kullanımının zenginliği için bir gösterge niteliğindedir:

- (133) [*...özlükün binip*] [*oplayu tegip*] [*üç erig sancdı*] “[... savaş atına (?) binip] [öküz gibi saldırarak] [üç eri mızrakladı]” (SİD KÇ D3).
- (134) [*yana agıtıp* <...>] [*sü sürti*] “[(orduyu) yeniden gönderip <...>] [orduyu daha ileri yürüttü]” (SİD KÇ D7-D8).
- (135) [*sünüşüp*] [*süsin sançdı*] “[savaşıp] [ordusunu mızrakladı]” (SİD KÇ D10).
- (136) [*yagıka yalnus oplayu tegip*] [*opulu kirip*] [*özi kısğa kergek boltı*] “[düşmana karşı tek başına öküz gibi saldırıp] [arasına girip] [kendi çabucak öldü]” (SİD KÇ D11).
- (137) [*kagan inisi el çor tegin kelip*] [*ulayu*] [*tört tegin kelip*] [*ışvara bilge küli çorug yoglattı*] “[kağanın küçük kardeşi El Çor Tegin gelip] ve [dört tegin birlikte gelip] [Işvara Bilge Küli Çor için yoğ töreni düzenletti]” (SİD KÇ D12).
- (138) [*kapagan kagan elinte karıp*] [*edgü beni körti*] “[Kapagan kağan elinde (imparatorluğunda) yaşlanıp][çok mutlu oldu]” (SİD KÇ B3).
- (139) [*köli çor oplayu tegip*] [*sancıp*] [*ölürüp*] [*ogılın kisisin buln[adıp]]] [<...> bo[lup]] [*az?* <...> *elig tutdı*] “[Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, (onları) mızrakladı, öldürdü. Çocuklarını, kadınlarını (insanlarını?) tutsak etti]” (SİD KÇ B5).¹⁵⁸*
- (140) [*tavgaçka bunca sünüşüp*] [*alpın erdemin üçün*] [*kü bunca tutdı*] “[Tabgaçlara karşı o kadar savaşıp] [alpliği (ve) erdemi için][o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).

¹⁵⁸Árpád Berta'da *-p* ulaç ekli yapılar temel cümle gibi bitimli fiille yorumlanmıştır. Erhan Aydın'ın çalışmasında ise bu ulaç ekli bağımlı cümleler daha nettir ve ilk bağımlı cümle ile bağımlı cümleden sonra gelen *-p*'li yapıların hepsinin *temel cümlelerin önünü* seçtiği görülür: “[küli Çor ileri atılarak] [saldırıp] [mızraklayıp] [öldürüp] [çocuklarını ve karısını tutsak edip] <...> olup] [Azlardan? <...> ellisini ele geçirdi]” (OYa. KÇ B5-B6).

(141) [*bunca bodun kuvurup*] [*yoğladı*] “bu kadar halk toplanarak] [*yas tuttu*]”
(SİD KÇ G2).

Ongi Yazıtı’nda, *temel cümlelerin önünde* konumlu *-p* ulaç ekli yapı sayıca azdır. Ancak temel cümleye göre konumu açısından Ongi Yazıtı’ndaki *-p* ekli yapılar, sadece *temel cümlelerin önünde* yer aldığı için ayrıca öneme sahiptir:

(142) [*evke tegdüküm uruş kılıp*] [*tegiş*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[Eve dönerken savaştım. [eve] ulaşıp kardeş[ler]ime, oğluma (oğullarıma) öylece öğüt verdim] (SİD O 10-11)¹⁵⁹.

(143) [*kan yorip*] [*elteriş kaganka adrımaduk*] [*yanılmaduk*] [*tenri bilge kaganda adrımalım azmalım*] “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

Şine Usu, Taryat, Tez’de, *temel cümle öncesinde* yer alan belirteç işlevli bağımlı cümleler vardır. Bu yazıtlar arasında *ön cümle* olarak konumlanmış *-p*’li belirteç cümleleri en çok Şine Usu Yazıtı’nda geçer. *Tüş-*, *al-*, *yult-*, *tez-*, *kod-*, *olor-*, *teg-*, *atan-* fiillerine *-p* ulaç ekli bağımlı cümleler gelir. Ön cümle konumundaki *-p* ekli bağımlı cümlelerin yüklem çekirdekleri çeşitlilik göstermiştir:

(144) [*anda yana tüşüp*] [*orkun balıklıg beltirinte el örginin anda örgipen*] [*etitdim*] “[ondan sonra (geçici olarak)] [Orkon ve Balıklıg kavşağında yerleştim]” (SİD ŞU G10).

(145) [*karlukug tavarın alıp*] [*evin yulıp*] [*barmış*] “[Türgeşleri ve Karlukları [yenip] davalarını alıp] [evlerini yağmalayıp] [gitmişler]” (SİD ŞU G5).

(146) [*karluk tapa tezıp*] [*bardı*] “[Karluklara doğru kaçıp] [girdiler]” (SİD ŞU G10).

(147) [*kodup*] [*bardım*] “[koyup] [gittim]” (SİD ŞU D2).

(148) [*anda olorup*] [*bine iddim*] “[orada kalarak] [öncü kuvvetleri gönderdim]”
(SİD ŞU B3)

(149) [*el etmiş kanım yaşı tegip*] [*uçdı*] “[el etmiş hanım [ölüm] yaşına erişip] [öldü]” (SİD TZ B5).

¹⁵⁹ “[savaşıp] [saldırıp] [kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim]” (OYa. O. K3).

- (150) [*kagan atanıp*] [*katun atanıp*] [*ötüken ortusunda aş önüz baş kan... baş kedinin örgin bunda etidim*] “[kağan olarak atanıp] [hatun olarak atanıp] [Ötüken ortasında As Öngüz ırmağının başında (?) başının batısında bulunan kağanlık otağını burada düzenledim]” (SİD TAR G6).
- (151) [*kara yotulkan keçip*] [*kelirti*] “[Kara Yotulkan’ı geçip] [getirdiler]” (SİD ŞU G3).

Yenisey Yazıtları’nda *-p* ulaç ekli *temel cümleden önce* gelen belirteç cümleler, sayıca Orhon Yazıtları’ndan sonra gelir. Yenisey bölgesindeki farklı adlarla anılan yazıtlardan Elegest I, Şançi III, Bayan Kol, Novosyolovo, El-Baji, Ak-Yüs I, Kara Yüs I, Köjeelig Hovu’da *temel cümle öncesini* tercih eden belirteç cümleleri bulunmuştur:

- (152) [*elim ugrınta sü bolup*] [*er ölürmedöküm yok*] “[yurdum uğrunda asker olup] [adam öldürmediğim yok]” (YKI: Elegest I / 8).
- (153) [*elim yumuşınga yoritıp*] [*beş elke tegdim*] “[devletimin elçiliğini yürüterek] [beş devlete ulaştım] (YAKRIB: Şançi III / 1)”.
- (154) [*özin alıp*] [*konturmadım*] “[kendini alıp] [başka yere yerleştirmedim]” (YKI: Bayan-Kol / 3).
- (155) [*senirine kem katun kavışıp?*] [*yeg aşlig kılur biz teyir? biz*] “[[(dağ) sırtında Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak] [iyi <...> yaparız, deriz]” (YKI: Novosyolovo / 1).
- (156) [*yalnus yorıp?*][*tokuz? teginig tagdaki kara adığıg eligin tutdum*] “[yalnız yürüyüp] [dokuz prensi? dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım]” (YKI: El-Baji /17-18).
- (157) [*altı şana kelip*] [*elim kanım tersin bunta ...*] “[Altu Şan’a gelip] [yurdum, hanım güç olanı? bunda]” (YKI: Ak-Yüs I / 1-2).
- (158) [*ançığ eşitip*] [*bay apam el yarayu el ançığ*] “[öylece işitip] [zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi)]” (YKI: Kara-Yüs I / 6).
- (159) [*beş yaşımta kansız kalıp*] [*tokuz yegirmi yaşımga ögsüz bolup*] [*katıgılanıp*] [*otuz yaşımga<a> öge boltum*] “[Beş yaşımda babasız

kaldım.¹⁶⁰ On dokuz yaşında annesiz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşında öge oldum” (YKI: Köjeelig-Hovu / 2-3).

Bağımlı cümlelerin yüklem çekirdekleri *yori-*, *al-*, *eşit-*, *katıgla-*, *kaviş-*, *yorit-* fiil kök ve gövdelerine dayanır. Bunların dışında, yüklemi birleşik fiil özelliğinde olan *kansız kal-*, *ögsüz bol-* yapıları da mevcuttur.

Altay Yazıtları’nda, *temel cümlelerin öncesinde* konumlanan *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri vardır:

(160) [*er eli a (YDÖ)*] [*terilip*] [*a elt!*] “[Ey savaşçı erkekler topluluğu], toplanıp [yönlendirin (yol gösterin)]” (YAKRIB: Biçiktu Boom VIII /1).

(161) [*uduzup*] [*açın kop el*] “[*(bize)* önderlik edip] [*(bizimle)* bütün halkla ilgilen]” (YAKRIB: Ustyugi Sarı-Kobı /1).

(162) [*ak yaddın ölüp*] [*azar erkim[n]i?*] “[nefret dolu yabancılar yüzünden öldü]¹⁶¹ [kayboldu]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon I/2/1).

(163) [*tilig çakıp*] [*eşid*] “[sövyüp] [dinledi]” (YAKRIB: Yalgız Tepe I / 1).

Kırgızistan Yazıtları’nda, Moğolistan ve Yenisey bölgesine ait runik metinlere göre temel cümle öncesini seçmiş *-p* ekli belirteç cümleleri azdır. Birkaç örnekte temel cümleye göre bu şekilde konumlanmış belirteç cümleleri vardır. Kırgızistan Yazıtları’nın hacimce az sayıda belirteç cümlesine sahip olmasının, bu duruma etki etmesi muhtemeldir:

(164) [*agıp*] [*aşu baş altım*] “[kalkarak] [dağ tepesinden geçtim]” (YAKRIB: TA 7 / 1).

(165) [*baş açışıp*] [*agu igip*] [*ınçıp (?) agultım*] “[birbirimize yeni yolda yardım ederek] [dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak] [bu şekilde dolanarak] [yaklaştım]” (YAKRIB: TA 7 / 2).

Kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig’de *-p* ulaç ekli yapılar azdır. Bunun sebebi, bir ağız özelliği gereği *-p* eki yerine *-pAn* ulaç ekinin daha çok tercih edilmesi, buna bağlı olarak *-p* ulaç ekli yapıların Irk Bitig’de az görülmesi gösterilebilir:

¹⁶⁰“ babasız kalıp annesiz kalıp çalışıp çabalayıp”

¹⁶¹“ölüp”

(166) [*kün orto yütürüp*] [*tün orto kanta negüde bulgay*] “[güpegündüz kaybedip] [gece yarısı (annesinin memesini) nerede, nasıl bulacak?]” (YAKRIB: IB / 24).

Irk Bitig dışında kalan kâğıda yazılı runik metinlerde, *temel cümlelerin önünde* konumlu *-p* ulaç ekli bağımlı cümlelerin görülme sıklığı azdır. Çin kaynaklı bu elyazmalarında, bölge ağzının etkisiyle *-p* ulaç ekli yapılarla çok karşılaşılmaz. Almanya’da bulunan ve T II T 14, Mainz 388 nolu elyazmalarında *temel cümlelerin önünde* konumlu birkaç örnekle karşılaşmıştır:

(167) [*yörüng taşıg alıp*] [*kök yörüng suv yöneser*] [...] [*yat kişi adaru umaz*]¹⁶² (YAKRIB: T II T 14).

(168) [*ekinti kata satgalı*] [*er yüz altun ayap tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g]ıdtı*]¹⁶³ (YAKRIB: Mainz 388).

2.2.1.1.1.4. TCÖ *-pAn* Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Bu ekle üst cümleye bağlanmış ve *temel cümlelerin önünde* konumlanmayı tercih etmiş yapıların büyük bir kısmı Irk Bitig’dedir. Bu runik metin dışında Köl Tegin’de, diğer Orhon Yazıtları’na göre *-pAn* ekli *ön cümle* eğilimi daha yüksektir. Irk Bitig’de art arda gelen *-pAn* ekli bağımlı cümleler tanıklanırken; Orhon Yazıtları’nda *-pAn*’lı bağımlı cümlelerin ardından ya temel cümle ya da başka yollarla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi gelmiştir. *-pAn* ekli belirteç cümlesi, temel cümlelerin *konu* bilgisini yansıtır:

(169) [*suv içipen*] [*yaş yepen*] [*ölümde ozmuş*] “[su içip] [ot yiyerek] [ölümünden dönmüş]” (YAKRIB: IB / 17).

(170) [*tavişgan terisi ünüşüpen*] [*yügürü*] [*barmış*] “[tavşan (ise) derisi parçalanmış olarak] [koşarak] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 44).

(171) [*yeline kudursuginına tegi yagrıpan*] [*kamşayu umatın turur*] “[at] yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp [kımıldayamadan duruyor]” (YAKRIB: IB / 16).

¹⁶² “[beyaz taşı alıp] [açık mavi suya yöneltse] [...] [yabancı kişi ayırt edemez]”.

¹⁶³ “[ikinci defa satmak için] [kişi elindeki yüz altunu saygıyla gösterip] [o kızını gönderdi]”.

- (172) [*yaylag tagıma agıpan*] [*yaylayur turur men*] “[yazlık dağıma çıkararak] [(orada) yazı geçiriyor (ve) kalıyorum]” (YAKRIB: IB / 62).
- (173) [*körklüg kayaka konupan*] [*közleyür men*] “[geniş görüş alanına sahip kayaya konup] [(etrafı) gözetliyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (174) [*yagaklıg tograk üze tüşüpen*] [*yaylayur men*] “[cevizli kavak ağacı üzerine konup] [yazı geçiriyorum]” (YAKRIB: IB / 64).
- (175) [*yaglıg kamıç bulupan*] [*yalgayu*] [*tirilmiş*] “[yağlı bir kepçe bulup] [(onu) yalayıp] [hayatta kalmış] (YAKRIB: IB / 13).
- (176) [*anta turupan*] [*menileyür men*] “[orada kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 56).
- (177) [*bedük tiz üze ünüpen*] [*münreyür men*] “[büyük dizlerimin üzerine çıkıp] [böğürürüm]” (YAKRIB: IB / 60).
- (178) [*ol tagda turupan*] [*menileyür men*] “[o dağda kalırken] [mutluluk içindeyim]” (YAKRIB: IB / 51).

Orhon Yazıtları’nda *süle-*, *sök-*, *olor-*, *yor(t)-* fiillerine gelen aşağıdaki *-pAn* ekli belirteç cümleleri *temel cümle öncesinde* konumludur:

- (179) [*sü sülepen*] [*tört bulundakı bodunug kop almış kop baz kılmış*] “[(atalarım) ordu göndererek] [dört taraftaki bodunun her birini fethetmişler]” (SİD KT D2 = SİD BK K3).
- (180) [*olorupan*] [*türk bodunun elin törüsin tuta bermiş*] [*iti birmiş*] “[oturdukları sürece] [Türk bodununun elini, törelerini tutuvermişler, düzenleyivermişler]” (SİD KT D1 = SİD BK K3).
- (181) [*sünüg batımı karıg söküpen*] [*kögmen yışıg toga yorıp*] [*kırkız bodunug uda basdımız*] “[süngü batımı karı söküp] Kögmen dağlığını aşarak] [Kırgız bodununu uykularında bastık]” (SİD KT D35 - BK D26-27).
- (182) [*selene kodı yorpan*] [*KRGN kısılı*] “[Selenga boyunca aşağı ilerleyerek] [gözetleme kulelerini (?) kapattık]” (SİD BK D37).

Yenisey Yazıtları’nda da, *-pAn* ekli bağımlı cümlelerin *temel cümleden önce* geldiği örnekler vardır. Ancak kullanım sıklığı göz önüne alındığında İrk Bitig’e göre geride kalır. Birbiri ardı sıra gelen bağımlı cümleler gözlenmiştir:

(183) [*kalın yağıka kaymatın tegipen*] [*adrıldım a*] “[güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken] [ayrıldım (öldüm)]” (YKI: Altın Köl I / 2).

(184) [*kara kanka barıpan*] [*yalavaç barıpan*] [*kelmediniz begimiz*] “[Kara Han’a varıp] [elçi (olarak) gidip] [gelmediniz beyimiz]” (YKI: Altın Köl II / 4-5).

Eski Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarından Tez, Taryat’ta *-pAn* ekli ve *temel cümle öncesinde* konumlu örnek yoktur. Sadece Şine Usu’da bu özellikte bağımlı cümle ile karşılaşmaktadır:

(185) [*anda yana tüşüp*] [*orkun balıklıg beltirinte el örginin anda örgüpen*] [*etitdim*] “[ondan sonra yine (geçici olarak)] [Orkon ve Balıklıg kavşağında yerleştim.¹⁶⁴ Orada (o zaman) taht kurdum]” (SİD ŞU G10).

Moğolistan bölgesine ait diğer yazıtlardan Köli Çor, Ongi ve Süüci Yazıtları’nda *temel cümle önünde* konumlu, *-pAn* ulacıyla üst cümleye bağlanmış bir yapı yoktur.

Altay Yazıtları’nda, *-pAn*’lı yapıların sınırlı bir kullanım alanı vardır. (186) numaralı örnekte, belirteç cümlesi anlam ve bağlamdan hareketle, *temel cümleye göre önde* yer alır. Ancak tam net okunmadığı için kesin bir şekilde konumu ifade edilemeyen başka bir yapı daha mevcuttur [*...pan an aşıpan*] “aşarak” (YAKRIB: Mendur-Sokkon II /1) :

(186) [*eripen / erpen*] [*tedim erti*] “[eleştirerek / erpen] [(bunu) dedim, çıktı]” (YAKRIB: Kalbak-Taş VII /1).

Kâğıda yazılı runik belgelerden Mainz 400 nolu parçanın (YAKRIB: 491) beşinci satırında *tepen* “diyerek” okunan bağımlı cümlenin öncesi ve sonrası net olmadığı için temel cümleye göre yerini kesin bir şekilde belirtmek mümkün değildir.

2.2.1.1.1.1.5. TCÖ -gAll Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-gAll ulaç ekli belirteç cümleleri, Orhon ve Altay Yazıtları ile Köli Çor’da *temel cümle önünde* tanıklanmıştır.

¹⁶⁴Árpád Berta, *-pAn* ekli bağımlı cümleyi temel cümle olarak yorumlamıştır. “yerleşip” şeklinde anlam vermek de mümkündür.

Orhon Yazıtlarında, *temel cümle*nin önünde konumlu *-gAll* ekli bağımlı cümle daha çok Tonyukuk'ta yer alır. Bilge Kağan'da sadece bir yapıda örneğine rastlanırken; Köl Tegin'de *temel cümleden önce* konumlanmış *-gAll* ekli kuruluş yoktur. Bu durumda Tonyukuk Yazıtı, *ön cümle* konumlu *-gAll* ekine karşı diğer Orhon Yazıtları'ndan daha çok eğilim göstermiştir:

- (187) [*yadag yabız boltı tep*] [*algalı*] [*kelti*] “[bizimi ordumuz] yayan ve kötü durumda diye [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).
- (188) [*sanagalı*] [*tüşürdümüz*] “[İnsanları] saymak için [onları atlarından] indirdik]” (SİD T1 K3).
- (189) [*türk bodun olorgalı*] [*türk kagan olorgalı*] [*şandun balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş*] “Türk bodun egemen olalı], Türk kağanı hüküm süreli] [şimdiye kadar] [Türk bodun] Şantung şehrine [ve] Taluy ırmağına ulaşmış değildir]” (SİD T1 D1).
- (190) [*biz yuyka erikli*] [*topolgalı*] [*uçuz ermiş*] “[ince kolayca delinir]” (SİD T1 G6).¹⁶⁵
- (191) [*yinçge eriklig üzgeli*][*ucuz*] “[ince [şeyi] yırtmak kolaydır]” (SİD T1 G6).¹⁶⁶

Köli Çor Yazıtı'nda sadece D10'da *-gAlı* eki tanıklanır. Bu ekli bağımlı cümle de *temel cümle*nin önünde konumludur:

- (192) [*[k]arlıkug sancgali*] [*süledi*] [Karluk(lar)ı mızraklamak için] [ordu gönderdi] (SİD KÇ D10).

Ongi ve Süüci Yazıtları'nda *-gAll* eki tespit edilmediği için temel cümleye göre durumu belirtilmemiştir. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda da *-gAll* ekli belirteç cümlesi örneği yoktur. Altay Yazıtları'nda, *ön cümle* konumunda bu yapıda sınırlı örneklerle karşılaşmaktadır:

- (193) [*eşgü bezegeli*][*korum ne yegöl*]¹⁶⁷ “[keçi çizmek için] [ne güzel büyük kaya]” (YAKRIB: Kalbak-Taş XXI / 1).

¹⁶⁵ “[ince olanı koparmak] [kolaymış]” (OYa. T1 G6)

¹⁶⁶ “[yufka iken delinmesi] [kolaymış]” (OYa. T1 G6).

¹⁶⁷ Nurdin Useev'in okuyuşu: *igen bezegeli / bezegli karım ne yeg ol* “geyikleri bezemek için bezeyen elim ne iyi!” (2014: 7). Bu çeviriyazısında da *-gAll* ulaç ekli bezegeli yapısı temel cümlelerin önünde konumludur.

(194) [*eşginig bedizegli / bedzegeli uz ermiş a*¹⁶⁸ “Zıplayan hayvanları ustaca çizermiş” (YAKRIB: Kalbak-Taş XX /1).

Almanya’da bulunan runik elyazmaları arasında Mainz 388 numaralı parçada *ön cümle* konumunda -gAll ulaç ekli bağımlı cümleyi -p ulaç ekli belirteç cümleleri takip eder:

(195) [*ekinti kata satgali*] [*er yüz altun ayap tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g] idti*]¹⁶⁹ (YAKRIB: Mainz 388).

2.2.1.1.1.1.6. TCÖ -yXn Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-yXn ulacı runik metinlerde işlek olmayan bir yapıdır. Sadece üç örnekte -yXn ulaç eki ile karşılaşmıştır. Bunlardan *temel cümle*nin *öncesinde* konumlanan örnek aşağıdaki gibidir. Diğer örnekler ise temel cümlenin içindedir:

(196) [*buyla бага таркан бирле илериş кaгaн болуын*] [*биряă табгаçıғ öñrä китаıñ ıурыа oguzug üküş ok ölürti*] “Bilge Tonyukuk ile Buyla Baga Tarkan ile birlikte, [onun sayesinde ve yardımıyla Elteriş (adında) kağan olayım!” dedi] [güneyde Tabgaç’ı, doğuda Kıtay’ı, kuzeyde Oğuz’u çok sayıda öldürdü]” (SİD T1 B6-B7).¹⁷⁰

2.2.1.1.1.1.7. TCÖ -GInCA Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

*Temel cümle*nin *önünde* konumlanmış bir örnek, Yenisey Yazıtları’nda geçer. Moğolistan, Altay ve Kırgızistan bölgesine ait diğer taş yazılı runik metinler içinde bu eki almış ve üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi yoktur. Kâğıda yazılı runik metinlerde, *temel cümle* *öncesinde* konumlu -GInCA ekli bir yapı tespit edilmemiştir. Bu sebeple Yenisey Yazıtları’nda üst cümleye belirteç işleviyle bağlanan -GInCA yapısı önem gösterir:

¹⁶⁸ Nurdin Useev’e ait başka bir okuma denemesi vardır: *igenig bedizgeli uz ermiş* “geyik (resimlerini) resim etmek için (resmetmede) usta imiş” (2014: 6). -gAll ulaç ekli belirteç cümlesi temel cümlenin önündedir. Kızlasov, bu cümledeki -gAll ulaç ekinin “-dAn beri” işlevinde olduğu belirtmiştir. Ancak Nurdin Useev bunu uygun görmez. Dolayısıyla amaç işlevine karşılık geldiği üzerinde durur (2014: 6).

¹⁶⁹ “[ikinci defa satmak için] [kişi elindeki yüz altını saygıyla gösterip] [o kızı gönderdi]” şeklinde çevrilebilir.

¹⁷⁰ [Buyla Baga Tarkan ile İteriş Kağan bir araya gelip] [güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanyları, kuzeyde Oğuzları epey öldürdüler]” (OY T1 B 6 - OY T1 B 7).

(197) [*eşidmekinçe*] [*barıp*] [*iç ara...*] “[işıtmedikçe] [gidip] [iç (ordu) arasına ...]” (YKI: Kara Yüs I / 4).

Yenisey Yazıtları’nda geçen bu örneğin temel cümlesi net okunmamıştır. Ancak cümlenin bağlamına göre *temel cümlenin önünde* konumlandığını söylemek mümkündür.

2.2.1.1.1.1.8. TCÖ -çA Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri

Temel cümlenin öncesinde konumlanmış -çA ekli bağımlı cümle yapısı sınırlı sayıdadır. Sadece Orhon Yazıtları’nda gözlenmiştir. Örneklerden ikisi Bilge Kağan’a, biri ise Tonyukuk Yazıtı’na aittir. Köl Tegin’de ise bu yapıda *ön cümle* durumunda belirteç cümlesi bulunmamıştır.

(198) [*ulug oglum agrıp yok bolça*]/[*kuug senünüg balbal tike bertim*] “[en büyük oğlum hastalanarak öldü]¹⁷¹ [[ona] Kug sengün balbalını diktim]” (SİD BK G9).

(199) [*yay bolsar*] [*üze tengri kövürgesi eterçe*] [*anca... tagda sıgun etser*] [*anca sakınur men*] “[ilkbahar olsa] [yukarıda [Tengri]...] [... dağda geyik [öylece] ben [öyle] düşünüyorum]” (SİD BK B3-B6)¹⁷².

(200) [*önreki er yugurça*¹⁷³] [*ıdıp*] [*ıvırbaş aşdımız*] “[öncü insanların [doğrudan] izlerinde ve (onları) yakalayarak] [Ibar Baş’ı aştık]” (SİD T1 K2).

2.2.1.1.1.1.9. TCÖ -tI Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri

-tI ulaş ekinin, runik metinlerde kullanım alanı çok sınırlıdır. Sadece Orhon Yazıtları’ndan tespit edilen bu ulaş ekli belirteç cümleleri, *temel cümlenin önünde* konumludur:

¹⁷¹ Árpád Berta’nın okuyuşunda bağımlı cümle yapısı gösterilmemiş, temel cümle gibi yorumlanmıştır. Ancak -çA eki işlevsel açıdan bağımlı bir cümle sağlamaktadır ve dolayısıyla temel cümlenin önünde konumlanmış -çA ekli yapı tespit edilmiştir. Talât Tekin ise bağımlı cümleyi daha net göstermiştir: “[büyük oğlum hastalanıp ölünce] [Ku’yu, generali, balbal (olarak) dikiverdim]” (SİD BK G9).

¹⁷² Bu kısım, Árpád Berta’nın eserinde net değildir. Satırlarda okunamayan yerler vardır. Ayrıca okunsa bile tam bir çevirisi yoktur. Dolayısıyla ele aldığımız ekin işlevsel karşılığı bulunmamıştır. Bu noktada Talât Tekin’in (2010) çalışmasından yararlanılabilir. Tekin’in okuyup anlamlandırıldığı bu parçada -çA eki fiil köke gelmek yanı sıra temel cümleyi belirteç yönüyle nitelemiştir: “[İlkbahar gelince] [yukarıda (gök?) davulu gümbürder gibi], [öylece, dağlarda geyikler böğürürse], [(öylece?) yas tutuyorum]” (OY BK B3-B6). Tespit edilen bu yapı da *temel cümlenin önündedir*.

¹⁷³ Detaylı bilgi için, ED 906a *yugur-* maddesine bakınız.

- (201) [*kop mana körti*] [*eşig küçüg berür*] [*bunca törüg kazganıp*] [*inim köl tegin özi anca kergek buldı*] “[hepsi bana baktılar], [güçlerini vererek, düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (202) [*tugla ögüzüg yüzti*] [*keçip*] [*süsi ...*] “[Togla ırmağını yüzerek] [geçip] [ordusu ...]” (SİD BK D30).

2.2.1.1.1.10. TCÖ -*mAtI* Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri

Temel cümlelerin önünde görülen -*mAtI* ulaş ekiyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri, Orhon Yazıtları’ndan tanıklanmıştır:

- (203) [*tün udımatı*] [*küntüz olormatı*] [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*eşig küçüg bertim ök*] “[gece uyumaksızın], [gündüz dinlenmeksizin], [kızıl kanımı akıtarak], [kara terimi dökerek] [böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D1-D2).
- (204) [*bunca eşig küçüg bertükgerü sakınmatı*] [*türük bodun ölüreyin urugsıratayın ter ermiş*] “[*(Türk bodunu)* bu kadar işini gücünü verdiğini düşünmeksizin] [“öleyim, tamamen ortadan kalkayım demiş”]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

2.2.1.1.1.11. TCÖ -*mAtIn* Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri

Bu yapıyla üst cümleye bağlanmış ve *temel cümlelerin önünde* konumlu belirteç cümleleri işlek değildir. Irk Bitig’de diğer runik metinlere göre daha çok örneği vardır. Kâğıda yazılı diğer runik metinlerde bu ekle üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi bulunmamıştır. Taşa yazılı runik metinlerden sadece Köl Tegin, Bilge Kağan, Şine Usu ve Altın Köl I Yazıtları’nda ön cümle konumlu belirteç cümlelerine tanık olunur:

- (205) [*igidmiş kaganının savın almatın*] [*yer sayu bardıg*] “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın¹⁷⁴, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).
- (206) [*yeme yaramatın*] [*yagıdu ermiş*] “[yine uyumsuz¹⁷⁵] [düşman olmuş]” (SİD ŞU D10).

¹⁷⁴ -*mAtIn* ekli bağımlı cümle Árpád Berta tarafından temel cümle gibi değerlendirilmiştir. Talât Tekin ise [(dinlemeden ve rızalarını) almadan] [her yere gittin]” (OY KT G8 - KT G9) şeklinde çevirmiştir.

(207) [*kamşayu umatn*] [*turur*] “[kımıldayamadan] [duruyor]” (YAKRIB: IB / 25, 39).

(208) [*tuymatn*] [*tuzakka ilinmiş*] “[farkına varmadan] [tuzağa yakalanmış]” (YAKRIB: IB / 61).

(209) [*uça umatn*] [*olurur*] “[uçamadan] [oturuyor]” (YAKRIB: IB / 61).

(210) [*kalın yağıka kaymatn*] [*tegipen*] [*adrıldım a*] “[güçlü düşmandan (geri) dönmeden] [saldırırken] [ayrıldım (öldüm)]” (YKI: Altın Köl I / 2).

2.2.1.1.1.12. TCÖ -*kAn* Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde -*kAn* ulaç ekli yapılar vardır ancak bunlardan yalnızca biri *temel cümle*nin önündedir. *Temel cümle* öncesinde konumlu -*kAn* ulaç ekli belirteç cümlesine Irk Bitig’den tanık olunmaktadır:

(211) [*tanım tüsi takı tükemezken*] [*taloyda yatıpan tapladukumın tutar men*] “[tenimin tüyleri henüz bitmemişken] [denizde yatarak istediğimi tutuyorum]” (YAKRIB: IB / 3).

2.2.1.1.1.2. TCÖ Basit Yapılı Ortaç Ekli Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, belirteç işlevi üstlenerek üst-temel cümleye bağlanmış basit yapıda ortaç ekleriyle karşılaşmıştır. Bu yapıdaki ortaç eklerinin büyük bir kısmı *temel cümle*nin önünde konumludur. Basit yapılu ulaç eklerine göre kullanım alanı dardır. Sadece taş yazılı runik metinlerde bu işlevde ortaç ekleri tespit edilmektedir. Orhon Yazıtları’ndan daha çok örnek elde edilmiştir. Ayrıca Ongi Yazıtı’nda *ön cümle* konumunda yer alan basit yapılu ortaç ekli belirteç cümlesi vardır. Yenisey bölgesi mezar taşlarından Abakan’da da bu yapıda bağımlı cümle *temel cümle*nin önünde konumludur. -*TOk*, -*TAçI*, -*Xr*, -*mIş* ekli basit yapıdaki ortaçlar *ön cümle* şeklinde konumlanmıştır.

2.2.1.1.1.2.1. TCÖ -*TOk* Ortaç Ekli Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, -*TOk* ortaç eki, cümlede belirteç işlevini üstlenerek bağımlı cümle özelliği kazandırır. Ancak bu işlevdeki ortaç ekleri, işlek bir kullanıma sahip değildir.

¹⁷⁵ Árpád Berta’nın okumasında bağımlı cümle belirgin değildir ancak -*mAtIn* ulaç eki doğrultusunda bağımlı cümle yapısı ortaya çıkmaktadır ve bu yapı *ön cümle* konumludur.

Bu ekli yapılar temel cümleye göre önde konumludur. Başka bir bağımlı cümle yapısından sonra gelmesi durumu değiştirmez:

(212) *[kan yorp / elteriş kaganka adrımaduk] [yanılmaduk] [tenri bilge kaganda adrımalım azmalım]* “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

(213) *[yagı bolup] [etinü yaratunu umaduk] [yana içikmiş]* “[Türk bodunu Tabgaçlara] [düşman olduktan sonra] [kendini] düzenlemeyi [ve] yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

(214) *[yeti urı oğlunuzka bökmedük] [kangiçam üküşça bungı tüşürmek ertingiz]* “yedi oğlunuza doymadan] [babacığım büyük keder bıraktınız]” (YAKRIB: Abakan 14).

-*TOk* ekli yapının belirteç işlevli bağımlı cümle görevini üstlendiği örnekler, Moğolistan ve Yenisey bölgesine ait yazıtlarda geçer. Sınırlı bir kullanım alanına sahip -*TOk* ekli bağımlı cümle, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Ongi’de -*p* ulaç ekli bağımlı cümleden sonra, *temel cümleden önce*; Abakan’da ise doğrudan *temel cümlelerin önünde* konumludur. Ön cümle konumundaki belirteç cümleleri, temel cümlelerin *konu* bilgisini verir.

2.2.1.1.1.2.2. TCÖ -*Xr* Ortaç Ekli Belirteç Cümlesi

Temel cümlelerin durum yönünden açıklayıcısı olan ve belirteç işlevli bağımlı cümle görevi üstlenen -*Xr* eki işlek değildir. Sadece aşağıdaki örnekte bu işlevdedir ve *temel cümleden önce* konumludur:

(215) *[eşiğ küçüg berür] [bunca törüg kazganıp] [inim köl tegin özi anca kergek buldı]* “[güçlerini vererek] [bunca yasayı düzenleyip] [kardeşim Köl Tegin kendisi ayrıldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).

2.2.1.1.1.2.3. TCÖ -*mIş* Ortaç Ekli Belirteç Cümleleri

Bu ek, *er-* fiili üzerine gelerek temel cümlelerin sebebini bildirmiştir. Veritabanımızda yer alan diğer runik metinlerde bu işleviyle *ermiş* yapılı bağımlı cümle bulunmamıştır.

Temel cümleye göre konumu öndedir. Bağımlı cümlelerden sonra gelmesi temel cümleye göre konumunu etkilemez:

(216) [anaru sülemeser] [kaç nen erser] [ol bizni kağanı alp ermiş] [ayguçısı bilge ermiş] [kaç nen erser] [ölürteçi kök] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).

2.2.1.1.1.2.4. TCÖ -TAÇI Ortaç Ekli Belirteç Cümlesi

Bu ek, Eski Türkçede işlek bir gelecek zaman eki iken aynı zamanda belirteç işlevli bağımlı cümle de kurmuştur. Aşağıdaki örnekte, -TAÇI ekinin işlevi temel cümle ile ona bağlı cümle arasında koşul ifadesi bildirmektir. Dolayısıyla -TAÇI eki alan yapı belirteç cümlesi olarak kabul edilmiştir. Temel cümleye göre konumu öndedir. *Ön cümle* olarak konumlanan bu yapının tek örneği Tonyukuk Yazıtı’na aittir:

(217) [sü yorılım tedeçi] [unaman] “[orduyla sefere çıkıyoruz! diyecek] [ona uymayın]” (SİD T1 K11).

2.2.1.1.2. TCÖ Karmaşık Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Temel cümlelerin önünde konumlu yapılar arasında karmaşık yapılu ulaç ekleri de yer tutar. *Temel cümle öncesinde* konumlu, ortaç ve ad-eylem temelli yapılar ile kurulan ulaç ekleri bu kategoride ele alınmıştır.

2.2.1.1.2.1. TCÖ Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Basit yapılu ekler yoluyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin *temel cümleden önce* konumlandığı ve temel cümlelerin *konusunu* ilettiği gözlenir. Ortaç temelli yapılar yoluyla üst cümleye bağlanmış bütün örnekler, *temel cümle önünde* yer almaz ancak ağırlık noktasını *temel cümleden önce* gelen örnekler oluşturur.

2.2.1.1.2.1.1. TCÖ Ortaç + Durum Eki

Karmaşık yapıdaki ulaç eklerinde ortaç temelli yapılara durum eklerinden bulunma eki gelir. Ortaçlar ise bu noktada -TOK ve -mİŞ şeklinde iki çeşitlidir. İki ortaç da -TA bulunma ekini tercih etmiştir ve bu yolla kurulan -TOK+TA, -mİŞ+TA şeklinde

karmaşık yapı gösteren ulaç ekleri temel cümleye göre önde konumludur. *-mİş+TA* yapısıyla kurulu belirteç cümlesinin tek örneği *-TOk-TA* yapısındaki belirteç işlevli bağımlı cümle örneklerinin hepsi *ön cümle* olarak konumludur.

2.2.1.1.2.1.1.1. TCÖ -*TOk+TA*

*Temel cümle*nin önünde yer alan *-TOkTA* yapılı bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları'nda ve Köli Çor'da diğer runik metinlere göre çoktur:

- (218) [*üze kök tenri asra yağız yer kılındukta*] [*ekin ara kişi oğlu kılınmış*] “[yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında], [ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış]” (SİD KT D1 = SİD BK D2).
- (219) [*eçim kagan olortukda*] [*özüm tarduş bodun üze şad ertim*] “[Amcam kağan olduğu zaman] [ben kendim Tarduş bodunu üzerinde şad idim]” (SİD KT D17 = SİD BK K14).
- (220) [*kanım kagan uçtukta*] [*inim köl tegin yeti yaşda kaldı*] “[babam kağan ayrıldığı zaman] [kardeşim Köl Tegin yedi yaşında arkada kaldı]” (SİD KT D30 = SİD BK K24).
- (221) [*ol tegdükde*] [*bayırkunın ak adgırıg udlukın sıyu urtı*] “[o saldırıda] [Bayırkunun ak aygırının uyluk kemiği kırıldı]” (SİD KT D36).
- (222) [*amgı korgan kışladukda*] [*yut boldı*] “[Amgı Korganda kışlar iken] [patlak verdi]” (SİD BK D31).

Moğolistan bölgesi yazıtlarından Ongi ve Tez'de *-TOkTA* yapılı örnekler *temel cümleden önce* konumludur ancak örnekleri azdır. Eski Uygur Kağanlığı'na ait Şine Usu ve Taryat'ta *temel cümleden önce* konumlanmış belirteç cümlesi yoktur.

- (223) [*önre kılındukda*] [*uygur kagan olormuş*] “[doğuda-yaratıldıktan sonra-] [Uygur Kağanları hüküm sürmüşler]” (SİD TZ K1).
- (224) [*şad atıg anta bermiş boldukda*] [*tokuz oguz (?) tg yağı ermiş*] “[ona şad unvanını bağışlamış. Ondan sonra Dokuz Oğuz... düşmanımız olmuşlar]” (SİD O K6).¹⁷⁶

¹⁷⁶ [şad unvanını orada verdiği] [Dokuz Oğuz (ve) tg(?) düşman imiş], zorlu imiş]” (OYa. O. D6). Árpád Berta'nın yorumunda *-TOkTA* kısmı temel cümle yüklemi gibi gösterilmiştir. Erhan Aydın'ın yayınında ise doğrudan işlevi göz önüne alınarak bağımlı cümle yapısı olarak okunmuştur. Árpád

Moğolistan bölgesindeki Köli Çor Yazıtı ise *-Tok+TA* yapısındaki belirteç cümlesi bakımından zengindir. Özellikle *sünüş sünüşdükde* “savaş yaptığında” kelime grubunda, bu ekle kurulu bağımlı cümleler *ön cümle* konumudur. Bu kalıp ifade dışında yine *sünüş-* fiil gövdesine gelen *-TokTA* yapıları belirteç cümleleri vardır:

(225) <...> *sagır ? çulugun ? yağıt<d>okda* [[küli] çor [oplayu] [tegi]p][sancıp] [ölürüp] [oglın kisisin buln[adıp]] [<...> bo[lup]] [az? <...> *elig tutdı*] “<...> Sagır (?) Çolugun (?) düşman olduğu zaman [Köli Çor (üzerlerine) öküz gibi saldırdı, onları mızrakladı, öldürdü]¹⁷⁷. [Çocuklarını, kadınlarını tutsak etti. ... olup] [Az elini zapt etti]” (SİD KÇ B5).

(226) [*beş balıkda tört sü[nüş sü]nüşdükde*] [küli çor oplayu tegi]p][bulgayu] [<...>] “[Beşbalık’taki dört savaşta [Beşbalıkta dört savaş savaştığında] [Köli Çor öküz gibi saldırıp] [[düşmanın ordusunu] bozguna uğratarıp] [<...>]” (SİD KÇ B11).

(227) [*tokuz oguzka yeti sünüş sünüşdükde*] [<...>a/e tökdi] “[Tokuz Oguzlarla yedi kez savaştı ...]”¹⁷⁸ (SİD KÇ D4).

(228) [*kıtay tatabı tapa kagan süledükde*] [*beş sünüş sünüşdükde*] [küli çor ança bilgesi çavışı erti] “[... kağan Kıtay (ve) Tatabılarla savaştığında] [Köli Çor beş savaşta onun bilgesi ve çavuşu idi, alp ve kahramanı idi]¹⁷⁹]” (SİD KÇ D5).

Berta’daki yorum farklı olsa da *-TokTA* ortaç temelli yapı, belirteç işlevli bağımlı cümle özelliği kazandığı için örneklem alanında belirtilmiştir.

¹⁷⁷ Árpád Berta, *-p* ekli bağımlı cümle yapısını temel cümle yüklemi olarak yorumladığı için metinden alınan örnekte birden fazla temel cümle yüklemi var gibi anlaşılmaktadır. Aslında *-TokTA* yapısındaki belirteç cümlesinden sonra başka bir bağımlı cümle yapan *-p* ekli bağımlı cümleler birbirini takip etmektedir ve hepsi de *temel cümlelerin önünde* konumlanmaktadır. Nitekim Erhan Aydın’ın çalışmasında bu daha net gözükmemektedir: “[Köli Çor ileri atılarak] [saldırıp] [mızraklayıp] [öldürüp] [çocuklarını ve karısını tutsak edip] [<...> olup] [Azlardan? <...> ellisini ele geçirdi]” (OYa. KÇ B5-B6).

¹⁷⁸ Árpád Berta *-TokTA* yapısını temel cümle olarak nitelemiştir ancak ekin yapısı belirteç işlevli bağımlı cümleyi karşılamaktadır ve belirteç cümlesi özelliği göstermektedir. Bağımlı cümle olarak yorumlanmış açıklamalardan biri Erhan Aydın’ın çalışmasında geçer: “[Tokuz Oguzlarla yedi (kez) savaştığında] [<...> döktü]” (OYa. KÇ D4-D5). Bu şekilde belirteç işlevi söz konusu olduğunda *temel cümlelerin önünde* konumlanmış bir belirteç cümlesi ile karşılaşılr.

¹⁷⁹ Árpád Berta’nın temel cümle olarak belirttiği *beş sünüş sünüşdükde* yapısı, *-TokTA* ortaç temelli yapı gereği ayrıca bir bağımlı cümle niteliğindedir ve *temel cümle önünü* tercih etmiştir. Nitekim Erhan Aydın’ın yayınında da bağımlı cümle olarak gösterilmiştir: [beş (kez) savaştığında] [Köli Çor öylece bilgesi (ve) başkomutanı idi]” (OYa. KÇ D5).

(229) [karluk yagıd(d)okda] [tezde sünişdükde] [<...> küli çor anda kesre karlukka yem[e] süniş[dök]de] [...] “[Karluk(lar) düşman olduğu zaman] [Tez’de savaşıp] [<...> Küli Çor, ondan sonra yeniden (Karluk) saflarını yararak (?)] [...]” (SİD KÇ D6-D7).

(230) [türgeş bodun (?) etdükde] [küli çor özlüki yegren at binip] [<...>ı/i anda kerü barıp] [yincü ögüzüg keçip] [temir kapıgka tezikke tegi sü...e] [kazgantı] “[Türgeş halkını yerleştirdikten sonra (yerleştirme sırasında?)] [Küli Çor savaş atı[na], antilop renkli at[a] binip] [<...> oradan geri dönüp] [İnci ırmağını geçip] [Demir Kapı’ya kadar Perslere kadar (ordusunu sürdü) kazandı]” (SİD KÇ D3-D4).

Yenisey Yazıtları’nda *ön cümle* konumunda *-Tok+TA* yapıları bağımlı cümle çok sınırlıdır. Sadece Uybat VI’da mevcuttur:

(231) [orkon yerini aldokda] [azıgıg tonuz teg] “[Orhon yurdunu aldığınızda] [azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz)]” (YKI: Uybat VI / 3).

Temel cümleden önce konumlanmış *-Tok+TA* yapıları bağımlı cümleler, ağırlıklı olarak Moğolistan bölgesinden tespit edilmiştir.

2.2.1.1.2.1.1.2. TCÖ -mİş+TA

Bu yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesinin tek örneği *temel cümle önünde* geçer. İngiltere’de bulunan el yazmalarının kaynağı Çin’dir. Dolayısıyla *-mİş+TA* yapısının diğer runik metinlerden farklı olmasında, Çin bölgesi ağzının etki etmesi muhtemeldir:

(232) [tanuklug sav tamgalıg bitig eşidmişte] [körü körmiş]¹⁸⁰ (YAKRIB: Or. 8212/78).

2.2.1.1.2.1.1.2. TCÖ Ortaç + İyelik Eki

Karmaşık yapıları ulaş eklerinde ortaç ekine iyelik ekinin geldiği durumlar da mevcuttur. Bu yolla üst - temel cümleye bağlanan örneklerin tümü, temel cümlelerin önünde konumludur.

¹⁸⁰ “[tanıklı söz, damgalı yazı işittiğinde (farkettiğinde)] [bakakalmış]” şeklinde çevirmek mümkündür.

2.2.1.1.2.1.2.1. TCÖ -*Tok+(U)m*

Bu yapıda kurulu belirteç cümlesi örnekleri, *temel cümle öncesinde* yer almıştır. Runik metinlerde işlek bir kullanımı yoktur. Yenisey bölgesine ait Haya Baji’de ve Moğolistan bölgesi yazıtlarından Ongi’de örnekleri mevcuttur. Örneklerde belirteç cümleleri, temel cümlenin *konusunu* belirtir:

(233) [*yeg erdöküm*][*ol erinç kara senirig yirildim*] “[iyi (kişi) olduğum için] elbette, [Kara Sengir’den ayrıldım]” (YKI: Haya Baji / 5).

(234) [*evke tegdüküm*] [*uruş kılıp*] [*tegiş*] [*inime ogluma anca ötledim*] “[eve dönerken savaştım. [eve] ulaşıp kardeş[ler]ime, oğluma öylece öğüt verdim]” (SİD O 10-11).¹⁸¹

2.2.1.1.2.1.2.2. TCÖ -*Tok+I*

-*Tok+I* yapısındaki belirteç cümleleri sadece Köli Çor’dan tanıklanmaktadır. Art arda bağımlı cümleler içinde üç kez bu ekli belirteç cümlelerinin sıralandığı gözlenmiştir. Bu yapıdaki örneklerin hepsi, temel cümleye göre önde konumludur:

(235) [*<...> oglın kişisin uduzduki*][*?konduki etdüki*] [*yer alduki*] [*işbara bilge küli çor tarduş bodunug ete ayu olordi*] “[*<...>* çocuklarını (ve) eşini gönderdiği {için}] [yerleştirdiği] [düzenlediği yer aldığı] [*<...>* İşvara Bilge Küli Çor Tarduş halkını düzene sokup emrederek hüküm sürdü] (SİD KÇ D1-D2).

2.2.1.1.2.1.3. TCÖ Ortaç + İyelik Eki + Durum Eki

-*Tok* veya -*TAçI* ortaç eklerinden birine iyelik eki ve durum eklerinden yönelme eki -*A* veya bulunma eki -*TA* eki gelerek oluşan karmaşık yapılu ulaç ekli bağımlı cümleler, *temel cümlelerin önünde* konumlanmıştır. İyelik eklerinden 1. tekil şahıs iyelik eki -*m*, -*(X)m* ve 3. tekil şahıs iyelik eki -*I* örneklerde görülmektedir.

2.2.1.1.2.1.3.1. TCÖ -*Tok+(U)m+A*

¹⁸¹ -*Tok+Um* yapısı [*karargâha saldırdığım <için>*], [*savaşıp*] [*saldırıp*] [*kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim*]” (OYa. O. K3) şeklinde yoruma da açıktır. Dolayısıyla işlevi göz önüne alındığında belirteç cümlesidir.

Temel cümlelerin önünde konumlu *-Tok+(U)m+A* kuruluşlu belirteç cümleleri Orhon Yazıtları'na aittir. Bu yapı, yalnızca *olor-* fiili üzerinde tanımlanarak üst cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesi görevini üstlenmiştir:

- (236) [*men özüm kagan olortokuma*] [*yer sayu barmış bodun ölü yitü yadağın yalının yana*] [*kelti*] “[kendim kağan olduğum zaman] [her yere gitmiş olan bodun] [öle yite], [yayan yapıldak dönüp] [geldi]” (SİD KT D27- D28 = SİD BK K22- K23).
- (237) [*olortukuma*] [*ölteçiçe sakınıgma türk begler bodun ögürüp sevinip tonutmuş közi yügerü körti*] “[tahta] oturduğum zaman] [ölümün [onları tehdit ettiğini] düşünen Türk beyleri ve bodunu [kağan oluşuma] sevindiler, yere dikilmiş bakışları yukarı kalktı]” (SİD BK D2).
- (238) [*özüm olortukuma*] [*tört bulundakı bodunug etdim*] “[Tengri'nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında], [dört taraftaki bodun(lar)ı düzenledim]” (SİD BK K9).

2.2.1.1.2.1.3.2. TCÖ -Tok+I+n+TA

Olor- “tahta oturmak” ve *bol-* “olmak” fiillerine gelip üst cümleye bağlanan bu yapıdaki belirteç cümleleri, *temel cümle öncesinde* yer almıştır. Altay, Kırgızistan, Yenisey Yazıtları, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları ile kâğıda yazılı runik metinlerde, *ön cümle* konumlu *-Tok+I+n+TA* kuruluşunda belirteç cümlesi bulunmamıştır:

- (239) [*eçim kagan olortukında*] [*tört bulundakı bodunug bunca... etdim*] “[babam ve amcam kağan olduğu zaman] [dört taraftaki bodunları... düzenledim]” (SİD BK K9).
- (240) [*kanım Türük bilge kagan olortukında*] [*türk amtı begler kesre tarduş begler kül çor başlayı ulayı şadapıt begler... kangım kaganka ertingü ertingü tImG (?) etdi*] “[Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda] [şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köli Çor önderliğinde bütün Şadapıt beyler... babam kağana çok çok ... yaptı]” (SİD BK G13).
- (241) [*eçim kagan eli kamşag boltukında*] [*bodun ülGıK...g boltukında*] [*izgil bodun birle sünüşdüimiz*] “[Amcam kağan [olduğunda ve] eli kargaşaya

düştüğünde] [halk bölündüğünde (?)] [İzgil (?)] bodunu ile savaştık]” (SİD KT K3).

2.2.1.1.2.1.3.3. TCÖ -TAçI+m+TA

Temel cümleye göre önde konumlanan bu yapı, sınırlı bir kullanıma sahiptir. Örneği, sadece Şine Usu’da görülmektedir:

(242) [keyrede öndün yandaçım^{da}] [konylug tokluluk... [içgerip] [yana yorıdım]
 “[Keyre’den, doğudan döndüğüm zaman koyunlarla ve toklularla] [(devlet sınırları içine) alarak] [karşı karşıya geldim]” (SİD ŞU K6-K7).

2.2.1.1.2.1.4. TCÖ Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanma yollarında karmaşık yapıya ulaşılabilir. Bu alt başlıkta, -Tok ortaç eki temelinde sağlanan, ön cümlede konumlu belirteç cümleleri yer almaktadır. Örnekleri çok değildir. Örnekleri, Ongi ve Köli Çor Yazıtları’ndan tanıklanmıştır.

2.2.1.1.2.1.4.1. TCÖ -Tok+I+n

Üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi işlevindeki -TokIn yapısı ön cümle olarak Ongi ve Köli Çor’da mevcuttur. İki farklı örnekte, bağımlı cümle ile temel cümle arasında bir uyum vardır. Temel cümle yüklemi sanç- “mızrakla-”, bağımlı cümle yapan ek ise -Tok+I+n’dır. Ayrıca her iki yapı, temel cümlelerin önünde yer almıştır:

(243) [teg^{dükin}] [<...> sançdım] “[yetişerek] [<...> mızrakladım]” (SİD O K2).

(244) [karlukug içgintükin] [sançdı] “[karlukların teslim olanlarını (?)]¹⁸²
 [mızrakladı]” (SİD KÇ D8).

¹⁸²Árpád Berta içgindükin yapısına “teslim olanlarını” şeklinde anlam vermiştir. Ancak bu yapı aynı zamanda temel cümlelerin işlevi yönünden de açıklayıcıdır. Bu sebeple belirteç cümlesi olarak da işaretlenebilir.

2.2.1.1.2.1.4.2. TCÖ -*TOk+(U)m+(U)n*

Bu bağımlı cümle yapısının, Köli Çor'da belirteç işlevine sahip olduğu gözlenmiştir. Temel cümlelerin sebep yönünden açıklayıcısı olan *biltökümün*, *ödökümün* kelimelerinin sırasıyla “bildiğim için”, “hatırladığım için” işlevlerini karşılama - *TOk+(U)m+(U)n* yapısı etkili olmuştur:

(245) [*bilmez biligin biltökümün*] [*ödökümün*] [*bunça bitig bitidim*] “[bilinmez bilgiyi, bildiğimi, hatırladığımı¹⁸³, böylece yazıyı yazdım]” (SİD KÇ G3).

2.2.1.1.2.2. TCÖ Ad-Eylem Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Karmaşık yapılu ulaç ekleri, ad-eylem temelli yapılara kimi eklerin gelmesi yoluyla da sağlanır. Ancak runik metinlerde ad-eylem üzerine kurulu belirteç işlevli bağımlı cümle yapısı sınırlıdır. Runik veritabanımız doğrultusunda ad-eylem temeline dayanan tek örnek, *temel cümlelerin önünde* konumludur.

2.2.1.1.2.2.1. TCÖ Ad-Eylem + İyelik Eki + Durum Eki

Ad-eyleme iyelik ve durum eki eklenerek sağlanmıştır. *Temel cümlelerin önünde* konumlu bu yapıdaki belirteç cümlesi, temel cümlelerin *konusunu* bildirir.

2.2.1.1.2.2.1.1. TCÖ -(I)ş+I+n+TA

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bu kuruluşa bağlanan sadece bir örnek vardır; o da *temel cümlelerin önünde* konumludur:

(246) [*süşIsIntA*] [*yetinç erig kılıçladı*] “[...] [ve yedinci eri kılıçladı]” (SİD KT K5).

Talât Tekin'in yayınında¹⁸⁴ ilgili kısımdaki boşluk *tegişinte* olarak verilmektedir. *Tegişinte* okunuşu esas alındığında, -(I)ş+I+n+TA yapısı ad-eylemle şekillenmiş

¹⁸³ Bilinmez bilgiyi bildiği için hatırladığı için yazıya geçirmiş olduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla -*TOk(U)m(U)n* eki temel cümlelerin sebep yönünden açıklayıcısı olup bağımlı cümle özelliğine sahiptir. Nitekim Erhan Aydın'ın eserinde bu kısım şu şekilde yorumlanmıştır: “[herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için] [(olayları) hatırladığım için] [bunca yazıtı yazdım]” (OYa. KÇ G3).

¹⁸⁴ [*sü tegişinte*] [*yitinç erig kılıçladı*] “[ordular kapıştığında (da)] [yedinci eri kılıçladı]” (OY KT K5).

karmaşık yapıya ulaşırlar. Bu örnekte Talât Tekin'in okuduğu şekil kabul edilmiştir. Ele alınan bu belirteç cümlesi, ön cümle konumundadır.

2.2.1.2. TCÖ Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu bağlanma yolunda ilgeç unsurları etkilidir. Biçim-sözdizimsel bağlanmada ortaç temelli yapılar, isim + ilgeç temelli yapılar ile bitimli altasırallı yapılar mevcuttur. Temel cümleye göre önde konumlanmış bu yapıların kullanım alanı runik metinlerde geniştir. Temel cümle içinde ve temel cümle sonunda biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri varsa da oranı düşüktür.

2.2.1.2.1. TCÖ Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu tür yapılar, ortaç eki üzerine doğrudan ilgeç ya da *ortaç + iyelik eki*, *ortaç + durum eki*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşundaki yapılara ilgecin gelmesiyle oluşmuştur. Temel cümle öncesinde konumlu, bu yolla üst cümleye bağlanan yapılarda ortaç eki *-Tok*'tur. İlgeç ise örneklerin büyük çoğunluğunda *üçün* olmakla birlikte çok az örnekte *kesre* ve *yana* ilgecidir. *Ön cümle* konumundaki ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, temel cümlenin konusunu yansıtır.

2.2.1.2.1.1. TCÖ Ortaç + İlgeç

Bu yapıdaki üst cümleye bağlanma yolu işlektir ve ortaç eki *-Tok* üzerine ilgeçlerden *üçün* ve *yana* eklenmiştir. Ortaç ve ilgeçten oluşan biçim-sözdizimsel yapı üst cümlenin belirteç cümlesi özelliğine sahiptir. Aşağıdaki örneklerde temel cümlenin önünde konumlanmış *ortaç + ilgeç* yapıları belirtilmiştir.

2.2.1.2.1.1.1. TCÖ *-Tok* için

Daha sıklıkla Orhon Yazıtları'ndan tespit edilen *-Tok* için yapısı, *temel cümlenin önünde* konumludur. Temel cümlenin içinde yahut temel cümlenin sonunda konumlanan *ortaç + ilgeç* yapısı tespit edilmez. *Yarlıka-* (5), *ber-* (4), *teg-*, *kazgan-*, *tegür-*, *içik-* ve *bilme-* fiil tabanlarına ortaç eki gelmiştir. Ön cümle konumundaki bu yapılar, Orhon Yazıtları'nda işlek bir kullanıma sahiptir:

- (247) [*tenri yarlıkaduk için*] [*olortukuma*] [*tört bulundaki bodunug etdim*] “*[Tengri’nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında]*¹⁸⁵ [*dört taraftaki bodun(lar)u düzenledim*]” (SİD BK K9).
- (248) [*üze tenri asra yer yarlıkaduk için*] [...] “*[Yukarıda Tengri ve aşağıda yer lütfettiği için] [...]*” (SİD BK K10).
- (249) [*tengri küç bertük için*] [*anta sancdım*] “*[Tengri güç verdiği için] [orada mızrakladım]*” (SİD BK D32).
- (250) [*tengri yer bulgakın için*] [*ödine küni tegdük için*] [*yagi boltı*] “*[Tengri yer huzursuzluğu (karmaşası?) nedeniyle] [o zamanda... nedeniyle]*¹⁸⁶ [*düşman oldu*]” (SİD BK D29).
- (251) [*tengri yarlıkaduk için*] [*men kazganduk için*] [*türk bodun kazganmış erinç*] [*Tengri lütufkâr olduğu için ve ben kazandığım için*] [*Türk bodunu da kazanmış*]” (SİD BK D33).
- (252) [*tengri küç bertük için*] [*kanım kagan süsi böri teg ermiş*] “*[Tengri (onlara) güç verdiği için] [kağanın ordusu kurt gibi imiş]*” (SİD KT D12 = SİD BK K11).
- (253) [*tengri yarlıkaduk için*] [*elligig elsiretmiş*] “*[Tengrinin lütfuyla]*¹⁸⁷ [*eli olan elinden ayırmış*]” (SİD KT D15 = SİD BK K13).
- (254) [*bilmedük için*] [*yavlakının için*] [*eçim kagan uça bardı*] “*[bilgisizliğinin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]*” (SİD KT D24 = SİD BK K20).
- (255) [*köl tegin [...]*] [*eşig küçüg bertük için*] [*türk bilge kagan yerte inim köl teginig közetü*] [*olortum*] “*[Köl tegin... işini gücünü verdiği için] [Türk Bilge kağan dünyada kardeşimi Köl Tegini gözeterek] [yaşadım]*” (SİD KT B1).
- (256) [*içikdük için*] [*tenri öl temiş erinç*] “*[(hanını) terk ettiğin için] [Tengri ‘öl’ demiş]*” (SİD T1 B3).

¹⁸⁵ İşlevleri söz konusu olduğunda art arda gösterilmiş iki bağımlı cümle ortaya çıkmaktadır. Farklı yollarla üst cümleye bağlanmış bu belirteç cümleleri temel cümlenin önünde konumludur.

¹⁸⁶ “[ödüne kin girdiği için] [düşman oldular]” (OY BK D30). Talât Tekin’in yayınında, bağımlı cümle yapısı daha net gösterilmiştir, bu nedenle ek olarak belirtilmiştir.

¹⁸⁷ Çeviride *yarlıkaduk için* “Tengrinin lütfuyla” şeklinde geçse de *-Tok için* yapısının işlevi temel cümlenin sebebini bildiren bir bağımlı cümle kurmaktır.

- (257) [*tenri bilig bertük üçün*] [*özüm ök kagan kısıdım*] “[Tengri bilgi verdiği için], [ben kendim [şadı] kağan yaptım]” (SİD T1 B6).
- (258) [*tenri yarlıkaduk üçün*] [*üküş teyin biz korkmadımız*] “[Tengrinin yardımıyla]¹⁸⁸ [çok diye düşmandan korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).
- (259) [*ol yerke ben bilge tonyukuk tegürtük üçün*] [*sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri teve agı bunsuz kelürti*] “[oraya ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için] [Türk halkı] [sarı altını, beyaz gümüşü, kızları, kadınları, hörgüçlü deveyi, hazineyi eksiksiz getirdi] (SİD T2 G3-G4).

Bu örnekleri, Yenisey Yazıtları’ndan birkaç örnek ile İhe Aşetedeki yapı takip etmektedir. Altay, Kırgızistan ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları ile kâğıda yazılı runik metinlerde *temel cümle öncesinde* konumlanan *-Tok için* yapı belirteç cümlesi bulunmamıştır:

- (260) [*evledök için*] [*yalnuz oglı*] “[yurt kıldıği için] [yalnız çocuğuyum]” (YKI: El Bajı / 6-7).
- (261) [*kül tudun inisi altun Tmgan Tarkan yugin umaduk için*] [*adırıldımız*] “[Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan’ın cenaze merasimini yapamadığımız için] [ayrıldık]” (ETY İh. A. b. / 1).

2.2.1.2.1.1.2. TCÖ -Tok yana

Ortaç + ilgeç kuruluşunda olan belirteç cümlelerinden bir diğeri *-Tok yana* yapısıdır. Sadece bir örneği tespit edilen bu yapı, *temel cümlelerin önündedir*. İrk Bitig dışında başka bir runik metinde *-Tok yana* kuruluşunda bağımlı cümle yapısı yoktur:

- (262) [*oglin kisisin utuzmaduk yana*] [*tokuz on boş kony utmuş*] “[çocuklarını ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra] [fazladan doksan koyun kazanmış]” (YAKRIB: IB / 29).

¹⁸⁸. *Tok için* yapısı temel cümlelerin sebep bildiren belirteç işlevli bağımlı cümlesi özelliğindedir. Árpád Berta’da bu şekilde yorumlanmamış olabilir ancak güçlü bir bağlanma yolu sunmaktadır. Dolayısıyla bu yapıdaki belirteç işlevinin Tonyukuk’ta *temel cümlelerin önünü* tercih ettiği gözlenmiştir. Erhan Aydın’ın çalışmasında ise doğrudan bağımlı cümle olarak açıklandığı dikkat çeker: [(Ebedî) gök lütfettiği için] [sayıca çoklar diye korkmadık]” (OYa. T2 B5-B6).

Ortaç + iyelik eki + ilgeç, ortaç + durum eki + ilgeç, ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç yapılarında tespit edilen belirteç cümleleri, sadece *temel cümle*nin önünde konumludur.

2.2.1.2.1.2. TCÖ Ortaç + İyelik Eki + İlgeç

Ortaç ekinin üzerine iyelik eki ve ilgeç gelmesiyle sağlanan bu yapıdaki belirteç cümlesi runik metinlerde azdır. *Temel cümle öncesinde* konumlanmış bu yapıdaki belirteç cümlesinde iyelik eki seçimi 3. tekil şahıs iyelik eki *-I'* dir. Bu yapıda bir örnek daha vardır. Ancak o da temel cümleinin içindedir.

2.2.1.2.1.2.1. TCÖ -*TOK+I* için

Tonyukuk'ta temel cümleinin belirteç işlevli bağımlı cümlesi görevini üstlenen *-TOK+I için* yapısı ön cümle konumundadır:

(263) [*elteriş kagan bilge tonyukuk kazgandukı için*] [*kapgan kagan türk sir bodun yorıduki bo [...]*]¹⁸⁹ [*türk bilge qagan türk sir bodunug oguz bodunug igidü olurur* “[*Elteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk [devleti] kazandılar onun için*]¹⁹⁰ [*Kapgan Kağanın Türk Sir Bodunu böyle bir gelişme gösterdi... [böyle bir gelişme gösterdiği için] [Türk Bilge Kağan Türk Sir bodununa ve Oğuz bodununa bakarak hüküm sürer]*” (SİD T2 K3-K4).

2.2.1.2.1.3. TCÖ Ortaç + Durum Eki + İlgeç

Ortaç temelli, biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından biri, ortaç ekinin durum eklerinden bulunma ekini almasıyla sağlanır. *-TOK+TA* yapısı, ilgeçle birlikte üst-temel cümleinin belirteç işlevini üstlenmiştir. Belirteç cümlesinde, ilgeç unsuru olarak *kesre* dikkat çeker. Bu yapıdaki bağımlı cümle, *temel cümleden önce* konumludur.

¹⁸⁹ *Yorıduki bo...* kısmı için Erhan Aydın *yorıdoki <üçün> bo...* şeklini önermiştir. Bu yorum bir önceki bağımlı cümle yapısıyla bütünlük gösterdiği için tarafımda da benimsenmiş ve *ortaç + iyelik eki + ilgeç* kuruluşunda bir belirteç cümlesi olarak değerlendirilmiştir.

¹⁹⁰ “Kazandılar onun için” şeklinde anlam verilen kısım aslında “kazandıkları için” anlam alanını da karşılamaktadır. İşlevi temel cümleinin sebebini bildiren bir belirteç cümlesidir ve *ön cümle* konumludur.

2.2.1.2.1.3.1. TCÖ -TOK+TA kesre

Runik metinlerde, *kesre* ilgeciyle kurulan biçim-sözdizimsel bağlanma, ender görülen yapılardandır. Köl Tegin ve Ongi Yazıtı'nda görülen bu belirteç cümleleri *temel cümleden önce* gelmiştir:

(264) [yagru **kondukda kesre**] [anyıg bilig anda öyür ermiş] “[bunlar] yakınlarına yerleştikten sonra [ise]] kötü düşünceler beslemeye başlarılarmış]” (SİD KT G5 = SİD BK K4).

(265) [ol kan yok **boldukda kesre**] [el yitmiş ıçgımmış] “[onun kağanlığından sonra ¹⁹¹] [el (devlet) yok olmuş]” (SİD O D1).

2.2.1.2.1.4. TCÖ Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Ortaç ekine iyelik ve belirtme eki ile ilgecin gelmesi sonucu oluşan biçim-sözdizimsel yapılar sadece *temel cümle öncesinde* geçer. 3. şahıs iyelik ekiyle çekime girmiş bu yapıda ortaç ek -TOK'tur. Runik metinlerde, çeşitlenen örnekleri yoktur.

2.2.1.2.1.4.1. TCÖ -TOK+I+n üçün

Temel cümleden önce konumlu bu biçim-sözdizimsel yapı, ağırlıklı olarak Köl Tegin ve Bilge Kağan'da görülmektedir:

(266) [kazgandukın **üçün**] [udu] [özüm kazgandukum için] [el yeme el boltı bodun yeme bodun boltı] “[Elteriş kağan devleti] kazandığı için] [ve ardından ben kendim de [devleti] kazandığım için] [el yine el oldu, bodun yine bodun oldu] (SİD T2 D5-D6).

(267) [tengri yarlıkadukın **üçün**] [özüm kutum bar için] [kagan olortum] “[Tengrinin lütfuyla¹⁹² ve kutum nedeniyle] [kağan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).

(268) [inili eçili kikşirtükün **üçün**] [begli bodunlig yonaşurtukın için] [türük bodun illedük ilin ıçgınu idmiş] “[kardeşlerle ağabeyleri birbirine

¹⁹¹-TOKTA *kesre* biçim-sözdizimsel yapısı, üst cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesi durumundadır ve *ön cümle* şeklinde konumlanmıştır. Árpád Berta'da, bağımlı cümle olarak yorumlanmamıştır. Bu bir tercihtir. Başka bir çalışmada da farklı ele alınabilir. Nitekim bu ekli kısım, Erhan Aydın'da [o han öldükten sonra] [yurdu kaybetmişler], [(her tarafa) dağılmışlar]” (OYa. O. D1) belirteç cümlesi işleviyle çevrilmiştir.

¹⁹² “Tanrı lütfettiği için” şeklinde yorumlandığında bağımlı cümle daha net okunur ve bu yapı da *temel cümlelerin önünde* konumludur.

kışkırttığı için], [beylerle bodunu birbirine düşürdüğü için], [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6-K7).

(269) [*bilmetükün için*] [*bizine yanlukun için*] [*kaganı ölti*] “[Türgeş] bilgisizliği nedeniyle] [ve bize karşı hata yaptığı için] [kaganı öldü]” (SİD KT D18-D19 = SİD BK K16).

2.2.1.2.2. TCÖ İsim+ İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu yapılar, üst-temel cümleye biçim-sözdizimsel yolla bağlanmanın özel bir kolunu oluşturur. İsim ve ismin aldığı çeşitli eklerle sağlanan isim unsurunun ilgeçle birlikte kullanımı, üst-temel cümlenin belirteç cümlesi olma özelliğini kazandırmıştır. Runik metinlerde bu bağlanma yolunun büyük bir kısmı *temel cümle öncesindedir*. Temel cümlenin içinde ve temel cümlenin sonunda da konumlu isim+ilgeç temelli yapılar mevcut olsa da sayıca azdır.

Temel cümle öncesindeki isim+ilgeç temelli kullanımlar çeşitlilik gösterir: *İsim + ilgeç*, *isim + iyelik eki + ilgeç*, *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* ve *isim + yokluk eki + ilgeç* gibi farklı kullanımlarına tanık olunmaktadır.

2.2.1.2.2.1. TCÖ İsim + İlgeç

İsim unsurunun yalın olduğu; üzerine iyelik, durum veya belirtme eki almadığı örnekler bu gruptadır. İsim, ilgeçle birlikte üst-temel cümleyi belirteç işleviyle açıklar. Bu tür yapıların hepsi *temel cümleden önce* konumludur. *İsim + ilgeç* temelli yapılar, ağırlıklı olarak Yenisey Yazıtları’nda geçer. Konuya ilişkin örnekler şöyle sıralanabilir:

(270) [*bodun ara bulgak için*] [*elig uyagma adrıtım*] “[halk arasında karışıklık (olduğu) için] [elli akrabamdan ayrıldım]” (YKI: Çaa-höl III / 1).

- (271) [*taçlarım er at **uyuk için***¹⁹³] [*yeti aşnuku eşim taş uru tikti*] (YAKRIB: Hemçik-Çirgaki / 2) “[ilk erlerim kaygılı tasalı (bu dünyayı terk ettikleri için) [benim ilk yedi arkadaşım taş (bu yazıtı) hâkettiler].
- (272) [*tört oğlanım **bar için***] [*benkūmin (tikti)*] (YAKRIB: Çaa-Höl VIII / 1) “[Dört oğlum olduğu için] [(adıma) anıt (diktiler)]”.
- (273) [*kutım erdemim **bar için***] [*bökmedim*] (YAKRIB: İyme / 3-4) “[kutum ve savaşçı erin sahip olduğu] [şecaatim olduğu için doymadım]”.
- (274) [*yalım kayam kanım **bar için***] [*ben yer ügüz baru alkunı kün ay körü yoriyur ben*] “[yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için] [ben yurda ve ırmağa varıp her şeyi, güneş ve ayı görüyorum]” (YKI: Adrianov Koleksiyonundan / 1).
- (275) [*on inisi tokuz oğlu **bar için***] [*çaviş tun tarkan bengüsi tike bertim*] “[on kardeşi dokuz çocuğu olduğu için] [Çavış Tun Tarkan’ın ebedî taşını dikiverdim]” (YKI: Uybat I / 2-3).
- (276) [*kanım beg **erdem için***] [*birle bardım*] “[babam bey, kahraman olduğu için] [birlikte gittim]” (YKI: Elegest I / 6).
- (277) [*kutım erdemim **bar için***] [*bökmedim*] (YAKRIB: İyme / 3-4) “[kutum ve savaşçı erin sahip olduğu şecaatim olduğu için] [doymadım]”.
- (278) [*yerde artuk erdemi **bar için***] [*bengü tike bertim*] “[yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için] [ebedî taş dikiverdim]” (YKI: Abakan / 9).
- (279) [***erdem için***] [*tuga bermiş*] “[kahramanlık için] [doğuvermiş]” (YKI: Uybat I / 1).
- (280) [*yeti urı oğlu **bar için***] [*tike bertimiz*] “[yedi erkek çocuğu olduğu için] [(ebedî taşı) dikebildik]” (YKI: Abakan / 9).

İsim + ilgeç yapısında, *temel cümle öncesinde* tanıklanan yapılar daha çok Yenisey Yazıtları’na aittir. Kısmen Orhon Yazıtları’nda da bu türden kullanımla temel cümle öncesinde karşılaşılır:

- (281) [*özüm kutum **bar için***] [*kagan olurtum*] “[kutum sebebiyle¹⁹⁴], [hakan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).

¹⁹³ [*er atım **yok için***] [*yeti aşnuku eşim taşuru tikti*] “[erkeklik adım olmadığı için] [yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp diktiler]” (YKI: Hemçik Çirgaki / 2). Bu şekilde okunduğunda, *isim + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlesi ortaya çıkar ve bu bağımlı cümle *temel cümlenin önünde* konumludur.

(282) [*kutum bar için*] [*ülügüm bar için*] [*ölteçi bodunug tırgürü*] [*igiddim*]
 “[iyi talihim olduğu için] [(ve) kısmetim olduğu için] [ölecek durumdaki
 bodunu yeniden hayata dönsün diye] [besledim]” (SİD KT D29 = SİD BK
 K23).

İsim + ilgeç yapılarının farklı türeme yollarından olan *isim + iyelik eki + ilgeç* ve *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümleleri, ağırlıklı olarak *temel cümlelerin önünde* konumludur.

2.2.1.2.2.2. TCÖ İsim + İyelik Eki + İlgeç

İsim, iyelik eki ve ilgeç olarak üst cümleye bağlanır. *İsim + ilgeç* yapısı gibi işlek bir kullanım alanı yoktur. *Temel cümle öncesi ve sonrasında* konumlandığı gözlenmiştir.

2.2.1.2.2.2.1. TCÖ İsim+ (I)m+ İlgeç

Temel cümlelerin önünde yer alan bu yapıdaki belirteç cümlesi, Yenisey Yazıtları’ndan da tanıklanmaktadır. Birinci tekil şahıs iyelik eki almış isim ve ilgeç yapısından oluşan belirteç cümlesi *ön cümle* olarak konumlanmıştır:

(283) [*er erdemim için*] [*alpın altın kümüşiğ egri teve elde kişi kazgandım*]
 “[erkeklik kahramanlığımı elde etmek için] [sıkıntıyla altın, gümüş, tek
 hörgüçlü deve, yurda adam kazandım]” (YKI: Begre / 9).

2.2.1.2.2.2.2. TCÖ İsim + (U)n + İlgeç

İsme 2. tekil iyelik şahıs eki ve ilgeç gelerek bu biçim-sözdizimsel yapı oluşmuştur. Bu yolla üst cümleye bağlanmış örnekler, Orhon Yazıtları’ndan tanıklanmıştır ve *temel cümlelerin önünde* yer alır:

¹⁹⁴ “talihim olduğu için” (OY KT G9). Bu şekilde anlam verildiğinde işlevi bakımından üst cümlelerin belirteç cümlesi durumundadır. Temel cümleye göre *ön cümle* konumludur.

(284) [*ökün körgünün*¹⁹⁵ *üçün*] [*igidmiş bilge kaganının ermiş*] “[sen ona saygı gösterdiğin [ve o seni] beslediği için] [sen] bilge kağanınla imişsin” (SİD KT D22 = SİD BK K19).

2.2.1.2.2.2.3. TCÖ İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Bu yapıdaki belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı *temel cümle öncesindedir*. Orhon Yazıtları’nda, işlek bir kullanımı vardır.

2.2.1.2.2.2.3.1. TCÖ İsim + I/+sI + n + Üçün

Ön cümle olarak konumlu *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki yapılar arasında sadece 3. tekil şahıs iyelik eki almış yapılar gözlenmiştir. Temel cümlenin *konusu* bu belirteç cümlelerinde yer alır. Bilge Kağan ve Köl Tegin Yazıtları’nda *ön cümle* konumlu bu belirteç cümleleri tespit edilirken; Tonyukuk Yazıtı’nda örnekleri yoktur:

(285) [*bizine yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[bize karşı hata yaptığı için] [kağanı öldü]” (SİD KT D18-D19 = SİD BK K16).

(286) [*tengri yer bulgakın için*] [*yagı boltı*] “[gök ve yer karıştığı için (bulandığı için)] [[Dokuz-Oğuz bodunu] düşman(ım) oldu]” (SİD KT K4).

(287) [*tabgaç bodun tebligın kürlüg için*] [*armakçısın için*] ...[*türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmiş*] “[Tabgaç bodunu sahtekâr ve aldaticı olduğu için] [Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6-K7).

(288) [*tengri yer bulgakın için*] [*ö dine küni tegdük için*] [*yagı boltı*] “[gök (ile) yer (arasındaki) karşıklık nedeniyle] [(bize) düşman oldular]” (SİD BK D29-D30).

Moğolistan bölgesine ait Köli Çor’da bu yapıda belirteç cümlesi vardır ancak sınırlıdır. Dolayısıyla Orhon Yazıtları’nda, diğer runik metinlere göre bu kuruluşta ve ön cümle konumunda belirteç işlevli bağımlı cümle daha çok tanıklanmaktadır:

¹⁹⁵ *Körgünün* yapısında *isim + iyelik eki + belirtme eki* mevcuttur. *Ökün ... için* kısmı, *isim + iyelik eki + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlesidir.

(289) [*alpın erdemın için*] [*kü bunca tutdı*] “[alpliği (ve) erdemi için] [o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B12).

2.2.1.2.2.3.2. TCÖ İsim + η + n + Üçün

2. tekil şahıs iyelik ekiyle kurulan *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* yapılı bağımlı cümlelerin daha dar bir kullanım alanı vardır. Sadece Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda, *temel cümlelerin önünde* bu yapıda belirteç cümleleri bulunmuştur:

(290) [*andagıñın için*] [*igidmiş kaganının savın almatın*] [*yer sayu bardıg*] “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).

(291) [*yavlakıñın için*] [*eçim kagan uça bardı*] “[bilgisizliğin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).

2.2.1.2.2.4. TCÖ İsim + Yokluk Eki + İlgeç

İsim + yokluk eki + ilgeç kuruluşunda olan belirteç cümlesi ile ilgili tespit edilen tek örnek, *temel cümlelerin önündedir*:

(292) [*begleri bodunu tüzüz için*] [... *türük bodun illedük ilin içgını idmiş*] “[beyleri (ve) bodunu sakın olmadığı için] [... Türk bodunu, el yaptığı elini elden çıkarıvermiş]” (SİD KT D6 = SİD BK K6-K7).

2.2.1.2.3. TCÖ Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, bitimli altasıralama yoluyla üst-temel cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde, bitimli bir cümle üzerine gelen *tep*, *teyin*, *teg*, *üçün* gibi bağımlı cümle yapan ilgeçlerin yanı sıra *teser* koşul bağlacı ile *erkli-erikli* zaman bağlacı etkilidir. Biçim-sözdizimsel bir yapı sergileyen bu yapılardan *teyin*, *teser*, *teg* ve *üçün* ile sağlanmış örneklerin tümü, *temel cümlelerin önünde* konumlanmıştır. *Tep* ilgeciyle kurulu belirteç cümleleri ise hem *temel cümle önünde* hem de temel cümle içinde yer alma eğilimi göstermiştir. Zaman bildiren *erkli-erikli* bağlacı bitimli altasıralı örnekler hem *temel cümle önünde* hem temel cümle içinde tanıklanmıştır. Dolayısıyla *bitimli*

altasıralama yoluyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı *temel cümlelerin öncesinde*, bir kısmı ise temel cümlelerin içerisinde yer alır.

2.2.1.2.3.1. TCÖ *Tep İlgeçli Belirteç Cümleleri*

Tep ilgeçli bitimli altasıralı örneklerin büyük çoğunluğu *temel cümlelerin önünde* konumlanmıştır. Orhon Yazıtları'nda, İngiltere'de bulunan Or. 8212/1692 ve Or. 8212/78 numaralı runik metinlerde ve Irk Bitig'de *tep* ilgeçli bağımlı cümle yapıları *ön cümle* konumundadır:

- (293) *[ırak erser yablak ağı berür yaguk erser edgü ağı berür tep]* [*anca boşgurur ermiş*] “[eğer (Tabgaç halkı) [senden] uzaksa, değersiz mal verir, [sana] yakınsa iyi mal verir diye] [öğüt verirler imiş]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (294) *[eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tep]* [*sakındım*] “[iki şad ve kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) bodunumun gözü kaşı mahzun diye] [düşündüm]” (SİD KT K11).
- (295) *[yadag yabız boltı tep]* [*algalı kelti*] “[bizimi ordumuz] yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).
- (296) *[berye karluk bodun tapa süle tep]* [*tudun yamtarıg ıddım*] “[güneyde Karluk bodunu doğru ordu gönder diye] [Tudun Yamdarı gönderdim]” (SİD BK 40).
- (297) *[anı anyıtayın tep]* [*süledim*] “[onu sorgulayayım diyerek] [ordu gönderdim]” (SİD BK D41).

Bilge Kağan ve Köl Tegin'de *tep* ilgeçli bitimli altasıralı cümlelerin *ön cümle* konumunda örnekleri vardır. Tonyukuk'ta ise *temel cümle öncesinde* konumlu *tep* ilgeçli örneklerle karşılaşılmamıştır. Taşa yazılı runik metinlerde Orhon Yazıtları etkili iken; kâğıda yazılı runik belgelerden Irk Bitig ve İngiltere'de bulunan elyazmalarında da *ön cümle* konumlu belirteç cümlelerinin örneklerini mevcuttur:

- (298) *[menin atuma bir nom bitizün tep]* [*men [bitig?] yavuz [özüm?] wzrk pwwr alp singkur tegin üçün bitidim*] ¹⁹⁶(YAKRIB: Or. 8212/1692).

¹⁹⁶ “[benim adıma bir dua - bir dini eser yazsın diye] [ben [yazı?] kötü (kendim?) ... singur prens için yazdım]”.

- (299) *[bir kişi atı bilig o azmazun tep] [yerçi yaradı yanılmazun tep] [bilge urtı]* (YAKRIB: Or. 8212/78).
- (300) *[ögüm ütin alayın kanım savın tınlayın tep] [kelmiş]* “[annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye] [(geri) gelmiş]” (YAKRIB: IB / 58).

2.2.1.2.3.2. TCÖ *Teyin İlgeçli Belirteç Cümleleri*

Teyin ilgeçli bitimli altasıralı yapılar *temel cümle öncesinde* işlektir. Kullanım alanı geniştir. Sadece Moğolistan bölgesine ait yazıtlarda örnekleri vardır. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi Yazıtları bu noktada örnek sunar. Özellikle Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları *ön cümle* konumlu, *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı cümleler bakımından zengindir. Bu belirteç cümleleri, temel cümlenin *konusunu* yani var olan ortak bilgisini yansıtır. Örneklerin büyük bir kısmı *temel cümlenin önündedir*:

- (301) *[türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin] [kanım elteriş kaganıg ögüm el bilge katunug teñri töpüsinte tutup] [yügerü kötürmiş]* “[Türk bodunu yok olmasın diyerek], [bodun olsun diyerek], [babam Elteriş Kağanı (ve) annem El Bilge Hatunu yukarıdan tutup] [yükseltmiş]” (SİD KT D11 = SİD BK K10).
- (302) *[eçümüz apamız tutmuş yer suv idisiz bolmazun teyin] [az bodunug etip yaratıp... ¹⁹⁷]* “[atalarımızın tuttuğu yer ve su sahipsiz olmasın diye] [Az halkını düzene sokup örgütleyerek...]” (SİD KT D19 = SİD BK K16).
- (303) *[kögmen yer suv idisiz kalmazun teyin] [az kırkız bodunug yaratıp] [keltimiz sünüşdümüz]* “[Kögmen toprağı [ve] suyu sahipsiz kalmasın diyerek] [az sayıdaki Kırgız bodununu yaratıp] [buraya geldik, savaştık]” (SİD KT D20 = SİD BK K17).
- (304) *[eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun teyin] [türk bodun üçün tün udumadım küntüz olormadım]* “[babamız ve amcamız tarafından kazanılmış bodunun adı, sanı yok olmasın diye] [Türk bodunu için gece uyumadım, gündüz dinlenmedim]” (SİD KT D26-D27 = SİD BK K22).

¹⁹⁷Árpád Berta'nın eserinde bu bağımlı cümle yapısının bağı olduğu temel cümle okunmamıştır. Ancak *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı yapının *temel cümleden önce* yer aldığı açıktır. Talât Tekin'in yayınında (OY KT D19) temel cümle yüklemi *keltimiz* şeklinde gösterilmiştir ve bu açıdan daha nettir.

- (305) *[bodunug igideyin teyin]* [*yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kitany tatavi bodun tapa bergerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim*] “[bu] bodunu besleyeyim diye] [kuzeyde Oğuz bodununa doğru, doğuda Kıtay Tatabı bodununa doğru, güneyde Tabgaç’a doğru büyük bir ordu ile on iki kez yürüdüm]” (SİD KT D28 = SİD BK K23).
- (306) *[sogdak bodun eteyin teyin]* [*yincü ögüzüg keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[Sogdak bodunu düzene sokayım diye] [İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).
- (307) *[arkış idmaz teyin]* [*süledim*] “[kervan göndermiyor(lar) diye] [[onlara karşı] ordu gönderdim]” (SİD BK D25).
- (308) *[yalavaçı edgü savı ötügi kelmez teyin]* [*yayın süledim*] “[elçisi, iyi sözü, ricası gelmiyor diye] [ilkbaharda ordu gönderdim]” (SİD BK D39).
- (309) *[oguz bodun... idmayın teyin]* [*süledim*] “[Oguz bodunu... göndermeden¹⁹⁸] [ordu gönderdim]” (SİD BK D33).
- (310) *[semiz buka toruk buka teyin bilmez ermiş teyin]* [*anca sakındım*] “[[bu] semiz boğa, [bu da] zayıf boğa diyerek uzaktan seçmek imkânsızdır” diye] [düşündüm]” (SİD T1 B6).
- (311) *[üküş teyin]* [*biz korkmadımız*] “[çok diyerek] [(düşmandan) korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).
- (312) *[üküş teyin]* [*neke korkur biz*] “[sayıları] çok diye] niye korkuyoruz]?” (SİD T2 B3-B4).
- (313) *[biz az teyin]* [*ne basınalım*] “[azız diyerek] [niye korkalım?] ” (SİD T2 B4).
- (314) *[türk bodun yitmezün teyin]* [*yuluk ermezün teyin]* [*üze tengri ter ermiş*] “[Türk bodunu kaybolmasın diye] [yok olmasın diye] [yukarıda Tengri böyle demiş]” (SİD O 3).
- (315) *[tengrikenke eşig bertin teyin]* [*yarlıkamış*] “[Hazretleri) hazretlerine işini verdin diyerek] [şad unvanını bağışlamış]” (SİD O 6).
- (316) *[az biz teyin]* [*alkınur ertimiz*]¹⁹⁹ “[biz azız diye] [mahvolurduk]” (OYa. O. D7).

¹⁹⁸Árpád Berta, *idmayın* sözcüğünü *-mAyIn* ulaç ekinden hareketle yorumlar. Talât Tekin ve Erhan Aydın ise söz grubundan hareketle *teyin* ilgecini esas alarak cümleyi çevirmiştir. Cümlenin bağlamına göre yorumlandığında *temel cümlenin önünde* konumlu belirteç cümlesidir.

(317) [*tegmeçi men teyin*] [*sakıntım*] “[oraya gitmem gerekmiyor diye] [düşündüm] (SİD O 10).

2.2.1.2.3.3. TCÖ *Teser* Koşul Bağlaçlı Belirteç Cümleleri

Bitimli bir cümlenin sonuna *teser* koşul bağlacının gelmesi ile oluşan belirteç cümlesi sadece *ön cümle* olarak konumludur. Runik metinler içinde yalnızca Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’nda tanıklanır:

(318) [*berye çugay yış töğültün yazı konayın teser*] [*türk bodun ölsüküg*] “[Türk bodunu ölmek üzeresin [bunun için] güneyde Çugay Platosuna [ve] Tügültün ovasına yerleşelim! dediler.]²⁰⁰” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

2.2.1.2.3.4. TCÖ *Teg* İlgeçli Belirteç Cümleleri

Teg ilgeciyle üst cümleye bağlanmış iki yapı, *temel cümlenin önünde* yer alır. Örneklerden biri Yenisey, bir diğeri ise Orhon Yazıtları’na aittir:

(319) [*kayasi bitidin? teg*] [*bitidim*] “[kayasına kazıdığın gibi] [kazıdım]” (YKI: Ust-Kulog / 2).

(320) [*körür közüm körmez teg*] [*bilir biligim bilmez teg*] [*boltu*] “[gören gözüm görmez gibi] (oldu). [Bilir biligim bilmez gibi] [oldu]²⁰¹ (SİD KT K10).

2.2.1.2.3.5. TCÖ *Üçün* İlgeçli Belirteç Cümleleri

Yenisey Yazıtları’ndan Alaş I’de birinci tekil şahıs emir eki -Ay üzerine eklenen *üçün* ilgeci, bağımlı cümle özelliği göstermiştir. Kormuşın’in okumasından, bu belirteç cümlesinin bağılı olduğu temel cümle tam okunamamaktadır. Ancak bağımlı cümlenin söz dizimsel yapısı gereği *temel cümlenin önünde* konumlandığı muhtemeldir:

(321) [*yeti kem kalay üçün*] [...] (YAKRIB: Alaş I / 3) “[yedi ırmak (ülkesi) kalsın için²⁰²] [...]”.

¹⁹⁹Árpád Berta’nın eserinde, örnek cümlenin temel cümlesine yer verilmemiştir. Bu noktada Erhan Aydın’ın çalışmasından yararlanılmıştır. Bu belirteç cümlesi, *temel cümleye* göre *önde* konumludur.

²⁰⁰Árpád Berta’nın yorumunda -sAr koşul ekiyle üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi net okunmamıştır. Belirteç işlevli bağımlı cümle öelliği gösteren bu yapı *temel cümlenin önünü* tercih etmiştir.

²⁰¹ “[gören gözlerim görmez gibi] [eren aklım ermez gibi] [oldu]” (SİD KT K10). *Teg* ilgeciyle üst cümleye bağlanan yapılar *temel cümlenin önünde* konumludur.

2.2.1.2.3.6. TCÖ Erkli-Erikli Zaman Bağlaçlı Belirteç Cümleleri

Tonyukuk ve Şine Usu Yazıtı'nda, *temel cümle*nin önünde, *erkli* yapısıyla kurulu bitimli altasırallı cümleler tespit edilmiştir. Yalnızca *temel cümle öncesinde* örnekleri mevcut olmakla birlikte temel cümle içinde bu yapıda sağlanan belirteç cümleleri daha çoktur:

(322) [*anca olorur erikli*] [*oguzdundun küreg kelti*] “[Oğuzlardan kaçak geldiğinde] [biz bu durumdaydık]”²⁰³ (SİD T1 G1).

(323) [*tug taşık ar erikli*] [*yelme eri kelti*] “[tuğu açarken (?)] [atlı [öncü kuvvetler] geldi[ler]]” (SİD ŞU D5 D6).

2.2.2. Temel Cümle İçinde Geçen Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Temel cümle içinde konumlanmış bağımlı cümleler, *temel cümle önünde* yer alan belirteç cümlelerinden sonra sıklık gösterir. Bu bağımlı cümleler, temel cümle öğeleriyle iç içe bir durum sergiler. Bağımlı cümleden önce temel cümleye ait bir öge, bağımlı cümleden sonra ise yine temel cümleye ait öge veya ögeler bulunur. Böylece bağımlı ve temel cümle arasında sıkı bir uyum ortaya çıkar. *Ara cümle* olarak adlandırılan bu belirteç cümleleri, temel cümlelerin vurgulanan ve dikkat çekilen *odak* noktasıdır.

2.2.2.1. TCİ Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Ara cümle konumlu ve üst - temel cümleye ekler yoluyla bağlanan belirteç cümleleri bu bölümde değerlendirilmiştir.

2.2.2.1.1. TCİ Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu bölümde, *temel cümle içerisinde* konumlu, basit yapıllı eklerle üst-temel cümleye bağlanmış belirteç cümleleri ele alınmıştır. Bu bağımlı cümleler, temel cümlelerin odak noktasını oluşturur.

²⁰² “[yedi ırmak (ülkesi) kalsın diye]” şeklinde yorumu yapılabilir.

²⁰³ [*ança olorur erikli*] [*oguzduntan küreg kelti*] “[öylece yaşarken] [Oğuzlardan bir casus geldi]” (OY T1 G1). Árpád Berta ile Talât Tekin *erkli* yapısının kattığı anlam alanını farklı fiillere yüklemişlerdir. Sonuçta bu zaman bağlacı bitimli bir cümleye eklenmiş ve bağımlı cümle özelliği kazanarak *temel cümleden önce* konumlanmayı tercih etmiştir.

2.2.2.1.1.1. TCİ Basit Yapılı Ulaç Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Temel cümle içerisinde konumlanmış basit yapılu ulaç ekleri çeşitlidir. Aralarında en çok sıklık gösteren yapılar *-p* ve *-X,-A* ulaç ekleridir. Daha sonra *-pAn* ve *-gAlı* ulaç ekli ve ara cümle konumlu örnekler kullanım sıklığına sahiptir. *-GInçA*, *-yXn*, *-kAn*, *-mAtIn*, *-mAyIn* ve *-mAtI* ulaç ekli bağımlı cümleler ise *temel cümle içinde* işlek değildir.

2.2.2.1.1.1.1. TCİ *-pAn* Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Ara cümle konumundaki *-pAn* ekli yapılar mevcuttur. Bu belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı Irk Bitig’den tanıklanmaktadır:

- (324) *[ak at] [karşısın üç bulugta talulapan] [agınka ötügke idmiş]* “[kır at], [rakibini üç arayışta seçerek] [onu bir dilsize ricada bulunmaya göndermiş]” (YAKRIB: IB / 19).
- (325) *[bay er kony] [ürküpen] [barmış]* “[zengin bir adamın koyunu] [ürküp] [kaçmış]” (YAKRIB: IB /27).
- (326) *[kan] [olurupan] [ordo yapmış]* “[bir hakan] [tahta çıkar çıkmaz] [bir saray yap(tır)mış]” (YAKRIB: IB /28).
- (327) *[oyma er] [oglanın kişisin tutug urupan] [oş iç oygalı barmış]* “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [hayvanların] iç organlarını çıkarmaya gitmiş]” (YAKRIB: IB /29).
- (328) *[utru] [talım kara kuş kopupan] [barmış]* “[bu sırada] [Garua yerinden uçup] (doğana) karşı gitmiş]” (YAKRIB: IB /43).
- (329) *[oglı] [öginte kanınta övkelepen] [tezipen] [barmış]* “[oğlan], [annesine babasına öfkelenerek] [kaçıp] [gitmiş]” (YAKRIB: IB /58).
- (330) *[togan kuş] [tengridin kudi tavişgan tepen] [kapmış]* “[bir doğan] [(işte bir) tavşan! diyerek] [gökyüzünden aşağı inmiş /ve) tavşanı) kapmış]” (YAKRIB: IB /44).
- (331) *[kugu kuş] [kanatinga urup] [anın kalıyu barıpan] [ögine kanına tegürmiş]* “[kuğu] [(onun) kanadına alarak] [böylece yükselip giderek] [(adamı) annesine ve babasına ulaştırmış]” (YAKRIB: IB /35).

Orhon Yazıtları'nda da *temel cümle içerisinde -pAn* ulaç ekli belirteç cümleleri vardır, ancak sayısı Irk Bitig'e çok azdır. Ayrıca temel cümle öncesinde mevcut olan *-pAn* ulaç ekli yapılara göre, *ara cümle* konumlu örnekler daha azdır:

- (332) [*yogçı sıgıtçı önre kün tugsukta bükli çölgi el tavgaç tüpüt apar purum kırkız üç kurikan otuz tatar kıtany tatavi bunça bodun*] [*kelipen*] [*sıgtamış*] [*yoglamış*] “[yasçı ve ağlayıcı [insanlar] doğuda gün doğusundan Bökli, Çölgi, Tabgaç, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, Tataı [devletlerinden] onca halk] [gelmiş]²⁰⁴ [ve onlar için yas tutmuş]” (SİD KT D4 = SİD BK K5).
- (333) [*tabgaçgı begler*] [*tabgaç atın tutupan*] [*tabgaç kaganka körmüş*] “[Tabgaç beyleri] [Tabgaç adını alarak] [Tabgaç kağanına tabi olmuşlar]” (SİD KT D7-D8 = SİD BK K7-K8).
- (334) [*sünüglüg*] [*kandan kelipen*] [*süre eltdi*] “[mızraklılar] [gelip] [seni dağıttı ve götürdüler] (SİD KT D23 = SİD BK K19).
- (335) [*eçim kagan*] [*olorupan*] [*türk bodunug eyiçe etdi igiddi*] “[amcam] tahta oturunca] [Türk bodunu öncekiler gibi iyice düzenledi, besledi]” (SİD KT D16 = SİD BK K13).

Köl Tegin ve Bilge Kağan'da *temel cümlelerin içinde* konumlu *-pAn* ekli yapılar vardır. Bu örnekler dışında taşta ve kâğıda yazılı runik metinlerde örnekleri tespit edilmemiştir.

2.2.2.1.1.1.2. TCI -p Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-p ulaç ekli bağımlı cümle yapıları hem temel cümlelerin önünde hem de *temel cümlelerin içinde* yer almıştır. Ancak daha sıklıkla temel cümlelerin önündedir. Orhon ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda ayrıca Irk Bitig'de, *-p* ulaç ekli belirteç cümleleri *temel cümle içinde* tanımlanmıştır. Yenisey Yazıtları'nda örnekleri yoktur.

Altay ve Kırgızistan Yazıtları'nda ise *ara cümle* biçiminde konumlu belirteç cümleleri tespit edilmiştir ancak sayıları çok sınırlıdır. *-p* ulaç ekli *temel cümle içinde* yapılar, en çok Orhon Yazıtları'nda geçmektedir:

²⁰⁴Árpád Berta *-pAn* ekli yapıyı temel cümle olarak açıklar. Ancak bu ek belirteç işleviyle üst cümleye bağımlıdır ve *temel cümle içinde* yer almaktadır.

- (336) [*bilig bilmez kişi*] [*ol savıg alıp*] [*yagru barıp*] [*üküş kişi öltüg*] “[*(siz) bilgisiz kişiler*] [*bu sözü tutarak*] [*Tabgaç halkının*] [*yakınına vardınız*] [*ve orada*] [*çok sayıda öldünüz*]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (337) [*yaraklıg*] [*kantan kelip*] [*yana eltdi*] “[*silahlılar*] [*gelip (seni)*] [*dağıttılar*] [*götürdüler*]” (SİD KT D23 = SİD BK K19).
- (338) [*köl tegin*] [*bayırkunın ak adgırıg binip*] [*oplayu tegdi*] “[*Köl tegin*] [*Bayırkunun ak aygırına binip*] [*öküz gibi saldırdı*]” (SİD KT D35-36).
- (339) [*enilki*] [*tadıkın çurun boz atıg binip*] [*tegdi*] “[*ilk önce*] [*Tadıkın Çurun boz atına binip*] [*saldırdı*]” (SİD KT D32).
- (340) [*ekinti*] [*ışvara yamtar boz atıg binip*] [*tegdi*] “[*ikinci kez*] [*İşbara Yamtar’ın boz atına binip*] [*saldırdı*]” (SİD KT D33).
- (341) [*üçünc*] [*yegen silig begin kedimlig torug at binip*] [*tegdi*] “[*üçüncü kez*] [*Yeğen Silig beyin zırhlı doru atına binip*] [*saldırdı*]” (SİD KT D33).
- (342) [*ulug irkin azkınyaya eren*] [*tezıp*] [*bardı*] “[*büyük irkin ve az sayıda askerler*] [*koşup*] [*gitti*]” (SİD KT D34).
- (343) [*köl tegin*] [*başgu boz at binip*] [*tegdi*] “[*Köl Tegin*] [*Başgu [adlı] boz ata binip*] [*saldırdı*]” (SİD KT D37).
- (344) [*andag ödke*] [*ökünüp*] [*köl teginig az erin ertürü iddimiz*] “[*onun için böyle bir zamanda*] ²⁰⁵[*Köl tegini az sayıda askerle*] [*(saldırması için) gönderdik*]” (SİD KT D40 = SİD BK D24).
- (345) [*köl tegin*] [*alp şalcı akın binip*] [*oplayu tegdi*] “[*Köl Tegin*] [*Alp şalçı [adlı] ak ata binip*] [*öküz gibi saldırdı*]” (SİD KT K3-K4).
- (346) [*köl tegin*] [*azman akıg binip*] [*oplayu tegdi*] “[*Köl Tegin*] [*Azman [adlı] ak ata binip*] [*öküz gibi saldırdı*]” (SİD KT K5).
- (347) [*köl tegin*] [*az yagızın binip*] [*oplayu tegıp*] [*bir erig sancdı*] “[*Köl tegin*] [*Az [adlı] yağız atına binip*] [*öküz gibi saldırdı*]” (SİD KT K5).
- (348) [*köl tegin*] [*ögsüz akın binip*] [*tokuz eren sancdı*] “[*Köl Tegin*] [*Ögsüz [adlı] ak atına binip*] [*dokuz eri mızrakladı*]” (SİD KT K8-K9).
- (349) [*oguz bodun*] [*tokuz tatar birle terilip*] [*kelti*] “[*Oğuz bodunu*] [*Dokuz Tatar ile birlikte toplanıp*] [*geldi*]” (SİD BK D34).

²⁰⁵ *Ökün-* fiilinin aldığı *-p* ekli yapı sebebiyle belirteç cümlesi özelliği kazanan kısım *temel cümle içinde* konumludur.

- (350) [tokuz oguz bodun] [yerin suvin ıdıp] [tabgaçgaru bardı] “[Dokuz-Oğuz bodunu] [yerini suyunu bırakıp] [Tabgaçlara gitti]” (SİD BK D35).
- (351) [otuz artukı tört yaşıma] [oguz tezip] [tabgaçka kirdi] “[otuz dört yaşımda] [Oğuz [halkı] kaçıp] [Tabgaç’a girdi]” (SİD BK D38).
- (352) [korugu] [eki üç kişigin tezip] [bardı] “[Korugu(?)] [iki üç kişi ile [birlikte] koşup] [gitti]” (SİD BK D41).
- (353) [men] [ay artukı tört kün olorup] [bitidim bedizettim] “[Ben] [bir ay ve dört gün burada bulunup-oturup] [yazdım, süslettim]” (SİD BK GB).
- (354) [ekinti kün] ... [örtçe kızıp] [kelti] “[ertesi gün] ... [ateş gibi kızıp (bir hâlde)] [[üzerimize] geldiler]” (SİD T2 B5-B6).
- (355) [ol üç kagan] [ögleşip] [“altun yış üze kabışalım!”] [temiş] “[bu üç kağan] [danışıp] [Altun Ormanı üzerinde buluşalım! demişler]” (SİD T1 D3).

Orhon Yazıtları’nda *temel cümle içinde* yer alan örnekler, Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda kullanım sıklığı göstermiştir.

Temel cümle içinde konumlu *-p* ulaç ekli örneklerin, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları’ndaki kullanım sıklığı çoktan aza doğru sırasıyla Şine Usu, Taryat ve Tez şeklindedir:

- (356) [anda kesre it yılka üç karlok] [yavlak sakınıp] [teze bardı] “[ondan sonra Köpek yılında (746)’da Üç Karluk] [kötü niyetler besleyerek] [kaçtı]” (SİD TAR G3)
- (357) [tengride bolmuş el etmiş bilge kagan el bilge katun] [kagan atıg katun atıg atanıp] [ötüken kedin uçında tez başında örgün... anda yaratıtdım] “[Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge kağan olarak atadı. El Bilge hatunu da atadı.] [Kağan olarak atanıp hatun olarak atanıp] Ötüken ortasında, As Öngüz ırmağının başında... kağanlık otağımı burada düzenledim]” (SİD TAR G6).
- (358) [anda kesre takıgu yılka... üç karluk] [yavlak sakınıp] [teze bardı] “[ondan sonra tavuk yılında Üç Karluk] [kötü düşünerek] [kaçtı]” (SİD ŞU K10-K11).
- (359) [beş yüz kedimlig yadag] [biriki] [şaşıp] [kelti] “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).

- (360) [basmıl] [yagıdıp] [evimrü bardı] “[Basmıl(lar)] [düşman olup] [evimin üstüne gittiler]” (SİD ŞU G4).
- (361) [evi on kün önre] [ürküp] [barmış] “[ev halkı on gün önce] [ürküp] [gitmiş]” (SİD ŞU G7).
- (362) [anda yana] [yorıp] [tüşdüm] “[orada] [yine yürüyüp] [eve döndüm]” (SİD ŞU G7).
- (363) [...kaganım] [bilgesin için] [önre kün tugsıkdaki bodun yollug ıya basıp] [olortı] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).

Moğolistan bölgesine ait diğer runik metin Köli Çor’da da *ara cümle* olarak konumlu -p ulaç ekli bağımlı cümle vardır. Ancak işlek bir kullanımı yoktur:

- (364) [ulug küli çor] [sekiz on yaşap] [yok boltı] “[Ulu Küli Çor] [seksen yaşında²⁰⁶] [öldü]” (SİD KÇ B3).

Yenisey Yazıtları’nda örnekleri yoktur. Kırgızistan Yazıtları’nda Talas / 2’de, Altay Yazıtları’nda ise Mendur Sokkon I / 2’de *temel cümlelerin içinde* konumlu -p ulaç ekli belirteç cümleleri tespit edilmiştir:

- (365) [altı uyasınça] [bir kız sökülip] [ölmüş] “[altı akrabası gibi] [aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek] [öldü]” (YAKRIB: TA 2 / 3).
- (366) [elig adaşım] [adırap] [öz evime / evine tezitdi] “[Elli kişilik refakâtçi / yoldaş] [gücümü (benden) ayırdı ve] [beni evime / evine kaçmaya mecbur etti]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon I / 2 / 1).

Kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig ile Almanya ve İngiltere’de bulunan runik elyazmalarında, *temel cümlelerin içinde* konumlu -p ulaç ekli belirteç cümleleri vardır. Ancak taşa yazılı runik metinlere göre daha azdır:

- (367) [özlük at] [ön yerde arıp] [onup] [turu kalmış] “[bir hususi at] [çölde yorulup] [bitkin düşüp] [kalakalmış]” (YAKRIB: IB / 17).

²⁰⁶Árpád Berta, bağımlı cümle yapan ekten hareketle yorumlamaz. Ancak -p ulaç ekli bağımlı cümle söz dizimsel yapı olarak *temel cümlelerin içinde* konumludur. Bu noktada Erhan Aydın’ın çalışmasındaki yorum destekleyicidir: [Büyük Küli Çor] [seksen yıl yaşayıp] [öldü]” (OYa. KÇ B3).

- (368) [esri amga] [yalım kayaka ünüp] [barmış] “[benekli yaban keçisi] [gidip] [yalçın bir kayaya çıkmış]” (YAKRIB: IB / 49).
- (369) [ekinti kata satgalı] [er] [yüz altun ayap] [tamgalap] [kolı elginte ol kızı[g] ıdtı]²⁰⁷ (YAKRIB: Mainz 388)
- (370) [beşinç ay sekiz yegirmige bilig köngül sangun] [başlap] [kelti]²⁰⁸. (YAKRIB: Or. 8212/77)

2.2.2.1.1.1.3. TCİ -X, -A Ulaş Ekli Belirteç Cümleleri

-X, -A ekleri aracılığıyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri runik metinlerde *temel cümle içinde* görülür ancak *temel cümle öncesine* göre bu oran azdır. Orhon ve Altay Yazıtları ile Irk Bitig’de *ara cümle* biçiminde bu eki almış bağımlı cümle yapılarıyla karşılaşmıştır.

Irk Bitig’de *ara cümle* olarak temel cümlede yer almış aşağıdaki -X, -A ulaş ekli bağımlı cümlelerin, ön cümleye göre kullanım oranı ise daha yüksektir:

- (371) [kuş oglı] [uça] [aztı] “[kuş yavrusu] [uçarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15)
- (372) [keyik oglı] [yügürü] [aztı] “(dört ayaklı) yabani hayvan yavrusu] [koşarak] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).
- (373) [kişi oglı] [yorıyu] [aztı] “[insanoğlu] [yürüyerek] [yolunu kaybetti]” (YAKRIB: IB / 15).
- (374) [er] [terkleyü] [kelir] “[bir adam aceleyle²⁰⁹] [geliyor]” (YAKRIB: IB / 7).
- (375) [er] [ümeleyü] [barmış] “[Bir adam] [misafirliğe²¹⁰] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 47).
- (376) [bir karı öküzüg] [belin biçe] [kumursga yemiş] “[bir koca öküzü], [karıncalar belinden biçerek] [yemiş]” (YAKRIB: IB / 37).

²⁰⁷ “[ikinci defa satmak için] [kişi elindeki yüz altını saygıyla gösterip] [o kızı gönderdi]” şeklinde çevrilebilir.

²⁰⁸ “[beşinci ayın on sekizinci gününde general, bilgi ve gönülle başlayıp, geldi]”. Çevirisi tarafımca yapılmıştır.

²⁰⁹ “bir adam acele ederek”

²¹⁰ “misafir olmaya, misafir olmak için”

- (377) [togan] [ügüz kuşu kuşlayu] [barmış] “[bir doğan], [su kuşu avlamaya [avlamak için]] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 43).
- (378) [bars keyik] [enleyü menleyü] [barmış] “[bir leopar] [avlanmaya [avlanmak için]] [çıkılmış]” (YAKRIB: IB / 49).
- (379) [özi süsi] [ögire] [sevinü] [ordosingaru kelir] “[(hakanın) kendisi ordusu ile birlikte] [neşelenip] [sevinerek] [sarayına doğru geliyor]” (YAKRIB: IB / 34).

Orhon Yazıtları’nda bu ekle üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri, *temel cümle içinde* de konumlanmıştır. Bu belirteç cümleleri, temel cümlenin odak noktasıdır:

- (380) [savımın] [tüketi]²¹¹ [eşidgil] “[sözümü] [sonuna kadar “tükeninceye kadar”²¹²] [dinleyin]” (SİD KT G1=BK K1).
- (381) [anda kalmış yer sayu kop] [turu] [ölü] [yorıyur erti] “[[aranızdan] kalanlar zayıflayarak] [tükenerek] [dolaşıyordu]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
- (382) [tokuz erig] [egire] [tokıdı] “[((onu) çeviren ²¹³ dokuz eri dövdü]” (SİD KT K6).
- (383) [inim köl tegin birle eki şad birle] [ölü yitü] [kazgantım] “[kardeşim Köl tegin ile ve iki şad ile birlikte] [ölümüne kalımına] [kazandım]” (SİD KT D27 = SİD BK K22).
- (384) [ol... a tatına tegi] [bunı körü] [bilin] “yabancılara kadar] [buna bakarak] [bilin]” (SİD KT G12 = SİD BK K8).
- (385) [ol yılka] [türgeş tapa altun yışıg tuga] [ertiş ögüzüg keçe] [yorıdımız] “[o yıl içinde] [Türgeşlere doğru, Altun Platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledik]” (SİD KT D36-D37).

²¹¹ Árpád Berta’nın çalışmasında -X ulaç eki almış kelimenin yorumunda bağımlı cümle unsuru yoktur. Ancak *tüketi* kelimesi aldığı -X ulaç ekiyle aynı zamanda temel cümlenin bağımlı ögesi durumundadır. Nitekim Erhan Aydın *tüketi* sözcüğünü “tükeninceye kadar” açıklamış ve dolayısıyla belirteç işlevli bağımlı cümle olarak anlam vermiştir. Yorumlamalar farklılık göstermekle birlikte, *tüketi* kelimesinin sahip olduğu ulaç ekinden dolayı bu alt başlıkta örnek olarak gösterilmiştir. Bağımlı cümle yapısı, temel cümleye göre *ara cümle* şeklinde konumludur.

²¹² OYa. *Tüketi* maddesi bk.

²¹³ “dokuz eri kuşatarak dövdü” (OY KT K6). Bu yorumda *egire*’de geçen -A ulaçlı yapı daha nettir. Árpád Berta’nın çevirisinde ulaç eki almış bağımlı cümle yapısı belirgin değildir. Farklı yorumlanmıştır.

- (386) *[ölügi] [yurtta yolta yatu] [kaldaçı ertigiz]* “[ölenler de karargâhta ve yolda yatıp] [kalacak idiler]” (SİD KT K9).
- (387) *[ol yılka] [türgeş tapa altun yışığ aşa] [ertiş ögüzüg keçe] [yorıdım]* “[o yılda] [Türgeş(ler)e doğru Altun platosunu aşarak] [İrtiş ırmağını geçerek] [ilerledim]” (SİD BK D27).
- (388) *[üç oguz süsi] [basa] [kelti]* “[Üç Oğuz ordusu] [basarak] [geldi]” (SİD BK D32).
- (389) *[anda tunra yılpagutu bir uguşug] [tuna teyin yogında egire] [tokıdım]* “[Sonra Tongra yılpagutun uyruğunu] [Tonga teginin cenaze töreninde] [etrafını sararak] [yendim]” (SİD BK D31).
- (390) *[on ok oglına tatına tegi] [bunı körü] [bilin]* “[On Ok [halkı] oğlu ve yabancılar [her biri]] [buna bakarak] [bilin]” (SİD BK K15).

Orhon Yazıtları’nda *temel cümle içinde* konumlu -X, -A ulaçlı belirteç cümleleri daha çok Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı’nda geçer. Tonyukuk Yazıtı’nda ise tanıklanmamaktadır. Moğolistan bölgesine ait runik metinlerden bir diğeri Köli Çor’da, *ara cümle* konumunda belirteç cümleleri vardır:

- (391) *[köli çor] [oplayu tegip] [bulgayu] [... kü bunca tutdı]* “[Köli Çor [öküz gibi saldırıp] [bozguna uğratıp] [... o kadar şöhret kazandı]” (SİD KÇ B11-B12).
- (392) *[ışvara bilge köli çor] [tarduş bodunug ete] [ayu] [olortı]* “[İşvara Bilge Köli Çor] [Tarduş halkını yerleştirerek] [yasaları düzenleyerek] [onlara hükmetti]” (SİD KÇ D1-D2).
- (393) *[köli çor anda kesre] [karlukka yeme sünüşdükde] [idil akın binip] [oplayu] [teqip] [sanca ıdıp] [topulu] [ünti]* “[Köli Çor ondan sonra] [yeniden Karluklarla savaştı²¹⁴] [beyaz İdil atıyla öküz gibi saldırarak] [mızrakladı], Karluk saflarını yararak] [orduyu yeniden düzenledi]” (SİD KÇ D8).

²¹⁴ Árpád Berta, -p ve -X, -A ulaç ekli yapıların bazısını temel cümle olarak yorumlar. Basit yapılı bu ulaç ekleri üst cümleye bağlanarak belirteç cümlesi işlevi kazandıkları için bağımlı cümle olarak gösterilmiştir. Erhan Aydın’ın yayınında ilgili örnek şu şekilde yorumlanmıştır: “[Bilge Köli Çor ondan sonra] [Karluklarla yeniden savaştığında] [İdil (adlı) ak atına binip] [ileri atılarak] [saldırıp] [mızraklayıp] [düşman saflarını delip] [çıkıtı]” (OYa. KÇ D9).

Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan sadece Şine Usu'da *ara cümle* olarak konumlu -X, -A belirteç cümleleri mevcuttur:

- (394) [tokuz oguz bodunumun] [terü] [kuvratı] [altım] “[Dokuz Oğuz bodunumu] [derip] [toplayıp] [yönettim]” (SİD ŞU K5).
- (395) [beş yüz kedimlig yadag] [biriki] [şaşıp] [kelti] “[beş yüz zırlı ve yaya] [birleşip] [karışıp] [geldi]” (SİD ŞU G9).
- (396) [ben] [selenge keçe] [udu] [yorıdım] “[ben] [Selengayı geçerek] [izleyerek] [hareket ettim]” (SİD ŞU 4).
- (397) [sekizinc ay eki yangıka] [çıgıltır költe kasuy kezü] [sünüşdüm] “[Sekizinci ayın ikinci gününde] [Çigildir gölünde Aksuy [yanından] dolanarak] [onlarla savaştım]” (SİD ŞU D6).
- (398) [anda] [udu] [yorıdım] “[orada] [(onları) izleyerek] [dolaştım]” (SİD ŞU D6).
- (399) [çik bodunug bingam] [süre] [kelti] “[Çik bodununu öncülerim] [sürüp] [geldi]” (SİD ŞU G2).
- (400) [sekizinc ay ben] [udu] [yorıdım] “[sekizinci ay[da] ben] [izleyerek] [yürüdüm]” (SİD ŞU G6).
- (401) [beşinç ay] [udu] [kelti] “[beşinci ayda] [beni izleyerek] [geldi(ler)]” (SİD ŞU D3).

Taşa yazılı runik metinlerden Yenisey Yazıtları'nda da *temel cümle*nin içinde konumlanmış örnekler vardır ancak işlek değildir:

- (402) [bitigçi... yörçi uz kop bodun] [tikü] [bilir] “[usta yazıcılar... süsleyiciler (?) tüm halkım] [bu amıtı yapmayı] [başardı]” (YAKRIB: Uybat III / 7).
- (403) [yeti aşnuku eşim] [taş urı] [tikti] “[ilk yedi arkadaşım] [taşa (bu yazıtı)] [hâkkettiler]” (YAKRIB: Hemçik Çırgak / 2).

Altay Yazıtları'ndan İnegen II ve Tuyekta V'te *temel cümle*nin içinde -A ulaç ekli bağımlı cümleye rastlanmıştır:

- (404) [bir tebe] [yele] [evirtim -a yelvilig] “[bir deve] [zıplayarak] [çevreledim, sihirli...]” (YAKRIB: İnegen II).

(405) [eki yadag] [yep] [yiş aşu] [inmiş] “[iki yaya (kişi)] [yiyip] [(dağı) aşıp] [(aşağı) inmiş]” (YAKRIB: Tuyekta V /1).

Örneklerden görüldüğü üzere farklı runik metinlerde, *ara cümle* konumunda -X, -A ulaç ekli belirteç işlevli bağımlı cümleler tanıklanmaktadır.

2.2.2.1.1.1.4. TCİ -GInCA Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Bu ekle üst cümleye bağlanmış iki belirteç cümlesi tespit edilir. Bunlardan biri *temel cümle öncesinde* yer alırken, bir diğeri aşağıdaki örnekteki gibi görüldüğü üzere *temel cümlelerin içinde* konumludur. -GInCA ekli belirteç cümlesinin runik metinlerde *ara cümle* konumunda yer aldığı tek örnek Irk Bitig’de geçer. Aşağıdaki örnek dışında kâğıda ve taşta yazılı runik metinlerde, *temel cümlelerin içinde* -GInCA yapısıyla yoktur:

(406) [tokuz kat üçürgün] [topulğınça] [teritzün] “[dokuz katlı keçe] [delininceye kadar] [terlesin]” (YAKRIB: IB / 50).

2.2.2.1.1.1.5. TCİ -gAll Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-gAll ulaç ekli bağımlı cümle yapıları, temel cümle önünde konumlandığı gibi, *temel cümle içinde* de yer alır. Orhon ve Altay Yazıtları’nda bu yolla üst cümleye bağlanan -gAll ekli yapılar, *temel cümle içinde* odak unsurudur:

(407) [kişi balıkta] [mana... okugalı] [kelti] “[kişiler] [konuşmak için] [şehirden geldi[ler]]” (SİD BK D28).

(408) [sınar süsi] [sünüşgeli] [kelti] “[[başka] bir kanadı da] [bize karşı] savaşmak için] [geldi]” (SİD BK D32).

(409) [sınar süsi] [evig barkıg yulgalı] [bartı] “[[Oğuz] ordusunun bir kanadı] [evlerimizi yok etmeye] [gitti]” (SİD BK D32).

(410) [kişi oğlu] [kop ölgeli] [tirimiş] “[insanoğlu] [hep ölmesi için] [yaratılmış]” (SİD KT K10).

Orhon Yazıtları’nda temel cümlelerin öncesinde konumlanmış -gAll ekli belirteç cümleleri daha çok Tonyukuk’ta geçerken, *temel cümlelerin içinde* yer alan belirteç

cümleleri Bilge Kağan Yazıtı'nda daha fazladır. Bu belirteç cümleleri, temel cümlelerin en yeni ve önemli bilgisini karşılar.

Taşa yazılı runik metinlerde, Yenisey ve Kırgızistan Yazıtları'ndan edinilmiş *ara cümle* olarak konumlu belirteç cümlesi yoktur. Altay Yazıtları'nda, bu ekle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi, *temel cümlelerin içinde* de bulunmuştur:

(411) [yeg etmiş keşlig] [sökgeli] [teg]! “[(Siz) güzel (muhteşem yapılmış) ok çantaları], [düşman hatlarını kırmak için] [saldırın]!” (YAKRIB: Biçiktu Boom III / 2).

Taşa yazılı runik metinlerden Köli Çor'da sadece *temel cümlelerin önünde* yer alan -gAll ulaç ekini almış bağımlı cümle vardır. *Ara cümle* olarak konumlanmış başka bir -gAll yapısıyla karşılaşılmaz. Kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig'de, *ara cümle* konumunda -gAll ekli bağımlı cümle yapısı mevcuttur. Ancak işlek bir kullanımı yoktur:

(412) [oyma er] [oğlanın kişisin tutug urupan] [oş iç oygali] [barmış] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya²¹⁵] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 29).

Kâğıda yazılı diğer runik elyazmalarında ise *temel cümlelerin içinde* yer alan -gAll ekli bağımlı cümle ile karşılaşılmamıştır.

2.2.2.1.1.1.6. TCİ -yXn Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Temel cümle içinde -yXn ulaç ekli belirteç cümleleri, Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'ndan Taryat'ta geçer. İki örnekte de *tur-* fiil köküne -yXn ulaç eki gelmiş ve üst cümlelerin belirteç cümlesi olmuştur. Diğer runik metinlerde, bu ekle kurulan belirteç işlevli bağımlı cümle ön cümle konumundadır:

(413) [tokuz tatar ... tokuz buyruk beş senüt kara bodun] [turuyun] [kanım kanka ötünti] “[avam halkı] [[öylece] ayağa kalkarak] [kağan atadı]” (SİD TAR G4).

²¹⁵ *Oygali barmış* “çıkarmak için gitmiş” anlamıyla yorumlandığında *oygali* temel cümlelerin bağımlı ögesi durumundadır.

(414) [kara bodun] [turuyun] [kagan atadı] “[avam halkı] [(öylece) ayağa kalkarak] [kağan (olarak) atadı]” (SİD TAR G5-G6).

2.2.2.1.1.1.7. TCİ -kAn Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Temel cümle önünde ve temel cümle içinde yer alan biçimbilgisel yolla bağlanmış belirteç yapıları arasında -kAn ulaç eki de vardır. *Temel cümle içinde* sadece Irk Bitig’de yer alır. Temel cümleyle sıkı uyum göstererek, temel cümlenin en yeni bilgisini verir:

(415) [karı üpgük] [yıl yarumazkan] [etdi] “[yaşlı hüthüt kuşu] [yıl aydınlanmadan (yani günler uzamadan) önce] [öttü]” (YAKRIB: IB / 21).

2.2.2.1.1.1.8. TCİ -mAtI Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, -mAtI ekli iki bağımlı cümleden biri temel cümle önünde bir diğeri ise *temel cümle içinde* konumludur. Runik metinlerde *temel cümle içinde* -mAtI ekli bağımlı cümle, Şine Usu Yazıtı’ndan bulunur:

(416) [sekiz oguz tokuz tatar] [kalmatı] [kelti] “[Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar (konfederasyonu)] [geride “kimse kalmaksızın”] [geldi]” (SİD ŞU D3).

2.2.2.1.1.1.9. TCİ -mAyIn Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

Temel cümlenin içinde bu yapıda yalnızca bir örnek vardır. Tonyukuk Yazıtı’na aittir. Temel cümlenin odak noktası özelliği taşır:

(417) [türk bodun] [kanin bulmayın] [tabgaçda adrıltı] “[Türk bodun] [[kendi] hanını bulamayarak] [Tabgaç’tan ayrıldı]” (SİD T1 B2).

2.2.2.1.1.1.1. TCİ -mAtIn Ulaç Ekli Belirteç Cümleleri

-mAtIn yapıları bağımlı cümle örnekleri yüksek oranda temel cümle öncesindedir, *temel cümle içinde* tanımlanan belirteç cümlesi ise sadece Irk Bitig’de geçer:

(418) [turna kuş] [tuymatın] [tuzakka ilinmiş] “[Turna kuş] [farkına varmadan] [tuzağa yakalanmış]” (YAKRIB: IB / 61).

2.2.2.1.1.2. TCİ Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Bağlanan Belirteç Cümleleri

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanma yollarından biri, basit yapılı ortaç ekleridir. Ortaç ekli belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı temel cümlenin önündedir. Sınırlı sayıda, ortaç ekli bağımlı cümle *temel cümlenin içinde* geçmektedir.

2.2.2.1.1.2.1. TCİ -gU Ortaç Ekli Belirteç Cümleleri

Bu ortaç ekinin üst cümleye belirteç işleviyle bağlandığı tek örnek, Bilge Kağan Yazıtı'na aittir. Temel cümleye göre *ara cümle* olarak konumludur:

(419) [men] [ini ölgü] [bunca başlayu kazanmadım²¹⁶...] “[ben] [kardeşim ölene kadar] [bunca kazanmasaydım...]” (SİD BK D33).

2.2.2.2. TCİ Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu gruba, ortaç temelli, isim + ilgeç temelli ve bitimli altasırallı yapılarla üst-temel cümleye bağlanmış yapılar girer. Esas nokta ilgeç unsurudur. *Temel cümle içerisinde* konumlu biçim-sözdizimsel yolla bağlanmış belirteç cümleleri, *temel cümle öncesinde* konumlu biçim-sözdizimsel bağlanma yoluyla sağlanan belirteç cümlelerine göre daha azdır.

2.2.2.2.1. TCİ Ortaç + İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından *ortaç + ilgeç* yapısındaki *-TOk için* ile kurulmuş belirteç cümlelerin hepsi *temel cümlenin önünde* konumludur. Ayrıca *-TOk yana* yapısı da *temel cümleden önce* yer alır. *-mAz için* kuruluşlu belirteç cümlesi ise *temel cümleden sonra* gelmiştir. Dolayısıyla *ortaç + ilgeç* kuruluşunda belirteç işlevli bağımlı cümle örneği *temel cümle içinde* tanıklanmamıştır.

2.2.2.2.1.1. TCİ Ortaç + İyelik Eki + İlgeç

Ortaç + iyelik eki + ilgeç yapılı belirteç cümlesine ait sadece bir örnek *temel cümlenin içinde* konumludur. Bu yapıdaki belirteç cümleleri daha sıklıkla *ön cümle* konumundadır.

²¹⁶Árpád Berta, *kazganmatım* ifadesini işlevsel açıdan koşul bildiren bağımlı cümle olarak yorumlamıştır. Ancak bu durum, -gU ekli yapının önünde temel cümleye ait bir unsur bulunduğu için *ara cümle* konumunda örneklemeğine engel değildir.

2.2.2.2.1.1.1. TCİ -*TOk*+(*U*)*m* için

Temel cümle içinde geçen ve bu yapıda üst cümleye bağlanarak belirteç işlevini üstlenen bu yapı, runik metinlerde sınırlıdır. Yalnızca Bilge Kağan'da *ara cümle* konumunda yer alan -*TOk* + (*U*)*m* için yapısı, temel cümlelerin odak noktasıdır:

(420) [*men özüm*] [*kagan olortukum için*] [*Türük bodunug [...]*ı kıldım]
 “[ben kendim] [hakan (olarak) tahta oturduğum için] [Türk halkını (...)
 kıldım]” (SİD BK D36).

2.2.2.2.2. TCİ İsim + İlgeç Temelli Yapılar

Runik metinlerde, üst-temel cümleye bağlanma yollarında, *temel cümle içinde* konumlu *isim* + *ilgeç* temelli yapılar mevcuttur. Bu yolla üst cümleye bağlanan örneklerin çoğunluğunu Orhon, Yenisey ve Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları oluşturur.

2.2.2.2.2.1. TCİ İsim + İyelik Eki + İlgeç

Bu kuruluşteki tek örnek Yenisey Yazıtları'ndandır, sadece birinci tekil şahıs iyelik ekiyle çekimli *isim* + (*I*)*m* + için yapısı vardır.

2.2.2.2.2.1.1. TCİ İsim + (*I*)*m* + için

Bu yapıdaki belirteç cümlesinin *temel cümle içinde* tanıklandığı örnek, İyme mezar taşında geçer:

(421) [*tengri elimke*] [*er erdemim için*] [*uygur kanda berü keltim*] “[kutsal
 yurduma] [erkeklik kahramanlığım için] [Uygur kağanından geri geldim]”
 (YKI: İyme I / 7).

2.2.2.2.2.2. TCİ İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

İsim + *ilgeç* temelli yapılardan sadece *isim* + *iyelik eki* + *belirtme eki* + *ilgeç* kuruluşundaki yapılar hem *temel cümle önünde* hem de *temel cümle içinde* tanıklanmaktadır.

2.2.2.2.2.1. TCİ İsim + I/+ sI + n + Üçün

Ara cümle konumundaki bu belirteç cümlelerinde sadece 3. tekil şahıs iyelik ekli yapılar gözlenir. Ön cümle konumlu bu yapıdaki örnekler ağırlıklı olarak Köl Tegin ve Bilge Kağan'dan tanıklanırken, *temel cümle*nin içinde tespit edilen belirteç cümlesi Tonyukuk'ta geçer. Yenisey Yazıtları ile Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları'nda de bu yapıda örnekler mevcuttur:

- (422) [elteriş kagan] [**bilgesin üçün**] [alpın üçün] [tabgaçka yeti yigirmi sünüşdi] “[İlteriş Kağan] [bilge olduğu için], [alp olduğu için], [Tabgaçlara karşı on yedi kez savaştı]” (SİD T2 G4-G5).
- (423) [...kaganım] [**bilgesin üçün**] [önre kün tuğsıkdaki bodun yollug ıya basıp] [olortı] “[... kağanım] [bilge olduğu için] [doğuda gün doğusundaki bodun Yollug [altında bulunanları] basarak] [hüküm sürdü]” (SİD TZ D5-D6).
- (424) [altı bag bodunum] [**küçlügin üçün**] [arkkiş eldem taşın bunta tikti] “[altı birleşik boyum] [güçlü olduğu için] [övgü ve erdem taşını buraya dikti]” (YKI: Bay - Bulun II / 4).
- (425) [yüz er kadaşım] [**uyurın üçün**] [yüz erin elig öküzün tikdi] “[yüz erkek akrabam] [muktedir olduğu için] [yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler]” (YKI: Elegest I / 2).
- (426) [küli çor türk bodun] [<...> [ka]ganına ana elin <...>] [**bilgesin üçün**] [alpın erdemini [üçü]n] [kaz[g]antı] “Köli Çor... Türk halkı] [kağan ona eli (ülkesini?)] [bilgeliği ve alplik erdemi için²¹⁷] [kazandı]” (SİD KÇ B6-B7).

Moğolistan bölgesine ait Köli Çor Yazıtı'nda da *temel cümle* içinde konumlu *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* yapıları belirteç cümlesi gözlenmiştir.

2.2.2.2.3. TCİ Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Biçim-sözdizimsel yolla üst-temel cümleye bağlanma yollarından biri olan bitimli altasıralama yöntemiyle ortaya çıkan belirteç cümlelerinde *temel cümle* içinde

²¹⁷ Erhan Aydın'ın yayınında yer alan yorumda bağımlı cümle yapan isim + ilgeç unsuru daha net görülür ve *temel cümle* içerisinde konumlandırılır: [Küli Çor] [bilge olduğun için] [kahramanlığı ve erdemi için kazandı]” (OYa. KÇ B6-B7).

konumlanan örnekler arasında *erkli-erikli* zaman bağlaçlı ve *tep-teyin* ilgeçli yapılar gözlenmiştir. *Teser, teg, için* ile kurulu bitimli altasıralı bağımlı cümleler, *temel cümle içinde* konumlanmamıştır.

2.2.2.2.3.1. TCİ *Teyin* İlgeçli Belirteç Cümleleri

Teyin ilgeciyle üst cümleye bağlanmış bitimli altasıralı cümleler, çok sınırlı örnekte *temel cümle içinde* geçer. Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtı'nda *ara cümle* olarak konumlanmış örnekler vardır:

(427) [*kanım kaganıg ögüm katunug kötürmüş tengri el berigme tengri*] [*türk bodun atı küsi yok bolmazun teyin*] [*özümün ol tengri kagan olortı*] “[babam kağanı annem hatunu yükseltmiş olan Tengri, el veren Tengri] [Türk bodunun adı sanı yok olmasın diye] [kendimi o Tengri kağan [olarak tahta] oturttu]” (SİD KT D25-D26 = SİD BK K20-21).

2.2.2.2.3.2. TCİ *Tep* İlgeçli Belirteç Cümleleri

Bitimli altasıralı cümle yoluyla üst cümleye bağlanmayı sağlayan *tep* ilgeci yüksek oranda temel cümlelerin önünü tercih ederken *temel cümle içinde* de gözlenmiştir:

(428) [*kara bodun*] [*kaganım kelti tep*] [*ögdi...*] “[avam halkı kağanım geldi dedi²¹⁸] [övdü...]” (SİD BK D41).

2.2.2.2.3.3. TCİ *Erkli-Erikli* Zaman Bağlaçlı Belirteç Cümleleri

Erkli-erikli yapıyla bağımlı cümleler, temel cümlelerin önünde yer aldığı gibi *temel cümle içinde* de konumludur. *Temel cümle içinde* geçen bu yapıdaki belirteç cümleleri sadece Orhon Yazıtları'ndan tespit edilir:

(429) [*köl tegin yiti otuz yaşına*] [*karluk bodun*] [*erür barur erkli*] [*yağı boltı*] “[Köl tegin yirmi yedi yaşında iken], [Karluk bodunu] [başına buyruk]²¹⁹ [bir düşman oldu]” (SİD KT K1).

²¹⁸ Árpád Berta, *tep* ilgeçli bitimli altasıralı yapıyı temel cümle gibi yorumlamıştır. Ancak *tep* ilgeci, üst cümlelerin belirteç cümlesi işlevini üstlenmektedir. Dolayısıyla bağımlı cümle olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Nitekim Talât Tekin'in eserinde (OY) bu yapı, bağımlı cümle olarak gösterilmiştir: “[avam halkı (ise) ‘hakanım geldi’ diye] [kıvanıp] [sevindi]” (OY BK D41).

²¹⁹ Árpád Berta'da *erür barur erkli* yapısı bağımlı cümle olarak değerlendirilmemiştir. Ancak *erikli / erkli* sözcüğü zaman bağlacı olarak üst cümleyi tamamlamaktadır ve belirteç cümlesi işlevi katmaktadır.

(430) [keçe] [yarok batar erikli] [sünüşdüm] “[gece] [ışık aşağı inerken] [savaştım]” (SİD ŞU / D 1).

(431) [karluk bodun] [bunsuz erür barur erikli] [yagı boltı] “[Karluk bodunu] [sıkıntısız bir]²²⁰[düşman oldu]” (SİD BK D29).

2.2.3. Temel Cümleden Sonra Gelen Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler

Türkçenin kabul edilen söz dizimsel yapısının ÖTY eğilimli olması, bağımlı cümlelerin ağırlıklı olarak temel cümlenin önünde veya temel cümlenin içinde konumlanmasına etki eder. Nitekim runik metinlerde de bağımlı cümlelerin büyük bir kısmı *temel cümlenin önünde* yer almıştır ve bu örnekleri de *temel cümlenin içinde* konumlanan belirteç cümleleri takip etmektedir.

Runik metinlerde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin *temel cümlenin sonunda* yer aldığı örnekler ise bu bakımdan diğer iki konumlanmaya göre işlek olmayan bir kullanım gösterir. *Ortaç + ilgeç* temelli yapılardan *-mAz için; isim + ilgeç* temelli yapılardan *isim + iyelik eki + ilgeç* kuruluşunda tespit edilen birkaç örnekte bağımlı cümle, temel cümleye göre sonda yer almıştır. Ancak bu oran tüm runik metinler göz önüne alındığında sayıca çok azdır.

Bişimbilgisel yoluyla üst cümleye bağlanan ve *temel cümleden sonra* gelen örnek yoktur. Ad-eylem temelli yapı da temel cümleden sonra tanıklanmaz.

Bağımlı cümle unsuru *temel cümle yükleminden sonra* geldiği için, bilginin önemlilik derecesinde azalma vardır. Dolayısıyla bağımlı cümle, temel cümlede verilmek istenen bilginin *arka planını* oluşturur. *Temel cümleden sonra gelen* belirteç cümlesi, temel cümlenin vurgulanmayan tarafını belirtmiştir²²¹. İbrahim Ahmet Aydemir, bu tür belirteç cümlelerinin *bildirim perspektifi* açısından odaksızlaştığına dikkat çeker (2010: 15).

²²⁰ *Erür barur erikli* yapısı ile ilgili farklı yorumlar yapılmış olmakla birlikte *erikli* sözcüğü zaman bağlacı işleviyle temel cümlenin bağımlı ögesi durumundadır ve *temel cümle içinde* konumlanmıştır.

²²¹ Gürkan (2016), Aydemir (2010) çalışmalarına da ayrıca bk.

2.2.3.1. TCS Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde *temel cümle*nin sonunda konumlu üst-temel cümleye bağlanmış belirteç cümleleri gözlenir. Ortaç ve isim + ilgeç temelli yapılar ile bitimli altasıralama yoluyla üst-temel cümleye bağlı belirteç cümleleri *son cümle* şeklinde de konumlandırılır. Ancak kullanım alanı *temel cümle önünde* ve *temel cümle içinde* yer alan belirteç işlevli bağımlı cümlelere göre çok düşüktür.

2.2.3.1.1. TCS Ortaç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Bu yapıyla üst cümleye bağlanmada ortaç ve ilgeç yapısı etkilidir. Ortaç ekinin başka bir ek alarak ilgeçle bağ kurduğu *ortaç + iyelik eki + ilgeç*, *ortaç + durum eki + ilgeç*, *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* gibi kuruluşlar *son cümle* konumunda tanıklanmamıştır.

2.2.3.1.1.1. TCS Ortaç + İlgeç

Bu yapıda yer alan tek örnek runik metinlerde Altay Yazıtları'ndadır. Ön cümle ve ara cümle konumlu bu yapıda belirteç cümlesi yoktur. Bu açıdan son cümle konumundaki *-mAz için* yapısı önem taşımaktadır.

2.2.3.1.1.1.1. TCS -mAz için

Runik metinlerde, biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış ortaç temelli yapılardan sadece biri, *temel cümleden sonra* konumlandırılır. Dolayısıyla işlek olmayan, sınırlı bir kullanım alanı vardır:

(432) [seviglig ö] [içlenmez için] “[sevgili, biraz düşün]! [Çünkü... hâmile kalamadı...]” (YAKRIB: Tuyekta IV / 2).

Belirteç cümlesinin, “sevgili, hamile kalamadığın için düşün” anlamıyla yorumlamak mümkündür. Belirteç cümlesi olan *içlenmez için* yapısı, temel cümle yüklemi *ö-* “düşün-” fiilinden sonra gelir. Bu sebeple *temel cümleye göre* konumlanmada, bağımlı cümle *sondadır*.

2.2.3.1.2. TCS İsim + İlgeç Temelli Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Runik metinlerde, *son cümle* olarak konumlanmış isim + ilgeç temelli yapılar mevcuttur ancak temel cümle içinde konumlanan bu yapıdaki örnekler gibi sınırlıdır.

2.2.3.1.2.1. TCS İsim + İyelik Eki + İlgeç

İsim + ilgeç temelli biçim-sözdizimsel yapıdan sadece *isim + iyelik eki + ilgeç* kuruluşundaki yapılar *temel cümlelerin sonunda* konumlanmıştır.

2.2.3.1.2.1.1. TCS İsim +(I)m için

Bu yapıda tanıklanan aşağıdaki üç örnekte zayıf bağlantı yönüne sahip bağımlı cümlelerin *temel cümleden sonra* geldiği gözlenmektedir. Kullanım alanı çok dardır. Örnekler, Yenisey Yazıtları'ndandır. Ayrıca temel cümlelerin yüklemi, üç örnekte de *teg-* fiillidir. Dolayısıyla benzer söyleyişteki yapılarla karşılaşılmaktadır:

(433) [*beş elke tegdim*] [*erdemim için*] “[beş ülkeye ulaştım] [erdemim için]”
(YKI: Şançi III / 1).

(434) [*elimde beş kata tegzin[ti]m*] [*er erdemim için*] “[yurdumu beş kez dolaştım] [erkeklik kahramanlığım için]” (YKI: Elegest III / 2).

(435) [*ilimde dört tegzindim*] [*erdemim için*] (YAKRIB: Altın Köl II / 6)
“[kendi ülkemden dört kez ayrıldım (ve döndüm)] [kahramanlığım uğruna]”.

2.2.3.1.3. TCS Bitimli Altasıralı Yapılarla Bağlanan Belirteç Cümleleri

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından biri bitimli altasıralı yapıda *son cümle* konumunda bir örnek tespit edilmektedir. Runik metinlerde belirteç cümlesi yapan *teyin* ilgeci yanı sıra *tip*, *teser*, *üçün*, *erikli-erkli*, *teg* yapıları da vardır. Bunlar arasında sadece *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı bir belirteç cümlesi, *temel cümlelerin sonunda* konumlanmıştır.

2.2.3.1.3.1. TCS *Teyin* İlgeçli Belirteç Cümlesi

Teyin ilgeçli bitimli altasıralı yapılar en çok temel cümlelerin önünde konumludur. Tek örneği Moğolistan bölgesine ait runik metinlerden Ongi'de gözlenmiştir. Son cümle

olarak konumlu bu belirteç cümlesi, temel cümlelerin önem derecesi bakımından en düşük bilgisini yansıtır:

(436) [*kanım şad ança ötünmüş*] [*tengriken almazun teyin*] *bodun anda kut ermezke ts ol ?ık*] “[babam şad öylece arz etmiş] [diye “Hazretleri alması!”]²²² (SİD O 8).

²²² Birbirini takip eden cümlelerin anlamından *teyin* ile üst cümleye bağlanan belirteç cümlesi, temel cümle yüklemi olarak kabul edilen *ötün-* fiilinden sonra gelmiştir. Dolayısıyla bağımlı cümle yapısı *son cümle* şeklinde konumlanmıştır.

2.2.4. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Coğrafi Bölgelere Göre Değerlendirmesi

2.2.4.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları

Bu başlık altında, Orhon, Eski Uygur Kağanlığı ile bunlar dışında kalan Moğolistan bölgesine ait taş yazılı runik metinler incelenmiştir.

2.2.4.1.1. Orhon Yazıtları

Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinden *-sAr* ekli yapıların hepsi *temel cümle*nin önündedir. *-sAr* eki yanı sıra, Orhon Yazıtları'nda sık geçen *-p* ve tek sestten oluşan *-X*, *-A* ekleri, hem *temel cümle* öncesinde hem de *temel cümle* içinde konumludur. *-pAn* eki de temel cümle'nin önü veya içinde bulunmakla beraber işlek bir kullanıma sahip değildir. Runik metinlerde, üst cümleye biçimbilgisel yolla bağlanma yöntemlerinden daha az tercih edilmiş olan *-yXn*, *-mAtI*, *-tI*, *-kAn*, *-mAtIn*, *-çA* ekli yapıların temel cümle öncesinde konumlanan örnekleri Orhon Yazıtları'na aittir. Daha sıklıkla Orhon Yazıtları'ndan edinilen *-gAll* ulaç ekli belirteç cümlelerinin temel cümle'nin önünde ve temel cümle'nin içinde bulunma eğilimi birbirine yakındır. *-gAll* ulaç ekli, *ön cümle* ve *ara cümle* konumlu örneklerin çoğu Orhon Yazıtları'nda geçer.

Temel cümleden önce konumlanmış basit yapıllı ekler yoluyla üst cümleye bağlı belirteç cümlelerinin ağırlık noktasını Orhon Yazıtları sağlar. Temel cümleden önce konumlu bağımlı cümle yapılarında, basit yapıllı ortaç ekleriyle üst cümleye bağlanan örneklerin hepsi Orhon Yazıtları'ndan edinilmiştir. Köl Tegin ve Tonyukuk'ta ilgili örnekler ise sınırlıdır.

Temel cümle içinde basit yapıllı ekler yoluyla üst cümleye bağlı belirteç cümlelerinin büyük bir kısmı da Orhon Yazıtları'na aittir. Ancak temel cümle önünde konumlanmış örneklere göre sayıca daha azdır. *-pAn* ekli bağımlı cümleler, ara cümle konumunda daha azdır. *-GInçA*, *-yXn*, *-kAn*, *-mAtI*, *-mAtIn* ulaç eklerini almış belirteç işlevli bağımlı cümleler temel cümle içinde yoktur. *-mAyIn* ulaç ekiyle üst cümleye bağlı belirteç cümlesinin tek örneği Orhon Yazıtları'ndandır ve ara cümle konumludur. *Ön cümle* durumundaki basit yapıllı ortaçlarda *-TOk*, *-TAçI*, *-mIş*, *-Xr* ortaç ekli bağımlı

cümleler tespit edilirken, *ara cümle* konumunda sadece *-gU* ortaç ekiyle karşılaşılmaktadır. *Son cümle* konumundaki belirteç cümlelerinde, biçimbilgisel bağlanma yollarından hiçbiri mevcut değildir.

Karmaşık yapıli ekler yoluyla bağlanmada ise *ortaç + durum eki* kuruluşundaki *-Tok+TA* yapısı ile *ortaç + iyelik eki + durum eki* kuruluşlarından *-Tok+(U)M+A*, *-Tok+I+n+TA* yapılarında *temel cümleye göre önde* konumlu belirteç cümleleri görülür. Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan diğeri ortaç temelli yapılar, temel cümlelerin önünde, içinde veya sonunda Orhon Yazıtları'nda tanıklanmamıştır. Karmaşık yapıli ekler kategorisinde yer alan ad-eylem temelli yapıyla üst cümleye bağlanmada sadece bir örnek, *temel cümle öncesinde* konumlu olarak Orhon Yazıtlarından tespit edilmektedir.

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan yapılardan ortaç temelli belirteç cümleleri, ağırlıklı olarak *temel cümle önündedir*. *Temel cümle içinde* ise sadece *ortaç + iyelik eki + ilgeç* kuruluşunda örnek vardır. *-Tok için*, *-Tok+TA kesre* yapılarının büyük bir kısmı, *-Tok+I için*, *-Tok+I+n için* yapılarının ise tamamı *temel cümlelerin önünde* konumlanmış olarak Orhon Yazıtları'nda geçer.

İsim + ilgeç temelli yapılarda *temel cümlelerin önünde* konumlu örnekler olmakla birlikte ağırlık noktasını *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki yapılar oluşturur. Bu yazıtlarda, *isim + ilgeç* temelli yapılar yoluyla üst cümleye bağlanan örneklerin neredeyse tamamı *temel cümlelerin önünde* konumludur. *Temel cümleden sonra* hiçbir örneği yokken, *ara cümle* konumunda sadece *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki bir örnekle karşılaşılmaktadır.

Biçim-sözdizimsel yollardan bitimli altasıralı cümleler çoğunlukla Orhon Yazıtları'ndadır ve bunlar da temel cümleye göre *ön cümle* konumunu tercih etmiştir. Bitimli altasıralı yapılardan *tep*, *teyin*, *teser*, *teg* ve *erkli-erikli* yapıları temel cümle önünde konumlu olarak Orhon Yazıtları'nda yer alır.

Temel cümle içinde konumlanmış bitimli altasıralı yapılar ise sadece Orhon Yazıtları'na aittir ve yapılardan *teyin*, *tep*, *erkli-erikli* yapıları mevcuttur. Temel cümle sonunda yer alan bitimli altasıralı yapıda belirteç cümlesi örneği yoktur.

Orhon Yazıtları'nda, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri hem *temel cümle önünde* hem de *temel cümle içinde* gözlenirken, temel cümlelerin sonunda bulunduğu herhangi bir örnek tespit edilmemiştir. Örneklerden hareketle bağımlı cümlelerin, daha sıklıkla *temel cümlelerin önünü* tercih ettiği gözlenmiştir.

2.2.4.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları

Temel cümle öncesinde basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmada -X, -A, -p ekleri etkili olmuştur. Özellikle -p ulaçlı belirteç cümlesi Tez, Taryat ve Şine Usu Yazıtları'nın hepsinde birden izlenmiştir. Ağırlıklı olarak -A ulaç ekli yapılar varken, bu eke oranla -X eki daha azdır. -pAn ekli yapı, *ön cümle* konumunda sadece Şine Usu Yazıtı'nda geçer. Karmaşık yapılu eklerden *ortaç + durum eki* kuruluşundaki -TOK+TA ekli belirteç cümlesi Tez Yazıtı'ndadır.

Biçim-sözdizimsel yolla bağlanmalardan *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki -TAçI+m+TA yapısı sadece Tez Yazıtı'ndan tanıklanmıştır ve *ön cümle* olarak konumludur.

Temel cümle içerisinde konumlu basit yapılu ulaç ekleri -p, -yXn, -mAtI, -X, -A şeklindedir. Tek ünlülü ulaç eki *temel cümle içinde* daha çok -X ulaç ekidir. -mAtI ekli bağımlı cümle yapısı da *ara cümle* konumunda sadece Şine Usu'da geçer. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümlelerin belirteç cümlesi konumunda olan sadece bir yapı mevcuttur. Tez Yazıtı'nda geçen *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki yapı, *temel cümlelerin içinde* yer alır. Bitimli altasıralı cümlelerde *erkli-erikli* koşul bağlaçlı yapı da *temel cümlelerin içindedir*.

Temel cümle sonrasında konumlu belirteç cümlesi bu yazıtlarda mevcut değildir. Dolayısıyla Tez, Şine Usu ve Taryat Yazıtları'nın tümü göz önüne alındığında *ön cümle* ve *ara cümle* konumlu yapılar tespit edilmektedir.

2.2.4.1.3. Moğolistan Yazıtları

İhe Aşete: Bu metinde belirteç cümlesi ile ilgili tek bir örnek bulunur. Ortaç temelli yapı aracılığıyla üst cümleye biçim-sözdizimsel bağ kuran -TOk için kuruluşundaki belirteç cümlesi, *temel cümle öncesinde* konumludur.

Süüci: Moğolistan Yazıtları'ndan Süüci'de bağımlı cümle yapısı tespit edilmediği için temel cümleye göre konumu belirtilmemiştir.

Çöyr: Köktürk Kağanı İltiş'in Kağanlığı'nın ilk yıllarında yazıldığı düşünülen Çöyr Yazıtı'nda ise bağımlı cümle tiplerinden sadece *-X* ulaç ekiyle karşılaşılmaktadır ve bu yapıdaki belirteç cümleleri *temel cümlenin önündedir*.

Ongi: Bu taş yazılı runik metindeki belirteç cümlelerinde özellikle ortaç temelli yapılar etkilidir. Biçimbilgisel bağlanma yollarında *-TOk* ortaç eki ile *-TOk+TA*, *-TOk+(U)m*, *-TOk+I+n* yapıları vardır. Biçim-sözdizimsel bağlanmada, *teyin* ilgeçli yapıların hepsi *temel cümlenin önünde* konumludur. Ayrıca basit yapıyla ulaç ekleriyle bağlanma yollarından sadece *-p* ulaç eki mevcuttur ve bu yapı da *temel cümlenin önündedir*. Diğer runik metinler arasında sadece Köl Tegin'de gözlenen *kesre* ilgeçli bağımlı cümle örneği Ongi Yazıtı'nda da geçer ve bu yapı da *temel cümlenin önünde* yer alır. Neticede bu runik metinden tespit edilen belirteç cümlelerin hepsi *temel cümlenin önünü* tercih etmiştir.

Köli Çor: Moğolistan bölgesine ait yazıtlardan bir diğeri Köli Çor'dur. Bu yazıttan bulunan belirteç işlevli bağımlı cümleler çok yüksek oranda *ön cümle* konumundadır, sadece *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış bir yapı *temel cümlenin içinde* gözlenmiştir. *Temel cümlenin önünde* konumlu örneklerinde, biçimbilgisel bağlanma yolları çeşitlilik gösterir: basit yapıyla ulaç eki *-p* ve ortaç temelli *-TOkTA*, *-TOkI*, *-TOkUm*, *-TOkUmUn* gibi. Ortaç temelli karmaşık yapıyla ulaç eklerinin tamamı ve *-p* ulaç ekli belirteç cümlelerinin çoğu *temel cümlenin önünde* konumludur. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış yapılardan *isim + ilgeç* temelli tek örnek de *ön cümle* konumundadır.

2.2.4.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları

Yenisey bölgesindeki runik metinlerde basit yapıyla ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan *-sAr*, *-pAn*, *-p*, *-X*, *-A*, *-GInCA*, *-mAtIn* ekli yapılar, *temel cümle önünde* konumlanmıştır. Elegest I, Şançi III, Bayan Kol, Novosyolovo, El-Baji, Ak-Yüs I, Kara-Yüs I, Köjeelig Hovu gibi Yenisey Bölgesine ait çeşitli mezar taşlarında *-p* ekli belirteç cümleleri *temel cümlenin önündedir*. Tek ünlülü ulaç eklerinden *-X* eki *ön cümle* durumundaki belirteç cümlelerinde daha yaygındır. *-A* ulaç eki ise sadece Abakan mezar taşında görülür. *-p* ve *-X* ekine göre daha az karşılaşılan ön cümle konumlu diğer ulaç ekleri *-sAr*, *-pAn* ve *-GInCA* ekli basit yapılardır. Özellikle bunlar

arasında en çok dikkat çeken diğer runik metinlerde yer almayan *-GInç / -GInCA* yapısıdır. Bu eki almış belirteç cümlesi, *temel cümle*nin önünü tercih etmiştir. Üst cümleye bağlanan *temel cümle önünde* konumlanmış yapılar arasında *-çA, -gAll, -yXn, -mAtI, -tI, -kAn* ekleri ile karşılaşılmaz. Biçimbilgisel yolla bağlantılardan basit yapıları ortaç ekleri de bu yazıtlarda yoktur.

Karmaşık yapıları eklerle üst cümleye bağlanan ortaç temelli yapıların da Yenisey Yazıtları'nda işlek bir kullanımı yoktur. *Ortaç + durum eki* yapısındaki *-TOk+TA* kuruluşlu tek örnek *temel cümle*nin önündedir. Ayrıca *ortaç + iyelik eki* kuruluşundaki *-TOk+Um* yapıları bir belirteç cümlesi de ön cümle durumundadır. *Ortaç + iyelik eki + durum eki, ortaç + iyelik eki + belirtme eki* kuruluşunda *temel cümle*nin önünde konumlanmış Yenisey Yazıtları'na ait örnek bulunmamıştır. Ad-eylem temelli yapıları da örneği yoktur.

Temel cümle içinde konumlu basit yapıları ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin sayısı çok azdır. Sadece *-A, -X* ulaç eklerini almış sayılı örneklerle karşılaşmaktadır. Ayrıca biçimbilgisel bağlanma yollarından karmaşık yapıları ekleri arasında da Yenisey Yazıtları'na ait bir yapı yoktur. *Temel cümle*nin sonunda biçimbilgisel bağlanma yollarını örneklendiren belirteç cümlesi mevcut değildir.

Biçim-sözdizimsel yolla sağlanan *ortaç+ilgeç* temelli yapıları arasında sadece bir örnekle karşılaşılır. Yenisey Yazıtları'ndan El-Bajı'de tanıklanan *-TOk için* kuruluşundaki bu yapı, *temel cümle*nin önünde yer alır. Bunun yanı sıra *-TOk yana* yapısında ve *ortaç + iyelik eki + ilgeç* ve *ortaç + durum eki + ilgeç* yapılarında Yenisey Yazıtları'nda geçen herhangi bir örnek gözlenmemiştir. *Temel cümle içinde* ve *temel cümle*nin sonunda konumlu ortaç temelli biçim-sözdizimsel yapıları da yoktur. Dolayısıyla ortaç temelli biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri arasında, *temel cümle*nin önünde konumlu *-TOk için* yapısı dikkat çeker.

Bir diğer üst cümleye bağlanma yolu ise *isim + ilgeç* temelli yapılarıdır. *Temel cümle önünde* konumlanan *isim + ilgeç* temelli yapıda örnek çoktur. Çaa-Höl III, Hemçik Çirgaki, Çaa-Höl VIII, İyme, Uybat I, Elegest I, Abakan gibi farklı Yenisey Yazıtları'nda görülen ve *temel cümle öncesinde* yer alan belirteç cümleleridir. Sadece Yenisey Yazıtları'ndan tanıklanan *isim + (U)m için* kuruluşundaki yapıları, *temel*

cümlenin önünde konumludur. Temel cümlenin içinde *isim + iyelik eki + ilgeç* yapısıyla karşılaşılmazken, *temel cümlenin sonunda* bu kuruluştaki bütün örnekler Yenisey Yazıtları'ndandır. Elegest III, Şançi III, Altın Köl II yazıtlarında *son cümle* durumunda *isim + iyelik eki + ilgeç* yapıları mevcuttur. Bu nedenle temel cümleden sonra gelen bu belirteç cümlelerin Yenisey Yazıtları'ndan tanıklanmış olması ayrıca önem taşır. Türkçe'nin eş zamanlı ve art zamanlı incelemesinde, bağımlı cümlelerin *temel cümleden sonra* gelme eğilimi düşük olduğu için Yenisey Yazıtları'ndaki ilgili örnekler dikkat çekicidir.

Temel cümlenin içinde Bay Bulun II, Elegest I Yazıtları'nda da *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluştaki belirteç cümleleri vardır.

Ön cümlede, *tep*, *teyin* ilgeçleri, *teser* koşul bağlacı ve *erkli-erikli* zaman bağlacıyla sağlanan bitimli altasıralı cümlelerin örnekleri yoktur. *Üçün* ve *teg* ilgeciyle kurulu belirteç cümleleri *temel cümleden önce* gelmiştir. *Temel cümle içinde* ve *temel cümlenin sonunda* belirteç cümlesi örnekleri yoktur.

Yenisey Yazıtları'ndan tespit edilen örneklerin tamamı düşünüldüğünde, belirteç işlevli bağımlı cümlelerin, *temel cümlenin önünde* konumlanma eğilimi yüksektir.

2.2.4.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları

Temel cümle önünde ve *temel cümlenin içinde* tanıklanan örnekler sınırlıdır ve sadece basit yapılı ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri vardır. Talas 7 numaralı yazıtta geçen *-p* ulaç eki almış bağımlı cümleler *temel cümlenin önünde* konumlanırken, Talas 2 numaralı yazıttaki *-p* ulaç ekli belirteç cümlesi *temel cümlenin içinde* geçer. Ayrıca *-A* ulaç ekli bir yapı da Talas bölgesine ait yazıtta görülür. Bunlar dışında, *temel cümle öncesinde*, *içinde* ve *sonunda* konumlanmış Kırgızistan Yazıtı'na ait örnekler yoktur. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış *ortaç + ilgeç*, *isim + ilgeç* ve bitimli altasıralı cümle yapılarında da *ön*, *ara* ve *son* cümle durumunda belirteç işlevli bağımlı cümleler bulunmamıştır.

2.2.4.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları

Bu yazıtlarda tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının temel cümleye göre üç farklı konum alabildiği görülür. *Temel cümle önünde* konumlanan belirteç cümlelerinin *-p*, *-pAn*, *-sAr*, *-X* ve *-gAll* asıl ulaç eklerini alarak üst cümleye biçimbilgisel yolla bağlandığı dikkat çeker.

*Temel cümle*nin *öncesinde* ve *içinde* basit yapılı ortaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi yoktur. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleri *temel cümle öncesinde* tespit edilmemiştir. Ayrıca bitimli altasıralama yoluyla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri tanımlanmadığı için *temel cümle öncesinde*, *içinde* ve *sonrasında* yoktur.

Temel cümle içerisinde ise *-X*, *-A*, *-p*, *-gAll* basit yapılı ulaç ekli belirteç cümleleri vardır. Basit yapıdaki ulaç ekleri dışında biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yapıda başka bir belirteç cümlesi *temel cümle içinde* görülmez.

Temel cümleden sonra yer alan bağımlı cümle kategorilerinden ise *-mAz için* yapısı dikkat çekicidir. Çünkü sadece Altay Yazıtları'ndan Tuyekta IV/2'de bu yolla üst cümleye bağlanma gerçekleşir. Runik metinlerde, bağımlı cümlelerin büyük bir çoğunluğunun *temel cümleden önce* bulunurken Tuyekta IV Yazıtı, diğerlerinden farklılık gösterir.

2.2.4.2. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinleri

Bu bölgeye ait runik metinler kâğıda yazılı runik elyazmalarından oluşur.

2.2.4.4.1. Irk Bitig

Kâğıda yazılı runik metinlerden Irk Bitig'de tespit edilen örnekler, *temel cümle önünde* veya *içinde* konumludur. *Temel cümle öncesinde* yer alan belirteç cümleleri *-sAr*, *-X*, *-A*, *-pAn*, *-p*, *mAtIn* ve *-kAn* şeklinde basit yapılı ulaç eklerinden oluşur. Bu yapılardan en işlek olanı *-pAn* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış belirteç cümleleridir. Bu eki almış bağımlı cümleler, hem *temel cümle öncesinde* hem de *temel cümle içinde* yer almıştır. Irk Bitig'de *-sAr* ve *-p* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış tek bir örnek bulunmaktadır. *-kAn* ulaç ekli bağımlı cümle yapısı, *ön cümle* ve *ara cümle* olarak konumludur ve sadece bu metinden bulunmuştur. *-X*, *-A* tek ünlülü ulaç ekleri ise hem *temel cümle içinde* hem de *temel cümle önünde* vardır. Basit yapılı bu ulaç eklerinden

daha çok -X ünlülü olanları gözlenmiştir. Ayrıca biçimbilgisel bağlanma yollarından basit yapılu ulaç ekleri arasında -*mAtIn* ekiyle de karşılaşılr. *Temel cümle öncesinde* başka runik metinlerde de bu ekin kullanımları mevcutken, *temel cümle içinde* sadece Irk Bitig’de bu yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesi vardır. Bu ekin kullanım sıklığı *ara cümle* konumlu belirteç cümlelerinde daha fazladır. *Temel cümle içinde* konumlu ve diğer runik metinlerde görülmeyen başka bir biçimbilgisel bağlanma ise -*GInçA* ekidir. Bu eki almış belirteç cümlesinin tek örneği *ara cümle* konumunda Irk Bitig’de geçmektedir. Dolayısıyla basit yapılu ulaç ekleriyle sağlanan bağımlı cümlelerin temel cümleye göre konumlanmasında, diğer runik metinlerde karşılaşılmayan yapıları Irk Bitig’in örneklendirdiği görülmüştür.

Temel cümle içerisinde basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış -*pAn*, -*p*, -*X*, *A*, -*gInçA*, -*gAll*, -*kAn*, -*mAtIn* ekli belirteç cümleleri vardır. *Temel cümle içinde* basit yapılu ulaç ekleriyle bağlanma çeşitlilik göstermektedir.

Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan yapılara gelindiğinde ise ortaç temelli yapılardan *ortaç + ilgeç* kuruluşundaki -*TOk yana* örneği sadece Irk Bitig’de geçer ve *temel cümlelerin önünde* konumludur. Bu yapı dışında *ortaç + ilgeç* ve *isim + ilgeç* yapısında *ön cümle*, *ara cümle* ve *son cümle* durumunda tespit edilen bir örnek yoktur. Irk Bitig’de bitimli altasırallı cümleler yoluyla üst cümleye bağlanan yapılardan sadece *tep* ilgeçli belirteç cümlesiyle karşılaşılmıştır, o da *temel cümlelerin önündedir*. *Temel cümle içinde* veya *sonrasında* Irk Bitig’den gösterilebilecek bitimli altasırallı bir yapı mevcut değildir.

2.2.4.4.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da Bulunan Runik Elyazmaları

Bu elyazmalarından edinilen veritabanı doğrultusunda, tespit edilmiş örneklerin büyük bir çoğunluğu *temel cümle önünde* konumludur. Almanya ve İngiltere’de bulunan elyazmaları arasında, belirteç işlevli bağımlı cümleler ile karşılaşılmıştır. Diğer elyazmalarında belirteç cümlesi örnekleri bulunmamıştır. Basit yapılu ulaç ekleri yoluyla üst cümleye bağlanmış, *temel cümle öncesinde* konumlu yapılar arasında üç ek dikkat çeker. -*sAr*, -*p* ve -*gAll* ulaçları. -*sAr* ekli üç örnek bağımlı cümle Almanya’daki el yazmalarına aittir: U5, Mainz 383, T II T 14 numaralı parçalar. *Ön cümle* konumundaki belirteç cümlelerden biri de -*p*’li yapıdadır ancak işlek bir

kullanımı yoktur: T II T 14 ve Mainz 388 numaralı runik el yazmalarında *-p* ekli bağımlı cümleler, *temel cümleden önce* konumludur. *-gAll* ekli belirteç cümlesi ise *temel cümle öncesinde* Mainz 388 numaralı parçada yer alır.

Bitimli altasıralı yapılarda sadece iki örnekte *tep* ilgeçli bağımlı cümle vardır. Bu belirteç cümleleri de temel cümleden önce konumludur.

Temel cümle içinde basit yapılu ulaç ekleri aracılığıyla üst cümleye bağlanan belirteç cümleleri arasında sadece *-p* ulaç ekli yapılar gözlenir. Karmaşık yapılu ulaç eklerinden ortaç temelli *-mlş+TA* yapısı sadece İngiltere’de bulunan Or. 8212/78 numaralı runik el yazmasında geçer. Bu sebeple bu runik el yazmasının diğer runik metinlere göre ayrıca dikkat çeken bir tarafı vardır. *Ortaç + ilgeç, isim + ilgeç* temelli ve bitimli altasıralı yapılar *temel cümle içinde* yoktur.

Biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmada sınırlı örnekler vardır. Biçim-sözdizimsel yollardan sadece bitimli altasıralama modeliyle ilgili birkaç örnek tespit edilmiştir. İngiltere’de bulunan Or. 8212/78, Or. 8212/1692 numaralı runik el yazmalarındaki bitimli altasıralı yapılar *temel cümlelerin önünde* konumludur. *Temel cümlelerin sonunda* konumlu belirteç cümlesi tespit edilmemiştir.

2.2.5. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Tablolarla Gösterimi

Runik metinlerden tespit edilen belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumları, aşağıdaki tablolarla gösterilmiştir. Bu şekilde, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel bağlanma yollarıyla oluşan bağımlı cümlelerin temel cümleye göre nasıl konumlandığı daha açık ve net bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tablo 55. Temel Cümle Önünde Konumlu Basit Yapılı Ortaç Ekiyle Bağlanan Belirteç Cümleleri

TEMEL CÜMLE ÖNÜNDE		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mlş</i>	<i>-TAçl</i>	<i>-gU</i>
	Orhon Yazıtları	✓	✓	✓	✓	X
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X
	Moğolistan Yazıtları	✓	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	✓	X	X	X	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X
	İrk Bitig	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X

Tablo 59. Temel Cümle Önünde Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri

TEMEL CÜMLE ÖNÜNDE		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
	Orhon Yazıtları	✓	✓	✓	✓	X	✓
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X	✓
	Moğolistan Yazıtları	X	✓	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	X	X	X	✓	✓	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	İrk Bitig	✓	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	✓	X	X	X	X	X

Tablo 61. Temel Cümle İçinde Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçim-Sözdizimsel Yolla Biçimbilgisel Bağlanma

TEMEL CÜMLE İÇİNDE		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
	Orhon Yazıtları	X	X	X	X	✓
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X
	Moğolistan Yazıtları	X	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	X	X	X	X	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X
	İrk Bitig	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X

Tablo 65. Temel Cümle İçinde Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri

TEMEL CÜMLE İÇİNDE		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
	Orhon Yazıtları	✓	✓	X	X	X	✓
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X	✓
	Moğolistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Irk Bitig	X	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X	X

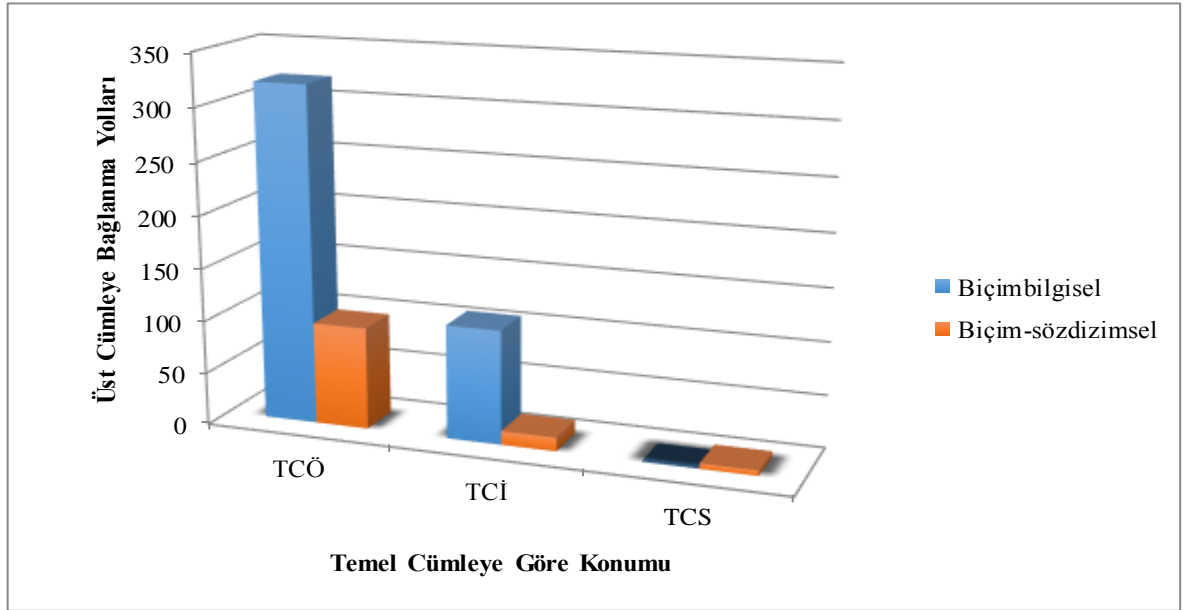
Tablo 67. Temel Cümle Sonunda Konumlu Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümleleri

TEMEL CÜMLE SONUNDA		<i>-Tok</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
	Orhon Yazıtları	X	X	X	X	X
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X
	Moğolistan Yazıtları	X	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	X	X	X	X	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X
	Irk Bitig	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X

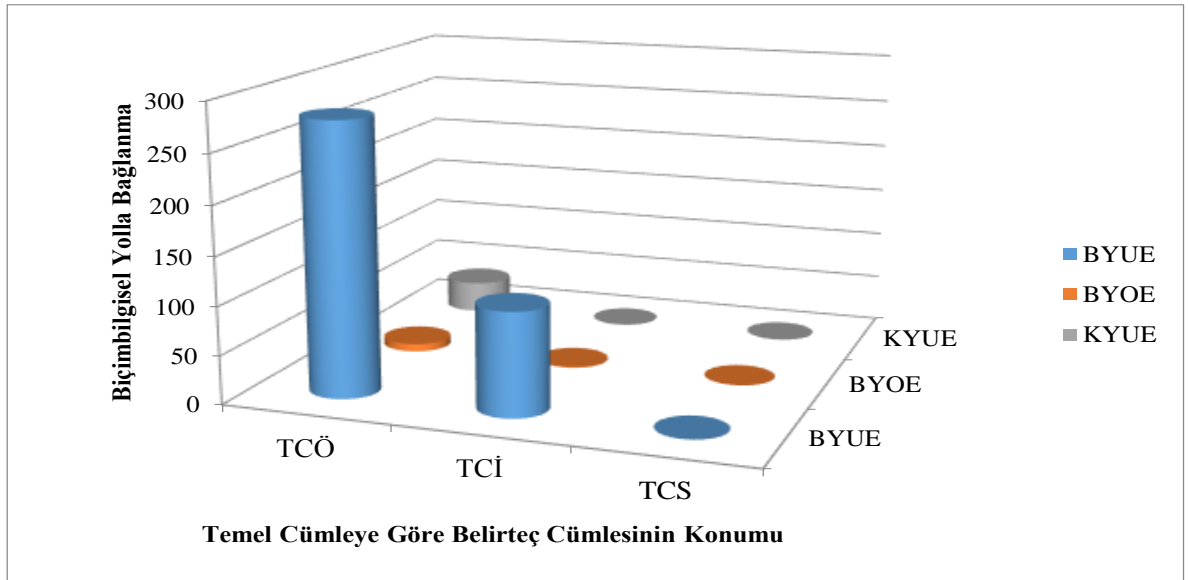
Tablo 71. Temel Cümle Sonunda Konumlu Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümleleri

TEMEL CÜMLE SONUNDA		Tep İlgeci	Teyin İlgeci	Teser Koşul Bağlacı	Teg İlgeci	Üçün İlgeci	Erkli-Erikli Zaman Bağlacı
	Orhon Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Moğolistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Yenisey Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	Altay Yazıtları	X	X	X	X	X	X
	İrk Bitig	X	X	X	X	X	X
	Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X	X

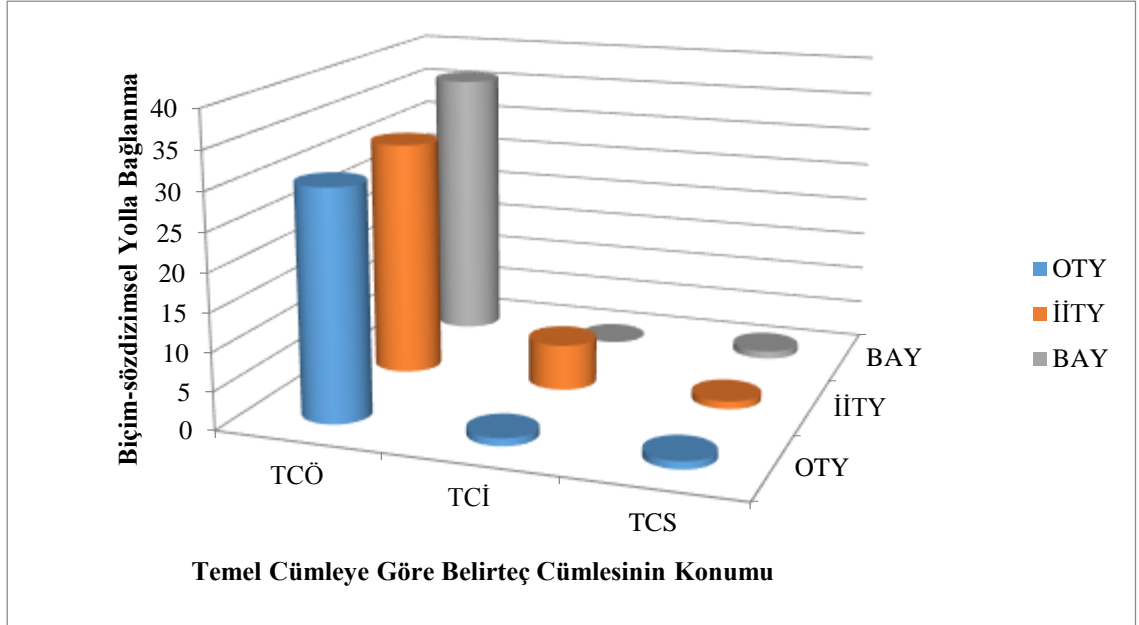
2.2.6. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerin Temel Cümleye Göre Konumunun Sayısal Oranları

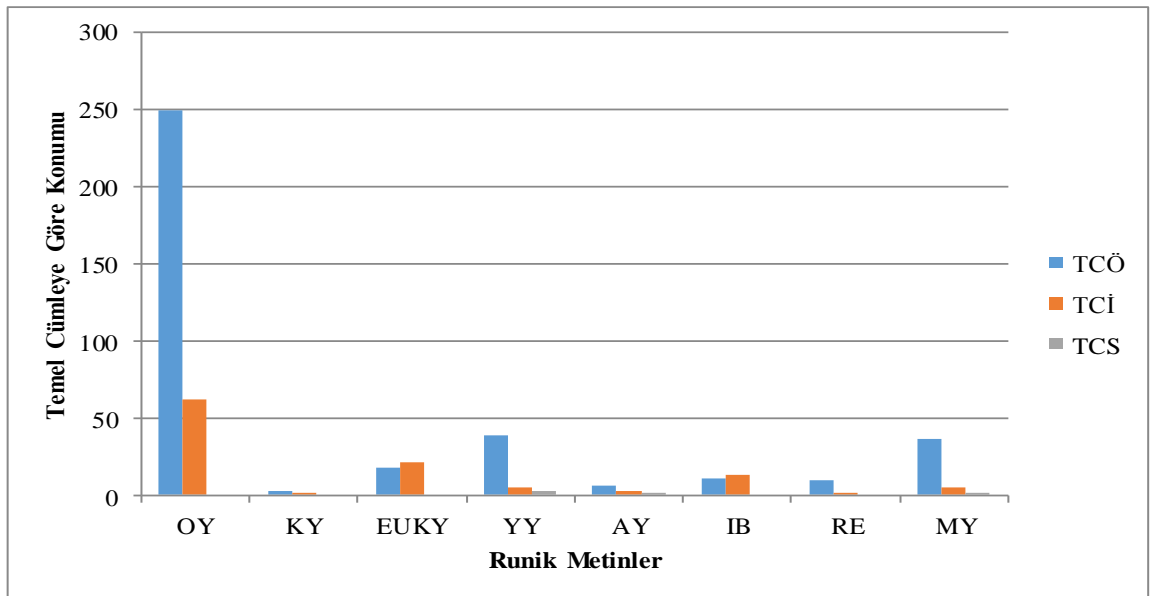
Şekil 11. Temel cümleye göre farklı konumlu belirteç cümlelerinin, üst cümleye bağlanma yollarının sayısal oranları (TCÖ: Temel cümle önünde. TCİ: Temel cümle içinde. TCS: Temel cümleden sonra)

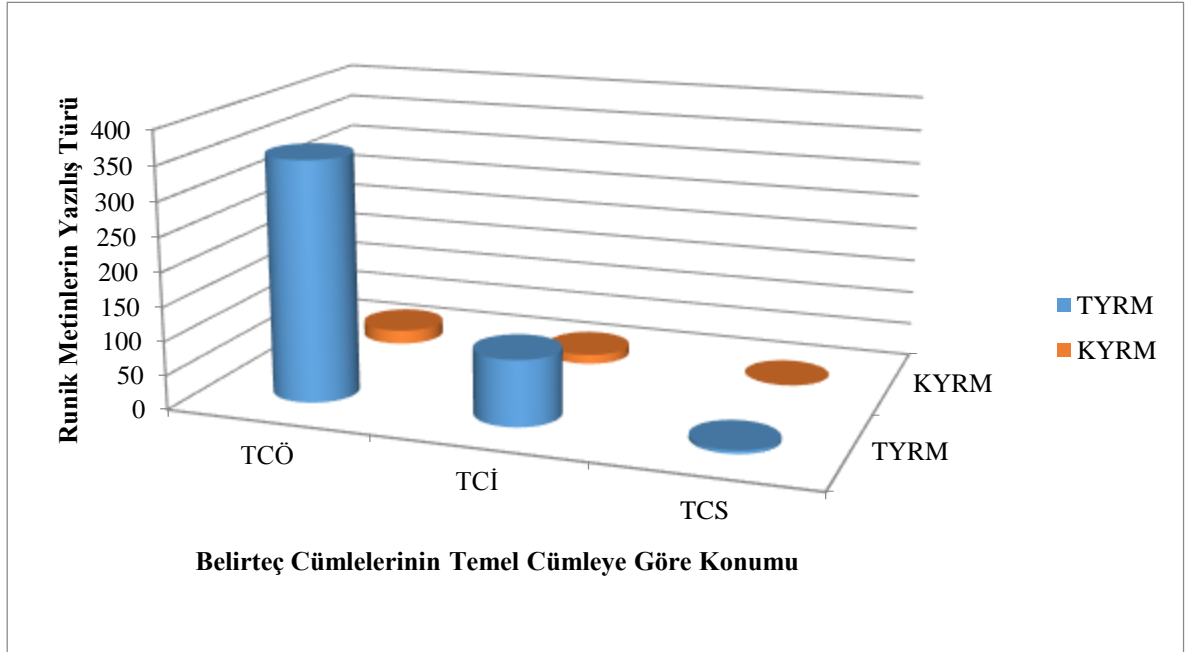
Şekil 12. Biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumunun sayısal oranları (BYUE: Basit yapılı ulaç ekleriyle. BYOE: Basit yapılı ortaç ekleriyle. KYUE: Karmaşık yapılı ulaç ekleriyle)

Şekil 13. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumunun sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar. İİTY: İsim + ilgeç temelli yapılar. BAY: Bitimli altasıralı yapılar)

Şekil 14. Belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumlarının runik metinlerdeki sayısal oranları (OY: Orhon Yazıtları. KY: Kırgızistan Yazıtları. EUK: Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları. YY: Yenisey Yazıtları. AY: Altay Yazıtları. IB: Irk Bitig. RE: Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Japonya'da bulunan runik elyazmaları. MY: Moğolistan Yazıtları)

Şekil 15. Belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumlarının runik metinlerin yazılış türü bakımından sayısal oranları

3. BÖLÜM

BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLELERDE

KİPLİK ANLATIM

3.1. TEORİK OLARAK KİP VE KİPLİK AYRIMI

Türkçede kip ve kiplik kavramlarının kip başlığı altında ele alınması dilbilim çalışmalarında karmaşaya sebep olmuştur. Bu iki kavram birbiri yerine kullanılmış, farklı araştırmacıların yorumlarıyla değişkenlik göstermiştir. Ayrıca kip kavramının zaman kavramıyla eşdeğer tutulması da belirsizliğe yol açmıştır. Nitekim geleneksel dilbilgisi kitaplarında bu kavramlar iç içedir (Ergin, 2000; Gencan, 1979; Korkmaz, 2007; Karaağaç, 2012; Banguoğlu, 2007). Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde yapılan dilbilim çalışmalarıyla bu iki kavram alanının ayrımı ortaya konmaya başlamıştır. Agop Dilaçar'ın kip ve zamanın birbirinden farklı anlam alanlarını karşıladığını belirtmesi bu açıdan bir ilk adımdır (1971: 107). Ahmet Kocaman'ın dilin gramatik ve pragmatik iki yönünün mevcut olduğunu ve kiplik değeri açısından pragmatikğin göz önüne alınması gerektiğini belirttiği yazısı da bu noktada önemlidir (1983). Bybee, Perkins ve Pagluica ise kiplik ile ilgili olarak konuşucunun öznel tutumunun baskın olmasına göndermede bulunmuşlardır (1994: 176). Yine Bybee ve Fleischmann'ın ortak çalışmasında kiplerin, fiillerin biçime dayalı dilbilgisel sınıflamasına ait olduğu; kipliklerin ise dilleri açıklayan, anlama dayalı bir alan içinde değerlendirildiği vurgulanmıştır (1995: 2). Smith, cümlenin çekimi sırasında görünüş değeri değişmiyorsa kip; anlam değerinde değişkenlik olabiliyorsa kiplik değer olarak yorumlamıştır (1997: 67). Grohmann'ın çalışmasında da kip dilbilgisel; kiplik ise anlam bilimsel bir temele oturtulmuştur (2006: 2). Yalçınkaya, kip ile ilgili şu sonucu çıkarmıştır (2015: 14):

“Kip, zaman ve şahsa bağlıdır; kişilerin ruh durumuyla ilgilidir; kipliğin ifadesi olan biçimbilgisel bir kategoridir; konuşmacının aktardığı içerik karşısındaki tutumudur; hem anlambilim hem de biçimbilgisi ile ilgilidir; zaman ve tarz kipi oluşturur. Kiplik olgusu ise kipe göre daha öznel bir değerlendirme ve tutum içeren; karşılıklı diyalog sürecinde gelişen, tahmin, çıkarım, varsayım, gönüllülük, zorunluluk, istek, emir gibi anlamları barındıran anlambilimsel bir kategoridir.”

Nauze, üç temel dilbilgisi yöntemiyle kipliğin oluştuğuna Palmer'in görüşlerinden yola çıkarak (Palmer, 2001: 19) alıntı yapar (2008: 9). Çekim ekleri, ayrı son ek -klitik ya da parçacıklar ile modal fiillerin bu konuda işlevsel oluşuna vurgu yapar. Nauze, aynı çalışmasında Türkçenin kipsel görünümüne de ayrıntılı değinir. Türkçenin görünüş, zaman ve kiplik durumlarını beş kategoride inceler (2008: 89):

-(y)A olasılık, yetenek; -(y)Abil- olasılık, yetenek; -DI tamamlanmışlık, bitmişlik, -mİş bitmişlik ve delile dayalılık; -sA şart, -mAll yükümlülük, geniş zaman koşacı, gelecek, bitmemişlik; (y)DI geçmiş zaman koşacı, -(y)mİş geçmiş zamana ait delile dayalılık, -(y)sA şart koşacı; -(DIr) genel kiplik.

Ahmet Benzer'in çalışmasında (2008: 179) kip ve kiplik olgusuna dair yerli ve yabancı dilcilerin açıklamaları ile ilgili toplu bir değerlendirme vardır. Benzer, bütün yorumları aktardıktan sonra kip ve kiplik hakkında şu kesin ayrımı ortaya koymaktadır:

"Kip, konuşucu için atanmış bir değerdir. Türkçedeki emir, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için konuşucu, atanmış belli dil biçimlerini kullanmak mecburiyetindedir. Kiplik kullanımı için ise konuşucu atanmışları değil, seçilmiş birimleri kullanır. Seçim kullanıcıya aittir. Sınır ise kipteki gibi dört kullanım ile sınırlı değildir. Her ne kadar sınırsız olmasa da konuşucu Türkçede zaman eki olarak bilinen eklerden birini seçerek; ihtimal, belirsizlik, belirlilik, küçümseme, tahmin, kesinlik, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık, niyet, söz verme anlamlarını dinleyiciye vermek için kullanılabilir."
(2008: 181-182)

Nesrin Günay'a göre, kiplik, fiil ile özne arasındaki ilişkiyi belirler ve kip, kipliğin dilde ifade ediliş biçimidir. Kipsellik esasen anlambilimsel bir kategori olmakla birlikte, dilde şifrelenirken zorunlu olarak biçimsel bileşenler de eklenmiştir. Kipsel mantık açısından kiplik anlatımların genellikle olasılık ve gereklilik ikililiği çerçevesinde ele alındığına dikkat çeker (2014: 532).

İmran Karabağ bir makalesinde *kipi bir ifadenin düşünülen şekli, kipliği ise fiil tarafından belirlenen bir olayın veya eylemin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü açıklayan anlam alanı* olarak belirtmiştir (2000: 275).

Filiz Kılıç, *mood* “kip” ve *modality* “kiplik” kavramlarının her ne kadar çok çalışılsa da net ayrımının yapılamadığını; kipi, kiplik kavramının fiilde türlü işaretleyicilerle gerçekleştiği ve bu gerçekleşmenin ortaya koyduğu fiilin biçim-sözdizimsel bir gramer kategorisi oluşturduğunu dile getirir. Bunun yanı sıra kipliği; konuşucunun fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren anlam kategorisi²²³ olarak tanımlar (2004: 2). Kipi, gramer kategorisi; kipliği ise anlam kategorisi içerisinde değerlendirir.

Zeynel Kıran ve Ayşe Eziler Kıran'ın açıklamaları ve örneklemeleri, bu noktada destekleyicidir: "*Kendi ürettiği sözce karşısında konuşucunun değerlendirmelerini, tutumunu, durumunu ortaya koyan tüm belirtilere kiplik denilmektedir.*" (2013: 233).

(1) *yüzüyorum* ifadesi kiplik değer taşımazken; (2) *yüzmesini biliyorum*, (3) *yüzmesini seviyorum*, (4) *yüzmek zorundayım* ve (5) *yüzebiliyorum* örnekleri kiplik belirtiyeye sahiptir. Dolayısıyla zorunluluk, istek, olasılık ifade eden fiillerin kullanımı; "sevmek", "dilemek" ve "umut etmek" gibi konuşucunun durumunu yansıtan fiiller ile olasılık, emin olma gibi ince duygu durumlarını ifade eden "belki, kuşkusuz, elbette" gibi ifadelerden oluşan belirteç ve belirteç grupları kiplik anlatımları farklı yollarla ortaya koyar (Kıran, 2013: 233).

Nesnellik ölçüsünde kiplik anlatım arka plana kayar. Ancak buna karşılık düşünce ve duygu içeren yazınlar, kanıtlayıcı metinlerde konuşucunun duygu durumu yansıtıldığı için sayısız kiplik belirtilerini gözlemek mümkün olmaktadır. Konuşucunun duygusu ve öznel yaklaşımı metne dâhil olduğu nispette kiplik belirtisi kuvvet kazanır.

Şeyda Ozil, temel cümle ve ortaç cümlelerde ele aldığı kip anlatımı çalışmasında kip ve kipsel anlatım ayrımını ortaya koyar. Buna göre kip, fiillere getirilen çekim ekleriyle ifade edilirken; bu ekler de birden çok kipsel anlatımı bünyesinde barındırabilir (1994: 114). Dolayısıyla belli bir kipi karşılayan ekler; olasılık, tahmin, şüphe, kesinlik, belirsizlik gibi alt anlam alanlarına sahip olabilmekte ve bu durum da kiplik yahut kipsel anlatımı oluşturmaktadır. Aynı çekim ekinin farklı anlam alanına sahip olmasında bağlamın ve yardımcı sözcük kullanımının etkisinden söz eden Ozil,

²²³ Seçil Hirik, ilgili makalesinde kipliği, konuşurun önermesine yansıyan tahmin, olasılık, varsayım, emir, istek, rica, pişmanlık, nasihat, yükümlülük, izin, şüphe, varsayım, çıkarım, kesinlik, kesin dışılık gibi anlam alanlarını karşılayan bir dilbilgisi kategorisi olarak ele almıştır (2013: 158). Dolayısıyla konu ile ilgili araştırmacıların yorumlamalarına göre Seçil Hirik kipliğin anlam ulamlarını benzer şekilde açıklamakla birlikte diğerlerinden farklı olarak gramer kategorisi altında değerlendirir.

kiplik ifade taşıyan belirteçlerin, anlamı daha net ortaya koyduğuna dikkat çeker (1994: 114). Fiil çekim eklerine göre anlatının, yorumlu ya da yorumsuz aktarımın değişkenlik gösterebildiği görüşündedir (1994: 113). Mesela, *-DI* eki herhangi bir kipsel anlatıma ihtiyaç duymadan doğrudan gözlem sonucunu yansıtabilen ve olayın bitmişliğine işaret eden bir çekim eki iken; *-sA* eki ile konuşucu kendi düşünce, istek ve arzularını karşısındaki kişiye aktarabilir, dolayısıyla kipsel bir anlatım ortaya çıkabilir.

3.2 KİPLİK SINIFLANDIRMALARI

Kiplik sınıflandırmaları, kip ve kiplik kavramı gibi birbirinden farklılık ve çeşitlilik gösterir. Palmer, kipliği iki ana başlıkta ele alarak önerme ve eylem kipliğinden söz eder (Palmer, 2001: 8, 22). Önerme kipliği, bilgi ve kanıt kipliğinden oluşurken; eylem kipliği ise yükümlülük ve devinim kipliğini bünyesinde taşır. Sweetser (1990: 49), Papafragou (2000), Nuyts (2006) ve Kiefer (2009) kipliklerin bilgi, yükümlülük, hareket ve kök kiplikleri gibi alt başlıklardan oluştuğunu belirtirler. Ayrıca mantıksal doğruluk ve söz edimi kiplikleri sınıflandırmalarında yer alır. Hengeveld, iki temel sınıfta kipliği ele alır: *katılımcı odaklı kiplik* ve *olay odaklı kiplik*. Buna ek olarak *önerme odaklı kiplik*'in de gösterilebileceğine işaret eder. Katılımcı odaklı kiplikte katılımcı ve olay arasında nasıl bir ilişki kurulduğu, olay odaklıda ise konuşucunun kararı ve tutumunun bulunmadığı açıklaması yer alır. Önerme odaklı kiplik ise konuşucunun önermeye karşı takındığı tavrı ve tutumu sergiler (Hengeveld, 2004). Van der Auwera ve Plungian'ın (1998) çalışmalarında kiplik dört alt sınıftan değerlendirilmiştir: Katılımcı-dâhili, katılımcı-hârici, yükümlülük kipliği, bilgi kipliği. Nauze, yükümlülük kipliğinin, katılımcı-hârici kiplik alanının bir alt türü olduğu görüşündedir (2008: 17). Lars Johanson'un kiplik kategorisi ise üç başlıktan oluşur: isteme, zorunluluk, olasılık (2009: 488-492). Ayrıca Seçil Hirik, gerçeklik-gerçek dışılık ya da olasılık-zorunluluk gibi kipliğin iki temel sınıfından bahseder (Hirik, 2015: 2392):

Konumuzla ilgili olması sebebiyle Bybee, Perkins ve Pagluica'nın (1994: 177-181) kiplik değerlendirmesini özellikle belirtmek gerektir. Çünkü bu araştırmacılar, bağımlı cümle kiplik maddesini ekleyerek kipliği; konuşur odaklı kiplik, eyleyici odaklı kiplik,

bilgi kipliği ve bağımlı cümle kipliği başlıklarında ele alır²²⁴. Bu çalışma, bağımlı cümlelerin belirli tiplerinin hangi özel fiillerle ilişkilendirilerek kiplik anlatım sağladığını ortaya koyar (1994: 180). İsteme kipliğinin, bağımlı cümlelerin bazı tiplerinde zorunlu olarak ortaya çıkan özel fiil ya da belirteç formları için kullanılan bir terim olduğunu açıklar. Dolayısıyla *subjunctive mood* “isteme kipliği” teriminin dilbilimsel anlamda temel cümlenin alt birimlerinde işlevsel oluşuna dikkat çeker (1994: 212). Her ne kadar bazı özel fiil ve belirteç cümlelerinde kiplik anlatımdan söz etmek mümkün olsa da bu konu tartışmalıdır. Çünkü bağımlı cümle yapısında belirtilen kiplik değerinin gerçekten bir anlam ifade edip etmediği veya söz dizimsel gereklilikler nedeniyle ortaya çıkan bir anlamsal boşluk olup olmadığı üzerine dilbilimsel çalışmalar, çeşitli açıklamalar getirmiştir. Ancak Bybee, Perkins ve Paglucia bu gerçeği göz ardı etmeden, bağımlı cümle türlerinin kastettiği farklı kiplik değerlerinin varlığını örneklendirmiştir. Bağımlı cümlenin farklı kiplik anlatımlarına göre şekillenen temel cümlenin farklı anlam alanını açıklar (1994: 213). Nuyts, bağımlı cümle kipliğinin her ne kadar farklı bir kiplik olarak belirtilmekle birlikte diğer kiplik türlerinin bağımlı cümlelerdeki görünümünü yansıtan genel bir terim olduğuna değinir (Nuyts, 2006: 8).

Epistemik kiplikte yaklaşımlar ve sınıflandırmalar farklılık gösterse de konuşucunun önerme üzerine doğruluk / olgusal değerini ile ilgili tutumu kiplik bilgisini vermektedir. Bu kiplik türünde önermeyle ilgili olarak emin olmama ya da kararsız olma (tahmin), görünebilir bir kanıtı dayalı çıkarım (mantıksal çıkarım), kişisel deneyim ya da bilgiye dayalı varsayım (sayıltı) söz konusudur. Epistemik kiplik dışı kavram alanında ise iki temel kiplik ulamı vardır: yükümlülük ve devinim. Yükümlülük, kişinin ya da katılımcının dış kaynaklı kurallar ve kaynaklar karşısında nasıl davranması gerektiğini yansıtır. Devinim kipliğinde ise kişinin ya da katılımcının iç eğilimi / becerisi yer alır (Taylan, 2018: 5).

3.3. KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ

Nauza, tipolojik perspektifle incelediği kiplik çalışmasında altı dili derlem tabanı olarak belirlemiş, bunlardan birini Türkçe seçmiştir. Dolayısıyla Türkçenin yapısal özelliği ve kiplik anlatımları üzerine derinlemesine bilgi ve örnekler sunar (2008: 89-

²²⁴ Yalçınkaya (2015: 20) ve Gürkan (2016: 87) da temas eder.

113). *Modality in typological perspective* adlı eserinde ekler ve leksikal yapıların (gerek, zorunda, lazım, izin verilmek gibi) Türkiye Türkçesinde kiplik anlatımı sağladığını belirtir (2008: 91-95). Kiplik belirteçlerin²²⁵ (adverbs)²²⁶ de bu konuda etkin rol üstlendiğini belirtmiştir (2008: 95). *Ol-* fiilini içeren ve ondan türeyen fiil yapıları, Türkçenin kiplik yapısında yer almıştır (Nauza, 2008: 96, Göksel-Kerslake, 2005: 344). Bu tür kipliklerde güçlü kanıt durumu mevcuttur. Göksel-Kerslake *ol-* fiilinin daha sıklıkla *-miş* ekini almış fiil üzerine geldiğine vurgu yapar (2005: 364). Dolayısıyla Türkçede yardımcı fiilerin kiplik anlatımda etkisi mevcuttur. Bunun yanı sıra Türkçede kiplik oluşturan hususlardan biri olarak *ol-* fiilinin yanına *gerek, lazım* gibi sözlüksel yapıların eklenmesi gösterilmiştir (Nauza, 2008: 96; Göksel-Kerslake, 2005: 344). Bunların dışında *-sa gerek* (Nauza, 2008: 96; Göksel-Kerslake, 2005: 344) ve *-yor* fiil tabanı + *Abil* (Nauza, 2008: 97; Göksel-Kerslake, 2005: 368) yapıları da kiplik fonksiyonundadırlar.

Caner Kerimoğlu kiplik işaretleyicilerini, beş maddede incelemiştir; bunları şu şekilde sıralamıştır (Kerimoğlu, 2011): Biçim bilgisi öğeleri²²⁷, sözlük öğeleri²²⁸, söz dizimi öğeleri²²⁹, tonlama, bağlam.

3.4. ESKİ TÜRKÇEDE KIPLİK DURUM

Son dönemde kiplik konusu ile ilgili dil çalışmaları artmıştır. Bu çalışmalardan bazısı, Türkçenin tarihi dönemlerine aittir. Türkiye'de, Eski Türkçeden, Türkiye Türkçesine kadar uzanan Türkçenin tarihî kollarıyla ilgili, tez kapsamında kiplik üzerine yeni çalışmalar mevcuttur (Üzüm, 2017; Karabayazıt, 2017; Yalçınkaya, 2015; Hirik, 2014; Manap, 2013). Hirik, Eski Uygur Türkçesi dönemini temel aldığı kiplik çalışmasında olasılık kipliği bildiren sözlüksel ve biçimbirimsel kiplik işaretleyicilerini şu şekilde sıralamıştır: *-sAr/birök...* *-sAr, u-*, *bolgu kergek/kergek, -gAy, -gAll, erinç, erki, tip, azu/azu yme, -gU/-gUUK, mI* (2013: 148-157).

²²⁵ Türkçede kiplik belirteçleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. (Ruhi, Zeyrek, Osam, 1995)

²²⁶ Herhalde, belki, galiba (Nauze, 2008: 95).

²²⁷ Ekler, edatlar, biçim-sözdizimsel öğeler, kiplik yardımcı fiiller bu maddededir. Konuyla ilgili çeşitli örneklemeleri mevcuttur.

²²⁸ Zarflar, isimler ve kiplik yüklemeler bu başlıktadır. Kiplik oluşturmada zarfların büyük rol üstlendiğini ayrıca belirten Kerimoğlu; *iste-, san-, dile-* gibi fiilleri de kiplik yüklem olarak adlandırır.

²²⁹ Kalıplaşmış ifade ve deyimler bu gruptadır.

Melike Üzüm, Kıyas-ı Enbiya örneğinde ele aldığı epistemik kiplik konusunda, Eski Anadolu Türkçesinde kiplik durumuna değinmeden önce tarihsel bir değerlendirme yaparak Eski Türkçede kiplik olgusuna yer verir. Johanson ve Bacanlı'nın çalışmalarını [Johanson, 2000: 65-67, Bacanlı, 2008: 10] kaynak göstererek runik metinlerde kiplik işaretleyicisi olarak *-mIş* ve *-DI* eklerine²³⁰ dikkat çeker ve bunların Köktürkçe ile Eski Uygurca dönemdeki işlevsel farklılıklarına temas eder. Bu çekim ekleri, temel cümlede kiplik bildiren dilbilgisel kategorilerdir. Dolayısıyla çalışmasında bağımlı cümlenin kipliği yer almaz. Ayrıca Eski Uygurcada, bu eklerin kiplik işaretleyici gibi bir fonksiyonu olmadığına vurgu yapmaktadır (2017: 20). Biçimbirimsel kiplik işaretleyici yerine sözlüksel kiplik işaretleyicilerin bu dönem dilinde baskın olduğuna dikkat çeker.

Melike Üzüm, Eski Türkçe üzerine yapılmış kiplik çalışmaları neticesinde dört tane kiplik işaretleyicisinin²³¹ varlığına; *unç* ve *kük* sözcüklerini ilave eder (2017: 21-27). Rentzsch'in (2015: 245) çalışmasına atıfta bulunarak kiplik işaretleyicileri ile ilgili bilginin kesinlik durumunu gösteren oranlama sonucunu yansıtır:

“Erinç sınırları en belirsiz unsurdur, fakat kesinlik bildiren en güçlü işaretleyicidir. Erki kararsızlıktan yüksek, kesinlikten düşük bir aralığı bildirir. Ergey ve bolgay ise eşdeğer kabul edilmiş, bunlar için daha dar bir gerçeklik aralığı belirlenmiştir.” (2017: 21).

3.4.1. Erinç

Eski Türkçe dönemde güçlü bir kesinlik bilgisi verir. Bu konuda yapılan çeşitli çalışmalar, bu durumu destekler (Tekin: 1967: 173, Erdal, 2004: 276, Clauson, 1972: 234, Üzüm, 2017: 21-22). Yazıtlarda bu sözlüksel ifade, kanıtsallık eki *-mIş* ile birlikte daha çok görülmüştür. Az örnekte *-DI* ve *-DUK* ile ayrıca isim cümlesi ile kullanımı dikkat çeker (Üzüm, 2017: 22). Johanson (2000: 70) ile Ergin (2006: 93) çalışmalarında ise *erinç* sözcüğüne muhtemelen, olabilir, belki, olmalı, her halde gibi anlamlar yüklemiştir.

²³⁰ Köktürkçe dönemde *-mIş* ekinin belirsizlik ve şüphe durumları için kullanımı söz konusu iken, *-DI* işaretleyicisi, gerçekliğinden şüphe duyulmayan ya da gerçek kabul edilen durumlarda kullanılmıştır.

²³¹ *erinç, erki, ergey, bolgay.*

3.4.2. Kök

Erinç ve *erki* sözcüklerine ek olarak Gabain, *kök* sözcüğünü gösterir (2007: 107). Gabain, muhakkak anlamını verdiği bu kelimeye yüksek oranda kesinlik bilgisi yükler. Melike Üzüm, *kök* sözcüğünün; gelecek bildiriyle kullanılması, ifadenin sonunda yer alması, anlamsal bütünlük içinde ifadeye katabileceği anlam ulamları gibi sebeplerle kiplik işaretleyicisi olarak kabul edilmesi gerektiğinin altını çizer. Bu sözcüklerin temel cümlede belirttiği kiplik değerlere değinilmiştir²³².

3.4.3. Erki

Bu sözcük, epistemik kiplik değeri açısından yüksek olasılığa işaret eder (Üzüm, 2017: 24). Marcel Erdal, bu kiplik işaretleyicisinin soru ve bildirim cümlelerinde farklı anlam boyutu kattığına dikkat çeker. Buna göre soru cümlesinde “acaba”, bildirim cümlelerinde ise “belki, belli ki, muhtemelen, görünürde, anlaşılan” gibi anlam alanlarını karşıladığını savunur (Erdal, 2004: 276, 350). *Erinç* kiplik işaretleyicisi de yüksek olasılık bilgisi taşımakla birlikte *erinç* ve *erki* kiplik anlatımlarının ince ayrımı tespit edilmiştir. Lars Johanson, *erki*²³³ sözcüğünün soru cümlelerinde yumuşatmak amaçlı kullanımına gönderme yapar. Alıcının “düşünceli olma, şüphe duyma ve cesaretsizlik” gibi çağrışımlara açık olmasını sağlayan bir kiplik değer olarak yorumlar (Johanson, 2000: 70).

3.4.4. Unç

Köktürkçede mevcut olan *u-* “muktedir olmak” fiilinden türeyen bu kelime, Talât Tekin ve Muharrem Ergin tarafından “mümkün, olabilir” şeklinde yorumlanmıştır. Yardımcı fiil ile asıl fiil arasına katılarak birleşik fiil fonksiyonu da üstlenen *u-* fiilinin Eski Uygurca ve Karahanlıcadaki bir başka görünümü *-A bil-* yapısıdır. Tonyukuk Yazıtı’nda, koşul cümlesi “mümkün olabilir” anlamında *unç* kiplik anlatımıyla birlikte

²³² Runik metinlerde, bağımlı cümle içinde *kök* leksik ifadesiyle sağlanan bir kiplik anlatım bulunmamıştır.

²³³ Bu sözcük de runik metinlerde belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında kiplik sağlayan bir unsur olarak gözlenmemiştir.

yer almıştır: *[ol yolun yorisar] [unc] [tedim]* “[o yolu kullansak] [mümkün olabilir dedim]” (SİD T1 D7)²³⁴.

3.4.5. Bolgay

Marcel Erdal, *bol-* fiilinin *-gAy* eki ile birlikte “olması beklenen, olma eğilimlerinde olan” anlamlarında kiplik işaretleyicisi²³⁵ olduğuna değinir (2004: 276). Melike Üzüm, *bolgay*’ın diğer kiplik işaretleyicilerine göre daha direnç gösterdiğini, modern Türk dillerinde ve Karluk-Uygur kollarında epistemik anlam işaretleyicisi olarak yaşadığını belirtir (2017: 26).

3.5. RUNİK METİNLERDE KIPLİK

Çağdaş dilbilimsel çalışmalar, runik metinlerde kimi biçimbilgisel, biçim-sözdizimsel yapılar yanında kiplik değer belirten sözcüklerin varlığını ortaya koyar. Temel cümle içinde kiplik anlatımın varlığı daha çok biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yapısal unsurlarla sağlanmıştır. Konu ile ilgili çalışmalar²³⁶ daha çok temel cümle üzerinden yapılmış, bağımlı cümlelerin kiplik anlatımlarına girilmemiştir.

3.5.1. Runik Metinlerde Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlelerde Kiplik

Çalışmamızın bu bölümünde belirteç cümlelerinin oluşturduğu bağımlı cümle kategorilerinde, kiplik anlatımın var olup olmadığı, varsa kiplik işaretleyicilerinin ne şekilde görüldüğü incelenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, belirteç işlevli bağımlı cümle bir temel cümle gibi değerlendirilerek, mevcut kiplik anlatımlar üzerinde durulacaktır. Temel cümle yapısındaki kiplik anlatım çeşitliliğini, bu tür bağımlı cümle yapılarından beklemek mümkün görünmemektedir.

²³⁴ Yeterlilik, muktedirlik anlamlarıyla bağımlı cümle yapan basit yapılı *-sAr* ulaç ekli belirteç cümlesinden sonra *unç* sözcüğüyle karşılaşılmaktadır. Koşul cümlesindeki varsayım anlam alanı yanında *unç* sözcüğüyle sağlanan kipsel anlatım gözlenmiştir. Rentzsch bu örneği, MOD1 içinde “olasılık-imkan” başlığında sınıflandırır (2015: 41).

²³⁵ Bolgay kiplik anlatımı, runik metinlerde belirteç işlevli bağımlı cümlelerde tespit edilmemiştir. *-gAy* ekinin *bol-* fiiline katılarak üst cümleye bağlanma yoluyla karşılaşılmamaktadır.

²³⁶ Orhon Yazıtları ile Eski Uygurca üzerine tez kapsamında kiplik ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. alışmalar temel cümlelerin kiplik ifadesini konu almıştır. Araştırmacıardan Ezgi Yalçınkaya, Orhon Yazıtlarında bilgi kipliğini çalışmıştır. Kip ve kiplik üzerine o zamana kadar yapılan tanımlamalar ve sınıflamalardan yola çıkarak kendisi yeni bir tasnif oluşturmuş ve çalışmasının üçüncü bölümünde Orhun Yazıtlarından aldığı örnek metinleri bu tasnife göre sıralamıştır. Buna göre kipliği dört ana başlık altında ele alan Yalçınkaya; bilgi (epistemic), yükümlülük, kanıt ve devinim kipliklerini de kendi içerisinde alt başlıklar hâlinde örneklerle incelemiştir (2015: 21-22). Ayrıca bk. (Hirik, 2015)

Sondan eklemeli dillerin doğal bir özelliği olarak Türkçe fiilimsi önermelerinde, bağımlı alt cümlelerin yüklem çekirdeği bulunur. *Converb subjunctive suffix* “ulaçlı yapılarda istek kipliği yapan ekler”; temel cümle ile ona bağlı cümle arasında çeşitli semantik ilişkiler kurar; görünüşsel, geçicilik ve başka diğer anlam katmanları gibi. Bu bağımlı cümlelerin kendilerine ait bir kip işaretleyicisi yoktur. Ayrıca bilinen bir zaman işaretleyicisi de yoktur. Johanson’a göre, sadece sınırlı sayıda kiplik işaretleyicisi vardır (1995: 316). Dolayısıyla Johanson’un görüşü, bağımlı cümle yapılarında kiplik okuma yapılabileceği yönündedir. Ancak temel cümleye göre, bağımlı cümle kipliklerinin sayısının az olmasını kaçınılmaz bulmaktadır.

Şeyda Ozil makalesinde, temel cümlelerde kiplik anlam sağlayan *-Ir* ve *-mAll* eklerinin ortaçlı yapıların fiillerinde kullanılmadığına değinir. Bu fiil çekimleri her ne kadar ortaçlı yapının fiiline eklenemese de bu eklerin taşıdığı kip anlamlarının (ummak, sanmak, istemek vb.) fiillerle dile getirildiğine vurgu yapar (1994: 125). Böylece yan cümle türü olarak ortaç yapılarda, kipsel anlatımların sağlanmasında sözlüksel yapılar etkili olmuştur. Türkçede bilgi kipliğinin sağlanmasında *ti-*, *sakın-*, *ö-*, *sagış-*, *bil-*, *gör-*, *gözet-*, *düşün-*, *san-*, *anla-*, *kestir-* gibi fiillerden yararlanılmış, bu fiiller kiplik belirleyici unsur olmuştur (Demirez Güneri, 2015: 327) (Tosun, 2013).

Bağımlı cümlelerin kiplik değerinin var olduğunu benimseyen araştırmacılar gibi, bu çalışmada da belirteç işlevli bağımlı cümlelerde kiplik anlatımının varlığı inceleme sonucunda kabul edilmiştir. Hangi yollarla üst cümleye bağlı belirteç cümlesinin kiplik anlatıma sahip olduğu, kiplik değer ifade eden sözlüksel unsurların ne olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kimi araştırmacılar bağımlı cümlelerde kiplik unsurunun aranmaması gerektiğini bu konuda ana cümlelerin kıstasa alınması gerektiğini belirtmiştir (Kiefer, 1987: 74, Kornfilt, 1997: 336, Göksel - Kerslake, 2005: 338). Yan cümle ve ana cümlelerin bir bütün olarak değerlendirip için yan cümlede kiplik anlatımlar değerlendirilirken, kimi çalışmacılar²³⁷ gibi ana cümle yok sayılmamıştır. Bu tez çalışmasında ise bağımlı cümlelerde kiplik anlatımının varlığı kabul edilmiş ve kiplik yorum yapılırken temel cümle dikkate alınmıştır.

²³⁷ Lyons, 1977: 805; Aygen, 1997: 39; Gürkan, 2016: 88.

Kiplik anlatımlarda aranan iki başlıca unsurun epistemik ve yükümlülük kiplikleri olması, belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında, fiilin ve yanındaki yardımcı elemanlarının yahut bütünüyle söz dizimsel kiplik durumlarının bu anlam ulamlarına göre incelenmesini gerektirmiştir. Epistemik kiplik değeri açısından, bilginin güvenilirlik dereceleri, yüksek ya da düşük olasılık durumu, olgusalılık - olgusalılık dışı ile karşıolgusalılık ifadeleri örnek cümlelerden yola çıkılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Yükümlülük kipliğinde ise öncelikle zorunluluk veya izin-olurluluk anlamlarını ihtiva ettiği için (Karabağ, 2000: 276) iç ve dıştan gelen etkilerle şekillenen izin veya zorunluluk anlatımı üzerinde durulmuştur. Bu iki temel kiplik anlatım yanı sıra İmran Karabağ, devingenlik kipliğine de dikkat çeker. Bu kiplik türünün de öncelikle beceri ve istek anlam ulamlarına sahip olduğunu vurgular (2000: 276).

Kipliğin bir alt ulamı istek paradigması; temenni/beklenti, arzu, yalvarma, rica gibi alt anlamlarda çeşitli seviyeleri işaretlerken (Aslan Demir, 2008); bununla birlikte yeterlilik, olanak, zorunluluk, olasılık, çıkarım, varsayım, olasılık, niyet/gönüllülük, izin, emir, gereklilik gibi daha çeşitlenebilir farklı anlam katmanları da karşılar (Kerimoğlu, 2011: 83). Dolayısıyla ele alınan runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarının kiplik boyutunda yükümlülük ve epistemik kiplik okumaları yapılmıştır. Buna göre yükümlülük kipliği altında yeterlik, istek- niyet, beklenti-istek, tercih, nezaket, kaygı; epistemik kiplik içerisinde ise kesinlik, olasılık, tahmin, varsayım, kehanet ve belirsizlik gibi anlam ulamları değerlendirilmiştir.

3.5.1.1. Biçimbilgisel Yolla Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Basit ve karmaşık yapıları eklerle sağlanan belirteç cümlelerinde çeşitli kiplik anlatımlarla karşılaşmıştır. Kiplik ifadenin oluşma sebebi, örneklerin çoğunda Belirteç cümlesinin yüklemde yer alan fiilin sahip olduğu kiplik değeridir. Biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel bağlanma yollarının kiplik anlatımda etkisi azdır.

3.5.1.1.1. Basit Yapılı Eklerle Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Belirteç cümlesi oluşturmada temel yöntemlerden biri biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanmadır. Basit ve karmaşık yapıyla bağlanma şekilleri vardır. Basit yapıdaki biçimbilgisel bağlanma, ulaç ve ortaç eklerinde gözlenir. Bunlar arasında özellikle ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlanma sonucu ortaya çıkan belirteç

cümlelerinde kim kiplik anlatımlar mevcuttur. Basit yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanan örneklerdeki kiplik anlatım, basit yapılu ortaç eklerine göre daha yoğundur.

Duygu Özge Gürkan, Türkiye Türkçesinde *Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler* çalışmasında kiplik ifade yollarını üç ana başlıkta değerlendirmiştir (2016: 88-94). Buna göre *kiplik bildiren yardımcı eylemler* -(y)Abil- ve ol- fiili ile kurulanlar; *kiplik bildiren ekler* -DI, -Ir, -AcAk ekleriyle çekime girmiş -sA koşul eki; *kiplik bildiren söz dizimi yapıları* vardır. *Kiplik bildiren ekler* maddesi, basit yapılu eklerle bağlanan belirteç cümlelerindeki kiplik anlatımla uyuşmaktadır. Runik metinlerde, -sAr ekli yapı, bağımlı cümleye doğrudan kiplik değer katar. Kimi basit yapılu ulaç ekli örneklerden de kiplik anlatıma ulaşılmaktadır. Ancak kiplik ifadenin oluşmasında basit yapılu ekler değil, bağımlı cümlelerin yüklem çekirdeğinin taşıdığı kiplik anlatım daha çok etkili olmuştur²³⁸.

3.5.1.1.1.1. Basit Yapılı Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Üst - temel cümleye belirteç işleviyle bağlanan cümlelerde bu yola çokça başvurulur. Basit yapıdaki çeşitli ulaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlelerinden kiplik anlatım çıkarılmaktadır. Tespit edilen ulaç ekleri arasında -sAr koşul bağımlı cümlesinde diğer ulaç ekli bağımlı cümle yapılarına göre sayıca daha çok kiplik anlam ulamına ulaşılmıştır. Bu ek yanı sıra farklı ulaç eklerinde ve bu eklerle kurulan belirteç cümlelerinde çeşitli kipsel değerler mevcuttur. Örneklerin tamamı dikkate alındığında, runik metinlerdeki basit yapılu ulaç ekleriyle sağlanmış belirtç cümlelerinde olasılık, istek, yeterlilik, varsayım, olgusalılık, karşıolgusalılık, gerçeklik-gerçekdışılık gibi kiplik anlatımlarla karşılaşılmıştır.

3.5.1.1.1.1.1. -sAr Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Bu başlık altında, runik metinlerden hareketle koşul bildiren -sAr ekli bağımlı cümle fiilinin taşıdığı kiplik anlam ulamları değerlendirilmektedir. Lyons, 1977; Aygen, 1997; Gürkan, 2016 gibi çeşitli kaynaklar örnek alınarak runik metinlerde, bağımlı

²³⁸ Bu nedenle başlığımız kiplik bildiren ekler olarak değil, basit yapılu eklerle bağlanan belirteç cümlelerinde kiplik olarak belirlenmiştir. Hem kiplik değer katan ulaç ve ortaç ekleri hem de bağımlı cümlelerin kiplik anlatım içeren yüklem çekirdeği sonucu ortaya çıkan kiplik ifadelerine yer verilmiştir. Kiplik anlatımın tespit edildiği basit yapılu belirteç cümlesi örnekleri, bağlanma yollarına kategorize edilmiş, bu şekilde hangi ulaç ya da ortaç ekli bağımlı cümlelerden kiplik anlatımın çıkarıldığı daha net ortaya konmaya çalışılmıştır.

koşul cümlelerindeki kiplik durumlar ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda, koşul cümlelerinde ve bu cümlenin bağlı bulunduğu temel cümlenin biçimbilgisel işaretleyicileri belirlenmeye çalışılarak sistematik bir düzen olup olmadığına bakılmıştır. İncelemeye başlamadan önce, ilk olarak koşul cümleleri üzerine yapılmış çalışmalara yer verilecektir:

Koşul cümlesi varsayıma dayalı bir dünyayı ifade ederken, temel cümle bu varsayımla bağlantılı olarak tüm erişilebilir dünyaları anlatır (Üzüm, 2017: 167). Bu iki unsur arasında Türkiye Türkçesinde belirleyici biçimbilgisel hususlar dikkat çeker:

1. Yan cümlede (öncül) kip, zaman ve görünüş ekleriyle *-sA*'nın kullanımı ve ana cümlede *-Ar/-AcAk*
2. Yan cümlede *-sA*'nın kullanımı ve temel cümlede *-Ar*, *-AcAk*, *-ArdI* yapısı,
3. Yan cümlede geçmişe yönelik *-sAydl* kullanımı ve temel cümlede *-AcAkDI*, *-ArdI* yapısı (Ruhi vd. 2000: 22).

Runik metinlerde koşul cümlesinin biçimbilgisel işaretleyicisi ise *-sAr* ekidir. Temel cümleye bağımlı koşul cümlesi işlevi katan *-sAr* eki, doğrudan zamansal değer ifade etmez, ancak zaman, görünüş ve kiplik gibi değerlerle birlikte yer alabilir. Tarihî dönemden bu yana ekin bünyesinde son ses *-r* ünsüzü erimeye mâruz kalarak zamanla bu ünsüz kullanımdan düşmüştür. Ana cümle ve onun bağlı koşul cümle görünüşleri ise şöyledir: Yan cümlede *-sAr*'lı yapı ana cümle fiil çekiminde *-tAçI*, *-I/Ur*, *-tI*, *-mIş* biçimbilgisel işaretleyicilerle bir arada yer alır. Bunun yanı sıra ana cümle yüklemine isim olduğu da görülür.

İşlev açısından çekim ekiyle ulaç arasında bir konumda bulunan Köktürkçe *-sAr* > Türkiye Türkçesi *-(y)sA*²³⁹ eki, örnekler arasında daha çok kiplik anlatımı karşılar. Bu

²³⁹ Eski Türkçenin özellikle Köktürkçe sahasını içine alan zaman diliminde de bu ek zarf-fiil fonksiyonundadır (Tekin, 2003: 177, Ercilasun, 2009: 185). Vecihe Hatiboğlu “şart sigası, temenni sigası, dilek şart kipi” olarak adlandırdığı bu eki Köktürkçe ve Eski Uygur dönemi de dâhil olmak üzere şart kipi pozisyonunda ele almıştır (1954: 254). Süer Eker, “eylem çekimini” üç başlıkta inceleyerek, “koşul”u zaman, kip ve tarz içerisinde tarz başlığına oturtur. Eylemlerin tarzını kendi içerisinde dörde ayırarak bildirme, öykü (hikâye), söylenti (rivayet), koşul (şart) maddelerini sıralar (2011: 361). Rıdvan Öztürk de *-sAr* ekini şart kipi olarak değerlendirmiş; Gabain, 2007; Tekin, 2003 çalışmalarını kaynak göstererek şart cümlesi olarak yan cümlede konumlandığını belirtmiştir. Ayrıca başkalarının Köktürkçede zarf-fiil olarak kabul ettiklerine de temas eder (2015: 54). Öztürk bunun sebebini, Köktürkçe şart çekiminin doğrudan açıklanmayıp, birleşik çekim içerisinde şart cümlesine değinilip örneklendirilmesine bağlamaktadır (2015: 55). *-sAr* ekinin Köktürkçede yan cümlenin yüklemine geldiği durumlar için zarf-fiil ifadesinin genel geçer bir kabul göstermekle birlikte yok *er-ti er-ser*, yok *er-tim er-ser* “olmasa idi, olmasa i-dim” (T 59) yapılarında *-sAr* ekinin şart çekimi olarak düşünülmesi

ek, tasarlama kipleri arasında değerlendirilmiştir (Yılmaz-Demir, 2010: 215; Eker, 2011: 361). Bu sebeple konuşucunun yaptığı açıklama bir isteği, bir tasarlamayı bir koşullanmayı yansıtmaktadır. İşlev itibarıyla ulaç; yapısı itibarıyla ise kip eki gibidir (Yılmaz-Demir, 2010: 215). Ayrıca şart eki, çoğu zaman temel cümle yüklemi kuramaz ve ulaç olarak kullanılır (2010: 215). (Gülsevin 1990, Karahan, 1994: 474, İlhan, 2009: 259) kaynaklarında da zamanla *-r* sesinin düşmesi sonucu *-sA* şekline bürünen *-sAr* eki, kip eki değil ulaç kategorisinde değerlendirilmiştir.

Koşul ifadeleri temel cümle ve ona bağımlı cümlelerle sağlanmıştır. Bu tür cümlelerde, temel cümle ve bağımlı cümle öğeleri arasında mantıksal bir ilişki aranır. Fatma Erkman Akerson, Hint-Avrupa dillerinde “yan cümle” olarak karşımıza çıkan ve bir “ana cümle”nin yönetiminde olan öğelerin; Türkçede ortaç ve ulaçlarla sağlandığı bununla birlikte koşul yapıların ise tam bir “yan cümle” olduğu görüşünü savunur. “Yan cümle” yani koşul bildiren cümle fiilinin tam çekimli oluşunun altını çizer (1993: 96). “Yan cümle” fiilinin zaman takılarını kendine bağlayabildiğini belirtir. Koşul cümlesinin zamandan bağımsız, *-r* geniş zaman, *-yor* şimdilik, *-di* geçmiş, *-miş* geçmiş, *-ecek* gelecek gibi zaman ve görünüş açısından birbirinden farklı altı değişik işlevde görünebileceğini ifade eder. Bu bakımdan koşul cümleleri, zaman çekimi bakımından bağımsızlık göstermektedir (1993: 97). Nitekim bu durum ulaçlı yapılar için de geçerlidir. Diğer basit ve karmaşık yapılu ulaç ekleriyle üst cümleye bağlanmış cümle yapılarına göre koşul cümleleri daha bağımsızdır.

Talât Tekin’in *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde “eylem zarfı” kategorisinde değerlendirilen *-sAr* ulaç ekinin görevlerinden birisi temel cümleye koşul ifadesi sağlamak, ikincisi ise temel cümlenin zamanına, fiilin görünüş değerine açıklık getirmektir. *-sAr* eki dilek-istek anlamını karşılarken bağımsız bir cümle kurabilir; ancak temel cümlenin koşul bilgisini sunduğu örneklerde bağımsız bir cümle kuramaz.

gerektiğini söyler (2015: 55). Öztürk, bu eki, Köktürkçe içerisinde zarf-fiiller içerisine dâhil etmez (2015: 61-64). Ferruh Ağca, Budist Türk Çevre Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekillerini incelediği eserinde bitimli fiillerde tasarlama kipi altında şart kipine değinmiş; *-sAr* ekinin Köktürkçeden Karahanlı dönemine kadarki zaman dilimindeki görünümünü örneklerle açıklamıştır. Türk runik harfli yazıtlarda herhangi bir şahıs ekini kabul etmemiş olan ve şart vazifesinin yanı sıra zarf-fiil olarak da kullanılmasına dikkat çekmiştir (2010: 54). Annemaria v. Gabain, *-sAr* ekini Eski Türkçe içerisinde zarf-fiiller içerisinde ele almamış (2007: 84-87) şart cümlesini oluşturan bir unsur olarak değerlendirmiştir (2007: 123).

Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*'nde IV. konu içerisinde, bağımlı cümle yapılarını oluşturan temel unsuru, birbirine bağlı “şart cümleleri” şeklinde gösterir (2012: 730). Bir koşul, bir varsayım, bir tahmin bildiren her cümlede “iki cümlecik” mevcuttur, bu iki cümlecikten ilk olanı “yan cümlecığı” yansıtır. Bu, “şart bildiren cümle yan cümle”dir, ikinci cümle ise koşulun karşılığı olan sonuç cümlesidir ki bunu Deny, ceza olarak adlandırır²⁴⁰ (2012: 730). Koşul cümlesi ve temel cümlenin fiil çekimi ile ilgili Deny'nin fikri şu şekildedir:

“*Yan cümle fiili şimdiki zamanın şartı, şimdiki zamanın şart hikâyesi veya isteğin hikâyesi; ana cümlenin fiili ise geniş zamanın hikâyesi veya niyetli gelecek zaman kiplerinden birini alabilir*” (2012: 732).

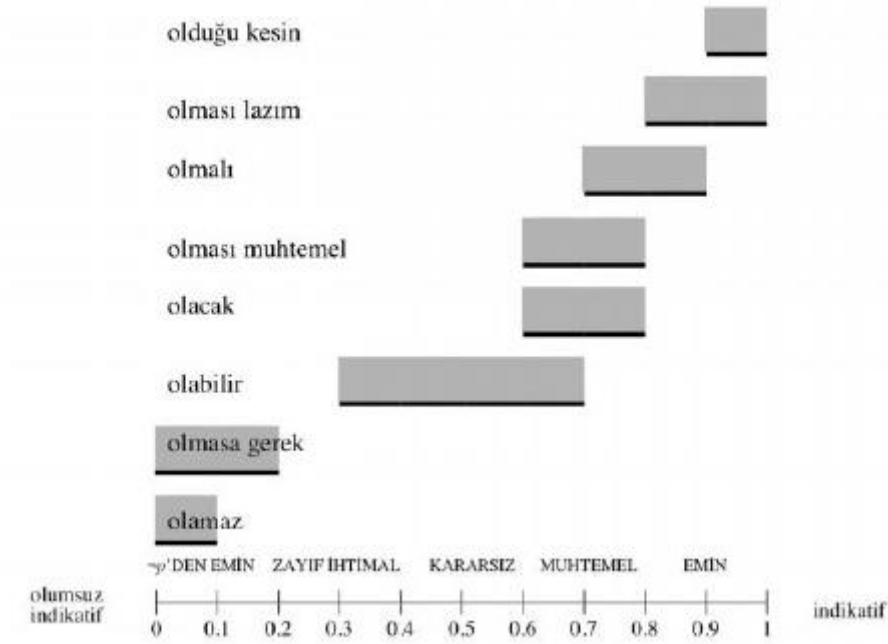
Gabain'e göre göre koşul cümlesi; cümleyi genişleten; başta, sonda yahut araya sokulmuş olarak temel cümlenin ortasında yer alabilen yan cümle işlevindedir. Koşul cümlesinin yüklemi şahsa ve zamana çoklukla işaret etmez. Şekil olarak bir başkasıyla bağlantısı olmayan ancak mantık bakımından bağımlı cümlelerdir (2007: 123). Kısa koşul cümlelerinin, bir cümle öbeğini yükseltme işlevine sahip olduğuna dikkat çeker (2007: 124). Buna örnek oluşturması bakımından *tawgaç ili erser, meriçi atlıg uç kıdıg türk turgış yir ol (HtV 99)* “Çin ülkesi (ise), Mleccha adlı, en uç hudutlarda bulunan türk turgış ülkesidir” cümlesini örnek gösterir. Gabain, bunun yanı sıra *-sAr* koşul ekini fiil şekilleri bahsi altında ara şekiller içerisinde göstermiştir (2007: 103-104). 2. teklik şahıs emir eki *-gil*, 1. çokluk şahıs emir eki *-alum*, yapılmakta olan iş ve oluşu bildiren *-kalar* ekiyle birlikte *-sAr* ekinin muhtemelen “tasvirî veya modal yardımcı fiiller” yardımıyla oluştuğu görüşündedir (2007: 104). Yan cümlede çekimli fiil olan *-sAr*, ara şekil bildiren *-gay*, *-kalar*'lı zamanların ve nadiren de *-cı*, *-ça* (?) gibi dilek şekillerinin koşulu olmaktadır. Eski Türkçe dönemde 1. ve 2. şahıslarda *-sAr* eki şahıs

²⁴⁰ İki cümlenin fiil kip çekiminin, birinci kişinin söze objektif veya sübjektif yaklaşmasına göre iki şekil alabileceğine vurgu yapar. Buna göre birinci kişi söze nesnel bir bakış açısıyla girmiş ise; varsayım ve tahmine dayanan, şüpheli veya olması istenilen ya da istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeden sadece objektif bir şart koşuyorsa bu tür bağımlı koşul cümleleri, “gerçek şart cümlesi” olarak yorumlanmıştır (2012: 730-731). Bu tarz “gerçek şart cümlesinde”, koşul cümlesinin fiili varsayım ve tahmin bildiren birleşik zaman kipini; temel cümlenin fiili ise koşul ekinin şimdiki zamanını alır. Varsayım ve tahmin kipi anlama göre değişebilir (2012: 730). Koşul cümlelerinin bir diğer kullanımı, Deny tarafından “gerçek olmayan şart” olarak açıklanmıştır. Birinci kişi olarak belirtilen konuşucu, *şart koştuğu anda, kendi fikrinde bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dâhilinde, kararlaştırmamış, şüpheli veya dilek hâlinde olduğunu bildirmek isterse* de koşul cümlesi kurulur. A hadisesi olursa B hadisesi olur, ancak mademki A hadisesi olamaz, olamayacak veya olmamıştır, o hâlde B hadisesi de hiç olamaz ve olamayacaktır (2012: 732). Dolayısıyla bu tarz “gerçek olmayan şart cümlelerinde” konuşurun öznel bakış açısıyla karşılaşılmaktadır.

bildirmeyebilir (2007: 122). Gabain, şart anlamının sıklıkla fiil şekline *-sAr* ekinin gelmesiyle gerçekleştiğini bunun yanı sıra pek çok zamanın birleştiğini de işaretlediğini ifade eder: *u-maz men er-ser* “muktedir olamazsam” gibi (2007: 91).

Lyons, koşul cümlelerini epistemik kiplik altında değerlendirmeye tabi tutar; bunu da nesnel ve öznel epistemik kiplik olarak sınıflandırır (Lyons, 1977: 805-806). Konuşucunun yorumu söz konusu olduğunda, öznellik ifadeye dâhil olur. Lars Johanson, *-sA* ekinin istek anlamı dışında daha çok varsayımsal ve ona bağlı erişilebilir dünya için kullanımına işaret eder (2009: 491). Çiğdem Usta, *-sA* ekinin semantik alanlarının dilek ve istek sınırlı olmayıp farklı semantik kodları karşılayabilen kiplik işaretleyicisi oluşuna değinir (2014: 36).

Comrie’ye göre, koşul ifadeleri mantıksal bir düzlemde gerçekleşmediği takdirde bağlantı yönü zayıftır. Ayrıca koşul cümleleri her zaman sebep-sonuç ilişkisine dayandırılmaz (1986: 80). Yine Comrie, Türkçede koşul cümlelerinin, Türkçenin söz dizimi yapısı itibariyle belirleyici bir kural taşıdığına altını çizer. Buna göre koşul cümlelerinde bağımlı cümle önce, temel cümle sonra gelecek şeklinde konumlandırılır (1986: 83). Her ne kadar Comrie’nin açıklamalarında bu sıralama kesinlik gösterse de cümlenin bağlamında vurgu ve tonlama, konuşucunun zihin dünyası ve yansıtmak istediklerini kendi tercih sıralamasına göre ortaya koyması gibi faktörler neticesinde kimi zaman temel cümle önde, bağımlı cümle sonda da gelerek koşul cümlesi meydana gelmektedir (Aygen-Tosun, 1997: 35). Runik metinlerde bağımlı cümle yapısının temel cümleden sonra geldiği çok az sayıda örneklerle karşılaşılabilir birlikte *-sAr* ulaç ekiyle üst cümleye bağlanmış koşul ifade gruplarının hepsi temel cümleden önce konumlanmıştır.

Şekil 16. Rentzsch'in epistemik kiplik üzerine skala önerisi

Bu şekil, Rentzsch'in (2010) yılı çalışmasına ait ve Türkçenin epistemik kipliği üzerine bir skala önerisidir. Lyons da, 0-1 skala çizelgesi ile ilgili olarak imkansızlık ve zorunluluk arasında bilgi değerinin değiştiğini açıklar ve imkansızlık için 0, kesinlikle için ise 1 sayısını gösterir (1977: 800). Bilgi değeri açısından koşul cümleleri bu tabloya göre değerlendirmek doğrudan mümkün değildir. Çünkü varsayımsal bir dünya içeren koşul cümleleri; bu varsayımsal dünyayla bütünleşik erişilebilir dünya temel cümleyi vermektedir. Bu sebeple koşul ifadeli bağımlı cümlede kiplik anlatımı ifade edilirken olgusalılık, güçlü zorunluluk, zayıf zorunluluk, ihtimal, olabilirlik, ihtimal dâhilinde olma/olası olmama, henüz gerçekleşmemiş olgusalılık, karşıolgusalılık gibi önermeye göre şekillenen aralıklar dikkate alınmıştır²⁴¹ (Deckerck, 2011: 36). Ancak Rentzsch (2010) ve Lyons'un (1977) belirttiği gibi 1 derecesinde kesinlik bilgisini vermek mümkün değilken ona çok yakın, güçlü zorunluluk bilgisi verilebilir.

Seçil Hirik, Eski Uygur Türkçesi üzerine yaptığı olasılık kipliği çalışmasında da -sAr'lı yapıların temel cümleye şart anlamı yanı sıra ikincil olarak olasılık anlamı

²⁴¹ Melike Üzüm ise Kısas-ı Enbiya örneğinde çalıştığı epistemik kiplik konusunun koşul ifadeli yapılarını olgusalığa yakınlık, gerçeğin güçlü varsayımı, olabilirlik ve olanaksızlık başlıkları altında değerlendirmede bulunmuştur (2017: 172-175).

kattığına değinmiştir (2013:149). Ayrıca Banguoğlu (2007: 468-469), Korkmaz (2007b: 677, 685), Yaylagül (2002), Develi (1995: 125,127) çalışmalarına atıfta bulunarak *-sA* ekinin cümleye dilek-şart işlevi dışında kararsızlık, tahmin, tercih gibi anlamlar kattığını ilave etmektedir (2013: 149).

Runik metinlerden tespit edilen *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümlelerin kiplik durumu ise şu şekilde örneklendirilebilir:

- (1) *[türük kagan ötüken yış olursar] [ilte bun yok]* “[Eğer Türk(lerin) hakani Ötüken platosunda hüküm sürerse] [o zaman elde kaygı yok]” (SİD KT G3 = SİD BK K2).²⁴²

Tablodan yola çıkıldığında (1) numaralı örnekte cümlede emin derecesinde bilgi verilir. Konuşucunun verdiği bilginin güvenilirlik derecesi güçlüdür. Bu sebeple, epistemik kiplik okumasını olgusalığa yakınlık, güçlü olgusalılık şeklinde açıklamak mümkündür. Epistemik kipliğin iki temel kavramı²⁴³ndan biri olan olgusalılık; olmuş ya da gerçekleşmekte olan, doğrudan bilinebilen durumları (Palmer, 2001: 2) ifade ettiği için (1) numaralı örneğinin kiplik okumasının olgusalığa yakınlığı kuvvetli olarak belirtilebilir. Kiplik bildirirken *-sAr* eki önünde *-I/Ur* geniş zaman ekini tercih etmiştir²⁴⁴. Köl Tegin Yazıtı olduğu için konuşur olarak bilinen Bilge Kağan, olumlu işaretleyici ile birlikte söyleminde kuvvetli bir varsayımda bulunmuş ve %100’e yakın kesin bir ifade kullanmıştır. Cümlede koşul ve sonuç bilgisi kesin bir dille belirtilmiştir. Tecrübeye dayanan ve yüksek güvenilirlik ifade eden ve aksi de ispat

²⁴² *-sAr* ekinin üzerine eklendiği fiiller Orhun Yazıtları’ndan şu şekilde tespit edilir: *ay-* (KT K10), *bol-* (BK B3), *yanul-* (KT G6), *ı-* (KT G8, BK K6), *ir-* (KT G13), *kabış-* (T 12-13), *tod-* (KT G8, BK K6), *bar-* (KT G8, BK K6), *er-* (KT G11, KT G13, KT G7, KT K10, BK G8, BK K5, BK K8), *et-* (II) (BK B5), *āç-* (BK K6), *kel-* (KT K11), *ti-* (KT G7), *olor-* (KT G3, KT G8, BK K2, BK K6). *-sAr* ekinin bağımlı cümlede daha çok *er-* fiiline katıldığı gözlenmiştir. Ele alınan yukardaki fiil örnekleri olumlu işaretleyici ile birlikte cümlede yer almıştır. Bunun yanı sıra *adrılma-* (BK K13), *basma-* (BK D18), *kazganma-* (BK D33), *telinme-* (KT D22, BK D18) fiillerinde olduğu gibi birkaç yerde olumsuz işaretleyiciyle birlikte *-mAsAr* yapısı dikkat çeker.

²⁴³ Olgusalılık-gerçeklik ile olgusalılık dışı-gerçekdışılık (Üzüm, 2017: 81).

²⁴⁴ Gülşat Aygen Tosun, yan cümlelerin epistemik kiplik taşıyan anlam boyutunda, temel cümlede bildirilen olasılığı yansıtan koşul ifadesinin varlığından bahseder; dolayısıyla yan cümlelerin bir koşul ifadesi olduğu ve bu koşul cümlesinin *-di*, *-mİş*, *-Iyor*, *-AcAk* ekleriyle çekime girdiğinden söz eder. Böylece Aygen, koşul ifadesinin farklı doğruluk derecelerine işaret ederek olasılık anlam ulamını karşıladığına dikkat çeker (Aygen, 1997). Bu ekli koşul cümleleri, temel cümlelerin koşul ifadesini oluşturarak belli açılardan kiplik anlamlar türetmiştir. Ele alınan örnekte ise *-Xr* geniş zaman üzerine çekimlenen *-sAr* koşul ifadesi gözlenmekte ve tecrübeye dayalı yüksek güvenilir bilgisi yansıtmaktadır.

edilmeyen koşul cümlesi olduğundan olgusallığa²⁴⁵ yakın olarak nitelendirilir. *Ülkede sıkıntı kalmaması adına başka hiçbir ihtimalin olmadığı* anlamı cümleden çıkarılır. Bağımlı cümle yapısındaki *-sAr* eki, temel cümlenin koşulunu bildirmek yanı sıra ayrıca olabilirlik, muhtemellik gibi bilgi kipliği anlam alanını da karşılar. Temel cümlenin gerçekleşmesi bağımlı cümleye bağlıdır. Dolayısıyla gerçekleşip gerçekleşmediği kesinlik taşımamakla beraber olasılığa işaret eder. Bu anlamda bağımlı cümle, kendi içerisinde kiplik ifadeye sahiptir. Ancak bağlı olduğu üst cümle ile de güçlü olgusallık bilgisi vermektedir. Bu kiplik okumasına benzer başka bir koşul ifadesi yine Orhun Yazıtları'ndan şu şekilde örneklendirilir:

- (2) *[ötüken yir olorup arkış tırkiş isar] [neng bungug yok]* “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve mal için kervan gönderirsen hiçbir eksiğin olmayacak]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

Bu örnekte de konuşurun bilgisinin kesinliği kuvvetlidir. Eğer şartlar gereği gibi gerçekleşirse sonucun başka türlü gerçekleşmemesi yüksek olasılıktır. Bu anlamın sağlanmasında temel cümlede yer alan kiplik belirteci *neŋ* sözcüğü de etkilidir. (2) örneğinde *-sAr* eki, Talât Tekin tarafından cümlenin derin yapısında *-Xr* ekiyle yorumlanmışken, yüzey yapıda birebir buna karşılık gelen bir işaretleyici bulunmaz. Bu örneğin de epistemik kiplik okuması (1) örneğinde olduğu gibi olgusallığa yakınlık olarak yorumlanabilir. Bağımlı cümle tek ele alınırsa ise bu yapı da kendi içinde kiplik değer ifade eder. Temel cümlenin gerçekleşmesi için koşul bilgisini veren bu bağımlı cümle yapısının gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kesin değildir. Dolayısıyla olabilirlik mevcuttur. *-sAr* ulaç eki, *-Xr* geniş zaman ekiyle çekime girmeyi tercih etmiştir. Anlam alanında geleceğe gönderme yapmak yerine genel-geçer bir bilgiyi yansıtmak ön plandadır.

- (3) *[ötüken yiş olorsar] [bengü el tuta] [olortaçı sen]* “[eğer Ötüken Platosunda oturursan], [bengi eli [orada] tutacaksın]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

²⁴⁵ Bununla birlikte olgusallıkla ilgili olarak başka bir görüş de Declerck'a aittir. Declerck (2011: 37), olgusallık'ın epistemik değer belirtmekle birlikte olgusal bir dünyaya hitap ettiği dolayısıyla kiplik anlatıma sahip olmadığı görüşündedir (bk. Üzüm, 2017: 88). Buna karşılık Bybee, Fleischmann (1995: 177-180) ve Wärnsby (2016: 15) olgusal bildirimlerde, konuşurun önermeyi tamamıyla gerçek kabul ettiği görüşünü savunmuşlardır (bk. Üzüm, 2017: 88).

- (4) [*ol yergerü barsar*] [*türük bodun ölteçi sen*] “[o yere gidersen, (ey) Türk halkı öleceksin!]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

(3) ve (4) numaralı örneklerde koşul bildiren bağımlı cümle ile temel cümle birlikte değerlendirildiğinde gerçeğin güçlü varsayımı söz konusudur. Bilinen bir duruma dayalı güçlü olgusal okunur. Bu tarz koşul cümlelerini *-tAçI* ile çekime girmiş temel cümle takip eder. Koşul cümlesinin yüklemine dilsel düzlemde görülen *-r / -I / -Ur* ekleri veya sadece anlamsal çözümlemeyle varlığı anlaşılan geniş zaman eki vardır. Ferruh Ağca, *-sAr* ekinin aynı zamanda tarihî Türk dilleri içerisinde istek işaretleyicisi olarak kullanımına dikkat çekmiştir. Kiplik ifadelerden biri olan istek anlam ulamının (3) ve (4) örneklerde var olduğu göze çarpar. Yani, “Ötüken dağlarında oturmak istersen, sonsuza kadar devlet sahibi olarak oturacaksın (KT G8); o yere gitmeyi dilersen, (ey) Türk halkı öleceksin (KT G8)” şeklinde bu iki cümleyi yorumlamak mümkündür. Türk dilinde asıl olarak ulaç işlevi ile ortaya çıkan, koşul işlevi de yüklenen ve bu işlevi zamanla genelleşen *-sAr* ekinin, aynı zamanda sentaktik kurgu dâhilinde isteme anlam ulamını karşıladığı görülür (Ağca, 2016: 83) . Bağımlı cümlelerde geçen eylemler gerçekleşmemiştir ancak gerçekleşme olasılığı vardır. Bu sebeple, bağımlı cümlenin birebir epistemik kiplik okuması olabilirlik, olası, muhtemel şeklinde yapılabilir.

- (5) [*bir todsar*] [*açsık ömez sen*] “[eğer bir kez doyarsan açlığı] [düşünmüyorsun]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

(5) numaralı örnekte cümlede, bilginin kesinlik derecesi yüksektir. Konuşucunun verdiği bilginin güvenilirliği de o nispette kuvvetlidir. Dolayısıyla epistemik kipliği açısından 1 sayısına yakındır ve olgusalılığı güçlüdür. Koşul bildiren bağımlı cümle olduğu için varsayımsal dünyayı temsil eden *-sAr* ekli bağımlı cümle, 1 derecesinde kesinlik taşımazken, buna çok yakın bir bilgi verir:

- (6) [*yaguk erser*] [*edgü agı birür*] “[eğer sana yakınsa] [iyi mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).
- (7) [*ırak erser*] [*yablak agı birür*] “[eğer [Tabgaç halkı] [senden] uzaksa] [değersiz mal verir]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

- (8) [*yaguk erser*] [*amtıka erig yerde erser*] [*anca erig yerte bengü taş tokıtdım*] “[eğer (el) yakınsa] [veya herhangi bir yerde ise] [onun için erişilebilir yere bengü taş diktirdim]” (SİD KT G13 = SİD BK K8).

Köl Tegin’de geçen paralel yapıdaki (6), (7) ve (8) numaralı örneklerde, konuşurun bilgisinin kesinlik derecesi yüksektir. Bağımlı cümle yapıları varsayımsal dünyayı gösterir. Bu varsayıma bağlı sonuç cümlesi, temel cümledir. *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümle fiiline göre, temel cümle eyleminin gerçekleşme olasılığı çok kuvvetlidir. Bu anlamda, diğer yukarıdaki örnekler gibi güçlü olgusalılık okunmaktadır.

- (9) [*köl tegin yok erser*] [*kop ölteçi ertigiz*] “[Köl Tegin olmasaydı] [hepiniz ölecek idiniz]” (SİD KT K10).

Temel cümlenin koşul ifadesi, *köl tegin yok erser* bağımlı cümlesi yapısıdır. Koşul cümlelerini oluşturan üç özellikten biri olarak kabul gören (Ruhi, 2000: 22; Üzüm, 2017: 167) ve Türkiye Türkçesinde yan cümle kısmı *-sAydl*, temel cümle ise *-AcAkdI*, *-ArdI* ile şekillenen yapılar epistemik değer açısından karşıolgusalılık olarak ifade eder. (9) numaralı örnekte de bu kiplik anlam karşımıza çıkar. Sema Aslan, isteme kipliği üzerine yaptığı çalışmasında karşıolgusalılık için; geçmişte gerçekleşme olasılığı olan ama gerçekleşmeyen ya da konuşma anında geçmişe atıf yaparak isteme bildirimini oluşturan yapılar olarak açıklar (2007: 9). Ayrıca bu tür ifadelerin geleceğe yönelik istek, tereddüt ve endişe bildirdiği yönünde açıklar. Melike Üzüm, koşul cümlelerinin bir alt ulamı olarak belirttiği karşıolgusalılık ifadesi hakkında: “*Geçmişte olgusal duruma karşılık oluşturulan olgusalılık dışı durumla ilgili konuşma anında her şey belirgindir, fakat olmaması varsayımına yönelik bir tahmin bildirim yapılmaktadır* (2017: 176)” şeklinde bilgi verir.

Karşıolgusalılık anlamını sağlayan kiplik işaretleyicileri *-sAydl*, *-sAymIş*, *-(y)Aydl*, *-(y)AymIş* olarak gösterilirken sözlüksel işaretleyicileri keşke ve eğer olarak açıklanmaktadır. Türkiye Türkçesi ekseninde yanına aldığı ek ve sözlüksel işaretleyicileri böyle bir gelişim gösterirken; ele alınan (9) numaralı örnekte koşul cümlesi olan bağımlı cümledeki *-sAr* eki dilsel düzeyde yalnız konumlanmakla beraber ana cümle *-TAçI* eki üzerine hikâye çekimi *-TI* ekiyle çekimlenme gözlenmektedir.

Koşul cümlesi ve temel cümle birlikte düşünüldüğü zaman *-sAr* ekinin yanında [*erti ol-* fiilinin hikâyesi yer almaktadır. Koşul cümlesinin kiplik anlatımı için ekin derin yapısı bu şekilde düşünülmelidir. Bu parçada, bağımlı koşul cümlesi belirtilmeyip cümlenin bağlamından varlığına dikkat çekilen *erti* yapısıyla karşılaşılmaktadır.

Sonuç olarak (9) numaralı örnekte, alt ve üst cümle birlikte ele alındığında karşıolguşallık ifadesi mevcuttur. Koşul bildiren bağımlı cümle yapısı, epistemik kipliğe göre olasılık ifade eder. Köl Tegin'in olmama varsayımı okuyucu ya da dinleyiciye bildirilir.

(10) [*elteriş kagan kazanmasar*] [*udu ben özüm kazanmasar*] [*el yeme bodun yeme yok erteçi erti*] “[Eğer Elteriş Kağawan kazanmasaydı] [ve ardından ben kendim (devleti) kazanmasaydım] [el de bodun da yok olacaktı]” (SİD T2 D4-D5).

(11) [*elteriş kagan kazanmasar*] [*yok erti erser*] [*ben özüm bilge tonyukuk kazanmasar*] [*ben yok ertim erser*] [*kapgan kagan türük sir bodun yerinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*] “[Eğer Elteriş kağan (devleti) kazanmasaydı] [ve var olmasaydı] [eğer ben kendim Bilge Tonyukuk [Türk devletini] kazanmasaydım], [veya ben var olmasaydım] [(o zaman) Kapgan Kağan [ve] Türk Sir bodunu yerinde kavim de, bodun da, kişi de hiç olmayacaktı]” (SİD T2 K1-K2).

(10) ve (11) numaralı örnekler de bağımlı ve temel cümle birlikte ele alındığında, epistemik kiplik değeri açısından karşıolguşallık ifade eder. Bu örneklerde, geçmişte gerçekleşme olasılığı olan ancak gerçekleşmeyen bir durum bilgisi yoktur. Geçmişte yaşanan veya olan bir durum üzerine atıfta bulunma ve bunun üzerinden temel cümle fiilinin gerçekleşebilmesine imkân veren bir anlam ulamı vardır. Dolayısıyla geleceğe yönelik endişe, kaygı duygu durumları ile bunlardan kurtulmanın verdiği minnet duygusunu yansıtır. Koşul cümlesi, kendi içerisinde olasılık ifade eder. Çünkü İlteriş Kağan'ın olmama durumu tahmin edilmektedir Epistemik kipliğin anlam alanını bilgiler, çıkarımlar, olasılıklar, şüpheler ve belirsizlikler belirler. Nitekim bu bağımlı cümle yapısında da olasılık üzerinden bir anlatım görülmektedir.

Karşıolgusallık bildiren koşul cümleleri, Köktürkçe döneme ait runik metinlerde çokça tanıklanır. Talât Tekin, bu tarz bağımlı cümle yapılarını Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'ndan örneklerle (BK D33, T 54-55, T 59-60, BK D18-19, T 56-57) ortaya koyar (2013: 192-193).

- (12) [*ötüken yer olorup arkış tirkış ıssar*] [*nen bunug yok*] “[eğer Ötüken toprağında yerleşir ve [mal içi] kervan gönderirsen] [hiçbir eksiğin olmayacak]” (SİD KT G8 = SİD BK K6).

Köl Tegin Yazıtı'ndan alınan (12) numaralı örnekte olgusallık güçlüdür. Konuşucunun verdiği bilginin doğruluk derecesi kuvvetlidir. Bağımlı cümle yapısı olasılık bilgisini yansıtır. Koşul cümlesinde ifade olunan durumun gerçekleşmesi ihtimali anlatılır. Bu nedenle bağımlı cümle kendi içerisinde olasılık bildirir. Temel cümleyle birlikte düşünüldüğünde ise epistemik kiplik değeri bakımından güçlü olgusallık okunmaktadır.

- (13) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kağanı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).

(13) numaralı örnekte, *anaru sülemeser* bağımlı cümlesindeki *-sAr* ulaç eki, temel cümlenin yüklemine gerçekleşmesi için gerekli olan koşul bilgisini verir. Epistemik kiplik değeri ifade eder. Buna göre *olması lazım* anlamını karşılar. Belirteç işlevli bağımlı cümlenin bağlı olduğu üst - temel cümle de epistemik kiplik açısından olasılık - tahmin bilgisini yansıtır. Ayrıca sözlüksel kiplik unsuru *kök* de temel cümledeki kiplik anlatımı pekiştirmiştir ve temel cümleye kuvvetli bir olasılık anlamı katmıştır. Nitekim (14) numaralı örnekte de benzer kiplik anlatım vardır. “Eğer sefer edilmezse, karşı tarafın kendilerini yok etmeleri durumu” güçlü bir olasılık bilgisini yansıtır. Dolayısıyla bağımlı cümle yapısında ifade edilen kiplik anlatım *olması lazım* olan işi bildirir. Bu anlamda kiplik değer taşır. Belirteç cümlesinde, aslında gerçekleşmeyen ancak gerçekleşme ihtimali çok yüksek bir olasılık dile getirilmiştir:

- (14) [*yormasar*] [*bizni kağanı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*bizni ölürteçi kök*] “[eğer ona [karşı] sefer etmezsek], [[Türkler] kağanları

alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [bizi ne şekilde olursa olsun] [yok edeceklerdir]” (SİD T1 K5-K6).

(15) ve (16) numaralı örneklerde ise bağımlı cümle yapısının eylemi daha gerçekleşmemiştir. *Gel-* ve *ol-* eylemlerinden bahsedilir ancak koşul cümlelerin gerçekleşmesi üzerine temel cümlelerin yüklemine gerçekleşmesi olasıdır. Dolayısıyla epistemik kiplik değer ifade eder. Gelecek zamana gönderme yapar. Temel cümlelerin çekimi geniş zaman *-Xr* ekidir:

(15) [*kelir erser*]/[*körü kelür*] “[eğer (düşman) gelecek olursa] [onların gelmesine dikkatle izin ver]” (SİD T1 K8).

(16) [*kelmez erser*] [*tılıg savıg alı olor*] “[eğer gelmezse] [dil tut, haber al ve otur]” (SİD T1 K8).

Tonyukuk'ta geçen (17) numaralı örnekte de bağımlı ve temel cümle birlikte ele alındığında konuşucunun verdiği bilgi Rentzsch'in gösterdiği tabloya göre emin derecesini ifade eder. Temel cümlelerin koşulunu belirten *-sAr* ulaş ekli bağımlı cümle gerçekleştirmemiştir ancak olabirliği çok yüksektir. Belirteç cümlesinin koşulu gerçekleştiği durumda, temel cümlede kastedilen anlam %100'e yakın bir derecede gerçekleşeceği bilgisi verilir. Bu sebeple hem bağımlı cümlelerin hem de temel cümlelerin epistemik kiplik okuması yapılabilir:

(17) [*ol eki kişi bar erser*] [*seni tavgaçig ölüртеçi*] “[eğer) bu iki kişi [gerçekten böyle] {olduğu sürece}, [seni, Tabgaç'ı öldürecek]” (SİD T1 G3).

(18) numaralı örnekte ise *-sAr* ulacının *u-* “muktedir olmak” fiiline eklenmesi, bağımlı cümleye yeterlilik kiplik anlatımı katmıştır. Bağımlı cümlede ifade edilen durum gerçekleşmiş değildir ancak olasılığı kuvvetlidir. Epistemik kiplik açısından olasılık ve yeterlilik okuması yapılabildiği için kipsel değer ifade eder. Ayrıca devingenlik kipliği kendi içerisinde beceri, istek anlam alanlarına sahiptir. Bu sebeple temel cümle ve ona bağlı alt birim birlikte düşünüldüğünde emir-istek kiplik değeri de okunmaktadır:

(18) [*usar*] [*idi yok kısıalm*] “[mümkün olursa] [tamamen yok edelim]” (SİD T1 G4).

(19) [*ol yolun yorisar*] [*unc*] “[o yolu kullansak] [mümkün olabilir]” (SİD T1 D7).

(19) numaralı örneğin temel cümlesinde olması muhtemel, olabilirliği yüksek bir duruma işaret edilmiştir. Bunu sağlayan kiplik işaretleyicisi *unç* “mümkün, olabilir” sözcüğüdür. Temel cümlenin kiplik okuması bu şekilde iken bu anlamın sağlanması için koşul bildiren bağımlı cümlede de kiplik anlatımla karşılaşılır. Olması gereken bir fiilden bahsedilir. Tecrübeye dayanan bilgi neticesinde ancak “o yoldan gidilmesi” hâlinde temel cümlede belirtilen sonucun gerçekleşeceği kesin bir dille ifade edilir. Bağımlı cümlenin epistemik kiplik ifadesi bu sebeple %100’e yakın yüksek doğruluk bilgisi içerir.

Tonyukuk’tan alınan yine bir diğer *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümlede de koşul cümlesi ve bağlı olduğu üst birim varsayımsal dünyaya karşılık gelir. Bağımlı cümlede belirtilen üç boyun birleşmesi durumu daha gerçekleşmemiştir ancak olasılığı yüksektir. Bu nedenle cümlenin kiplik okumasını, olgusalılığı güçlü şeklinde açıklamak mümkündür:

(20) [*tabgaç, oguz, kıtan, bo üçegü kabsar*] [*kaltaçı biz*] “[Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse] [biz [burada] kalacağız]” (SİD T1 G5-G6).

Kalıplaşmış ve özlü söz niteliğindeki yapıları içeren (21) ve (22) numaralı örneklerde de bağımlı cümle yapıları gerçekleşmiş değildir ancak olasılığı güçlüdür. Gerçekleşmesi durumunda üst - temel cümlede belirtilen eylemin gerçekleşmesi de bir o kadar kuvvetli bir olasılık olarak gözüktür. Belirteç cümlesindeki koşul ifadesinin gerçekleşmesi üzerine temel cümle fiilinin yaşanması yüksek olasılık gösterir:

(21) [*yuyka kalın bolsar*] [*topolguluk alp ermiş*] “[ince kalınlaşırsa] [delmek zor olur]” (SİD T1 G6).

(22) [*yincge yogun bolsar*] [*üzgülik alp ermiş*] “[ince [şey] kalın olursa] [yırtmak zor olur]” (SİD T1 G7).

(23) numaralı örnekte konuşucu, yüzey yapıda soru sorsa da aslında derin yapıdan anlaşıldığı şekliyle sahip olduğu bilgiyi emin olma derecesinde okuyucu ya da dinliyiciye duyurmaktadır. Bu sebeple epistemik kipliği doğruluğu yüksek bilgi şeklinde yorumlamak mümkündür. *-sAr* koşul cümlesinde, temel cümlede ifade edilen fiilin koşul bilgisi vardır. Gerçekleşmemiştir ancak olasıdır:

- (23) [*nen yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser*] [*ne bunu bar erteçi ermiş*] “[herhangi bir yerde kağanlı bir bodunun benim gibi [yöneticisi] varsa] [ne derdi olacakmış?]” (SİD T2 D6).

Belirtilen bu parçalarda temel cümlelerin tek koşul ifadesi aldığı yapılar çoğunluk oluşturmuştur. Bir temel cümleye bir bağımlı koşul cümlesi gelmiştir. Birden çok -sAr’lı yapının geldiği örneklerle de karşılaşmıştır:

- (24) [*bir todsar / açsık ömez sen*] “[Eğer açsan tokluğu düşünüyorsun]” (SİD BK K6).

Bu örnekte, bilginin kesinlik derecesi güçlüdür ve gerçeğe yakınlık-olgusallığa yakınlık gibi kiplik anlatımları mevcuttur. Konuşucunun verdiği bilginin güvenilirlik derecesi kuvvetlidir. Temel cümle, geniş zamanın olumsuz şekliyle çekime girerek olgusallığa yakınlık anlamını kuvvetlendirmiştir.

- (25) [*üze tengri basmasar*] [*asra yer telinmeser*] [*türk bodun elinin törünün kem artatı udaçı erti*] “[Tengri basmasaydı], [aşağıda yer delinmeseydi], [(ey) Türk bodunu elini, yasasını kim bozabilirdi?]” (SİD KT D22 = BK K18-K19).

Basmasar ve *telinmeser* fiillerinin aldığı -sAr eki Köktürkçede sıklıkla belirteç işlevli bağımlı cümle işlevini üstlenir. Tekin’in -*dıkça*, -*dikçe* şeklinde yorumladığı -sAr’lı yapılar, olumsuz işaretleyici -mA eki üzerine gelmiştir. Bu ekin oluşturduğu bağımlı belirteç cümlelerinin aynı zamanda temel cümlelerin yüklemine kiplik anlatım açısından da tamamlamaktadır. Bu kiplik okuma, olanaksızlık olarak yapılabilir. Çünkü Türk halkının devletini ve yasalarını yok etmenin aslında mümkün olmayışına yani bu duruma olanak verilmediğine vurgu yapılmıştır ve -sAr ekli koşul cümlesi bu anlamı kuvvetlendirmiştir.

-sAr koşul bağımlı cümlelerin zaman bildirdiği örnekler de vardır. “-dığı zaman” işlevini üstlendiği bu örneklerde epistemik kiplik okuması yapılmaz. Zaman ve görünüş bilgisi verir²⁴⁶.

²⁴⁶ [*közde yaş kelser*] [*tulda könülte sıgıt kelser*] [*yanturu sakıntum*] “[nasıl] gözden yaş gelirse], [dilden, yürekte feryat gelirse] [tekrar düşündüm]” (SİD KT K11). [*öd tengri aysar*] [*kişi oğlu kop ölgeli*] [*tirimış*] “[Tengri zamanı ayarlar] [insanoğlu hep ölmesi için] [türemiş]” (SİD KT K10).

Orhon Yazıtları'ndan verilen *-sAr* koşul cümlelerinin epistemik kiplik okumalarıyla karşılaşmıştır. Koşul bildiren belirteç cümleleri, örneklerde gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme olasılığı güçlü kiplik değerleri ifade etmektedir. Orhon Yazıtları'nda, özellikle konuşucunun uyarı içerikli ifadeleri, *-sAr* koşul cümlesiyle ortaya konmuştur. Temel cümle fiilinin gerçekleşmesi, koşul cümlesine bağlıdır. Olabilirlik, muhtemellik ve olması lazım gibi çeşitlik kipsel anlatımlar *-sAr* ekli bağımlı cümlelerde gözlenmiştir.

Yenisey Yazıtları'ndan tespit edilen *-sAr* ulaç ekli örnekler mevcut olsa da, çoğunluğu *-diğında*, *-dığı zaman* gibi işlevleri karşılamakta ve koşul bildirmemektedir²⁴⁷. Ancak sayılı örnekte, üst - temel cümlelerin koşul bilgisini veren; gerçekleşmeyen ancak gerçekleşebilirliği yüksek kiplik okuma vardır (26). (27) numaralı örnek de yine koşul bildirmekte ancak temel cümlesi net okunmadığı için kesin bir kiplik okuması yapılamamaktadır. Bu sebeple Yenisey Yazıtları'nda *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümle yapıları kiplik anlatım açısından işlek değildir:

(26) [*er erdem bolsar*] [*andag ermiş*] “[erkeklik kahramanlığı olursa] [öyle imiş]” (YKI: Altın Köl II / 8).

(26) numaralı örnekte, gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi olası bir bağımlı cümlelerin kiplik anlatımı vardır.

(27) [*öz apa uyası sinurun slma alsar*] [*üç yüz bitigin*] “[Öz Apa'nın kudreti (ile) sınırı? alsa] [üç yüz yazıtım-n]” (YKI: Tepsey XI / 1).

Altay Yazıtları'ndan tespit edilen *-sAr* ulaç ekli yapının temel cümlesi tam okunmamıştır. Ancak bağımlı cümlelerin ifade ettiği anlam alanı kendi içerisinde yüksek olasılık bildirmektedir (28):

(28) [... *eseningiz egsikmeser*] [...] “[eğer sağlığımız bozulmazsa] [...]” (YAKRIB: Mendur-Sokkon IV).

Almanya, Rusya, İngiltere, Fransa ve Jaonya'da bulunan runik elyazmalarında geçen *-sAr* ulaç ekli bağımlı cümlelerin bazısı da temel cümlelerin koşul bilgisini verir.

²⁴⁷ [*atsar alp ertingiz e*] [*tutsar küç ertingiz*] “[atsanız, kahraman idiniz] [(ve) tutsanız güç(lü) idiniz]” (YKI: Altın-Köl I / 5).

Konuşucunun verdiği bilgi, emin derecesine yakındır. Bağımlı cümle yapılarında anlatılan durumun gerçekleşmesine göre, temel cümlede belirtilen eylemin gerçekleşme olasılığı kuvvetlidir. Koşul cümleleri, kendi içerisinde gerçekleşme olasılığı bulunan, olabilir durumlara işaret eder. Bağımlı cümlelerin muhtemel, olası anlamlarında kipsel değer ifade ettikleri görülür. Kiplik anlatıma sahip *-sAr* ulaç ekli bu örneklerin hepsi Almanya’da bulunan elyazmalarından edinilmiştir.

- (29) [*ol-ok taşın suvı yaşıl bolsar*] [*kem özinte tutsar*] [*agulug kurt konuz adartu umaz*] ²⁴⁸ (YAKRIB: T II T 14 nolu parça).
- (30) [*yörüng taşıg alıp kök yörüng suv yöneser*] [*ol taşıg özinte tutsar*] [*yat kişi adartu umaz*] ²⁴⁹ (YAKRIB: T II T 14 nolu parça).
- (31) [*yörüng taşıg alsar*] [*kızıl sıg suv yön(e?)ser*] [*ol taşıg özi üze tutsar*] [*kopka utgay*] ²⁵⁰ (YAKRIB: T II T 14).
- (32) [*ne iş yarlıg yarlıkasar*] [*kopda işi yorık bolgay*] ²⁵¹ (YAKRIB: T II T 14).
- (33) [*yme bilsar*] [*ulug bilig bar*] ²⁵² (YAKRIB: Mainz 383).
- (34) [*yme ödrümke aysar*] [*edgü bolur*] ²⁵³ (YAKRIB: Mainz 383).
- (35) [*tatlıg aş erser*] [*aşayın*] ²⁵⁴ (YAKRIB: U 5).

3.5.1.1.1.2. -X Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Kiplik anlatımlarda yeterlilik, zorunluluk, gereklilik, ihtimal, izin, emir, niyet, gönüllülük, varsayım, olasılık ve çıkarım gibi çeşitli alt anlam ulamları mevcuttur. Bu ifade yolları aracılığıyla konuşucunun duygu dünyası, okuyucu ya da dinleyiciye daha net ulaşır ve ifade güçlenir. -X ulaç ekleri yoluyla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerindeki kiplik anlatım *-sAr* ulaç eki yanı sıra arka plandadır. Daha çok üst cümleyi durum yönünden açıklama gözlenir.

²⁴⁸ “[O taşın (bulunduğu) su yeşerse] [Yenisey nehrinin kaynağında tutsa] [zehirli kurt ile böceği ayırt edemez]”.

²⁴⁹ “[beyaz taşı alıp] [açık mavi suya yöneltse] [o taşı kendinde tutsa] [yabancı kişi ayırt edemez]” şeklinde çevirisini yapmak mümkündür.

²⁵⁰ “[beyaz taşı alsın] [kızıl sığ suya yöneltse] [o taşı kendi üzerinde tutsa] [hepsini kaybedecek]”.

²⁵¹ “[hangi işi buyuruşa buyursun, işlerin tamamı yürüyecek]”

²⁵² “[yine bilse] [büyük bilgi var]”.

²⁵³ “[seçkin kişiye söylese] [iyi olur]”.

²⁵⁴ “[tatlı yemek ise] [yiyeyim]”.

- (36) [*inim köl tegin birle eki şad birle*] [*ölü yitü*] [*kazgantım*] “[kardeşim Köl tegin ile ve iki şad ile birlikte ölümüne kalımına] kazandım” (SİD KT D27 = SİD BK K22).

Köl Tegin’de geçen *ölü yitü* bağımlı cümle yapısında, başka bir ihtimal olmaksızın verilen mücadele dile getirilmektedir. Temel cümlede ifade olunan kazanmak fiilinin gerçekleşmesi adına ölme yitme derecesinden anlatılmıştır. Bu sebeple -X ulaç eki yoluyla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlesinde, -X ulaç ekinden ziyade bu ulaç ekinin eklendiği ikilemeli yapı, kiplik anlatıma sebep olmuştur. Bağımlı cümlenin yüklem çekirdeği olan *öl-* *yit-* fiilleri, -X ulaç ekini alarak güçlü zorunluluk bilgisi vermiştir. Devingenlik kipliği açısından bir kiplik okuma yapmak mümkün olur. Sonuç olarak -X ulaç eki doğrudan bağımlı cümleye kiplik anlatım sağlamazken, katıldığı fiillerle birlikte kurduğu anlam etkili olmuştur. Kiplik anlatımı oluşturan ifade yolu sözlükseldir:

- (37) [*öz elin yeti*] [*körti*] “[kendi kabilesine ulaşmaya] [çalıştı]” (YAKRIB: Şançi III /1).

(37) numaralı örnekte, -X ulaç ekli bağımlı cümle yapısında niyet, istek gibi kiplik anlatımlar görülür. Konuşucunun kabilesine ulaşma isteği bildirilir. Üst - temel cümledeki *kör-* fiili, kiplik ifadenin sağlanmasında etkili olmuştur. Nitekim 38, 39, 40 numaralı örneklerde de -X ulaç ekleri istek-niyet gibi kipsel değerler ifade etmektedir:

- (38) [*er*] [*ümeleyü*] [*barmış*] “[Bir adam] [misafirliğe] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 47).

- (39) [*togan*] [*ügüz kuşu kuşlayu*] [*barmış*] “[bir doğan], [su kuşu avlamaya [avlamak için]] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 43).

- (40) [*bars keyik*] [*enleyü menleyü*] [*barmış*] “[bir leopar] [avlanmaya [avlanmak için]] [çıkılmış]” (YAKRIB: IB / 49).

3.5.1.1.1.3. -p Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Basit yapılı bu ulaç eki doğrudan kiplik anlatım ifade etmez. Bağımlı cümle yapısındaki kimi unsurlar ya da bağımlı cümlenin kiplik anlam ifade eden fiili kiplik ifadeye destek olur. (41) numaralı örnekte, bağımlı cümle -p ulaç ekiyle sağlanmıştır. Ancak bu yapı kendi içerisinde çözümlendiğinde bir başka belirteç işlevli bağımlı

cümle yapsını da barındırmaktadır. Buna göre bitimli altasıralama yollarından *teyin* ilgeciyle kurulu belirteç cümlesi, *-p* ulaç ekli bağımlı cümlesinin kiplik anlatıma sahip olmasını sağlamıştır. Konuşucu (İlteriş) başkalarından haberi işitir. Ancak haberin kesinliği ve doğruluğu söz konusu değildir. Olasıdır. Bu nedenle *teyin* ile kurulu bitimli altasıralı ifade grubu, *-p* ulaç ekli bağımlı cümlede verilen bilginin doğruluk derecesinde söz sahibidir ve bu nedenle epistemik açıdan kiplik değer taşır.

(41) [*taşra yorıyur teyin kü eşidip*] [*balıktaki taşıkması*] “[İlteriş) dışarıya çıkıyorlar diyerek bu haberi işitip] [şehirdekiler dağa çıkmış]” (SİD KT D11-D12 = SİD BK K10).

(42) [*kaganıma ötünüp*] [*sületdim*] “[kağanımdan (saygıyla) izin istedim ve] [ordu sevkettim]” (SİD T1 D1) .

(42) numaralı örnekte ise *-p* ulaç ekli bağımlı cümlelerin kiplik değer ifade etmesinin sebebi *-p* ulacının eklendiği *ötün-* “istemek, dilemek, arz etmek” fiilidir. Dolayısıyla asıl sebep *-p* ulaç ekinde kaynaklanmamakta, bağımlı cümle yüklemi kiplik değer belirtmektedir. *Ötün-* fiilinin istek anlamına sahip olması, *-p* ulaç ekli belirteç cümlesinde kiplik anlatım okumasına etki etmiştir. Nitekim bir sonraki örnekte de *-p* ulaç ekli bağımlı cümlede yine konuşucunun düşüncesine açıklık getiren *sakın-* “niyet etmek, düşünmek” fiili gözlenir. Bu nedenle (43) numaralı örnekte de konuşucunun kötü niyete meyilli olması, kötüye niyetlenmesi gibi anlam alanlarından dolayı kiplik anlatımla karşılaşmaktadır:

(43) [*anda kesre it yılıka üç karlok*] [*yavlak sakınıp*] [*teze bardı*] “[ondan sonra Köpek yılında (746)’da Üç Karluk] [kötü niyetler besleyerek] [kaçtı]” (SİD TAR G3).

3.5.1.1.1.4. *-pAn* Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Bu biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde de kipsel anlatımın tespit edildiği örneklerde, bağımlı cümlelerin yüklemine duygu ve düşünceyi yansıtması etkili olmuştur. (44) numaralı örnekte bu durum göze çarpar. Nitekim *övkele-* “öfkelenmek” fiili ile bağımlı cümlede, konuşucunun durum üzerine hissettiği duygudan haberdar olunmaktadır.

- (44) [*oglı*] [*öginte kanınta övkelepen*] [*tezipen*] [*barmış*] “[oğlan], [annesine babasına öfkelenerek] [kaçıp] [gitmiş]” (YAKRIB: IB /58).

Kalyu barıpan yapısından süreklilik, devamlılık anlamı çıkarılmaktadır. Bu şekilde kiplik anlatım okuması yapılabilir:

- (45) [*kugu kuş*] [*kanatinga urup*] [*anın kalyu barıpan*] [*ögine kanına tegürmiş*] “[kuğu] [(onun) kanadına alarak] [böylece yükselip giderek] [(adamı) annesine ve babasına ulaştırmış]” (YAKRIB: IB /35).
- (46) [*selene kodı yorpan*] [*KRGN kısılı*] “[Selenga boyunca aşağı ilerleyerek] [gözetleme kulelerini (?) kapattık]” (SİD BK D37).

Bu örnekte de, (45) bağımlı cümlelerin yüklemi süreklilik, devamlılık anlamlarında kiplik ifade eder. *İlerle-* fiili kendi içerisinde bu anlam ulamlarını karşıladığı için *-pAn* ulaç ekinin geldiği bağımlı cümle yüklemi kipsel değer taşımıştır. Dolayısıyla (45, 46) numaralı örneklerde bağımlı cümle fiilleri süreklilik göstererek kiplik anlam kazanmıştır. Temel faktör *-pAn* ekinin belirteç cümlesine sürerlik anlam alanını katması ve kiplik belirteciyle birlikte kullanılmasıdır.

3.5.1.1.1.1.5. -gAll Ulaş Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

-gAll eki, üst - temel cümlelerin amacını bildiren basit yapılu ulaş eklerindedir. Bu yapıdaki bağımlı cümlelerden konuşucunun isteği ve niyeti anlaşılır. (47) numaralı örnekte “ordunun ... almak için” gitmesinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla ordu, yayan ve kötü durumda olanları almak istemek, onlara yardım etmek niyetindedir. Bu sebeple *-gAll* ulaş ekli belirteç cümlesinde niyet, istek kiplik anlatımları görülür. Benzer durum diğer *-gAll* ulaş ekiyle üst - temel cümleyle bağlanan örneklerde de mevcuttur. Temel cümlelerin eyleminin gerçekleşmesi adına konuşucunun isteği ve niyeti dile getirilmiştir. Her amaç aslında bir istek veya niyetin sonucudur. Bu sebeple aşağıda belirtilen *algalı*, *sünüşgeli*, *okugalı* gibi bağımlı cümle yapıları amaç bildirmek yanı sıra istek kipliği de belirtmiştir:

- (47) [*yadag yabız boltı tep*] [*algalı*] [*kelti*] “[bizim ordumuz] [yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya] [geldiler]” (SİD BK D32).

- (48) [*kişi balıkta*] [*mana... okugalı*] [*kelti*] “[kişiler] [konuşmak için] [şehirden geldi[ler]]” (SİD BK D28).
- (49) [*sınar süsi*] [*sünüşgeli*] [*kelti*] “[[başka] bir kanadı da] [bize karşı] savaştık için] [geldi]” (SİD BK D32).
- (50) [*sınar süsi*] [*evig barkıg yulgalı*] [*bartı*] “[[Oğuz] ordusunun bir kanadı] [evlerimizi yok etmeye] [gitti]” (SİD BK D32).
- (51) [*sanagalı*] [*tüşürdümüz*] “[İnsanları] saymak için] [onları atlarından] indirdik]” (SİD T1 K3).
- (52) [*[[k]arlıkug sancgali*] [*süledi*] “[Karlık(lar)ı] mızraklamak için] [ordu gönderdi]” (SİD KÇ D10).
- (53) [*yeg etmiş keşlig*] [*sökgele*] [*teg!*] “[Siz] güzel (muhteşem yapılmış) ok çantaları], [düşman hatlarını kırmak için] [saldırın!]” (YAKRIB: Biçiktu Boom III / 2).
- (54) [*eşgü bezegeli*]/[*korum ne yegöl*] “[keçi çizmek için] [ne güzel büyük kaya]” (YAKRIB: Kalbak-Taş XXI / 1).
- (55) [*ekinti kata satgali*] [*er yüz altun ayap tamgalap*] [*koli elginte ol kızı[g] ıdtı*]²⁵⁵(YAKRIB: Mainz 388).
- (56) [*oyma er*] [*oglanın kişisin tutug urupan*] [*oş iç oygali*] [*barmış*] “[bir sakatatçı], [çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup] [(hayvanların) iç organlarını çıkarmaya] [gitmiş]” (YAKRIB: IB / 29).

(47-56) numaralı örneklerde geçen -gAll ulaç ekli bağımlı cümleler amaç bildirir, dolayısıyla konuşucunun istek ve niyeti hakkında bilgi verir. Kiplik okumalar farklı runik metinlerdeki -gAll ulaç ekli bağımlı cümlelerde gözlenmiştir. Ancak bütün -gAll ulaç eki ile kurulu bağımlı cümlelerde kiplik anlatımla da karşılaşılmaz.

(57) numaralı örneği de epistemik kiplik açısından okumak mümkündür. Çünkü bağımlı ve üst cümle birlikte düşünüldüğünde genel-geçer bir bilgi söz konusudur. Doğan, büyüyen insanın zamanla yaşlanıp ölmesi bilinen bir gerçektir. Kişisel deneyim ya da bilgiye dayalı aktarım vardır. Nitekim bu örnekte de -gAll ulaç ekini almış, bağımlı cümledeki *öl-* fiili bütün insanlarda gerçekleşmemiştir, ancak

²⁵⁵ “[ikinci defa satmak için] [kişi elindeki yüz altını saygıyla gösterip] [o kızı gönderdi]” şeklinde çevrilebilir.

gerçekleşme olasılığı çok kuvvetlidir. Bu sebeple, epistemik kiplik değeri açısından yüksek olasılık bilgisini verir.

(57) [*kişi oğlu*] [*kop ölgeli*] [*tirimiş*] “[insanoğlu] [hep ölmesi için] [yaratılmış]” (SİD KT K10).

3.5.1.1.1.6. -*kAn* Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

İrk Bitig’den alınan aşağıdaki örnekte, “tendeki tüylerin bitmemişliği” bildirilir. Ancak bitme olasılığı görülür. Muhtemelen, büyük olasılıkla “teninin tüylerinin biteceğine” işaret edilir. Teninin tüylerinin bitmesi daha gerçekleşmediği ancak yüksek ihtimalle gelecekte biteceği bilgisi verilmiştir. Bu şekilde olasılık kipliğine sahip bir bağımlı cümle yapısıyla karşılaşılmaktadır:

(58) [*tanım tüsi takı tükemezken*] [*taloyda yatıpan tapladukumın tutar men*] “[tenimin tüyleri henüz bitmemişken] [denizde yatarak istediğimi tutuyorum]” (YAKRIB: IB / 3).

3.5.1.1.1.7. -*mAyIn* Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Dilsel düzlemde -*mAyIn* ulaç ekli bağımlı cümlede muktedirlik fiili *u-* olmasa bile, çevirici bu cümlenin yorumuna yeterliliğin olumsuzunu yüklemiştir. Nitekim, bu şekilde bağımlı ve temel cümle arasında anlamsal bütünlük kurulabilmektedir. Dolayısıyla örnekte bu ulaç eki, kiplik anlam kazandırmıştır. Türk bodununun yapabilirliği, yeterliliği durumu hakkında bağımlı cümlede açıklama vardır. Bu ulaç ekli yapı runik metinler içinde sadece Tonyukuk Yazıtı’nda tespit edilmiş olup, diğer bu ulaç ekli bağımlı cümle yapılarında, kiplik anlam ifade ettiği görülmemektedir:

(59) [*türk bodun*] [*kanin bulmayın*] [*tabgaçda adrılı*] “[Türk bodun] [[kendi] hanını bulamayarak] [Tabgaç’tan ayrıldı]” (SİD T1 B2).

3.5.1.1.1.8. -*mAtI* Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Üst cümleye -*mAtI* ulaç ekiyle bağlanan cümlelerde sitem, yakınma gibi kiplik anlatımla karşılaşılır. Konuşucunun yaşadığı olayla ilgili tutumu ve tavrı yanı sıra bundan duyduğu rahatsızlık -*mAtI* ulaçlı belirteç cümlelerinden çıkarılmaktadır. (60) numaralı örnekte, -*mAtI* ulaç eki bağımlı cümlede sitem bildiren bir kiplik

işaretleyicisi konumundadır. Bu kipsel değer ayrıca devingenlik kiplik anlatımını da içermektedir. Konuşucu bu durumu yapmak zorunda olduğu bilinciyle gerçekleştirmektedir. Yani bu şekilde bir tavır almasa kendisi ve milleti adına sıkıntı yaşayacakları kesinlik taşımaktadır. Bu nedenle iç denetim mekanizması (iç kaynaklı zorunluluk) sonucu gece uyumamış, gündüz dinlenmemiştir:

(60) [*tün udımatı*] [*küntüz olormatı*] [*kızıl kanım töküti*] [*kara terim yügürti*] [*eşig küçüg bertim ök*] “[gece uyumaksızın], [gündüz dinlenmeksizin], [kızıl kanımı akıtarak], [kara terimi dökerek] [böyle işimi gücümü verdim]” (SİD T2 D1-D2).

(61) numaralı örnekte de *-mAtI* ulaç eki belirteç cümlesinde yine sitem, uyarı anlamlarında kiplik işaretleyicisi olmuştur. Çünkü Türk milletinin yapmış olduğu hizmeti düşünmeksizin hareket etmesinin doğuracağı kötü sonuçlara işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu şekilde Türk milletinin bir tavır almasının yanlış olduğu, bundan dolayı duyulan üzüntü sonucu sitem duygusunun verilmesi kiplik anlatımı sağlamaktadır. Konuşucunun bu önermeye karşıyı duyduğu kiplik ifadeyi yansıtır:

(61) [*bunca eşig küçüg bertükgerü sakınmatı*] [*türük bodun ölüreyin urugsıratayın ter ermiş*] “[*(Türk bodunu)* bu kadar işini gücünü verdiğini düşünmeksizin] [“öleyim, tamamen ortadan kalkayım demiş”]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

-mAtI ulaç eki epistemik kiplik de bildirmiştir. Şine Usu Yazıtı’ndan tespit edilen *-mAtI* ulaç ekli bağımlı cümlede konuşucunun verdiği bilgi kesinlik taşımaktadır. Rentzsch’in ifade ettiği tabloya göre kesinlikle mertebesinde, Lyons’un işaret ettiği doğruluk skalasına göre ise 1 derecesinde bilgiden bahsetmek mümkündür. Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlardan herkesin geldiğini anlatan bir cümlede, kişilerin tamamı bilgisinin çıkarılmasında *-mAtI* ulaç eki etkili olmuştur:

(62) [*sekiz oguz tokuz tatar kalmatı*] [*kelti*] “[Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar (konfederasyonu)] [geride “kimse kalmaksızın”] [geldi]” (SİD ŞU D3).

3.5.1.1.1.9. -*mAtIn* Ulaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Bu ulaç eki ağırlıklı olarak Irk Bitig’de geçer. Kalıp bir ifade olan *kamşayu umatın* yapısından tanıklanır. Bu bağımlı cümle grubunda -*mAtIn* ulaç eki *u-* “muktedirlik fiili” üzerine gelmiştir. Dolayısıyla *umatın* kendi içerisinde kiplik değer ifade eder. *Kamşa-* “kımıl-da-” fiili üzerine gelen *umatın* yapısı yeterlilik kiplik anlamını içerir. (63, 64, 65) numaralı örneklerde *kamşa-y-u umatın* (66) numaralı örnekte *uç-* fiili üzerinden sağlanan kiplikler gözlenmiştir. Bu örnekte “turna kuşunun uçma yeteneğini kaybetmesinden, uçmaya yeterli bir durum taşımamasından” söz edilmektedir. Bu anlamda yetersizlik kipliğinin olumsuz bilgisi yer alır.

- (63) [*yeline kudursuginına tegi yagrıpan*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “(at) yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp kımıldayamadan duruyor” (YAKRIB: IB / 16).
- (64) [*kamşayu umatın*] [*turur*] “(öküz) kımıldayamadan duruyor” (YAKRIB: IB / 37).
- (65) [*eki öküzüg bir bokursıka kölmiş*] [*kamşayu umatın*] [*turur*] “[İki öküzü bir sabana koşmuşlar]. (Öküzler) [kımıldayamadan] [duruyorlar]” (YAKRIB: IB / 25).
- (66) [*turna kuş*] [*uça umatın*] [*olurur*] “[turna kuş] [uçamadan] [oturuyor]” (YAKRIB: IB / 61).

Yine (67) numaralı örnekte ise “turna kuşun farkına varmadan, istemeden, gönülsüzce bir tuzağa yakalanmış” olduğu bilgisi çıkarılır. Bu sebeple de yükümlülük kiplik anlatımı okunur. Dolayısıyla Irk Bitig’den tespit edilen -*mAtIn* ulaç ekli bağımlı cümleler kiplik değer açısından zengindir:

- (67) [*turna kuş*] [*tuymatın*] [*tuzakka ilinmiş*] “[turna kuş] [farkına varmadan] [tuzağa yakalanmış]” (YAKRIB: IB / 61).

Diğer runik metinlerden tespit edilen -*mAtIn* ulaç ekli bağımlı cümlelerde ise kiplik anlatımla karşılaşılmaz. Bu anlamda Irk Bitig dikkat çekicidir.

3.5.1.1.1.2. Basit Yapılı Ortaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından basit yapılı ortaç ekleri, runik metinlerde işlek bir bağımlı cümle yapma yolu değildir. Az örneği vardır. Tespit edilen tüm örneklerden kiplik anlatım çıkarılamaz. Sadece *-Tok*, *-Xr* ve *-TAÇI* ekiyle sağlanan bağımlı cümle yapılarından kimi kiplik anlatımlara ulaşılmıştır. Basit yapılı ortaç eklerinde ağırlıklı olarak olasılık kipliği, ayrıca yeterlilik, pişmanlık-hayıflanma gibi beceri ve duygu durumu yansıtan kiplik değerler mevcuttur.

3.5.1.1.1.2.1. *-Tok* Ortaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

-Tok ortaç ekinin temel cümlelerin belirteç cümlesi olma işlevi runik metinlerde çok sınırlıdır. (68) numaralı örnekte, *-Tok* ortaçlı bağımlı cümleler art arda sıralıdır. Bunlardan ikincisi olan *yanılmaduk* bağımlı cümlesinde *-Tok* ortacı olasılık kipliği ifade etmektedir. *-sA* koşul ekinin işlevini üstlenen *-Tok* ortaçlı bağımlı cümlede bir durumun olma ihtimali belirtilmiştir. İlk bağımlı cümle olan *elteriş kağanka adrılmaduk* yapısındaki *-Tok* ortacı ise kiplik değer ifade etmeyip üst cümleyi durum yönünden açıklayan bir bağımlı cümle özelliği gösterir. *Yanılmaduk* yapısının olasılık kipliği göstermesinde etkili olan faktör, *yanıl-* fiilinin kendi anlam değeri içerisinde olasılık bilgisine sahip olması, ayrıca *-Tok* ortaç ekinin *-sA* koşul bilgisi üstlenmesidir. Ongi Yazıtı'ndan bu kiplik anlatıma ulaşılmaktadır:

(68) [kan yorp] [elteriş kağanka adrılmaduk] [**yanılmaduk**] [tenri bilge kağanda adrılmamız azmalım] “[baba[mız] [ordu ile] yürüdüğü [zaman]] [Elteriş kağandan ayrılmayarak] [yanılmamışsa] [biz de Tengri Bilge kağandan da ayrılmayalım ve yanılmayalım]” (SİD O 11).

Köl Tegin'den tespit edilen diğer bir *-Tok* ortaçlı bağımlı cümle yapısında ise *u-* “muktedir olma fiili” vardır. Bu sebeple bağımlı cümlede yeterlilik bildiren kiplik işaretleyicisinden söz etmek mümkündür. Cümle içerisinde, “Türk bodunun kendini düzenleme ve yeniden yaratma becerisinden yoksunluğu, yeterli olamayışı” anlatılmıştır:

(69) [yagı bolup] [**etinü yaratunu umaduk**] [yana içikmiş] “[Türk bodunu Tabğaçlara] [düşman olduktan sonra] [[kendini] düzenlemeyi [ve]

yaratmayı başaramadığı için] [yeniden [Tabgaçlara] esir olmuş]” (SİD KT D10 = SİD BK K9).

Yenisey Yazıtları’nda geçen (70) numaralı örnekte de *-TOk* ortaç eki ile kurulu belirteç cümlesine tanık olunmaktadır. Bu bağımlı cümle yapısında geçen *-TOk*, “istemeden bir şeyin gerçekleşme durumundan kaynaklanan üzüntü, pişmanlık ve yakınma” duygularına gönderme yapar. Taşıdığı bu anlam kodları neticesinde *-TOk* ortaç eki kiplik değer ifade eder. Mezar taşında bahsedilen “babanın yedi oğluna daha doyamadan dünya hayatını terk etmesi” gerçeği acınaklı bir dille yansıtılmıştır. Bu anlamın pekiştirilmesinde *-TOk* ortaç ekinin kipsel anlatımı etkili olmuştur:

(70) [*yeti urı oğlunuzka bökmedük*] [*kangıçam ükuşça bungı tüşürmek ertingiz*]
 “[yedi oğlunuza doymadan] [babacığım büyük keder bıraktınız]”
 (YAKRIB: Abakan 14).

-TOk ortaç ekli örnekler dikkate alındığında, bağımlı cümledeki kiplik anlatımın daha çok, kiplik bildiren bu ortaç ekiyle sağlandığı gözlenmektedir.

3.5.1.1.2.2. *-TAçI* Ortaç Ekli Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Gelecek zaman ortacı *-TAçI* eki, runik metinler arasında aşağıdaki örnekte belirteç cümlesi özelliğindedir. Buna göre “-AcAk olursa” anlam alanını karşılayan bir işleve sahiptir. “Orduyla sefere çıkıyoruz diyecek olursa ona uymayın” şeklinde anlam verilebilir. Dolayısıyla *-TAçI* ortaç ekinin sahip olduğu anlamsal kod, olasılık kiplik işaretleyicisidir. Bağımlı cümlede ifade edilen durum gerçekleşmemiştir ancak gerçekleşmesi olasıdır. Sahip olduğu anlamsal karşılıkları “muhtemel” ve “belki”dir.

(71) [*sü yorılım tedeçi*] [*unaman*] “[orduyla sefere çıkıyoruz! diyecek] [ona uymayın]” (SİD T1 K11).

3.5.1.1.2.3. *-gU* Ortaç Ekli Belirteç Cümlesinde Kiplik

Runik metinlerde, gelecek zaman bildiren bir diğer ortaç eki *-gU*’dur. Bu ortaç ekinin belirteç işlevli bağımlı cümle sağladığı yapı da azdır. Sadece Bilge Kağan Yazıtı’nda bu işlevde *-gU* ortaç eki gözlenir. Örnekte, “kardeşinin öleceği zamana kadar” anlamına gelen *ini ölgü* yapısı belirteç cümlesi özelliğindedir. Kardeşinin ne zaman öleceği bilgisi yoktur. Ancak gerçekleşme olasılığı kesindir. Çünkü yaşantı sonucu

edinilen deneyimler, her kişinin öleceği bilgisini kesin bir şekilde göstermektedir. Bu sebeple *-gU* ortaç eki “kardeşin ölme zamanının” olasılık bilgisini yansıtır. Gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme olasılığı bulunan bir duruma işaret eder. Bu nedenle, örnekte olasılık kipliği okuması yapılmaktadır.

(72) [men] [ini ölgü] [bunca başlayu kazanmadım] “[ben] [kardeşim ölene kadar] [bunca kazanmasaydım]” (SİD BK D33).

-gU ve *-TAÇI* ortaç ekli beiteç cümlelerindeki kiplik anlatımlara da, ortaç ekleri aracılığıyla ulaşılmaktadır. Sayıca basit yapıyla ulaç ekli beliteç cümlelerine göre kiplik anlatımla daha az karşılaşılma ile birlikte kiplik anlatımın görülme oranı basit yapıyla ortaç eklerinde daha yüksektir. Çünkü sayıca az örneğe sahip basit yapıyla ortaç ekli bağımlı cümle örneklerinde, kiplik anlatım bütününe oranla daha yoğundur. Ayrıca doğrudan ortaç eklerinin, belirteç cümlesine kiplik anlam kattığı gözlenmektedir.

3.5.1.2. Biçim-Sözdizimsel Yolla Bağlanan Cümlelerde Kiplik Anlatımlar

Runik metinlerde üst - temel cümleye bağlanmada temel yollardan bir diğeri ise biçim-sözdizimsel bağlanma şeklindedir. Ortaç temelli, isim + ilgeç temelli ve bitimli altasıralı cümleler ile üst - temel cümleye bağımlı cümlelerde çeşitli kiplik anlatımlar tespit edilmiştir.

Julien (2002) de bu konuda sentaktik kipliğin alanını darlaştıran *grammatical mood* “gramatik kiplik” terimine değinir. Ayrıca Nordström, bağlayıcılar ve kiplik üzerine yaptığı çalışmada, kiplik anlam ifade eden ekleri, biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel işaretleyiciler ile bunların dünya dillerindeki tipolojileri ve özellikle Alman, İsveç dilindeki görünümüne değinmiştir. Kiplik anlatımların biçim-sözdizimsel durumunu anlatmıştır (2010: 55-88).

Dolayısıyla kiplik değerlerin biçim-sözdizimsel görünümü, runik metinlerdeki belirteç cümleleri temelinde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken söz dizimsel bağlanma yolu olduğu için, temel cümlenin yüklemi göz ardı edilmemiş; belirteç cümlesinin kiplik anlatımı temel cümle yüklemi ile birlikte değerlendirilmiştir.

3.5.1.2.1. Ortaç Temelli Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarının başlıcalarından biri, ortaç ek temelinde doğrudan ilgeç ya da çeşitli ekler yanı sıra ilgecin eklenmesiyle oluşan ortaç temelli yapılarıdır. Temel unsur ortaç ve ilgeç yapılarının varlığıdır. Ortaç ekin durum eki, iyelik eki ya da *iyelik eki + belirtme eki* yapılarından birini aldığı da gözlenmektedir. Bu yolla sağlanan örneklerde, *ortaç + ilgeç* ve *ortaç + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki bağımlı cümlelerden kiplik anlatım çıkarılmaktadır. Veritabanı doğrultusunda tespit edilen *ortaç + iyelik eki + ilgeç* ve *ortaç + durum eki + ilgeç* yapılarında kiplik ifade ile karşılaşılmamıştır.

3.5.1.2.1.1. Ortaç + İlgeç

Runik metinlerde işlek bir bağımlı cümle yapma yolu olan *ortaç + ilgeç* kuruluşlarında kiplik değerler okunmuştur. Bu bağlanma şeklinde *-TOk için*, *-TOk yana* yapılı örneğr göre daha çoktur. Ayrıca runik metinlerde sadece Altay Yazıtları'nda tanıklanan *-mAz için* kuruluşundaki bağımlı cümle yapısında da yeterlilik anlam ulamına ulaşılmaktadır. Dolayısıyla *ortaç + ilgeç* yapılı bağımlı cümlelerde, kiplik anlatım açısından epistemik ve devingenlik-yükümlülük kiplik okumaları yapılabilmektedir.

3.5.1.2.1.1.1. -TOk için

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından *-TOk için* yapısındaki bağımlı cümleler runik metinlerde işlektir. İlgili örneklerin tamamı kiplik değer ifade etmez. Bazı yapılarda belirteç işlevli bağımlı cümlenin yükleminden istek, lütuf gibi kiplik ifadeler okunmaktadır. Örneğin *yarlıka-* fiili kipsel anlatım sağlayan fiillerden biridir. Dolayısıyla fiile eklenen *-TOk için* yapılı belirteç cümlesi kiplik anlatıma sahiptir. Bu durumda kiplik bildiren ek veya biçim-sözdizimsel yapı aracılığıyla değil, belirteç cümlesinin yüklem çekirdeğinin bildirdiği kiplik anlatımla karşılaşılmaktadır:

- (73) [*tenri yarlıkaduk için*] [*olortukuma*] [*tört bulundakı bodunug etdim*]
 “[Tengri'nin lütfuyla], [kendi kağanlığım zamanında] [dört taraftaki bodun(lar)u düzenledim]” (SİD BK K9).

- (74) [*üze tenri asra yer yarlıkaduk üçün*] [...] “[Yukarıda Tengri ve aşağıda yer lütfettiği için] [...]” (SİD BK K10).
- (75) [*tengri yarlıkaduk üçün*] [*men kazganduk üçün*] [*türk bodun kazganmış erinç*] [Tengri lütfekâr olduğu için ve ben kazandığım için] [Türk bodunu da kazanmış]” (SİD BK D33).
- (76) [*tengri yarlıkaduk üçün*] [*elligig elsiretmiş*] “[Tengrinin lütfuyla] [eli olan elinden ayırmış]” (SİD KT D15 = SİD BK K13).
- (77) [*tenri yarlıkaduk üçün*] [*üküş teyin biz korkmadımız*] “[Tengrinin yardımıyla] [çok diye düşmandan korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).
- (78) [*üze kök tenri yarlıkadok üçün*] [*asra yagız yer igitdök üçün*] [*elimin törömün etinti[m]*] “[yukarıda mavi gök buyurduğu için], [aşağıda yağız yer beslediği için] [yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim]” (UKY TY B3).

Çoğunluğu Orhon Yazıtları’ndan edinilen ve *yarlıka-* “lütfetmek, bağışlamak” anlamlı fiiliyle sağlanan kiplik ifade vardır. Dolayısıyla *-Tok üçün* kuruluşlu örneğin kiplik okuması gözlenmiştir. “Tanrının izin vermesi” durumu bu kiplik anlatımın oluşmasına etki etmiştir. (79) örneği ise bu kategorideki diğer örneklerden farklıdır. *Yarlıka-* fiili üzerine eklenen *-Tok üçün* yapısı izin kipliği bildirirken, aşağıdaki örnekte *u-* “muktedir olma” fiili üzerine bu biçim-sözdizimsel yapı gelmiştir. *-Tok üçün* yapısı *u-* fiiliyle birlikte yeterlilik anlam kodunu karşılamıştır. Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan’ın cenaze merasiminin yapılamadığı, gerçekleştirme imkânına sahip olunmadığı bilgisi belirteç cümlesindeki kiplik anlatımla verilmiştir:

- (79) [*kül tudun inisi altun Tmgan Tarkan yugin umaduk üçün*] [*adırdımız*] “[Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan’ın cenaze merasimini yapamadığımız için] [ayrıldık]” (ETY İh. A. b. / 1).

Köl Tegin Yazıtı’nda, bu biçim-sözdizimsel başka bir örnek de *bil-* fiiline eklidir. Bağımlı cümlenin yüklemcil ögesindeki *bil-* fiili, belirteç cümlesinde epistemik kiplik okumasını sağlar:

- (80) [*bilmedük üçün*] [*yavlakının üçün*] [*eçim kagan uça bardı*] “[bilgisizliğinin yüzünden] [kötülüğün hatan nedeniyle] [amcam kağan öldü]” (SİD KT D24 = SİD BK K20).

-*TOk* için kuruluşundaki bağımlı cümlelerdeki kiplik anlatım, belirteç cümlesinin yüklemdeki fiilin kiplik değer ifade etmesinden kaynaklıdır. Biçim-sözdizimsel -*TOk* için yapısı, kiplik anlatımın ortaya çıkmasında etkili değildir.

3.5.1.2.1.1.2. -*TOk yana*

Bu biçim-sözdizimsel yapıda belirteç cümlesiyle runik metinlerde sık karşılaşılmaz. Sadece Irk Bitig’de, *yana* ilgeciyle kurulu bağımlı cümle mevcuttur. (81) numaralı bu örnekte, bağımlı cümledeki kiplik değer ifade etmesinde *yana* ilgecinin etkisi vardır. Epistemik kiplik açısından bağımlı cümlede, “çocukları ve karısını kaybetmesi” bilgisi kesinlik anlamı taşımıştır. Çünkü çocukları ve karısını kaybettiği kesin olduğu gibi üzerine doksan koyununu da kaybetmiştir. Bu sebeple -*TOk yana* kuruluşu kesinlik bilgisi kattığı için epistemik kiplik değeri göstermiştir. -*TOk için* kuruluşlu belirteç cümlelerinden bu bakımdan ayrılmakta doğrudan biçim-sözdizimsel yapı kiplik değer ifade etmektedir.

(81) [*ogluñ kisisin utuzmaduk yana*] [*tokuz on boş kony utmış*] “[çocuklarını ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra] [fazladan doksan koyun kazanmış]” (YAKRIB: IB / 29).

3.5.1.2.1.1.3. -*mAz için*

Üst - temel cümleye bağlanmada ender karşılaşılan bir biçim-sözdizimsel bağlanma yoludur. Çeviride *içlenmez için* yapısı, hamile kalamadı... şeklinde yorumlanmıştır. Üst-temel cümle bağımlı cümleden önce konumludur ve bağlı olduğu temel cümleye göre, bağımlı cümlede yeterlilik, müktedirlik anlam ulamının yokluğu dile getirilmiştir. Bu sebeple kiplik okuma yapılmaktadır:

(82) [*seviglig ö*] [*içlenmez için*] “[sevgili, biraz düşün]! [Çünkü... hâmile kalamadı...]” (YAKRIB: Tuyekta IV / 2).

3.5.1.2.1.2. Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Ortaç + *ilgeç* kuruluşu yanı sıra runik metinlerde *ortaç* + *iyelik eki* + *belirtme eki* + *ilgeç* yapısındaki belirteç cümlelerinde de kiplik ifadeler mevcuttur. Bağımlı cümle yapısından var olduğu anlaşılan kipsel değer, bağımlı cümledeki yüklemle ilgili olarak ilgilidir.

Yarlıka- “lütfetmek, izin vermek” ve *bil-* “bil-, anla-” fiilleri sebebiyle hem devingenlik “yükümlülük” hem de epistemik kiplik ifadeleri gözlenir. *-TOk için* yapısındaki belirteç cümlelerindeki kiplik anlatımla benzerlik gösterir.

3.5.1.2.1.2.1. *-TOk+I+n için*

-TOk+I+n için yapısındaki bağımlı cümlelerde, belirteç cümlesinin yüklemine kiplik anlatıma sahip olduğu örneklerde, kiplik okuma yapılabilmektedir. Aksi halde bu kuruluştaki bağımlı cümlelerin hepsi, üst - temel cümlelerin sebep bilgisini verir. Aşağıdaki iki örnekte, bağımlı cümlelerin yüklemi kiplik kod işaretleyen fiillerdir. Birisi dış kaynaklı izin bilgisi veren *yarlıka-* “izin vermek” fiili; bir diğeri ise epistemik kiplik anlatım sağlayan *bil-* “bilmek” fiilidir:

(83) [*tengri yarlıkadukın için*] [*özüm kutum bar için*] [*kagan olortum*]
 “[Tengrinin lütfuyla ve kutum nedeniyle] [kağan olarak hüküm sürdüm]”
 (SİD KT G9 = SİD BK K7).

(84) [*bilmetükün için*] [*bizine yanlukın için*] [*kaganı ölti*] “[Türgeş]
 bilgisizliği nedeniyle] [ve bize karşı hata yaptığı için] [kağanı öldü]” (SİD
 KT D18-D19 = SİD BK K16).

3.5.1.2.2. İsim + İlgeç Temelli Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Biçim-sözdizimsel bağlanma şekillerinden bir diğeri, *isim+ilgeç* temelli kuruluşlardır. Runik metinlerde özellikle Orhon ve Yenisey Yazıtları’nda işlek bir kullanım alanı sergileyen bu yapılarda, kiplik anlam ulamları mevcuttur. İsim + ilgeç yapılı belirteç cümlelerinde, *bar* isim unsuruna gelen *üçün* ilgeci, bağımlı cümlede belirtilen önermenin doğruluğuna gönderme yapar. Bilginin doğruluk derecesinin, konuşucunun güvenilirliği derecesinde kuvvetli olduğu anlaşılır. Ayrıca *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki bağımlı cümlelerin de bazısında kiplik okuma yapmak mümkündür. Bağımlı cümlelerin yüklemcil ögesi kabul edilen kısımda *u-* fiilinden gelişen *uyur* ismini varlığı ile kiplik belirteçlerden *antag* sözcüğünün *üçün* ilgeciyle kurduğu yapılar, kiplik anlatıma etki etmiştir.

3.5.1.2.2.1. İsim + İlgeç (üçün)

Bar üçün, yok üçün kuruluşundaki biçim-sözdizimsel bağlanmada, belirteç cümlesinin varlık ve yokluk bilgisi kesin bir dille ifade edilir. Bu durum da epistemik kiplik okumasına zemin hazırlar. (85-95) numaralı örnekler bu anlamda örnek oluşturur. Sayısı çoktur. İşlek bir kullanım alanı sergileyen *bar üçün* “var olduğu için” yapılı bağımlı cümlelerin kiplik okuması 1 derecesindedir. Kesinlik bilgisi vermektedir:

- (85) [*erdemî bar üçün*] [*kanın atam? totok atka tegmiş begim*] “[erdemî olduğu için] [hanın, Atam Totok adına erişmiş] (YKI: Abakan / 7).
- (86) [*erdemî bar üçün*] [*kanında kü tutuk atka tegmiş begim*] “[kahramanlığı sayesinde] [han (hizmetinde) şerefli tutuk unvanına ulaşan beyim!] (YAKRIB: Abakan / 10)”.
 (87) [*tört oğlanım bar üçün*] [*benkümin (tikti)*] “[dört oğlum olduğu için] [(adıma) anıt (diktiler)] (YAKRIB: Çaa-Höl VIII / 1)”.
 (88) [*kutum erdemim bar üçün*] [*bökmedim*] “[kutum ve savaşçı erin sahip olduğu] [şecaatim olduğu için doymadım] (YAKRIB: İyme / 3-4)”.
 (89) [*yalım kayam kanım bar üçün*] [*ben yer ügüz baru alkunı kün ay körü yoriyur ben*] “[yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için] [ben yurda ve ırmağa varıp her şeyi, güneş ve ayı görüyorum]” (YKI: Adrianov Koleksiyonundan / 1).
 (90) [*on inisi tokuz oğlu bar üçün*] [*çavış tun tarkan bengüsi tike bertim*] “[on kardeşi dokuz çocuğu olduğu için] [Çavış Tun Tarkan’ın ebedî taşını dikiverdim]” (YKI: Uybat I / 2-3).
 (91) [*yerde artuk erdemî bar üçün*] [*bengü tike bertim*] “[yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için] [ebedi taş dikiverdim]” (YKI: Abakan / 9).
 (92) [*yeti urı oğlu bar üçün*] [*tike bertimiz*] “[yedi erkek çocuğu olduğu için] [(ebedi taşı) dikebildik]” (YKI: Abakan / 9).
 (93) [*özüm kutum bar üçün*] [*kagan olurtum*] “[kutum sebebiyle], [hakan olarak hüküm sürdüm]” (SİD KT G9 = SİD BK K7).
 (94) [*kutum bar üçün*] [*ülügüm bar üçün*] [*ölteçi bodunug tırgürü*] [*igiddim*] “[iyi talihim olduğu için] [(ve) kismetim olduğu için] [ölecek durumdaki

bodunu yeniden hayata dönsün diye] [besledim]” (SİD KT D29 = SİD BK K23).

- (95) [*er atım yok <ü>çün*] [*yeti aşnuku eşlim taş<u>ru tikti*] “[önceleri) erkeklik adım olmadığı için] [yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp dikti(ler)]” (YKI: Hemçik-Çırgakı / 2).

(95) örneğinde, *bar için* yapısının zıt anlamlısı *yok için* kuruluşunda belirteç cümlesi örneği vardır. Konuşucunun, önermenin yok olduğuna ilişkin bilgisi kesinlik taşır. Bu sebeple epistemik kiplik okuması yapılabilir.

3.5.1.2.2.2. İsim + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç

Orhon ve Yenisey Yazıtları’ndan tespit edilen birer örnekte, bağımlı cümlelerden yeterlilik ve bilginin doğruluğu derecesi hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

3.5.1.2.2.2.1. İsim + I/ + sI + n + için

Yenisey Yazıtları’ndan alınan bu örnekte kiplik ifadesi *u-* “muktedir olmak” fiilinden kaynaklanmaktadır. *U-* fiilinden gelişen *uyur* “muktedirlik, yeterlilik” isimine *üçün* ilgecinin eklenmesi, üst cümleye bağlı belirteç cümlesi işlevi kazandırır. Neticede bu bağımlı cümle yapısında yüz erkek akrabasının yeterli imkâna sahip olması ve yapabilirliği söz konusu olduğu için kipsel anlatım mevcuttur. Yeterlilik kiplik anlam ulamına sahip bağımlı cümledir. Bu kategorideki diğer bağımlı cümle örneklerinde kiplik anlatım yoktur. Dolayısıyla kiplik anlatımın sağlanmasında bağımlı cümlenin yüklem çekirdeğinde *u-* “muktedir olmak” fiili etkindir:

- (96) [*yüz er kadaşım*] [*uyurın için*] [*yüz erin elig öküzün tikdi*] “[yüz erkek akrabam] [muktedir olduğu için] [yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler]” (YKI: Elegest I / 2).

3.5.1.2.2.2.2. İsim + η + n + için

Bu kuruluştaki bağımlı cümle yapısı runik metinlerde ender görülmektedir. *Andağın için* yapısında “*isim + η + n için*” kuruluşu tanıklanır. Kiplik anlatım açısından bilginin doğruluk derecesi ile ilgili çıkarım yapmak mümkündür. İsim unsuru *antag* “öyle, böyle” anlamlarını ihtiva eder. Bu anlam üzerine eklenen iyelik ve belirtme

ekleri ile ayrıca *üçün* ilgeci üst cümlelerin belirteç işlevli bağımlı cümlesi olma özelliğini kazandırmıştır. Konuşucu, karşısındaki kişiye durumunu açıklarken *andagının* ifadesini kullanmış bu da konuşucunun karşısındakine takındığı tutum bilgisini yansıtmıştır. Hem benzetme kiplik anlam ulamını hem de durumdan duyduğu üzüntü ve kaygı anlamlarını karşılayan yükümlülük kiplik anlamlarını karşılamaktadır.

(97) [*andagının için*] [*igidmiş kaganının savın almatın*] [*yer sayu bardıg*]
 “[böyle olduğun için], [(seni) besleyen kağanının sözünü tutmadın, her yere gittin]” (SİD KT G8-G9 = SİD BK K6-K7).

3.5.1.2.3. Bitimli Altasıralı Yapıda Belirteç Cümlelerinde Kiplik

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından sonuncusu ise bitimli altasıralama yöntemidir. Bitimli bir cümleye *tep*, *teyin*, *üçün*, *teg* ilgeçleri, *erkli* zaman bağlacı ve *teser* koşul bağlacının eklenmesi sonucu üst - temel cümleye belirteç yönüyle bağlanan bağımlı cümleler ortaya çıkar. Bu belirteç cümlelerinde, kimi kiplik anlatımlarla karşılaşılmaktadır. Diğer bitimli altasıralı bağımlı cümle yapılarından ise olasılık, izin, emir, istek gibi yükümlülük kiplik bilgileriyle karşılaşılmıştır.

3.5.1.2.3.1. Tep İlgeçli Bağımlı Cümlelerde Kiplik

Tep ilgecinin bitimli bir cümleye gelerek üst - temel cümleyi belirteç yönüyle tamamlayan cümlelerdir. Bu yapılarda *tep* ilgeci, bitimli cümlelerin anlamına çoğu örnekte olabirlik, muhtemellik gibi kiplik anlamlar katmıştır. Dolayısıyla gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi olası bir durumla karşılaşılmaktadır. Bağımlı cümlelerin gelecek zaman *-TAÇI* ekiyle çekimlenmiş olması, geleceğe dair olasılık bilgisini desteklemiştir:

(98) [*eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tep*] [*sakındım*] “[iki şad ve kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) bodunumun gözü kaşı mahzun diye] [düşündüm]” (SİD KT K11).

Konuşurun verdiği bilginin kesinliğine de gönderme yapılmıştır. Yaşanmış olaylar ve deneyimlerden hareketle yüksek olasılık bilgisinin çıkarıldığı örnekler mevcuttur (99 numaralı örnek gibi). “Çin halkının uzakta iken kötü, yakında iken iyi mallar vermesi” gerçeği, *tep* ilgeci ile yüksek olasılık bilgisi haline dönüşür. Bu şekliyle olasılık kipliği

okuması yapılabilir. Belirteç cümlesinin *-Xr* geniş zaman çekimindeki bitimli cümlesi de belirteç işlevli bağımlı cümlenin olasılık kipliğini kuvvetlendirmiştir:

- (99) [*ıtrak erser yablak agı berür yaguk erser edgü agı berür tep*] [*anca boşgurur ermiş*] “[eğer (Tabgaç halkı) [senden] uzaksa, değersiz mal verir, [sana] yakınsa iyi mal verir diye] [öğüt verirler imiş]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

Epistemik kiplik okumasına göre yüksek doğruluk bilgisi içeren *tep* ilgeçli bitimli altasırallı cümleler de vardır. Bilinen geçmiş zaman *-TI* eki ile çekimli bitimli cümlelerde, bilginin doğruluk derecesi yüksektir (100-101 numaralı örnek):

- (100) [*yadag yabız boltı tep*] [*algalı kelti*] “[bizim ordumuz] yayan ve kötü durumda diye] [(bizi) almaya geldiler]” (SİD BK D32).
- (101) [*kara bodun*] [*kaganım kelti tep*] [*ögdi...*] “[avam halkı kağanım geldi diye] [dedi] [övdü...]
- (102) [*berye karluk bodun tapa süle tep*] [*tudun yamtarıg ıddım*] “[güneyde Karluk bodununa doğru ordu göndersin diye] [Tudun Yamdarı gönderdim]” (SİD BK D40).

(102) numaralı örnekte, bağımlı cümlenin yüklemi ise 2. tekil şahıs emir çekimlidir. Emir kipli bitimli altasırallı cümlenin kiplik değerinde, istek anlamı mevcuttur. Konuşucu, bu bağımlı cümlede konuştuğu kişiden, “Karluk bodununa doğru ordu göndermesini” istemektedir. Bu sebeple belirteç cümlesinin kiplik okumasını yükümlülük kipliğine göre yapmak mümkündür. Benzer durum (103) numaralı örnekte de vardır. Konuşucu sorgulama isteğini, bağımlı cümlede ifade etmiştir. İstek anlam ulamlı kiplik anlatımla karşılaşılmaktadır:

- (103) [*anı anıtayın tep*] [*süledim*] “[onu sorgulayayım diyerek] [ordu gönderdim]” (SİD BK D41).

Orhon Yazıtları’ndan farklı olarak İrk Bitig’de de *tep* ilgeçli bitimli altasırallı cümle yapısı mevcuttur. Konuşucu, “annesinin öğüdünü almak, babasının sözlerini dinlemek istediği” için geri gelmiştir. 1. tekil şahıs emir çekimli bu örnek, (104) numaralı örneklerdeki gibi üst - temel cümlenin amaç yönünden açıklayıcıdır. Aynı zamanda istek, beklenti anlam alanlarını bildirerek yükümlülük kiplik anlatımına sahiptir:

- (104) [*ögüm ütün alayın kanım savın tınlayın tep*] [*kelmiş*] “[annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye] [(geri) gelmiş]” (YAKRIB: IB / 58).

İrk Bitig gibi kâğıda yazılı runik metinlerden İngiltere’de bulunan Or. 8212/1692 ve Or. 8212/78 numaralı runik elyazmalarında da *tep* ilgeçli bitimli altasıralı cümleler tespit edilmiştir. Bu bağımlı cümle yapılarındaki bitimli altasıralı cümleler, *-zUn* 3. tekil şahıs emir kip ekiyle çekimlidir. Konuşucunun isteğini içeren ve dolayısıyla yükümlülük kipliği kategorisinde istek kipliği ifade eden anlatımlarla karşılaşılmaktadır:

- (105) [*menin atıma bir nom bitizün tep*] [*men [bitig?] yavuz [özüm?] wzrk pwgwr alp singkur tegin için bitidim*]²⁵⁶ (YAKRIB: Or. 8212/1692).
- (106) [*bir kişi atı bilig o azmazun tep*] [*yerçi yaratı yanılmazun tep*] [*bilgeg urtu*]²⁵⁷ (YAKRIB: Or. 8212/78).

3.5.1.2.3.2. *Teyin* İlgeçli Bağımlı Cümlelerde Kiplik

Teyin ilgecinin bitimli bir cümle üzerine eklenmesi sonucu oluşan bağımlı cümle yapılarına özellikle Orhon Yazıtları’nda tanık olunmaktadır. Ancak bitimli cümlelerin emir kipi çekimli olduğu örneklerde daha çok üst - temel cümlelerin amacı bildirilmiştir. Amaç anlamı ise aynı zamanda konuşucunun istek-niyet ve beklenti-istek gibi durumlarını açıklar. Bu sebeple emir kipiyle çekimlenmiş bitimli cümleye gelen *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı cümlelerde, yükümlülük kipliği okuması yapmak mümkündür. Üst-temel cümle filinde belirtilen olayın amacı, bağımlı cümlede istek bildiren kiplik anlatımla ifade edilmiştir. Emir kipi eklerinden çoğunlukla 3. tekil şahıs *-zUn*, *-çUn* ve 1. tekil şahıs *-AyIn* çekimi gözlenmektedir. Bu kip ekleriyle çekimli bitimli cümleler, Köl Tegin ve Ongi Yazıtları’ndan tespit edilmiştir:

- (107) [*kanım kaganıg ögüm katunug kötürmüş tengri el berigme tengri*] [*türk bodun atı küsi yok bolmazun teyin*] [*özümün ol tengri kagan olortı*]

²⁵⁶ “[benim adıma bir dua - bir dini eser yazsın diye] [ben [yazı?] kötü (kendim?) ... singur prens için yazdım]”.

²⁵⁷ “[bir kişinin şöhreti bilgisi yoldan çıkmasın diye] [yanılmasın diye] [kılavuz hazırlayıp] [bilgeyi koydu]”.

“[babam kağanı annem hatunu yükseltmiş olan Tengri, el veren Tengri] [Türk bodunun adı sanı yok olmasın diye] [kendimi o Tengri kağan [olarak tahta] oturttu]” (SİD KT D25-D26 = SİD BK K20-K21).

- (108) [*türük bodun yok bolmazun teyin*] [*bodun bolçun teyin*] [*kanım elteriş kaganıg ögüm el bilge katunug tenri töpüsinte tutup*] [*yügerü kötürmiş*] “[Türk bodunu yok olmasın diyerek], [bodun olsun diyerek], [babam Elteriş Kağanı (ve) annem El Bilge Hatunu yukarıdan tutup] [yükseltmiş]” (SİD KT D11 = SİD BK K10).
- (109) [*eçümüz apamız tutmuş yer suv idisiz bolmazun teyin*] [*az bodunug etip yaratıp...*] “[atalarımızın tuttuğu yer ve su sahipsiz olmasın diye] [Az halkını düzene sokup örgütleyerek...]” (SİD KT D19 = SİD BK K16).
- (110) [*kögmen yer suv idisiz kalmazun teyin*]/[*az kırkız bodunug yaratıp*] [*keltimiz sünüşdümüz*] “[Kögmen toprağı [ve] suyu sahipsiz kalmasın diyerek] [az sayıdaki Kırgız bodununu yaratıp] [buraya geldik, savaştık]” (SİD KT D20 = SİD BK K17).
- (111) [*eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun teyin*] [*türk bodun için tün udumadım küntüz olormadım*] “[babamız ve amcamız tarafından kazanılmış bodunun adı, sanı yok olmasın diye] [Türk bodunu için gece uyumadım, gündüz dinlenmedim]” (SİD KT D26-D27 = SİD BK K22).
- (112) [*bodunug igideyin teyin*] [*yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtany tatavi bodun tapa bergerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim*] “[bu bodunu besleyeyim diye] [kuzeyde Oğuz bodununa doğru, doğuda Kıtay Tatabı bodununa doğru, güneyde Tabgaç’a doğru büyük bir ordu ile on iki kez yürüdüm]” (SİD KT D28 = SİD BK K23).
- (113) [*sogdak bodun eteyin teyin*] [*yincü ögüzüg keçe*] [*temir kapıgka tegi süledimiz*] “[Sogdak bodunu düzene sokayım diye] [İnci ırmağını geçerek] [Demirkapı’ya kadar ordu gönderdik]” (SİD KT D39).
- (114) [*türk bodun yitmezün teyin*] [*yuluk ermezün teyin*] [*üze tengri ter ermiş*] “[Türk bodunu kaybolmasın diye] [yok olmasın diye] [yukarıda Tengri böyle demiş]” (SİD O 3).

(115) [*kanım şad ança ötünmüş*] [*tengriken almazun teyin*] [*bodun anda kut ermezke ts ol ?ık*] “[babam şad öylece arz etmiş] [diye “Hazretleri almasın!”]” (SİD O 8).

İstek kipliği dışında epistemik kiplik anlatım ifade eden *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı yapılar da vardır. Bu kipsel anlatıma sahip örneklerde, bitimli cümlelerin fiil çekimi geniş zamanının olumsuzudur. 116 ve 117 numaralı, *teyin* ilgeçli yapıların yukarıdaki örneklerden farkı ise üst - temel cümleyle sebep-sonuç ilişkisi kurmasıdır. Ana cümle eyleminin gerçekleşmesi adına yan cümlede ifade edilen durum gerekçe gösterilir.

(116) [*arkış idmaz teyin*] [*süledim*] “[kervan göndermiyor(lar) diye] [[onlara karşı] ordu gönderdim]” (SİD BK D25).

(116) numaralı örnekte, kervan göndermeme eylemi kesinlik bildirmez. Olasıdır ancak gerçekleşme bilgisi %100 derecesinde değildir. Haberin alındığı merci ya da kişinin güvenilirliği nispetinde yüksek ya da düşük olasılık içerir. Bu sebeple epistemik kiplik açısından olasılık bilgisi taşır.

(117) [*yalavaçı edgü savı ötügi kelmez teyin*] [*yayın süledim*] “[elçisi, iyi sözü, ricası gelmiyor diye] [ilkbaharda ordu gönderdim]” (SİD BK D39).

(117) numaralı örnekte de olasılık kiplik okuması yapmak mümkündür. “Elçi, elçinin iyi haberi ve ricasının gelmemesi” net değildir. Temel cümlelerin gerçekleşmesi için konuşur kendince haklılığını kipsel anlatımla sağlamıştır. Bağımlı cümle yapısındaki olasılık anlam alanının oluşmasında *-mAz teyin* biçim-sözdizimsel yapısı etkili olmuştur.

(118, 119, 120, 121) örneklerinde, *teyin* ilgeçli bitimli altasıralı cümlelerin yüklemi isimdir. İsimle birlikte *teyin* ilgeci yine olasılık kipliği ifade etmektedir. Sözü edilen şeyin çok olması ya da az olması tahmini bilgidir. Konuşucu, bu şekilde kabul edip ona göre üst - temel cümlede ifade edilen eylem gerçekleşmiştir. Olasılık bildiren bu bağımlı cümle yapıları aynı zamanda, üst - temel cümlelerin sebebini bildirmektedir:

(118) [*üküş teyin*] [*biz korkmadımız*] “[çok diyerek] [(düşmandan) korkmadık]” (SİD T2 B5-B6).

(119) [*üküş teyin*] [*neke korkur biz*] “[sayıları] çok diye] niye korkuyoruz?” (SİD T2 B3-B4).

- (120) [*biz az teyin*] [*ne basınalım*] “[azız diyerek] [niye korkalım?] ” (SİD T2 B4).
- (121) [*az biz teyin*] [*alkınur ertimiz*] “[biz azız diye] [mahvolurduk]” (OYa. O D7).
- (122) [*semiz buka toruk buka teyin*] [*bilmez ermiş teyin*] [*anca sakındım*] “[[bu] semiz boğa, [bu da] zayıf boğa diyerek uzaktan seçmek imkânsızdır” diye] [düşündüm]” (SİD T1 B6).

Bilmez ermiş teyin yapısındaki bağımlı cümlede, fiilin katmerli çekimi gözlenir. Geniş zamanın hikâyesiyle çekimlenmiş bu bağımlı cümlede, konuşucu olasılık üzerinden yorumlamada bulunur. Konuşucu, semiz boğa ile zayıf boğayı uzaktan seçmenin imkânsız olduğunu düşünür. Bu açıdan olasılığın derecesi çevirenin yorumuyla birlikte yüksek olasılık ifade eder.

- (123) [*tengrikenke eşig bertin teyin*] [*yarlıkamış*] “[*(Hazretleri) hazretlerine* işini verdin diyerek] [*şad unvanını bağışlamış*]” (SİD O 6).
- (124) [*tegmeçi men teyin*] [*sakıntım*] “[oraya gitmem gerekmiyor diye] [düşündüm] (SİD O 10).

Ongi Yazıtı’ndan tespit edilen *teyin* ilgeçli (123) ve (124) örneklerinde, bitimli altasıralı cümlelerin çekimi bilinen geçmiş zaman *-TI* ve gelecek zaman *-çI* ile çekimlidir. Bağımlı cümlelerin anlamsal kodları ise değişkenlik gösterir. *-TI* bilinen geçmiş zaman ile çekimli (123) numaralı örnekte, bağımlı cümlede, konuşucunun önermeye karşı tutumu kesinlik gösterir. Epistemik kiplik değeri açısından yüksek doğruluk payı içeren bir bilgi vardır. Olumsuzluk eki üzerine gelen *-çI* gelecek zaman ile çekimli (124) numaralı bağımlı cümlede ise gerçekleşmeyen ancak gerçekleşmesi olası bir duruma işaret edilmektedir. Busebeple olasılık kipliği okuması yapılabilir.

3.5.1.2.3.3. *Teser Koşul Cümlesinde Kiplik*

-sAr koşul cümlesi, *varsayımsal dünyayı*; üst - temel cümle ise *erişilebilir dünyayı* işaretler. Koşul ekli belirteç cümlesi olası durumu anlatır. Gerçekleşmeyen ancak gerçekleşme olasılığı bulunan epistemik kiplik okuması yapılabilir. Bağımlı cümlede konuşucunun yaşanmışlığından kaynaklanan güvenilir bilgiyle karşılaşmıştır. Belirteç cümlesinde anlatılan kiplik ifadeye göre üst - temel cümledeki eylemin

gerçekleşme olasılığı yüksek olasılık anlamındadır. Bu, %100 derecesine yakın bir olasılık bilgisi taşır. Veritabanı doğrultusunda tespit edilen teser koşul cümlesine Köl Tegin'den tanık olunmaktadır. Bu anlamda tek örneğinin de kiplik anlatıma sahip olması dikkat çekicidir:

(125) [*berye çugay yış tögültün yazı konayın teser*] [*türk bodun ölsüküg*]
 “[Türk bodunu ölmek üzeresin [bunun için] güneyde Çugay Platosuna [ve]
 Tügültün ovasına yerleşelim! dediler]” (SİD KT G7 = SİD BK K5).

3.5.1.2.3.4. *Teg İlgeçli Belirteç Cümlesinde Kiplik*

Benzetme edatı *teg* ile kurulu bitimli cümleden oluşmuş bağımlı cümle örneğinde yüklem çekirdeği, geniş zamanın olumsuz işaretleyicisi ile çekime girmiştir. Bilge Kağan, kardeşinin ölümü sebebiyle duyduğu üzüntünün derecesini ifade ederken bu deyimleşmiş fiil grubundan yararlanmıştı. Temel cümle fiili *-TI* geçmiş zamanlıdır ve önerme kendi içerisinde kesinlik belirtmektedir. Bağımlı cümle grupları; *körür közüm körmez teg / bilir biligim bilmez teg*; epistemik kiplik bakış açısıyla değerlendirildiğinde kesin-dışılık anlam ulamıyla karşılaşılmaktadır. Deyimleşmiş bir kalıp olan bağımlı cümle grupları, anlamca gerçeklik ve gerçek dışılık kiplik anlamlarına sahiptir:

(126) [*körür közüm körmez teg*] [*bilir biligim bilmez teg*] [*bolıtı*] “[gören gözüm görmez gibi] (oldu). [Bilir biligim bilmez gibi] [oldu] (SİD KT K10).

Kiplik bildiren bitimli altasırallı cümlelerin büyük bir çoğunluğu Orhon Yazıtları'ndandır. Aşağıdaki örneğe ise Yenisey Yazıtları'ndan ulaşılmaktadır. Bu örnekte bağımlı cümle yapısındaki *teg* ilgeci, eklendiği bağımlı cümle yüklemine, üst - temel cümleyle birebir benzerliğine vurgu yapar. *Teg* ilgeci, konuşucunun benzetmesini aktarmıştır. Bu nedenle konuşucunun önermeye karşı tutumunu yansıtması açısından kiplik bir okuma mevcuttur. Konuşucuya ait bir benzetme yorumu olduğu için, bilginin kesinlik değeri yoktur.

(127) [*kayasi bitidin? teg*] [*bitidim*] “kayasına kazıdığın gibi kazıdım” (YKI: Ust-Kulog / 2).

3.5.1.2.3.5. *Üçün İlgeçli Belirteç Cümlelerinde Kiplik*

Bitimli bir cümle üzerine *üçün* ilgecinin eklenmesiyle üst - temel cümleye biçim-sözdizimsel yolla bağlanan belirteç cümlesi yalnızca Alaş I Yazıtı'ndan tanıklanmıştır. Üst - temel cümle okunmamış olmakla beraber bağımlı cümle, kendi içerisinde değerlendirildiğinde kiplik okuma yapmaya uygundur. “Yedi ırmak ülkesi kalsın diye, ...” çevrilen bu bağımlı cümlede, konuşucunun isteği anlamdan çıkarılır. Bu sebeple, bağımlı cümlede istek kipliği anlatımıyla karşılaşılmaktadır:

(128) [*yeti kem kalay üçin*] [...] (YAKRIB: Alaş I / 3) “[yedi ırmak (ülkesi) kalsın için] [...]”.

3.5.1.3. *Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlede Kiplik Belirteçleri*

Kiplik anlatım yollarından biri de kiplik belirteçlerdir. Ruhi, Zeyrek ve Osam, konuyla ilgili makalelerinde *mutlaka*, *belki*, *kesinlikle*, *herhalde*, *galiba* gibi kiplik belirteçleri üzerinde durmuşlar; kiplik anlamın sadece fiil tabanlarında değil kimi sözlüksel unsurlarla da sağlanabildiğine işaret etmişlerdir (2000). Nitekim biçimbilgisel ve biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış belirteç cümlelerindeki kiplik anlatımlarda, bağımlı cümlenin yüklem çekirdeğinin etkisine temas edilmişti. Bu kiplik ifade yolu dışında, runik metinlerde bağımlı cümle yapılarında olasılık, gereklilik, yükümlülük, istek, zorunluluk anlamlarını karşılayan kimi kiplik belirteçlerle de karşılaşılmıştır.

Örneklere, bağımlı cümle fiilinin kiplik anlatımını belirli açılardan tamamlayan *ançığ* sözcüğü kiplik belirteçlerden biri olarak gözlenmektedir. Konuşur, kendi yorumunu katarak işitme fiilinin derecesini *ançığ* sözcüğüyle ifade etmiştir:

(129) [*ançığ eşitip*] [*bay apam el yarayu el ançığ*] “öylece işitip zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi) (YKI: Kara Yüs I / 6).

(130) [*ançığ eşitip*] [*bay apam el yarayu el ançığ*] “öylece işitip zengin babam yurda yararlı olarak yurdu, öylece (düzenledi)” (YKI: Sulek VI / 1).

(131) [*anca kazanıp*] [*biriki bodunug ot suv kılmadım*] “[öylece kazanıp] [birleşik bodunu ayırmadım]” (SİD KT D27 = SİD BK K22).

Bilge Kağan Yazıtı'ndan alınan (132) numaralı örnekte ise *ançığ* sözcüğüne benzer *anca* kiplik belirteciyle karşılaşılmıştır. Bağımlı cümlenin yüklemi *kazgan-* fiilinin ne şekilde ve nasıl olduğunu açıklayan bu belirteçte, konuşucunun önermeye ilişkin yorumu saklıdır. Bu sebeple *anca*'yı da kiplik belirteçi olarak saymak mümkündür. Bilge Kağan Yazıtı'nda da benzer bir örneği vardır:

(132) [*anca kazganıp*] [... *tengri yarlıkaduk üçün*] [*men otuz artukı üç yaşıma ...ok erti*] “[öylece kazanıp] [... Tengri lütfettiği için] [ben otuz üç yaşında ...]” (SİD BK D34).

(133) [*bunca kazganıp*] [*kanım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı*] “[*bunca kazanıp*] [babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında öldü]” (SİD BK G10).

Ançığ yanı sıra tekrar anlamı bildiren *yeme*, *yana* gibi sözcükler, bağımlı cümlelerde kiplik belirteçleridir:

(134) [*yeme yaramatın*] [*yagıdu ermiş*] “[*yine zamansız (uygunsuz)*] [düşmanlaşmıştı]” (SİD ŞU D 10).

(135) [*yana yorp*] [*yeti yegirmi yaşıma tanut tapa süledim*] “[*tekrar harekete geçip*] [on yedi yaşında Tangutlara doğru ordu gönderdim]” (SİD KT D40 = BK D24).

(136) [*yana agıtıp <...>*] [*sü sürti*] “[*(orduyu) yeniden gönderip <...>*] [orduyu daha ileri yürüttü]” (SİD KÇ D7-D8).

-mAtIn ulaç ekiyle oluşmuş bağımlı cümle örneğinde, kiplik anlatım yineleme ve tekrar anlamını sağlayan *yeme* kiplik belirteçi ile sağlanmıştır. Almanya'da bulunan Mainz 383 nolu parçadan tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümlelerde de tekrar bildiren *yeme* sözcükleri tespit edilmiştir. (137) ve (138) numaralı bağımlı cümleler, tekrar anlamlı kiplik anlatımları örneklendirir:

(137) [*yeme bilser*] [*uluğ bilig bar*] (YAKRIB: Mainz 383).

(138) [*yeme ödrümke aysar*] [*edgü bolur*] (YAKRIB: Mainz 383).

(139) [*yeg erdöküm ol erinç*] [*kara sengirig yurildim*] “[*iyi (kişi) olduğum için elbette*], [*Kara Sengir'den ayrıldım*]” (YKI: Haya Baji / 5).

Haya Baji'den alınan bu belirteç işlevli bağımlı cümlesini oluşturan yapı *fiil+ortaç eki+iyelik ekidir*. Ancak bu bağımlı cümlelerin kiplik unsuru bu ortaç temelli yapıya eklenen *erinç* sözcüğü ile sağlanmıştır. Metinde “elbette” olarak okunan bu kısım olasılık kipliğinin yüksek derecesini işaretler. Konuşurun ifadesinden önermenin gerçekliği kuvvetli bir dille yansıtılmıştır. Tabii bu durum konuşucunun güvenilirliği nispetinde değişkenlik göstermektedir. Dolayısıyla (139) numaralı cümlelerin belirteç cümlesinde kipsel değerin okumasında, kiplik belirteci *erinç* etkili olmuştur. Gabain, tahminî bir ifadede *erinç* kelimesinden yararlandığına dikkat çeker (2007: 107). Bu sebeple olasılık bildiren kiplik anlatımla karşılaşmıştır. Seçil Hirik de *erinç* sözcüğünün kiplik değer taşıdığını, Eski Uygur Türkçesi kapsamında örneklendirmiştir. *Kesinliğinden tam olarak emin olunamayan, gerçekliği tam olarak kavranamamış durumların ve yüksek olasılığın ifadesinde kullanılan bir tabir* olarak açıklama getirir (2013: 153). Hamilton ise “sanılır ki, herhâlde, kuşkusuz” anlamlarına gelen bir isim-fiil oluşuna değinir. Araştırmacıların hemfikir olduğu husus, *erinç* sözcüğünün Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde bildirme kipi olması yanı sıra olasılık, varsayım anlam katmanlarını içerisinde barındırmasıdır. Ele alınan runik metin örneğinde, belirteç işlevdeki bağımlı cümlede *erinç* yüksek olasılık bildiren bir kiplik değer olmuştur.

3.5.1.4. Belirteç İşlevli Bağımlı Cümlede Kalıp İfadeyle Sağlanan Kiplik Anlatım

Kiplik, semantik bir olgu olduğu için, söz dizimi ve kalıp ifadelerden de yaralanmıştır. Runik metinlerde, kiplik anlatım ifade eden biçimbilgisel, biçim-sözdizimsel yapılar, belirteç cümlesinin yüklem çekirdeğinden çıkarılan kiplik okumalar, kiplik belirteçleri dışında bazı kalıp ifade unsurlarıyla sağlanan kiplik değerle karşılaşmıştır. Nitekim (140) numaralı koşul ifadesinde, bağımlı cümle kalıplaşmış bir yapı bildirir. Konuşurun söyleminde konuyla ilgili emin olma hâli görülmüştür. Başka bir ihtimale yer vermez. Bu nedenle bilginin güvenilirlik derecesi kişinin güvenilirlik derecesi nispetinde güçlü bir varsayım göstermiştir:

(140) [*nen nen sabım erser*] [*bengü taşka urtum*] “(söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkettim” (OY KT G11 = OY BK K8)²⁵⁸

²⁵⁸ Bu kısım, Árpád Bertá'nın yayınında okunmamıştır. Bu sebeple, Talât Tekin'in okuması ve yorumundan yararlanılmıştır.

(141) [*nen yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser*] [*ne bunı bar erteçi ermiş*] “[herhangi bir yerde kağanlı bir bodunun benim gibi [yöneticisi] varsa] [ne derdi olacaktı?]” (SİD T2 D6).

(141) numaralı örnekte ise *nen yerdeki* söz grubunda, yerin bilgisi net ve kesin değildir. Tamlamadaki sıfat unsuru olan *nen* sözcüğü, tahmini bir bilgi vermiştir. Bu açıdan düşünüldüğünde, bağımlı cümlede olasılık kipliği okuması yapılabilir:

(142) [*anaru sülemeser*] [*kaç nen erser*] [*ol bizni kaganı alp ermiş*] [*ayguçısı bilge ermiş*] [*kaç nen erser*] [*ölürteçi kök*] “[eğer biz ona karşı yürümezsek] [nasıl olsa] [o bizi kağanı alp ve danışmanı bilge [olduğu için]] [nasıl olsa] [bir şekilde yok edeceklerdir]” (SİD T1 D3-D4).

Tonyukuk Yazıtı’nda geçen *kaç nen erser* söz dizimsel yapısı da kendi içerisinde kiplik anlam ifade eden bağımlı cümledir. “Nasıl olsa” gibi bir anlam alanını karşılayan bu kalıp ifade, geleceğe dair olasılık bilgisi vermektedir. Olasılık kiplik ulamı, söz dizimsel yapı aracılığıyla bağımlı cümlede mevcuttur.

3.6. BELİRTEÇ İŞLEVLI BAĞIMLI CÜMLE KIPLİKLERİNİN COĞRAFI BÖLGELERE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Orhon, Yenisey, Moğolistan, Kırgızistan, Altay ve Eski Uygur Kağanlığı'na ait runik metinlerden tespit edilen belirteç işlevli bağımlı cümlelerde kiplik anlatımın olup olmadığı varsa kiplik ifadelerden hangisinin bağımlı cümlenin anlam ulamı olarak gözleendiği bu başlık altında özetlenmektedir.

3.6.1. Moğolistan Bölgesi Yazıtları

3.6.1.1. Orhon Yazıtları

Kiplik anlatım açısından Orhon Yazıtları zengindir. Farklı bağlanma yollarında, belirteç cümlesi içinde kiplik anlam ulamlarına ulaşılmıştır. Üst - temel cümleye biçimbilgisel bağlanma yollarından özellikle basit yapılı ulaç eklerinden *-sAr* koşul cümlesinin kiplik anlam bildirdiği örneklerin büyük bir kısmı, Orhon Yazıtları'ndan tanıklanmıştır. Bu tür bağımlı cümlelerden olgusalılık, karşıolgusalılık, olasılık, varsayım gibi çeşitli kiplik anlatımlar tespit edilmektedir. Sonucunda “muhtemel, olabirirliği yüksek, olması lazım” gibi çeşitlik kiplik okumalar çıkarılmıştır. *-sAr* eki yanı sıra *-X*, *-p*, *-gAll*, *-kAn*, *-mAyIn*, *-mAtI*, *-mAtIn* gibi basit yapılı ulaç ekli bağımlı cümlelerde kimi kiplik anlatımlarla karşılaşılr. Ancak sayıca *-sAr* ulaç ekiyle sağlanmış örneklere göre azdır. Ayrıca bu ekli bağımlı cümlelerin çoğunda kiplik ifadeyi sağlayan unsur ulaç ekleri değil, bağımlı cümlenin yüklem çekirdeğinin sahip olduğu kiplik anlatımdır. Bu ulaç eklerinden *-gAll* ile üst - temel cümleye bağlanmış ve istek kipliği bildiren örnekler daha çoktur.

Basit yapılı ortaç eklerinden *-TOk*, *-gU* ve *-TAçI* ekleriyle üst cümleye bağlanıp kiplik anlam bildiren örneklerin büyük bir kısmı Orhon Yazıtları'ndadır. *-TAçI* ve *-gU* ekli ve kiplik değer ifade eden örnekler sadece Orhon Yazıtları'nda görülmüştür. Gelecek zaman ortaçlarıyla üst - temel cümleye bağlanan örneklerde olasılık kipliği gözlenir. Yine bu yazıtlarda geçen *-TOk* ortaçlı bağımlı cümle bir örnekte yeterlilik kiplik anlamı taşır. Basit yapılı ortaç ekli bağımlı cümlelerde kiplik anlatımın oluşmasında, kiplik değer katan ortaç ekleri etkilidir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından *ortaç + ilgeç* kuruluşunda sadece *-Tok için* yapısındaki örnekler kiplik anlatıma sahiptir. Kiplik anlamın oluşmasına *-Tok için* yapısı değil, bu biçim-sözdizimsel yapının eklendiği bağımlı cümlenin yüklem çekirdeği etkili olmuştur: *yarlıka-*, *bil-* gibi. Buyurmak, lütfetmek ve bilmek anlam alanları dolayısıyla hem devingenlik hem de epistemik kiplik okuması yapılabilmektedir. *Ortaç + İyelik Eki + Belirtme Eki + İlgeç* kuruluşunda ise sadece Orhon Yazıtları'ndan birkaç örnekte kiplik okumasına ulaşılır. Bu örnekler de *ortaç + ilgeç* yapıları gibi yüklemcil ögeden kaynaklanan kiplik anlatımları içerir: *yarlıka-*, *bilmeme-* gibi.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri *isim + ilgeç* kuruluşundaki belirteç cümlelerinden de kimi kiplik okumalar çıkarılmaktadır. *İsim + ilgeç* yapısında birkaç örnekte *bar için* yapısından hareketle epistemik kiplik değer vardır. *İsim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşlu bağımlı cümlede, konuşucunun durumdan yakındığı ve sitemini aktardığı için kiplik ifade bulunmuştur. Üst - temel cümleye biçim-sözdizimsel yolla bağlanmaların sonuncusu bitimli altasıralama yönteminde *tep*, *teyin*, *teg* ilgeçleri ve *teser* koşul bağlacıyla oluşan belirteç cümlelerinde, kiplik anlatımla karşılaşmıştır. Bu yapılar arasından en çok *teyin* ilgeçli bağımlı cümlede kiplik anlam tespit edilir. İstek, beklenti, olasılık, yüksek doğruluk, kesin dışılık gibi kipsel değerler mevcuttur.

Kiplik işaretleyicilerden söz dizimsel yapı aracılığıyla sağlanan kiplik anlatımlar da mevcuttur. Bu noktada Orhon Yazıtları ön plandadır. Diğer runik metinlere göre çeşitli kalıp ifadeler, belirteç işlevli bağımlı cümle gruplarında kiplik değer belirtmiştir. Bu yolla oluşan kiplik anlatımlar içinde olasılık kipliği baskındır. Ayrıca bilginin yüksek doğruluk derecesinin ifade edildiği kiplik anlatım da vardır. Son olarak kiplik belirteçlerin Orhon Yazıtları'ndaki belirteç cümlesi içerisindeki işlevine değinilebilir. Buna göre tekrar ve yenileme anlam ulamına sahip kiplik ifade okunmaktadır. Ancak bu yazıtlardaki belirteç işlevli bağımlı cümlelerde kiplik belirteciyle sağlanan kiplik ifade azdır.

3.6.1.2. Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları

Uygur Kağanlığı'na ait taşa yazılı runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümleler kiplik anlatım gösteren örnekler bakımından azdır. Biçimbilgisel bağlantı yollarından basit yapılı ulaç ve ortaç ekleri dikkate alındığında sadece *-p* ve *-mAtI* ulaç ekli bağımlı cümle örneklerinde kiplik okumayla karşılaşılmaktadır. *-p* ulaç ekli bağımlı cümlede kiplik anlatımı sağlayan bağımlı cümlenin yüklemcil ögesi *sakın-* “düşün-” fiilidir. Belirteç cümlesine “-mAksIzIn” anlamını katan *-mAtI* ulaç eki, ifade edilen durumun tam ve kesin oluşuna vurgu yapar.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yoluyla sağlanmış belirteç cümlelerinden kiplik anlatıma ulaşılamamaktadır. Ancak bağımlı cümle yapılarından birkaçında tekrar ifadesi taşıyan kiplik belirteç *yeme* “yine” sözcüğü vardır.

3.6.1.3. Moğolistan Yazıtları

İhe Aşete: Bu runik metinde sadece bir belirteç cümlesi tespit edilmiştir. Bağımlı cümle yapısının yüklemcil ögesinde *u-* fiilinin varlığı, kiplik anlatımın oluşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla tek belirteç işlevli bağımlı cümle örneğinden yeterlilik kipliği okuması yapmak mümkündür.

Çöyr: Bu runik metinde kiplik anlatımla karşılaşılmamıştır.

Süüci: Belirteç işlevli bağımlı cümle örneği yoktur.

Köli Çor: Bu yazıtta, basit yapılı ekler yoluyla üst - temel cümleye belirteç işleviyle bağlanmış cümle yapılarında kiplik ifade çok azdır. Sadece *-gAll* ulaç ekiyle bağlı belirteç cümlesinde istek kipliği anlam ulamı mevcuttur. Biçim-sözdizimsel bağlanma yoluyla sağlanan bağımlı cümle yapılarında ise kiplik anlatım tespit edilmez. Yalnızca tekrar bildiren kiplik belirteç unsurlarından *yana* gözlenmiştir.

Ongi: Biçimbilgisel bağlanma yollarından basit yapılı ortaç eki *-TOk* ile sağlanmış belirteç cümlesinde olasılık kipliği okunmaktadır. Bu yapının *yanıl-* fiiline eklenmesi olasılık anlam alanının oluşmasında etkilidir. Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından *teyin* ilgecini almış bitimli altasıralı cümleden kiplik anlatıma ulaşılmıştır. Nitekim *teyin* ilgeciyle sağlanmış bu tür bağımlı cümleler, Orhon Yazıtları'ndan sonra Ongi

Yazıtı'nda kiplik anlatım ifade etmesi açısından önem gösterir. Bu yazıtta; istek-niyek, beklenti-istek ve olasılık kiplik anlatımlarıyla karşılaşılmıştır.

3.6.2. Yenisey Bölgesi Yazıtları

Biçimbilgisel bağlanma yollarından basit yapılu ulaç ve ortaç ekleriyle sağlanan belirteç cümlelerinde kiplik ifade çok tespit edilmez. Sadece *-sAr* ve *-X* ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlı yapılardan kiplik değere ulaşılmıştır. Bu örneklerde varsayım ve istek gibi kiplik anlam ulamları okunur. Basit yapılu ortaç eklerinden ise yalnızca *-TOk* ortaç ekiyle üst - temel cümleye bağımlı cümle içerisinde pişmanlık, yakınma gibi konuşucunun duygu durumunu yansıtan kiplik anlatım okunmuştur. Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanma yollarından *isim + ilgeç* kuruluşlu *bar üçün* ve *yok üçün* ile sağlanan bağımlı cümle yapılarında kipsel değer vardır. Varlık veya yokluk bilgisini veren bu örneklerde epistemik kiplik okuması yapılabilir. Ayrıca *isim + iyelik eki + belirtme eki + ilgeç* kuruluşundaki yapıda da yeterlilik anlamı kiplik ifade vardır. Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarından bir diğeri bitimli altasırallı cümleler, Yenisey Yazıtları'nda birkaç örnekte kiplik değer ifade eder. *Üçün* ilgeciyle kurulu bitimli altasırallı cümle yalnızca Yenisey Yazıtı'ndan tespit edilmiştir ve yeterlilik, muktedirlik gibi kiplik anlamlar içerir. Ayrıca *teg* ilgeçli bir bağımlı cümle yapısından da kiplik anlam çıkarılabilir. Bu bağımlı cümle, bilginin kesinliği üzerinden kesin-dışılık bilgisi verir. Kiplik belirteçlerinden *erinç* "elbette, muhakkak" sözcüğü, Yenisey Yazıtları'ndan tespit edilen bir belirteç cümlesinde gözlenmiştir. Ancak kiplik belirteçler, işlek bir kullanım alanı sergilemez.

3.6.3. Kırgızistan (Tanrı Dağı) Bölgesi Yazıtları

Bu taş yazılı runik metinlerde belirteç işlevli bağımlı cümle yapıları çok azdır ve bu örneklerde de kiplik anlatım okunmamaktadır.

3.6.4. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları

Altay Yazıtları, belirteç işlevli bağımlı cümlelerde kiplik anlatım bildirmesi bakımından zengin değildir. Daha çok biçimbilgisel yolla üst - temel cümleye bağlanmış yapılarda kiplik ifade görülmüştür. *-sAr* ve *-gAll* ekli belirteç cümleleri bu doğrultuda kiplik değer bildiren örneklere sahiptir. *-sAr* ulaç ekli koşul cümlesinden

yüksek olasılık; *-gAll* ulaç ekiyle üst - temel cümleye bağlanmış örneklerden ise istek anlam ulamına sahip kiplik ifadeler çıkarılmaktadır. Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanan *ortaç + ilgeç* kuruluşunda, sadece *-mAz için* yapısındaki örnek Altay Yazıtı'na aittir ve bu örnekte yeterlilik bildiren kiplik anlatım mevcuttur. Dolayısıyla belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında örnekleri mevcut olsa da Altay Yazıtları'nın belirteç cümlesi temelinde kiplik ifade taşıyan yapıları sayıca çok azdır.

3.6.5. Çin-Doğu Türkistan Bölgesi Runik Metinleri

Bu bölümde, belirli runik elyazmaları ile Irk Bitig'den tespit edilen belirteç cümlelerinde kiplik okuma yapılıp yapılmadığı ve hangi kiplik değerlerin var olduğu değerlendirilmiştir.

3.6.5.1. Irk Bitig

Basit yapılu ulaç ekleriyle üst - temel cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinin Orhon Yazıtlarından sonra çeşitli ulaç ekli bağımlı cümlelerde kiplik okumaya izin vermesi önemlidir. *-X*, *-pAn*, *-gAll*, *-kAn*, *-mAtIn* gibi basit yapılu ulaç ekleriyle sağlanmış bağımlı cümle yapılarında kiplik ifadeler ulaşmıştır. *-X* ulaç ekiyle üst - temel cümleye bağlanan ve kiplik değer gösteren örneklerin büyük bir kısmı Irk Bitig'e aittir. Bu runik metinde, *-X* ulaç ekli bağımlı cümleleri istek-beklenti, istek-niyet kiplik anlamlarına sahiptir. Kiplik ifadeyi sağlayan öge amaç ve istek işlevi katan *-X* ulaç eki olmuştur. *-pAn* ulaç ekli belirteç cümlesi, bağımlı cümlenin yüklem çekirdeği *övkele-* "öfkelenmek" ve *bar-* "gitmek, gidivermek" fiileri nedeniyle çeşitli kiplik anlam ulamları içermiştir. İlk fiil *övkele-* konuşucunun duygu durumunu yansıtır kızgınlık ve öfkeye işaret ederken, ikinci fiil *bar-* bağımlı cümledeki süreklilik ve devamlılık kiplik anlatımlarını karşılar. *-kAn* ekli belirteç cümlesinde, olasılık kiplik okuması yapılabilir. *-mAtIn* ulaç ekli ve kiplik bildiren bağımlı cümlelerin tamamına Irk Bitig'de geçer. Kalıplaşmış ifade grubu *kamşayu umatın* yapısı içerisinde bu ulaç ekine tanık olunur ve belirteç cümlesinden yeterlilik kiplik anlam ulamı çıkarılır. Bu kiplik okumayı sağlayan unsur, *-mAtIn* ulaç ekinin geldiği *u-* "muktedir olmak" yüklem çekirdeğidir.

Biçim-sözdizimsel bağlanma yollarıyla sağlanan ve kipsel değer ifade eden örneklerle karşılaşmıştır ancak biçimbilgisel yolla bağlanan belirteç cümlelerine göre daha azdır. *Ortaç + ilgeç* kuruluşlarından *-TOk yana* yapısı sadece Irk Bitig'dedir ve bu

örnekte, bilginin kesinliğini anlatan epistemik kiplik okuması yapılmaktadır. *Teg* ilgeçli bitimli altasıralı bir cümle, istek kipliği bildirmiştir.

3.6.5.2. Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da Bulunan Elyazmaları

Bu runik elyazmalarındaki belirteç işlevli bağımlı cümle yapılarında çeşitli kiplik anlatımlar çıkarılabilir. *-sAr* ulaş ekli belirteç cümlelerinde varsayım, olasılık kiplik anlam ulamları mevcutken; *-gAll* ulaş ekli yapılarda istek kipliği dolayısıyla yükümlülük kipliği okuması yapılabilir. Kiplik anlatımların çıkarıldığı bu biçimbilgisel bağlanma yolları sadece Almanya’da bulunan elyazmalarından T II T 14, U5 ve Mainz 383 numaralı parçalardan tanıklanmıştır.

Biçim-sözdizimsel yolla üst - temel cümleye bağlanmış belirteç cümlelerinde ise yalnızca bitimli altasıralı cümlelerde kipsel değer okuması yapmak mümkündür. *Tep* ilgeci alan bitimli altasıralı cümleler ile oluşan bu yapılar, İngiltere’de bulunan Or. 8212/1692, Or. 8212/78 numaralı runik elyazmalarıdır. Bu örneklerden yükümlülük kiplik ifadesine ulaşılmaktadır. Ayrıca bu kiplik anlamlar dışında Mainz 383 numaralı elyazmasında da kiplik belirteç *yana* mevcuttur. Bu kiplik ifade, belirteç cümlesine tekrar ve süreklilik anlamı katar.

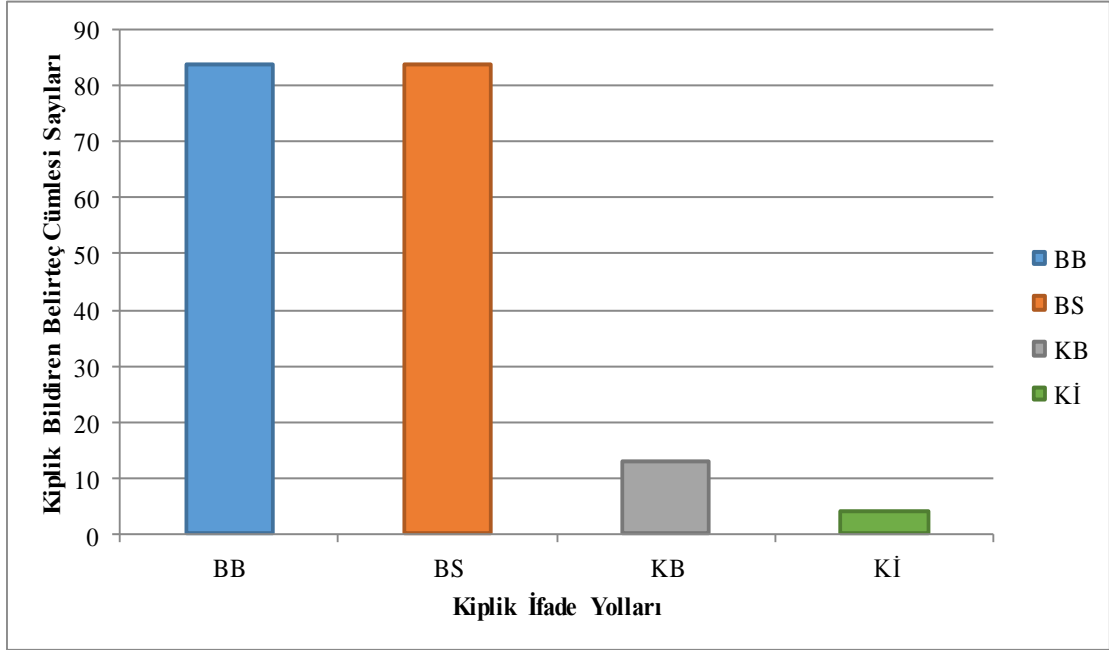
Tablo 73. Basit Yapılı Ortaç Ekleriyle Biçimbilgisel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik

	<i>-TOk</i>	<i>-Xr</i>	<i>-mİş</i>	<i>-TAçI</i>	<i>-gU</i>
Orhon Yazıtları	✓	X	X	✓	✓
Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X
Moğolistan Yazıtları	✓	X	X	X	X
Yenisey Yazıtları	✓	X	X	X	X
Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X
Altay Yazıtları	X	X	X	X	X
Irk Bitig	X	X	X	X	X
Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya'da Bulunan Runik Elyazmaları	X	X	X	X	X

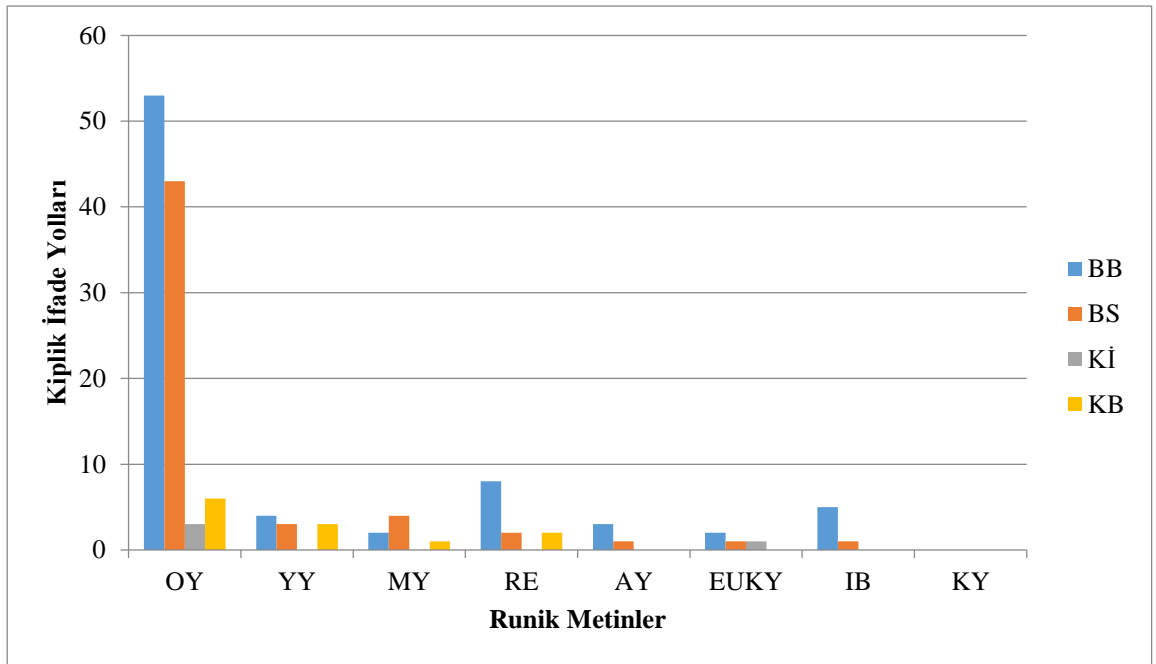
Tablo 77. Bitimli Altasıralı Yapılarla Biçim-Sözdizimsel Bağlanan Belirteç Cümlelerinde Kiplik

	<i>Tep</i> İlgeci	<i>Teyin</i> İlgeci	<i>Teser</i> Koşul Bağlacı	<i>Teg</i> İlgeci	<i>Üçün</i> İlgeci	<i>Erkli-Erikli</i> Bağlacı	<i>Zaman</i>
Orhon Yazıtları	✓	✓	✓	✓	X	X	
Moğolistan Yazıtları	X	✓	X	X	X	X	
Eski Uygur Kağanlığı Yazıtları	X	X	X	X	X	X	
Yenisey Yazıtları	X	X	X	✓	✓	X	
Kırgızistan Yazıtları	X	X	X	X	X	X	
Altay Yazıtları	X	X	X	X	X	X	
İrk Bitig	✓	X	X	X	X	X	
Almanya, İngiltere, Fransa, Japonya ve Rusya'da Bulunan Runik Elyazmaları	✓	X	X	X	X	X	

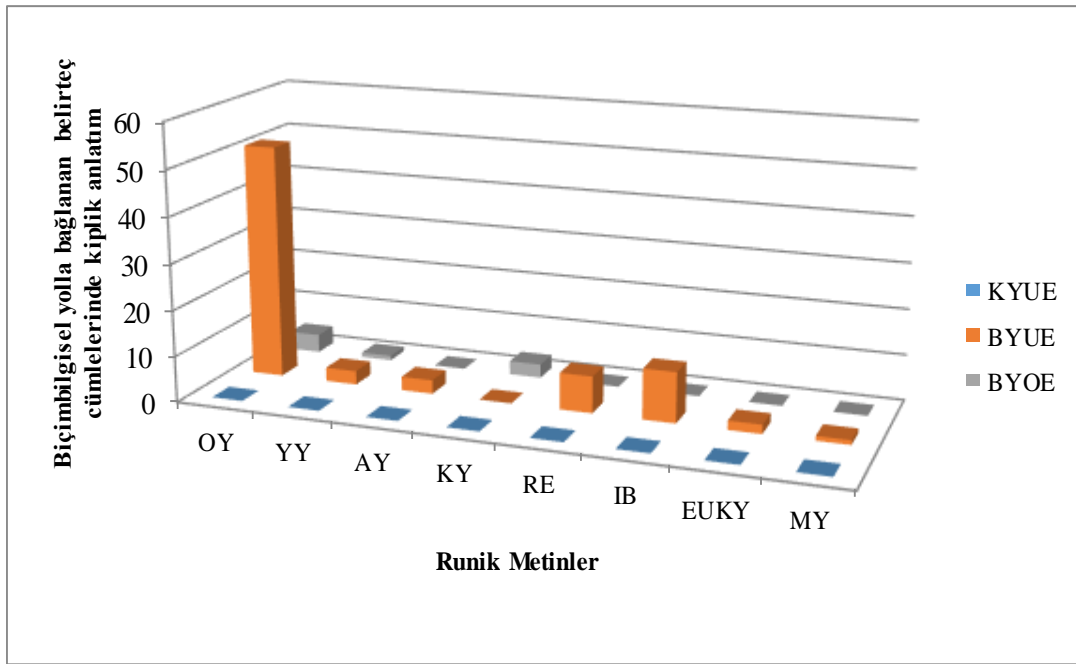
3.8. BELİRTEÇ İŞLEVLİ BAĞIMLI CÜMLELERDE KIPLIĞIN SAYISAL ORANLARI

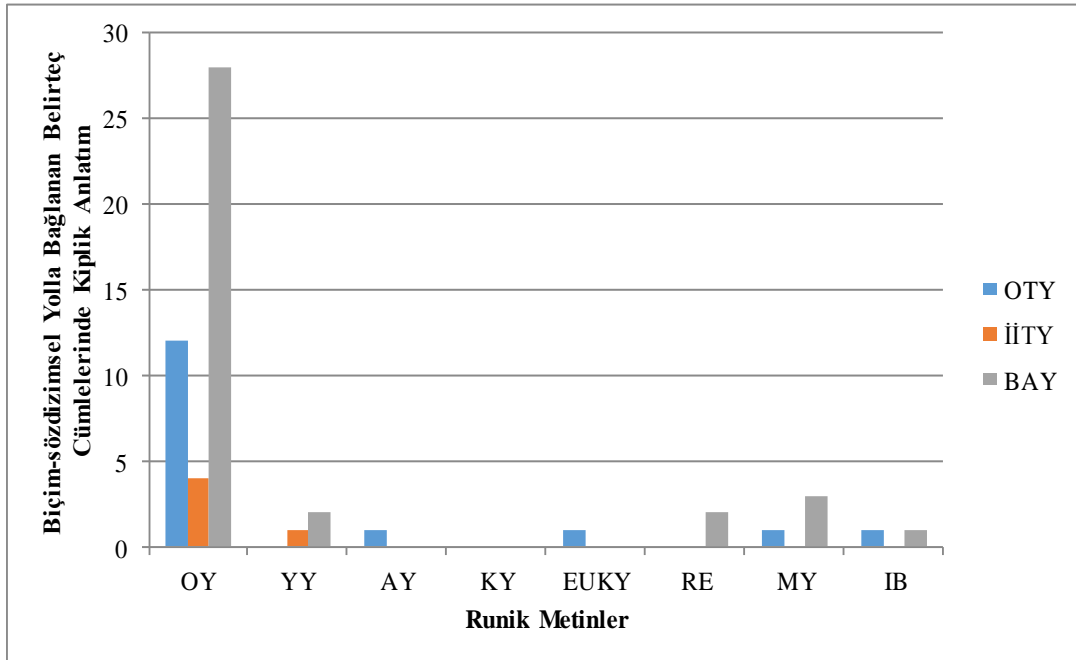
Şekil 17. Kiplik İfade Yollarına Göre Kiplik Bildiren Belirteç Cümlelerinin Sayısal Oranları (BB: biçimbilgisel yolla üst cümleye bağli belirteç cümlelerindeki kiplik. BS: biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağli belirteç cümlelerindeki kiplik. KB: belirteç cümlelerinde kiplik belirteçleriyle sağlanan kiplik. Kİ: belirteç cümlelerinde kalıp ifade)

Şekil 18. Runik Metinlerde Belirteç Cümlelerinin Kiplik İfade Yollarının Sayısal Oranları

Şekil 19. Runik metinlerde biçimbilgisel yolla üst cümleye bağlanan belirteç cümlelerinde kiplik anlatım oranları (KYUE: Karmaşık yapıyla ulaç ekleriyle, BYUE: Basit yapıyla ulaç ekleriyle, BYOE: Basit yapıyla ortaç ekleriyle bağlanma)

Şekil 20. Runik metinlerde biçim-sözdizimsel yolla üst cümle bağlanan belirteç cümlelerindeki kiplik anlatımların sayısal oranları (OTY: Ortaç temelli yapılar, İİTY: isim+ilgeç temelli yapılar, BAY: Bitimli Altasrahi Yapılar)

SONUÇ

Bu çalışmada, Eski Türkçe runik metinler temel alınarak belirteç işlevli bağımlı cümleler çeşitli açılardan incelenmiştir. Bunun sonucunda; runik metinlerden edinilen belirteç cümlesi ile ilgili dil malzemeleri; runik metinlerin yüzyılları, buldukları bölge, etnik grup ve metinlerin yazılış türleri açısından aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Belirteç cümleleri bakımından en zengin metin olan Orhon Yazıtları'nın 8. yüzyıl eseri olması, bu yüzyılı önemli kılmıştır. Eski Uygur Kağanlığı'na ait yazıtlardan Şine Usu, Tez ve Taryat'ın, ayrıca Ongi ve Köli Çor adlı runik metinlerin bu yüzyıldan tanıklanması, bu bilgiyi desteklemektedir. Bu yazıtlar dışında Kırgızistan Yazıtları'nın tarihi ile ilgili kesin bir bilgi görülmemekle birlikte 8. yüzyılda yazıya geçirilmiş olduğu düşüncesi araştırmacıların çoğunun hemfikir olduğu noktadır. Benzer şekilde Altay Yazıtları'nın tarihi bilgisine de tam ulaşılmamakla beraber, Kononov'un (1980) çalışmasından hareketle 7. ve 9. yüzyıllar arasında yazıya geçirilmiş olması ihtimali yüksektir. Yenisey Yazıtları'nın yazılı ürünleri de 8. ve 9. yüzyıllara temellendirilmiştir. Bu sebeple yüzyıl bakımından runik metinlerdeki belirteç cümleleri ele alındığında 8. yüzyıl runik metinleri Eski Türkçe döneme ait diğer yüzyıllara göre daha çok veri sunmaktadır. 8. yüzyıl yanı sıra 9., 10. ve 11. yüzyıllarda yazıldığı tahmin edilen kâğıda yazılı runik metinler de mevcuttur. Diğer runik metinlere göre daha ileriki tarihlerde yazıya geçirilmiş olmalarından kaynaklanan dil birikimi dikkat çekicidir. Sistemik ve paralel yapıda belirteç işlevli bağımlı cümleler gözlenir. Ancak fragmanların bazılarının parça parça kaybolması metinlerin tam olarak değerlendirilmesini zorlaştırmıştır.

Runik metinlerin yazıya geçirildiği etnik gruplar incelendiğinde II. Köktürk Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı, Eski Uygur Kağanlığı, Kırgızlar, Türgişler ve Tarduşlarla karşılaşmaktadır. Bu yönetimlerden II. Köktürk (Doğu) Kağanlığı döneminde yazıya geçirilmiş runik metinlerde daha çok belirteç cümlesi yapısı gözlenmiştir. Orhon Yazıtları'nın II. Köktürk Kağanlığı döneminde yazıya geçirilmiş olması bunda büyük bir etkidir. Ayrıca Ongi ve İhe Aşete ile Çöyr de II. Köktürk Kağanlığı döneminde yazılmıştır. Ancak bu üç runik metinden Ongi dışındaki yazıtlarda belirteç cümlesi kullanımı işlek değildir. Ongi Yazıtı belirteç cümlesi örneklerine sahipken, İhe

Aşete'de ve Çöyr'de sınırlı örnek mevcuttur. Dolayısıyla II. Köktürk Kağanlığı dönemi runik metinlerinde, belirteç cümleleri, büyük oranda Orhon Yazıtları'nda daha az ise Ongi Yazıtı'ndadır.

II. Köktürk Kağanlığı'ndan sonra Eski Uygur Kağanlığı dönemindeki runik metinler de belirteç cümleleri açısından zengindir. Şine Usu, Tez, Taryat Yazıtları bu kağanlık dönemine giren runik metinlerdir. Yenisey Yazıtları da kaynaklarda Uygurlar'a atfedilmiştir. Bu nedenle, Eski Uygur Kağanlığı dönemi de belirteç cümlesi örneklerini sunması bakımından önem taşımaktadır.

Kağanlık dönemi ortaya konan runik metinlere, kağanlık otoritesinin verdiği güç, dildeki zenginleşme ve gelişmelere de yansımış gibi görünmektedir. II. Köktürk Kağanlığı ve Eski Uygur Kağanlığı runik metinlerinin dili basit değildir, art arda sıralı bağımlı cümlelere sahiptir. Ancak iki kağanlık dönemi eserleri karşılaştırıldığında özellikle Orhon Yazıtları daha önceki yüzyıla ve kağanlık dönemine ait olmakla birlikte dil yapısı bakımından daha ileri düzeydedir. Belirteç cümlelerinin sayıca çokluğu yanı sıra üst cümleye bağlanma yolunun çeşitlilik gösterdiği fark edilmektedir. Dolayısıyla Eski Türkçe runik metinlerinin tamamı dikkate alındığında II. Köktürk Kağanlığı; döneminin dil, edebiyat ve kültür hayatında büyük bir basamak olmuştur. Nitekim dilin gelişmişliği üzerine kurulabilen filimsi örüntülerinden biri olan belirteç cümleleri, Orhon Yazıtları'nda dikkatleri çekmektedir. Dili kullanma becerisinde II. Köktürk Kağanlığı bir atılım yapmış ve sonraki Türk Kağanlıkları ve boyları bu birikimi yaşatmış ya da arka planda bırakmışlardır.

Geçmişten gelen birikim, toplumun diline yansımış ve yazıtlarda görünür olmuştur. Büyük Hun İmparatorluğu döneminin büyük boy birliği anlamına gelen Töles'in en güçlü boylarından biri olarak nitelendirilen Tarduşlar döneminde yazıya geçirilmiş Köli Çor Yazıtı'nda da buna benzer bir durum gözlenmektedir. 7. yüzyılın ilk yıllarında iyice güçlenen Türk boyu Tarduşların (Taşağıl, 1999: 32-39) 8. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkardığı Köli Çor metni, çok hacimli olmamakla birlikte içerisinde çeşitli yollarla üst cümleye bağlanmış bağımlı cümleleri barındırır, bu sebeple ayrıca önem taşır. II. Köktürk Kağanlığı döneminde yine bu kağanlığa bağlı olarak gelişen, II. Köktürk Kağanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte doğusunda kendi egemenliğini tesis etmeye çalışan Tarduşlar'ın gücü, metinlerinin dilinde görünmektedir.

II. Köktürk Kağanlığı'ndan sonra Eski Uygur Kağanlığı egemenlik sahasını geliştirmiş, böylece bu etnik grubun oluşturduğu runik metinler izlenmeye başlamıştır. Bu açıdan belirteç cümlelerinin görülüp görülmemesi yahut görülme sıklığı dilin gelişmişliğine, karmaşık ifade yollarını kullanabilme becerisinin seyri gözlenebilmiştir. Kağanlık dönemi runik eserlerinde, bağımlı cümleler aracılığıyla sağlanan uzun cümlelerle daha çok karşılaşmıştır. Devletin politikası, devletin yöneticileri adına yazılan runik metinler, belirteç cümleleri daha geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

Kırgızistan Yazıtları'nın Türgişlerin hakimiyeti altında yazıya geçirildiği çoğu araştırmacının hemfikir olduğu bir noktadır. Sadece Kononov Batı Türk Kağanlığı'na bu runik metinleri dayandırmıştır. Batı Türk Kağanlığı, 583-657 yılları arasında hüküm sürmüştür. Halbuki Kırgızistan Yazıtları 8. yüzyıla dayandırılmaktadır. Coğrafi açıdan Türgişler'in ve Batı Türk Kağanlığı'nın bulunduğu bölgeler benzer olmakla birlikte, yüzyıl bakımında uyuşmamaktadır. Bu tez çalışmasında, Kırgızistan Yazıtları'nın, Türgişler'in egemenliğinde yazıya geçirildiği ve 8. yüzyıla ait olduğu düşüncesi kabul edilmiştir. Başlangıçta II. Köktürk Kağanlığı'na bağlı olan bu Türk boyu zamanla Çin'den destek alarak Köktürk Kağanlığı'na başkaldırmıştır ve 717'den sonra merkezi Karabalgasun olan bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu etnik grubun yönetimi altında yazıya geçirilmiş Kırgızistan Yazıtları'nın dili sade ve basittir. Bağımlı cümle yapıları açısından çok az örnek sunmaktadır. Alt ve üst birimlerden oluşan belirteç cümleleri açısından zengin değildir. Bu durumda, Türgişlerin, II. Köktürk Kağanlığı yönetimine göre dil ve kültür hayatında daha geride oldukları yanı sıra metnin içeriğinin de cümlelerin basit ya da karmaşık yapı sergilemesini etkilediği düşünülebilir.

Dağlık-Altay Yazıtları'nın etnik grubu hakkında bilgiye ulaşılmamıştır. Kâğıda yazılı runik belgelerde ise Maniheist ve Budist unsurların gözlenmesi Uygurlar döneminde yazıya geçirilmiş olması fikrini desteklemektedir. Nitekim Uygurca'nın ağız özelliklerinin tespiti de bunda etkilidir. Dolayısıyla bu kâğıda yazılı runik metinlerin, Uygurlar döneminden kalma ihtimali bulunmaktadır. Neticede araştırma veritabanından edinilen dil malzemelerindeki belirteç cümlelerinin büyük bir

çoğunluğunun II . Köktürk Kağanlığı'na, daha sonra ise Eski Uygur Kağanlığı'ndan edinilmiştir.

Runik metinlerin yazılış türüne göre belirteç cümleleri değerlendirildiğinde, büyük bir kısmı, taşa yazılı runik metinlere aittir. Kâğıda yazılı runik belgelerden Irk Bitig, diğer kâğıda yazılı runik metinlere göre daha derli topludur. Belirteç cümlesi örnekleri mevcut olmakla birlikte taşa yazılı runik metinlere göre az karşılaşılmıştır. Fal kitabı olması, daha net basit cümlelerle konunun aktarılmak istenmesi bunda etkilidir. Diğer runik elyazmalarının tam okunamaması, fragmanlarının bölük pörçük olması bağımlı cümle yapılarının değerlendirilmesini zorlaştırmıştır. Ancak Almanya'da ve İngiltere'de bulunan belli başlı fragmanlardan bazılarında belirteç cümlesinin örneklerine ulaşılmaktadır. Ancak sayıca azdır. Bu sebeple taşa yazılı runik metinler, belirteç cümleleri açısından daha çok örnek sunmaktadır.

Runik metinlerin edinildiği bölgeler değişkendir. Başta Moğolistan olmak üzere Yenisey, Dağlık-Altay, Kırgızistan ve Çin - Doğu Türkistan bölgeleri, çalışmanın veritabanını sağlamaktadır. Orhon Yazıtları ve Eski Uygur Kağanlığı'na ait yazıtların hem hacimli oluşu hem de literatürde bu adlarının ön planda olması; bu tez çalışmasında Moğolistan Yazıtları altında değil, müstakil olarak ayrı başlıklarda değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Aksi hâlde bu yazıtlar da Moğolistan bölgesine aittir.

Moğolistan bölgesinden edinilen runik metinlerin sayıca çokluğu, metinlerin yapısal olarak alt ve üst cümlelerden meydana gelen cümleleri içermesi bakımından, belirteç cümlelerine çok tanık olunmuştur. Moğolistan bölgesinden sonra Yenisey bölgesi ve sırasıyla Altay ve Çin - Doğu-Türkistan bölgeleri, runik metinlerin belirteç cümlesi örneklerini sunmaları bakımından önem taşımıştır. Yenisey bölgesinden edinilen dil malzemeleri çoktur; bununla birlikte, kalıplaşmış ifadelerin tekrarına rastlanmaktadır. Birbirine benzeyen belirteç cümlesi yapıları, bu bölge mezar taşlarından sıklıkla tanıklanmıştır. Mezar taşları olduğu için uzun cümleler yerini daha net ve kısa ifadelere bırakmıştır.

Veritabanında yer alan runik metinlerin türü, yazıldığı dönem, ait olduğu etnik grup ve bölgelerine göre belirteç cümleleri bu şekildedir. Araştırma sonucunda runik metinlerin, üç ana başlıktan edinilen tipolojik özellikleri ise şöyledir:

Belirteç cümleleri üst ya da temel cümlelere iki ana yolla bağlanmakta, tamamı dikkate alındığında biçimbilgisel yolla sağlanan belirteç cümleleri ağırlık göstermektedir. Biçim-sözdizimsel yolla üst cümleye bağlanmış örneklerin sayısı da azımsanmayacak boyuttadır. Ancak biçimbilgisel yolla oluşan belirteç cümlesi sayısına oranla azdır. Bu iki temel yolla üst cümleye bağlanan cümlelerin varlığı, dilin belirli bir seviyenin üstünde işleniş tarzına işaret etmektedir.

Modern dilbilim çalışmalarında Türkçe altı temel söz dizimsel model sergilerken, bağımlı cümle yapısının runik metinlerde sekiz farklı modelde dizildiği gözlenmiştir. Bu açıdan belirteç cümlesi temelinde dahi dilin kullanım becerisinin yüksekliği göze çarpmıştır. Söz dizimsel yapıda sözlüksel öğelerin birebir var olduğu ÖTY dizilimindenense; özne bilgisinin derin yapıda saklandığı, dilbilgisel veya metin bağlamsal yolla çıkarılabilen (Ö)TY ve (Ö)Y söz dizimsel modeller daha çok tespit edilmiştir. Bilgi yapısının unsurları olan *odak* ve *konu* yanı sıra tekrarlamak istenilmeyen öğelerin söz dizimsel yapıya dâhil edilmemesi bu çeşitlenmeyi artırmıştır. Bu söz dizimsel modeller yanı sıra ÖY modelinin geçme sıklığı da yüksektir.

Runik metinlerde, belirteç cümlesinin temel cümleye göre konumlanmasında, Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi temel cümleden önceye eğilim fazladır. Temel cümlenin içinde ve sonunda konumlu belirteç cümleleri tanıklanmakla birlikte, veritabanı doğrultusunda arka planda kalmıştır.

Ayrıca kiplik değerlerin sadece temel cümlenin yükleminden değil, bağımlı cümlelerin bir kolu olan belirteç cümlelerinde de varlığı tespit edilmiştir. Runik metinlerin temel cümle dışında, bağımlı cümlelerde kiplik anlatım sergilemesi, bu metinlerde derin yapı ve yüzey yapı düzeylerinin varlığına işaret etmektedir. Bir ekin, bir sözlüksel “leksik” unsurun yahut biçim-sözdizimsel bağlantının bağımlı cümleye kattığı kiplik ifadeler gözlenmiştir.

Türkiye Türkçesi ve runik metinlerdeki belirteç cümlelerin söz dizimi, kipliği ve üst cümleye bağlanma yolları karşılaştırıldığında yüksek oranda benzerlikler gözlenmektedir. Ancak farklılık gösteren özellikler ve durumlar da tespit edilmiştir. Runik metinlerdeki belirteç cümlelerinin temel cümleye göre konumu, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi temel cümlelerin önünde bulunma eğilimi göstermiştir. Kendi içerisinde öğelerinin dizilişi ise Türkiye Türkçesine göre daha çeşitlilik sergilemiştir. Türkiye Türkçesinde ÖTY, ÖYT, TÖY, TYÖ, YTÖ, YÖT şeklinde belirteç cümlelerinin modelleri dikkat çekerken, runik metinlerde sekiz farklı model gözlenmektedir: ÖTY, (Ö)TY, (Ö)Y, ÖY, TÖY, TÖ(Y), (ÖT)Y, TYÖ. Runik metinlerdeki belirteç işlevli bağımlı cümleler, daha çok çeşitlilik göstermiştir. Üst cümleye bağlanma yolları karşılaştırıldığında benzerlikler ağırlıktadır. Runik metinlerin Türkiye Türkçesinden farkı; doğrudan isim üzerine eklenen ilgeçli yapılar yoluyla üst cümleye bağlanmadır. Türkiye Türkçesinde ve runik metinlerdeki belirteç cümlelerinde kiplik anlatımlarla karşılaştırılması da ortaktır. Leksik unsurlar, -sAr ulaş ekli belirteç cümleleri ile söz dizimsel yapıdaki kalıp ifadelerle sağlanan kiplik okumalar her iki dönem metninde benzerdir.

Sonuç olarak Türkçe'nin söz dizimsel yapısında önemli bir yer tutan fiilimsi örüntülerinden belirteç işlevli bağımlı cümleler, sola dallanma özelliği göstererek, runik metinlerde cümle özelliği göstermiştir. Belirteç işlevli bu alt birimler, Türkçe'nin kullanım ve ifade gücünü yansıtan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

İNGİLİZCE-TÜRKÇE SÖZLÜKÇE

<i>Adjectivalization compounders</i>	“sıfatlaştırma işlevli bağlayıcılar”
<i>Adverbial clause</i>	“belirteç cümlesi”
<i>Adverbial form</i>	“belirteç formu”
<i>Adverbialization compounders</i>	“belirteçleştirme işlevli bağlayıcılar”
<i>All-focus</i>	“tüm-odak”
<i>Compound sentence</i>	“birleşik cümle”
<i>Conditional clause</i>	“koşul cümlesi”
<i>Converb</i>	“ulaç”
<i>Converb clause</i>	“ulaç cümlesi”
<i>Converb subjunctive suffix</i>	“ulaçlı yapılarda isteme kipliği yapan ekler”
<i>Coordination compounders</i>	“sıralama işlevli bağlayıcılar”
<i>Enformation structure</i>	“bilgi yapısı”
<i>Final position</i>	“son cümle”
<i>Finite noun clause with a subordinator</i>	“altasıralayıcılar ile sağlanan bitimli isim cümlesi”
<i>Finite status</i>	“bitimlilik durumu”
<i>Focus-tail</i>	“odak-eklenti”
<i>Grammatical mood</i>	“dilbilgisel kiplik”
<i>Head-final</i>	“sola dallanan”
<i>Head-initial</i>	“sağa dallanan”

<i>Infinite verb</i>	“fiilin mastar hâli”
<i>Initial position</i>	“ön cümle”
<i>Link-focus</i>	“bağlantı-odak”
<i>Link-focus-tail</i>	“bağlantı-odak-eklenti”
<i>Medial position</i>	“ara cümle”
<i>Modality</i>	“kiplik”
<i>Mood</i>	“kip”
<i>Nominalization compounders</i>	“adlaştırma işlevli bağlayıcılar”
<i>Nonfinite form</i>	“bitimsiz fiil formu”
<i>Nonfinite unit</i>	“bitimsiz birimler”
<i>Postposed conjunctions</i>	“ilgeçli bağlayıcılar”
<i>Postposition</i>	“son ek”
<i>Postpositional phrases</i>	“ilgeçli yapılar”
<i>Preposition</i>	“ön ek”
<i>Special verb forms</i>	“özel fiil formları”
<i>Subjunctive mood</i>	“isteme kipliği”
<i>Subordinating morphems</i>	“üst cümleye bağlanmayı sağlayan bağımlı cümle ekleri”
<i>Subordination form</i>	“altasıralama formu”
<i>Subordinative conjunctions</i>	“altasıralı bağlayıcılar”
<i>Suffixed subjunctors</i>	“bağımlılaştırıcı ekler”
<i>Tailful structures</i>	“eklentili yapılar”

Verb form

“fiil formu”

Word order

“kelime sıralaması”

KAYNAKÇA

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2016). Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği (b)ol(g)a(y) ki(m) ... fiil + -(g)A(y)+(ŞhsEkl). *Türkbilig*, 31, 79-95.
- Aksan, D. (2009). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, Y. (2002). Tümce Konusu: Tanımı ve Kapsamı (Ed. L. Uzun & E. Huber). *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* (13-36). Essen: Die Blaue Eule.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları - Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Atay, A. (2019). Türkçede Eksiz Edilgenlik (Pasiflik) İfadesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 / 16, 456-465.
- Auwers, J. ve Plungian V. A. (1998). Modality's Semantic Map. *Linguistic Typology* 2 (1), 79-124.
- Aydemir, İ. A. (2010). Tuvacada Zarf-Fiil Cümlelerinin Söz Dizimine Dair. *Belleten*, 2, 7-18.
- Aydemir, İ. A. (2012). Zur Wortstellung in Konverbialsätzen im Türkentürkisch (D. Ö. Gürkan Çev.). Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Cümlelerinde Sözcük Sıralaması Üzerine. *Gazi Türkiyat* 2012 / 11, 227-233.
- Aydemir, İ. A. (2017). Tuvacada Ad-İşlevli Yancümleler ve Türkiye Türkçesindeki Eşdeğerlikleri. *Bilig* 81, 185-203.

- UKY= Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- YKI= Aydın, E., Yıldırım, F. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- OYa.= Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Köli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, H. (2012). Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı. *Turkish Studies*, 7 / 2, 169-181.
- Aygen Tosun, G. (1997). Türkçede Koşul Tümcelerinin Bazı Sözdizimsel ve Anlambilimsel Özellikleri, XI. Dilbilim Kurultayı, ODTÜ Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü Yayınları, 1997, s. 35-45.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. Sema (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat (Ed. H. C. Güzel & K. Çiçek & S. Koca). *Türkler Ansiklopedisi* (481-501). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- SBÖ**=Barutcu Özönder, F. Sema, (2006). Çöyr Yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3 / 3, 108-124.
- Baskakov, A. N. (1974). *Slovoşoçetaniyav sovremennom turetskom yazıke*. Çağdaş Türkçede Kelime Grupları (Çev. O. S. Karaca). Akademiya nauk SSSR. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayrav, S. (1998). *Yapısal Dilbilimi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Bazin, L. (1988). *L'Inscription Kirghize de süji (essai d'une nouvelle lecture)*. Documents et Archives Provenant de L'Asie Centrale 4-8 Octobre (135-144). Kyoto: Actes du Colloque Franco Japonais.
- Benzer, A. (2008). *Filde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*. İstanbul.
- SİD**= Bertá, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin - Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (E. Yılmaz Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Bickel, B. (1998). Converbs in Cross-Linguistic Perspective - Review Article (393). [Converbs in Crosslinguistic Perspective: Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles, Gerunds (Ed. M. Haspelmath - E. König) (1995)]. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bybee, J.L. ve Fleischman, S. (1995). Modality in Grammar and Discourse An Introductory Essay. [Modality in Grammar and Discourse (176-181)] Amsterdam: John Benjamin Yayınevi.
- Bybee, J.L., Perkins R. And Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Clauson, S. G. (1961). Notes on the 'Irk Bitig'. *Ural-Altaysche Jahrbücher*, XXXIII, 218-225.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Comrie, B. (1986). On Conditionals (Ed. Elizabeth Closs Traugott vd.). *Conditionals: A Typology (77-99)*. Cambridge: University Press.
- Delice, H. İ. (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Baayrak Matbaası.
- Delice, H. İ. (2012). *-IP Eki Türkçede Hangi Kategorileri Oluşturmaktadır?. V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Tam Metin Bildiri / Sözlü Sunum (Sayfa Numaraları)*. Yayın Yeri: Yayınevi.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı (5. bs.)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demirci, K. (2013). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular-Kavramlar-Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Demirez Güneri, A. (2015). Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri-Kitap Tanıtımı. *Dil Araştırmaları, Bahar*, 323-327.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi, Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği (A. U. Elöve Çev.)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Develi, H. (1995). -{sA} Ekli Yardımcı Cümleler. *Türk Dili Belleten*: 125-127.
- Dik, S. C. (1989). *The Theory of Functional Grammar*. Dordrecht, Foris.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *Türk Dili Belleten*, 83-145.
- Dursunoğlu, H. (2006). Türkiye Türkçesinde Vurgu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 267-276.
- Ediskun, H. (1992). *Türk Dil Bilgisi* (4. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yay.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Emre, A. C. (2004). *Lisân-ı Osmânî: Sarf ve Nahiv* (Haz. N. Yıldız, E. Şahin, G. Sağol). Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A.B. (1985). Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri. *Büyük Türk Klasikleri 1* (37-184). İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınevi.
- Ercilasun, A.B. (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TBT**=Ercilasun, A.B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdal, M. (1977). Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 87-119.
- Erdal, M. (1997). Further Notes on the Irk Bitig. *Turkic Languages*, 1, 63-100.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

- Erdem Uçar, F. M. (2017a). Çağatay Şairi Atâyî'nin Divanında Eksilteli Yapılar. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 11, 291-310.
- Erdem Uçar, F. M. (2017b). Çağatay Türkçesinde Sıfır Biçimbirim. *Nevşehir Hacı Bektaş-ı Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 / 2, 82-101.
- Ergin, M. (2000). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, M. (2006). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Ergönenç Akbaba, Dilek (2013). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Cümlelerin Bağlanma Şekilleri Bakımından Karşılaştırılması. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı* (1. bs.) (113-131). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erguvanlı Taylan, E. (2018). Türkçede Dilbilgisel Kiplikte Olasılık ve Gerekliklik. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15 (2), 1-22.
- Erkman Akerson, F. (1993). Türkçede Eş İşlevli Yapıların Kullanım Değeri - Ortaçlı ve Koşul Yapılar. VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri (Ed. K. İmer, N. E. Uzun) (13-14 Mayıs). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını: 371.
- Erkman Akerson, F. ve Ozil, Ş. (2015). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erkul, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1995). Türkçenin Biçim-sözdizimsel Yapısının Fonolojisine Etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Gencan, T.N. (1979). *Dilbilgisi* (IV. bs.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, , TDK Yayınları.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge.
- Grohmann, K. K. (2006). *Tense, Aspect, Mood*. Cyprus Üniversitesi: Pedagogical Grammar.
- Grönbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı* (M. Akalın Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Guiraud, P. (1967). *Syntaxe*. P.U.F. (que sais-je?), *Grammaire* (que sais-je?), *Semantique* (que sais-je?), *Sémantique* (que sais-je?), *Caractères statistiques du vocabulaire*, P.U.F.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede “-sA” Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 467, 276-279.
- Gülsevin, S. (2001). Öznesi Gösterilmeyen Bir Cümle Tipi Daha. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II / 2, 197-204.
- Günay, N. (2014). Türkçede -(A/I)r Biçimbiriminin Kiplik Anlam Alanları. *International Journal of Language Academy*, 2/4, 529-545.
- Gürkan, D. Ö. (2015). Adverbial Clauses in Modern Turkish. *Excerpt from Proceedings of the first Conference on Central Asian Languages and Linguistics (Con CALL)*, 1.
- Gürkan, D. Ö. (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*. Ankara: Grafiker Yay.
- Haberland, H. ve Mey, J. L. (1996). *Edimbilim Üzerine* (A. Kocaman Çev.). *Dilbilim Araştırmaları*, 11-36.
- Haspelmath, M. ve König, E. (Editors) (1995). *Converbs in Cross - Linguistic Perspective, Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin - New York: Mouten de Gruyter, 1995.
- Hatiboğlu, Vecihe (1954). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengeveld, K. (2004). *Illocution, mood and modality* (Ed. G. Booij, C. Lehmann, J. Mugdan and S. Skopeteas). *Morphology: An International Handbook on*

Inflection and Word-Formation Vol.2 (Yayının Sayfa Numaraları) Berlin: Walter de Gruyter.

- Hirik, S. (2013). Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü. *Dil Araştırmaları*, 12.
- Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, Kırıkkale.
- Hirik, S. (2015). Türkçede Bağımlı - Biçimbirimsel Kipliklerin Çok İşlevliliği Üzerine. *International Journal of Languages' Education and Teaching*: 2395-2409. Manheim, Germany.
- Hunutlu, Ü. (2015). *Köktürk ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- İşsever, S. (2000). *Türkçede Bilgi Yapısı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, Doktora Tezi. Ankara.
- Johanson, L. (1972). Fiilimsi Önergelerin Görevleri Üzerine [On the functions of converb clauses]. *I. Türk Dili Kurultayına sunulan bildiriler 1972 (525-529)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Johanson, L. (1973). Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen. *Orientalia Suecana*, 22, 82–106.
- Johanson, L. (1975a). Some remarks on Turkic 'hypotaxis'. *Ural-Altische Jahrbücher*, 47, 104–118.
- Johanson, L. (1975b). Fiilimsi önergelerin görevleri üzerine. *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan bildiriler 1972 (525-529)*. Ankara: TDK.
- Johanson, L. (1990). *Subjektlose Sätze im Türkischen*. (Ed. B. Brendemoen). Altaica Osloensia (193–218). Oslo: Universitetsforlaget,.
- Johanson, L. (1991). Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 98-110.

- Johanson, L. (1992). *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Frankfurt. (=Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.)
- Johanson, L. (1995). On Turkic Converb Clauses (Ed. Martin Haspelmath, Ekkehard König). *Converbs in Cross - Linguistic Perspective, Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds* (313-347). Berlin - New York Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2000). Turkic indirectives, Evidentials (Ed. Lars Johanson ve Bo Utas). *Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (61-87). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2009). Modals in the Languages of Europe: Reference Work (Ed. B. Hansen ve F. de Haan). *Modals in Turkic* (487-510). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Julian, M. (2002). *Syntactic Heads and Word Formation*. Oxford: OUP.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karabacak, E. (2002). *Müeyyessiretü'l Ulüm*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karabağ, İ. (2000). Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu. *Türk Dili*, 585, 275-278.
- Karabayazıt, A. (2017). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Bildirimsel Kipler*. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Osmaniye.
- Karahan, L. (1994). -sa/-se Eki Hakkında. *Türk Dili Dergisi*, 516, 471-474.
- Karahan, L. (2000). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine. *Türk Dili*, 583, 16-23.
- Karahan, L. (2007). Köktürkçe Metinlerdeki Üçüncü Şahıs Özneli Ardışık Cümlelerde Özne Bağlantıları ve Belirsiz Özneli Cümleler. *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (121-128). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2008). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Karahan, L. (2011). Görülen Geçmiş Zaman Eki “-DI /-Dİ”nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2012). Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma. (Ed. Bülent Gül) *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (219-236). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Karakoç, B. (2007). Nogayca ve Türkiye Türkçesinde Tümleç Yan-Cümlelerinde Kullanılan Yüklemleştircilerin Bir Karşılaştırması. *Turkology in Turkey. Studia Uralo-Altaica* 47: 337-359.
- Karakoç, B. (2017). Subordination of Existence and Possesive Clauses in Oghuz and Kipchak Turkic Languages. *Turkic Languages*, 21, 199-233.
- Karaörs, M. (1993). *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*. Kayseri.
- Kenan, T. (1999). *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kılıç, F. (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kipleriyle İlişkisi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Kıran, Z. - Eziler Kıran, A. (2000). *Dilbilime Giriş (Dilbilgisinden Dilbilime)* (4. bs.). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kızlasov, İ. L. (2003). Novosti Tyurkskoy Runologii I, Yeniseyskiye Nadpisi Na Gore Yalbaktaş (Gornıy Altay), Moskova
- Kiefer, F. (1987). On Defining Modality. *Folia Linguistica* 21, 67-94.
- Kiefer, F. (2009). *Modality, Grammar, Meaning and Pragmatics* (Ed. Frank Brisard). Oxford: Oxford University Press.
- Klyubkin, I. N. (1972). “Novie dannie o plemeni Tolisov i Tarduşey”. *Vestnik Dal'-vostoçnogo otdelineya, 1, 2, AN SSSR*.
- Kocaman, A. (1983). Türkçede Kip Olgusu Üzerine Düşünceler. *TDAY Belleten*, 81-85.

- Koç, S. (1991). Türkçede İçtümce Örgüsü (Ed. S. Koç, A. Sezer). *Dilbilim Yazıları*: 17-26.
- Koç, S. (1990). Türkçede Zarf Tümcelerinin Çözümlemesine Dönüşümlü Üretken Yaklaşım (Ed. S. Koç, A. Sezer). *Dilbilim Yazıları*, 33-38.
- Koç, S. (2001). An Integrated Approach to Transformations in Embedded Sentences in English. (Ed. B. Rona). *Current Issues in Turkish Linguistics, II, Hitit Publications*, 101-109.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurskih Runičeskih Pamyatnikov (VII-IX yy)*. Leningrad.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1. Cilt*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- YAKRIB**=Kormuşin, İ., Mozioglu, E., Alimov, R., ve Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish - Descriptive Grammars*. London and New York: Routledge.
- Kornfilt, J. (2001). Fuctional projections and their subjects in Turkish clauses”, (Ed. Eser Erguvanlı Taylan). *The Verb in Turkish* (183-213). The Netherlands: Library of Congress Cataloging in Publication Data, John Benjamins Publishing.
- Köprülüzade, M. F. S. S. (2018). *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* (Haz. M. M. Karaörs). Ankara: TDK Yayınları.
- Lyons, J. (1977). *Semantics II*. Cambridge: University Press.
- Manap, P. (2013). Eski Türkiye Türkçesinde Kiplik. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Müldür, F. (2016). Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 27 / 27, 59-74.
- Müller Gotama, F. (1994). *Grammatical Relations A Cross-Linguistic Perspective on their Syntax and Semantics*. Berlin: Mouten de Gruyter.
- Nauze, F. D. (2008). *Modality in Typological Perspective*. Amsterdam: Institute for Logic, Language and Computation.
- Nordström, J. (2010). *Modality and Subordinators*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Nurmatov, M. (2015). Kırgızların Eski Yazısının Tarihi Hakkında Görüşler. *Dil Araştırmaları*, 16, 259-267.
- Nuyts, J. (2006). Modality: Overview and Linguistic Issues (ed. W. Frawley). *Modality* (1-26). Berlin: Mouten de Gruyter.
- ETY=Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.**
- Ozil, Ş. (1994). *Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı*. Dilbilim Araştırmaları. Çorum: Hitit Yayınevi.
- Özkan, B. (2007). Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve Eşdizimliliği. Çukuroca Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi. Adana.
- Özmen, M. (1999). Eksik Olan Dilbilgisi Terimlerimiz Üzerine. *Doğu Akdeniz Üniversitesi, Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildirileri, 20-23 Mayıs 1999*. Gazimagosa (111-125).
- Özmen, M. (2014). *Türkçede -ken Zarf-Fiili*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özmut, O. ve Alyaz Y. (2011). Çağdaş Dilbilim Kuralları ve Bilgisayarlı Çeviri Uygulamaları. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları*

Kongresi: 10-15.09.2007 - Ankara: III. Cilt Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (1271-1292).

Öztürk, R. (2015). *Köktürkçe El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.

Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Papafragou, A. (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*. Amsterdam, New York: Elsevier.

Paşa, A. C. (1851). *Kavâid- Osmaniyye*. İstanbul.

Paşa, A. C. (2000). *Medhâl-i Kavâid* (Haz. N. Özkan). Ankara: TDK Yayınları.

Paşa, S. H. (2006). *İlm-i Sarf-ı Türkî* (Haz. R. Toparlı-D. Yücel). Ankara: TDK Yayınları.

Rentzsch, J. (2010). Modality in Turkic Between Arbitrariness, Grammaticality and Lexicality. The Szeged conference, Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics. *Studia Uralo-Altaica* 49: 469-482. Szeged: Department of Altaic Studies.

Rentzsch, J. (2015). Modality in the Turkic Languages. *Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Ruhi, Ş., Turan, Ü. D. ve Zeyrek, D. (2000). Koşul Tümcelerinde Varsayımallsık ve Gerçek Karşıtlığı. *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (19-29). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Ruhi, Ş., Zeyrek, D. ve Osam, N. (1997). Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri Üzerine Bazı Gözlemler (Ed. K. İmer). *Dilbilim Araştırmaları*, 105-111. Ankara: Kebikeç Yayınları.

Sander, M. S. (2004). *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv* (Haz. T. Gülensoy - M. Fidan). Ankara: TDK Yayınları.

Schaaik, G. van (1998). İşlevsel Dilbilgisi Nedir?. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi, BÜTEK Boğaziçi Eğitim Turizm Teknopark Uygulama ve Dan. Hiz. San. Tic. A.Ş.*, 9, 9-25.

- Sertkaya, O. F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *TKA* 28 / 1-2. (1990) *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan* (325-334). Ankara: TKAE.
- Sertkaya, O. F. (1995). Köl Tegin Kitâbesinin Dikilmesinin 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış. *Göktürk Tarihinin Meseleleri* (313-314). Ankara: TKAE.
- Sertkaya, O. F. (2001). Suuci<Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı. *TDAY-B 2000*, 307-312.
- Sertkaya, O. F. (2002). Köl Tegin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi. *Orkun*, 57, 18-21.
- Sertkaya, O. F. (2008). Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 7-34.
- Sev, G. (2002). /+dAn... +A/ Yapısına İlişkin. *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, 15 / 1, 247-259.
- Smith, S. C. (1997). *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer Akademik Yayınları.
- Soykan, Ö. N. (1998). *Araştırmalar Felsefe Konuşmaları-1*. İstanbul, Küyerel Yayınları.
- Sweetser, E. E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şenlik, A. Ş. (2006). *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*. Mainz: Johannes Gutenberg Universität.
- Şimşek, R. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*. Trabzon: Yayın Evi.
- T=** Talat Tekin (1994). *Tonyukuk Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tallerman, M. (1998). Understanding Syntax (Ed. Bernard Comrie and Greville Corbett). *Understanding Language Syries*. London.
- Taşagıl, A. (1999). *Göktürkler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1967). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.

Tekin, T. (1993). *Irk Bitig: The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Kitab Matbaası.

Tekin, T. (2004). *Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara.

OY= Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları-Araştırmalar Dizisi.

Tezcan, S. (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Thompsen, S. A., Longacre, R. E. ve Hwang, S. J. J. (2007). *Adverbial Clauses* (1-50). London: Cambridge University Press.

OYZ=Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (V. Köken Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tosun, Y. (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*. Adana: Karahan Kitabevi.

Türk Dili Encümeni (1928). *Muhtasar Türkçe Gramer*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Uğurlu, M. (1994). *Gerundialsätze im Mamluktürkischen*. Dissertation (Turcologica 45). Wiesbaden: Harrassowitz.

Uğurlu, M. (1999). Memlûk Türkçesine Zarf-Fiili Parçaların Dizimi. Ankara: TDK Yayınları.

Useev, N. (2014). Kalbak Taş XX (A 43) ve Kalbak Taş XXI Yazıtları ya da Eski Türklerde Okuryazarlık. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 51, 1-15.

Usta, Ç. (2014). -(sA(n)IzA) Ekinin ve Olumsuzluğun Emir Kipliğine Katkısı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 51, 35-46.

Uzun, N. E. (2006). Türkçenin Öğretimi İçin Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi. *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi, Ankara Üniversitesi TÖMER*, 131, 15-37.

- Ünal, O. (2015). İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *Bilig Dergisi*, 73, 271-294.
- Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Üstünova, K. (2006). Yüklemler Yalnız Özneyi Mi İçinde Taşır?. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 11, 241-250.
- Üzüm, M. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Ankara.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Haz. L. Karahan, D. Ergöner). Ankara: TDK Yayınları.
- Yalçınkaya, E. (2015). *Orhun Yazıtlarında Kiplik İfadeleri*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Yaylagül, Ö. (2002). Türk Dilinde -sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihî-Karşılaştırmalı bir Durum Çalışması). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi. Malatya.
- Yüceol Özesen, M. (2008). Türkiye Türkçesinde +A ve -A Ekli Zarflar Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, 2, 329-344).
- https://www.turktarih.com/Bat%C4%B1_G%C3%B6kt%C3%BCrk_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu.html.
- <https://www.facebook.com/dusuncetarih/photos/a.408722532489586/645380095490494/?type=1&theater>.

EK 1. Orijinallik Raporu

EK 2. Etik Kurul/Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Aybüke Betül Doğan

Doğum Yeri ve Tarihi :15.07.1989

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bölümü

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri : DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Düzce İli Ağızlarından Derlenen Dil Malzemelerine Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Bir Bakış. Uluslararası Konuralp Gazi ve Düzce Sempozyumu (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4641572)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Divân-ı Lugatî't- Türk'te Geçen ve Dolaylı Yolla Ölçü İfadesi Taşıyan İsimler. AL-FARABİ 3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ, 658-667. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4641543)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Eski Uygurca Metinler Örneğinde "Sayısız" Anlamını Karşılamanın İkilemeli Yapılar. AL-FARABİ 3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ, 649-657. (Tam

Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4641477).

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Eski Türkçe Runik Yazılı Metinlerde Sebep Bildiren Belirteç İşlevli Bağımlı Cümle Yapılarının Üst Cümleye Bağlanma Yolları. X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4641668)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2015). Düzce Ağzı Fonolojisinin Ana Hatları. 2. Uluslararası Düzce'de Tarih, Kültür ve Sanat, 146-156. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4806297)

KIYMAZ AYBÜKE BETÜL (2014). Kutadgu Bilig'de Dua ve Beddualar. I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4806425)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Eski Uygurcada "Sanı" Kelimesiyle Kurulu Sonsuz Anlamına Gelen Abartılı İfadeler. Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 6(2), 63-80., Doi: 459770 (Yayın No: 4641263)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Eski Türkçede Yıngak, Sıngar, Bulung Kelimeleri Üzerine Bir İnceleme. ÇUTAD, 3(2), 74-94., Doi: 32321 (Yayın No: 4636244)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2017). Yesevî'nin Fakrnâmesindeki Deyim-Fiiller Üzerine. Sosyal Bilimler Dergisi(17), 450-

479. (Yayın No: 4806809)

DOĞAN AYBÜKE BETÜL (2018). Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk'ü ve Yabancı Unsurlar. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi (2018/2), 137-144. (Uluslararası) (Hakemli) (Makale Araştırma Notu) (Yayın No: 4701824)

KIYMAZ AYBÜKE BETÜL (2013). Eski Türkçede "Eş/Hanım" Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar. Türk Bilig (2013/25), 129-133. (Uluslararası) (Hakemli) (Makale Çevirisi) (Yayın No: 4702219)

İş Deneyimi

Stajlar

:

Projeler

:

Çalıştığı Kurumlar

: Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi (2012-...)

İletişim

E-Posta Adresi

:betulkiymaz@duzce.edu.tr

Tarih

: 08.11.2019

EK 3: Cilt Sırtı Örneği

	<p style="text-align: center;">[RUNİK METİNLERDE BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLELER</p> <p style="text-align: center;">Aybüke Bet�l DOĞAN</p> <p style="text-align: center;">2019</p>	<p style="text-align: center;"></p> <p style="text-align: center;">Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü</p> <p style="text-align: center;">Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı</p> <p style="text-align: center;">Türk Dili Bilim Dalı</p> <p style="text-align: center;">RUNİK METİNLERDE BELİRTEÇ İŞLEVİLİ BAĞIMLI CÜMLELER</p> <p style="text-align: center;">Aybüke Bet�l DOĞAN</p> <p style="text-align: center;">Doktora</p> <p style="text-align: center;">Ankara, 2019</p>
--	--	--